

TARTALOMJEGYZÉK

I. VÉRTESI NATÚRPARK LÉTREHOZÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI.....	9
<i>Nemzetközi helyzet felvázolása</i>	<i>9</i>
<i>A Velencei-tó Vértesi Kiemelt Természetvédelmi Idegenforgalmi Térség kialakítása</i>	<i>9</i>
<i>Vértesi Natúrpark.....</i>	<i>11</i>
II. VÉRTESI NATÚRPARK TERÜLETI ADATAI	14
<i>Vértesi Natúrpark területi lehatárolása</i>	<i>14</i>
<i>Összesített adatok.....</i>	<i>17</i>
<i>Vértesi Natúrpark települései.....</i>	<i>22</i>
III. VÉRTESI NATÚRPARK TERMÉSZET ÉS EMBER ALKOTTA ÉRTÉKEI	56
III.1. TERMÉSZETI ÉRTÉKEK.....	56
<i>A Vértesi földtani és földrajzi viszonyai</i>	<i>56</i>
Idők és örökségek, változatos földtani múlt	56
Barlangok	65
A csákvári térség barlangjai	65
A Vértesi éghajlata	72
A mikroklíma jellemzői	74
Vízrajz	75
Ösvízrajz	75
Jelenkori vízrajz	76
Felszíni vizek	76
Felszín alatti vizek.....	79
Ember és víz a Vértesben	81
Növényvilág.....	83
A lösz növényzete	84
Láprétek a síkság peremén	85
Homoki flóra	85
Vízpartok növényzete.....	86
Szubmediterrán sziget a Dunántúli-Középhegység növénytakarójában.....	86
A havasok virágainak menedéke.....	89
Az uralkodók a tölgyesek	92
Az atlantikus klíma hatása.....	95
Állatvilág.....	98
Gerinctelenek	98
Láprétek a síkság peremén	98
Száraz füves puszták	99
Sziklák sziklagyepek karsztbokorerdők	99
Hűvösebb klímájú „belső” életterek.....	103
A bükkösök, cseres-tölgyesek, és elegyes szálerdők rovarvilága.....	103
A Vértesi Natúrpark kiemelkedő jelentőségű nagylepkefajai és azok elterjedése	104
Gerincesek.....	113
Láprétek a hegység peremén	113
Száraz füves puszták a Vértesi lába előtt	118
A hűvös szurdokerdők, zárt bükkösök világa.....	121
Sziklák, sziklagyepek, és karsztbokorerdők	123
Cseres-tölgyesek	125
III.2. A TÖRTÉNELEM VIHARAI A VÉRTESBEN.....	127
III.3. MESÉLŐ MÚLT-TÖRTÉNELMI EMLÉKEK ÉS LEGENDÁK	146
<i>Várak – Regék</i>	<i>146</i>
<i>Csókakő.....</i>	<i>147</i>
<i>Várgesztes</i>	<i>150</i>
<i>Vitányvár.....</i>	<i>151</i>

Gerencsérvár	152
Csáki- vagy Oroszlánkővár	154
<i>Monostorok, apátságok</i>	155
A vértesszentkeresztí bencés apátság	155
Premontrei prépostság és kamalduli remeteség Majkon	156
<i>Kastélyok</i>	160
Láncos-kastély, Mór	161
Lamberg-kastély, Mór	161
Esterházy-kastély, Csákvár	162
<i>Népi építészet</i>	164
Vértesszomszói népi műemlékegyüttes	164
Kápolnapusztá	165
<i>Eltűnő életformák, népi mesterségek</i>	166
<i>Régi vértesi emlékek, hiedelmek, népszokások</i>	179
IV. A VÉRTESI NATÚRPARK GAZDÁLKODÁSA	185
Gazdálkodási tevékenységek	185
Erdőgazdálkodás	185
Vadgazdálkodás	189
Mezőgazdaság	190
Természetvédelmi szempontból jelentős gyepterületek kezelése a Vértesi Natúrparkban	191
A szántóföldi növénytermesztés	195
Szőlészet, borászat	197
Méhészet	198
Mintagazdaság a Vértesi Natúrparkban	199
A természetgazdálkodással kapcsolatos nemzetközi ill. hazai programok a Vértesi Natúrparkban	201
V. A TERMÉSZET VÉDELME NEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE A VÉRTESI NATÚRPARKBAN 205	
<i>A Vértesszomszói felfedezésének története</i>	205
<i>A természetvédelem története a Vértesszomszóban és környékén</i>	208
A kezdetek	208
A kutatás története	208
Védett területek	209
Természetvédelmi munka a Vértesszomszóban	213
<i>Új utakon - a Vértesszomszói természetvédelme a harmadik évezredben</i>	215
Natura 2000	216
Érzékeny Természeti Területek	217
VI. OKTATÁS, NEVELÉS, ISMERETTERJESZTÉS, TUDATFORMÁLÁS	219
<i>Természetvédelmi oktatás, nevelés a Vértesi Natúrparkban</i>	220
<i>Oktatási, nevelési, ismeretterjesztési célt szolgáló csomagok</i>	222
Tanösvények	222
Tervezett Erdei iskola: Bölömbika Nádi Tanoda	226
Vértesszomszói Múzeum	230
Mintagazdaság	231
Madarak és Fák napja (május 10.)	231
Összegzés	232
VII. AKTÍV TURIZMUS ADOTTSÁGAI, JÖVŐBELI LEHETŐSÉGEI	233
Bevezető	233
<i>Turisztikai termékfejlesztés alapelvei, fogalom meghatározás</i>	234
<i>Adottságok számbavétele</i>	236
<i>Kiszolgáltatni kívánt kereslet általános jellemzése</i>	237
A kiszolgáltatni kívánt kereslet célcsoportokba rendezése, jellemzőik:	238
<i>Turisztikai termékfejlesztés lehetséges irányai</i>	241
Turisztikai termékek ismertetése	241
<i>A termékfejlesztés lépésről lépésre</i>	259
SWOT Analízis	261
VIII. MELLÉKLET	264

I. VÉRTESI NATÚRPARK LÉTREHOZÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

A Vértes térségében a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány kezdeményezésére 1994-2005 között egy széles társadalmi alapokon nyugvó együttműködés jött létre, melynek célja – a Vértes térségének természetvédelmi, idegenforgalmi fejlesztése – egy ún. regionális nemzeti park vagy natúrpark létrehozása és működtetése.

A Vértes Térség 17 települése: Bodmér, Bokod, Csákberény, Csákvár, Csókakő, Gánt, Mór, Oroszlány, Pátka, Pusztavám, Szár, Szárliget, Tatabánya, Várgesztes, Vértesboglár, Vértes-somló, Zámoly, valamint a Fejér Megyei és a Komár-Esztergom Megyei Önkormányzattal egyetértésben összefogott, hogy helyi szintű kezdeményezéssel a Vértesi Tájvédelmi Körzet kiegészítésével létrehozzák hazánk első natúrparkját.

Nemzetközi helyzet felvázolása

A nemzeti parkok szervezeti felépítése országonként más és más. Vannak országok, ahol csupán állami tulajdonban lévő nemzeti parkok és természetvédelmi területek vannak országos (pl. Finnország, Lengyelország, Norvégia, Románia Svédország, Svájc), illetve tartományi (pl. Kanada) irányítás alatt. Számos európai országban (Franciaország, Spanyolország, Olaszország, Portugália) azonban a nemzeti parkok mellett helyi hatóságok, alapítványok által működtetett területek, azaz regionális parkok is vannak. Itt a földterület tulajdonjoga változó arányban oszlik meg helyi közösségek, magánszemélyek és az állam között.

A nemzeti parkok működését törvények szabályozzák, a természeti értékek védelméről és szakszerű kezeléséről az állam gondoskodik, míg a helyi hatóságok kezelésében levő területek nem rendelkeznek meghatározott szervezettel, vagy külön szabályozással.

HELYI KEZELÉSBEN LEVŐ TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEK - REGIONÁLIS PARKOK:

Franciaországban a regionális parkokat helyi közösségek hozták létre. Ott, ahol a terület valamilyen szempontból erre alkalmasnak látszott, akár természeti, akár a kulturális örökség szempontjából, esetleg pihenés, idegenforgalom céljára. Ezeknek a parkoknak nem kell előírt követelményeknek megfelelniük, eredményeik ezért a képviselő és az irányító szervek vezető személyiségeinek szándéka szerint különbözőek.

Franciaországban 1967 óta vannak regionális parkok; számuk 1991-ben már 26-ra nőtt. A legkiválóbb regionális parkok egyike, a kivételesen gazdag korzikai rezervátum, amely ellátja a sziget természeti kincseinek védelmét.

A Velencei-tó Vértes Kiemelt Természetvédelmi Idegenforgalmi Térség kialakítása

A 90-es évek gazdasági hanyatlása következtében - úgy a bányászat, az ipar, mint a mezőgazdaság, - a természetes környezetet fogyasztó gazdasági ágazatok területén struktúraváltás következett be. Ennek során egyre kevesebb ember találta meg régi munkahelyén életfeltételeihez az alapvető megélhetés forrását, s így, emiatt is új utak keresése vált szükségsszerűvé számukra.

A Velencei-tó Vértes Kiemelt Térség kialakításának igénye először a közös veszélyeztető tényezők, valamint a turisztikai termékkínálat bővítése miatt jelentkezett. A privatizáció az értékes vízparti területeket fenyegette elsősorban, és úgy természetvédelmi, mint vízminőségvédelmi szempontból is veszélyt jelentett. A 70-es évektől a Velencei-tó „Budapest fürdőkéjává” vált és egyre komolyabb problémát jelentett a tömegturizmus.

A minőségi turizmus feltételeinek kialakításához szükség volt a turisztikai termékkínálat bővítésére, hiszen egy másfél hónapos szezon ígérete nem csábítja a befektetni szándékozókát.

A Vértes és a Velencei-tó vízgazdálkodási, természetvédelmi és egyre inkább idegenforgalmi szempontból is egymásra utalt területek. A Vértes környéke rendkívül gazdag természeti értékekben, és a Császár-patak völgye, mint vizes élőhelyek láncolata, zöld folyosóként köti össze a két tájat. Így nemcsak természetvédelmi, hanem vízgazdálkodási szempontból is természetes szövetséges lett e két tájegység. A két szomszédos táj változatossága jól kiegészíti egymást, turisztikai kínálata megfelelő előkészítéssel összehangolva együtt is értékesíthető.

A Vértesben a természeti és falusi turizmus elősegíti egyrészt a helyi értékek megőrzését, másrészt a helyi gazdaság növekedését külső források bevonásával.

Az együttműködés elsősorban természetvédelmi alapon szerveződött. A természeti értékek védelmében több településen jelentős eredményeket sikerült elérni, s így a lakosság is bizalommal fordult egy „zöldebb gondolkodás” felé.

A Régió kialakítását kiváló adottságok segítették elő:

- úgymint autópályák, autóutak, vasutak határolta és nem felszabdalta térség,
- Budapest és a vízpart (Velencei-tó, Balaton) közelsége,
- természeti értékekben gazdag tájak,
- felkészült, tradicionális lobbizás az érdekekért (Velencei-tó környéke, később a Vértes).

A Kormány a 1117/2003. (XI. 28.) Korm. Határozattal elfogadta a Velencei-tó-Vértes Kiemelt Üdülőkörzet Területfejlesztési Konceptióját, melynek alapvető céljai:

- A Velencei-tó-Vértes térség természeti-táji, kulturális környezet — mint turizmust vonzó értékek — megőrzése és a környezet-, valamint természetvédelmi érdekekkel összehangolt továbbfejlesztése, továbbá az ország nemzetközi egyezményekben vállalt természetvédelmi kötelezettségeinek maradéktalan betartása a kiemelt térségben.
- A turisztikai kapacitás minőségi fejlesztése, az üdülőkörzet turisztikai versenypozíciójának megőrzése, a hazai és nemzetközi turizmus igényes fogadási feltételeinek fejlesztése, az európai normák szerinti kiegészítése.

A fejlesztési célok megvalósítása érdekében az alábbi irányelveket veszi figyelembe:

1. A "fenntartható fejlődés" elve szerint a térség terület-felhasználásában az ökonomiai és ökológiai egyensúlyt biztosítani kell, a természeti értékek, védett természeti területek érintettsége esetében a természetvédelem prioritása mellett.
2. A fejlesztések során, a térségen belül a fejlettség területi különbségeinek enyhítésére kell törekedni.
3. A fejlesztéseket úgy kell végrehajtani, hogy azok hozzájáruljanak az állandó népesség életkörülményeinek (munkalehetőségek, az ellátás színvonalának, a környezet minőségének) javításához. A turisztikai és természetvédelmi célú fejlesztések egyben a településekben élők érdekeit is szolgálják.
4. Különös gondot kell fordítani a térségre jellemző más tájegységektől megkülönböztethető sajátos táj- és települési karakter megőrzésére.

A Velencei-tó Vértes Kiemelt Térség programjain belül a Vértesi Natúrpark a kezdetektől fogva kiemelt hangsúlyt kapott.

A Vértes térségében a Pro Vértes Közalapítvány volt az együttműködés elindítója, majd később az önkormányzatok együttes fellépésének összehangolója.

Vértesi Natúrpark

Az Alapítvány a szakmai egyeztetéseken folyamatosan képviselte a Vértességi térség érdekeit majd később a Gánti Önkormányzattal közösen a térség számára egy történelmi jelentőségű összejövetelt is szervezett Gánton 1997 decemberében. Ekkor ült egy teremben először a két megyéhez tartozó összes Vértességi környéki önkormányzat, társadalmi szervezet és néhány vállalkozó. Az Alapítvány 1993 óta már számos nagy sikerű rendezvényt szervezett és ismert volt a térség majdnem összes önkormányzata előtt. Ezen az összejöveten dőlt el a Vértességi környékének hosszú távú sorsa, hiszen a szándéknyilatkozatot aláírók egyöntetűen kinyilvánították azon szándékukat, hogy a térség jövőjét döntően a természeti értékek fennmaradása mellett képzelik el.

Az alapítvány 1998 novemberében újabb találkozót szervezett a Vértességi önkormányzatoknak részvételével. A rendezvény témája volt a Vértességi települési együttműködésének lehetőségei a természeti értékek hosszú távú védelmére alapozott, idegenforgalmi célú fenntartható térségfejlesztés érdekében egy Natúrpark keretein belül.

Vértességi térségének települési önkormányzatai a társadalmi összefogásban ismerték fel a hosszú távon fenntartható, természeti és kulturális értékeken alapuló fejlesztés lehetőségét. A településeknek együttműködve kell olyan programkínálatot biztosítani, amely vonzóvá teszi a térséget. Fel kellett mérni a települések egyedi értékeit, lehetőségeit, majd településenként és térségi szinten meghatározni a kapcsolatfelvétel irányát, fejlesztéseket és a programok kialakítását. Az önkormányzatok célja a természetvédelem és idegenforgalom koordinációján alapuló együttműködés és összehangolt térségfejlesztés megvalósítása.

Hat önkormányzat élve jogi lehetőségeivel, s a Pro Vértességi Természetvédelmi Közalapítvány kezdeményezésére 1994-ben Tatabánya, Vértessomló, Várgesztes, Gánt, Szár, Szárliget települések külterületén kialakították az Észak-Vértességi Természetvédelmi Területet a Tájvédelmi Körzet kiegészítéseként. Így a mintegy 300 km²- es vértességi tájból 21500 valamilyen szintű védelem alá került, és a települések közösségei is méltán érezhetik, tettek valamit környékük természeti értékeinek fennmaradása érdekében. E természetvédelmi területeken a Pro Vértességi Természetvédelmi Közalapítvány végzi el a védettségéből adódó feladatokat. Ezen kívül helyi védettséget élvez a Vértesszentkereszt templomrom és a Majki -tó környéke is.

A természeti értékek számbavételénél kitűnt a Vértességi környéki táj adottságaiból fakadó teljesen speciális helyzete, mely fokozottan igaz az itt található erdőállományokra. A dolomitjelenség alapján a Vértességi hegyoldalaiban csak igen sekély talaj tudott kialakulni a kiettségnek megfelelő élőhelytípussal, speciálisan alkalmazkodott növényzettel. A földrajzi elhelyezkedésből, geológiai adottságokból (Ős-Mátra), valamint a dolomitjelenségből fakadóan e terület biodiverzitási szempontból úgynevezett forró pontnak tekinthető, ahol számos bennszülött faj egyetlen magyarországi vagy európai populációja található. Ezen élőhelyek és populációk fenntartása természetvédelmi szempontból igen fontos nemzetközi feladat. Tekintettel arra, hogy ezen élőhelyek nagy része a szélsőséges termőhelyi adottságok miatt gazdaságosan nem művelhető és fenntartásukhoz számos kiemelt védelmi (felszíni és felszín alatti víz, talaj és természetvédelem) kötelezettség kapcsolódik, speciális szemléletű gazdálkodást követel meg.

A Velencei-tó Vértességi kiemelt üdülőkörzet térségi szabályozási tervének adatai alapján a Vértességi Natúrpark területének több mint fele tartozik az valamely *erózióveszélyes övezetbe*, a *defláció által veszélyeztetett terület* csupán 1 % körüli.

Felszíni vízminőségvédelmi övezeteken belül a *vízmeder védelmi övezetbe* csupán a Zámolyi-víztározó és a Bokodi-hűtő déli része tartozik, amik 1 %-nyi területet fednek le. A *vízgyűjtő terület védelmi övezetbe* majdnem az egész Natúrpark területe beletartozik, kivétel Csókakőtől északra fekvő sziklák és az északnyugati Vértességi egy kis része.

A felszín alatti vízminőségvédelmi övezetbe mintegy fele tartozik a Vértesi Natúrpark területeinek.

A Natúrpark területének több mint 80 %-a a Magyar Állam és a Pro Vértess Természetvédelmi Közalapítvány tulajdonában van, így e speciális kezelés megvalósítása a társadalom igényeivel összhangban álló újszerű térségfejlesztési modell kialakulását eredményezheti. Ehhez azonban a térség értékeivel gazdálkodóknak, településeknek, a természetvédelemben, az idegenforgalomban, az újszerű térségfejlesztésben kölcsönösen érdekelt szervezeteknek is új alapokra kellett helyezni az egymáshoz való viszonyait. A turizmus irányából a mohó mindenben átgázoló és csak a pénzt hajszoló stílust kell száműzni, a természetvédelemnek pedig értékeit, eredményeit megfelelő szakmai munkával, kímélő módon be kell mutatni és az esetleges károkozást megelőző, jó programajánlattal történő védelemre kell törekednie. A minőségi turizmus feltételeinek kialakításához szükség van a turisztikai termékkínálat bővítésére. A turizmusból származó bevételek egy részét vissza kell forgatni a megóvásra és a fejlesztésekre, így e szűkös anyagi lehetőséggel bíró ágazat is forráshoz juthat, s ugyanakkor a foglalkoztatással és a fejlesztésekkel társadalmi támogatottsága is nő. Így a természeti és falusi turizmus elősegítésénél egyrészt a helyi értékek megőrzését, másrészt a helyi gazdaság növekedését külső források bevonásával.

Mindezek alapján, a gazdálkodókon, az önkormányzatokon keresztül a helyi társadalmi tudatosság erősödésével újszerű természetvédelmi megoldások jelentkeznek.

Pro Vértess Közalapítvány indítványozta a Natúrpark cím használatának jogszabályba foglalását. Többek között ennek köszönhetően hosszú előkészület után megjelent a 2004. évi LXXVI. törvény, melynek 10. §-ának p.) pontja meghatározza a natúrpark fogalmát, valamint 16. § -a szerint a miniszter hozzájárulhat a natúrpark cím használatához. Ezzel lehetőség nyílt a terv megvalósításához.

A Pro Vértess Természetvédelmi Közalapítvány 2004 szeptemberében az érintett települések nevében, levélben megkereste Dr. Persányi Miklós Miniszter urat, hogy a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény 16. §-a alapján a természeti és védett természeti területekre a Vértesi Natúrpark címet adományozza.

Az alakuló natúrpark létrejöttének feltételei több szempontból is kedvezőek.

A Natúrpark összterülete 35837 ha, melynek több mint 80 %-a a Magyar Állam és a Pro Vértess Természetvédelmi Közalapítvány tulajdonában van. A területek 68 %-a áll valamiféle természetvédelmi oltalom alatt. Az országos jelentőségű védett természeti terület mellett hasonló nagyságrendű a helyi jelentőségű védett természeti terület, ami bizonyítja, hogy a helyi lakosság a természetvédelem ügyét fontosnak tartja. A Natúrpark lefedi a két Natura 2000 hálózatra javasolt területet is. Mind a Fejér megyei, és a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, mind a Régió, valamint a kistérségek is elfogadták a fejlesztési terveket.

A Vértesi Natúrpark megalakulását segítik a Velencei-tó Vértess kiemelt üdülőkörzetre már elkészült területrendezési terv (1999. márc.), hosszú- és középtávú tervek, területfejlesztési koncepció (2001. febr.), valamint az Országos Területrendezési Terv (2003. évi XXVI. Tv.), amelyek nagyvonalakban rögzítik a Natúrpark fejlesztési terveit.

Az érintett települések már ezzel a programmal pályáztak az Európai Unió SAPARD vidékfejlesztési csatlakozási programjára, amit el is nyertek. Ennek folyamán kérték fel a vértessi települések polgármesterei a Pro Vértess Közalapítványt a térség természetvédelmi és turizmus feladatainak koordinációs munkáinak ellátására, valamint az Információs Központ kialakítására és üzemeltetésére. A Közalapítvány a térség önkormányzataival és a Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatósággal, valamint a Vértessi Erdő Rt.-vel közösen adta be a közelmúltban a Regionális Fejlesztés Operatív Programra pályázatát a Vértessi Natúrpark fejlesztésére.

Natúrpark Program fontos eleme a közcélúság, közérdekűség, a helyi lakosság széles körének érintettsége. A Natúrpark a különböző társadalmi szereplők érdekeit szolgálva erősíti a lakosság és a természetvédelem közötti kapcsolatrendszerét. Mindazok, akik a Natúrparkban együttműködő partnerként részt vesznek, a természetvédelem érdekeit is szolgálják, hiszen közvetlen gazdasági érdekük és a természetvédelem érdekei ebben az esetben közel azonosak lehetnek. Az eddigi együttműködés alapján a térségben gazdálkodók időben megismerték a Natura 2000 hálózat, a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program, valamint a később a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv részeként megjelent agrár-környezetgazdálkodási program lehetőségeit. Tekintettel arra, hogy a Natúrparkon belül jelentős a kis tulajdonosok száma, akik a természetvédelmi célokkal megegyező földhasználati módokért kapnak támogatást a megjelenő új EU forrásokból, a természetvédelmi tudatosság erősödése várható. Így mindezek alapján a natúrpark, mint védjegy mintegy fémjeljezheti az itt megtermelt speciális termékeket is.

Az irányított, szervezett turizmussal elősegíthető a természeti- és kultúrtörténeti értékek védelme, s emellett a vidéki életminőség javulását, s ezáltal a lakosság helyben maradását is eredményezi. A turizmusból, idegenforgalomból származó bevételek helyben maradnának, – amely a helyi lakosság megélhetését hosszú távon biztosítaná –, valamint a természetvédelmi alaptevékenységbe visszaforgathatók. Az önkormányzatok célja a természetvédelem és idegenforgalom koordinációján alapuló együttműködés megvalósítása. A helyi önkormányzatok lassan bontakozó társulásainak ez egy speciális megyehatáron áthúzódó mintaértékű formája lehetne, melyet a jelenlegi kormányzati célkitűzésekkel összhangban pénzügyi kedvezményekkel is ösztönözni, segíteni lehetne.

A Natúrpark élén a tervek szerint a Nemzeti Parkok mintájára szervezett Natúrpark Tanács állna. A Vértesi Natúrpark Vezetőségébe az önkormányzatok, az állam a meghatározó szakterületeiről, és a térségben jelen levő szakmai, civil szervezetek delegálnának személyeket. Az így hozott döntések során széles körű információk állnának rendelkezésre s maga a döntés is demokratikus lehet. E szervezeti felépítéssel az Önkormányzatok szerepe erősödhetne, és végső soron a társadalmi tudatosság is a térség hosszú távú érdekeinek képviselőjében.

Mindezek alapján ez a natúrpark lesz az első, amelynek létrehozása egy helyi társadalmi, valós, – és nemcsak a szakmai irányból jövő – igényként jelenik meg.

Összegezve a leírtakat a Vértesi Natúrpark létrehozása:

- összhangban áll az eddigi kutatási eredményekkel,
- a térség hosszú távú természetvédelmi és idegenforgalommal, kapcsolatos terveivel
- a térség állami, önkormányzati, és civil szervezeteinek 10 éve tartó felelős, kitartó együttgondolkodásának, tevékenységének eredményeként alakul meg
- biztosítja a Vértes és a Zámolyi-medence természeti és kulturális örökségének megőrzését az azzal történő hagyományos gazdálkodást és mindezek bemutatását,
- létrehozása valós helyi társadalmi alapokon, az önkormányzatok és végső soron az itt élők együttes akaratán nyugszik
- a 35 837 ha nagyságú Vértesi Natúrpark létrehozását az együttműködő partnerek egyöntetűen támogatják

II. VÉRTESI NATÚRPARK TERÜLETI ADATAI

Vértesi Natúrpark területi lehatárolása

A Vértesi Natúrpark Magyarországon, a Dunántúli-középhegység nagytáján belül helyezkedik el. Magában foglalja szinte az egész Vértest, a Zámolyi-medence nagy részét és a Gerecse déli oldalának egy kis részét. Északról a Vértesszőlő északi fele, északkeletről a Tatai-árok, keletről a Vértesszalja, délről a Zámolyi-medence déli határa, délnyugatról és nyugatról a Vértesszalja és a Móri-árok határolja.

A Vértesi Natúrpark két megyét érint. Fejér-megyét és Komárom-Esztergom megyét. 17 település tartozik hozzá: Bodmér, Bokod, Csókakő, Csákvár, Gánt, Mór, Oroszlány, Pátka, Pusztavám, Szár, Szárliget, Tatabánya, Várgesztes, Vértesszalja, Vértesszalja és Zámoly.

Átlagos tengerszint feletti magassága kicsi, 300 m körüli, a sasbércnek és a löszvölgyeknek köszönhetően igen változatos képet mutat.

A Vértesszalja alapkőzete nagyrészt felső-triász földolomit kisebb részben felső-triász mészkő. Ezen kívül fontos szerepet játszik a kréta időszak a kéregmozgásai és a bauxitos töbrök feltöltődése miatt.

A Vértesi Natúrpark

- legészakabbi pontjának EOVS koordinátája:
 - E 605 396
 - N 243 690
- legkeletebbi pontjának EOVS koordinátája:
 - E 611 920
 - N 237 824
- legdélebbi pontjának EOVS koordinátája:
 - E 606 463
 - N 216 342
- legnyugatabbi pontjának EOVS koordinátája:
 - E 588 151
 - N 226 244.

A Vértesi Natúrpark legészakabbi része Tatabánya-Felsőgalla déli részétől a vízmű felé vezető műút és a Gallapatak találkozásától északra, 10 m távolságra van. A natúrpark határvonala innen délkelet felé, 110 m-re található épületek déli kerítése mentén halad tovább, majd az 1-es útig, ahonnan dél felé tart az úton 2,9 km-t. A Kis-Csákány-hegytől keletre, a vízmű északi részén fut 480 m-t, ahol északra irányul és a gyeppel húzódik 550 m-t, egészen a villanypóznáig. A vezetékkel északra 950 m-t halad. Elérve a műutat keletre fordul, és 400 m-t tesz meg az árokig. Innen délkelet felé veszi az irányt és 450 m-t, onnan délre 230 m-t, onnét észak-északkeletre a földúton 100 m-t tesz meg. Az úttól délkeleti irányban 1080 m-t tesz meg úgy, hogy kikerüli a délre eső vízműhöz tartozó területet a hozzá vezető nyíladékkal együtt. A határvonal ezután Szárliget település délnyugati részéig követi a település belterületének szélét. Ettől a ponttól délre 100 m-t, majd keletre 160 m-t fut. Az itt levő villanypóznától dél-délkeleti irányban 130 m-t tesz meg majd 1140 m-en keresztül követi a Sósieret, amíg az el nem éri a műutat. Az aszfaltúton délnyugat felé 800 m-t halad, ahol az 1-es utat követi 600 m-en át és attól északra, 25 m-re halad. A vasúti töltés megszakítja a határvonalat egy 90 m-es szakaszon. A töltés keleti részét követi a Vértesi Natúrpark határvonala mintegy 2200 m-en át és 20-70 m távolságra. A 1-es út és az itteni vasút kereszteződésétől északnyugatra a gyeppel és az erdő mentén halad 850 m-t, ahol követve az erdő szélét északkeletre fordul 180 m-t, majd északnyugatra 230 m-t, ahonnan Szárliget határát követi először délen 180 m-t, majd délkeleten 640 m-t. Innen 1400 m-t halad délkeleti irányban a Zuppa-tető csúcsáig, ahonnan ismét délkeleti irányban 1260 m-t, majd déli irányban 670 m-t, innen pedig délkelet felé 1860 m-t halad egészen a 1-es közútig. Az út mentén 2200 m-t vezet nyugati irányban, a vasúti töltésig, majd onnan egy kis megszakítással az

út déli részén, attól 20-30 m-re halad tovább 2 km-t nyugatra. A Paraszt-irtás nevű szántó északnyugati oldalán fordul le délre és követi annak nyugati, majd déli oldalát 1900 m hosszan. Innen egy régi táborhely nyugati és déli kerítése adja meg a határvonalat. A tábor déli részétől pedig egy földút mintegy 1 km-es szakaszon, egészen Szár község Felsőfalu részének északi határáig. Ettől a ponttól délnyugatra 980 m-en, délkelet felé pedig 680 m-en át szintén földutak határozzák meg a natúrpark peremét. Innen 500 m-en át délnyugat felé az erdősáv déli mezsgyéje, majd a Kakukk-hegy nyugati oldala a határ. A hegytől nyílegyenesen délkelet felé tartó földút mentén fut egészen a Porkolábig, ahol észak-északkeletnek fordul egy földúton 150 m-t, majd a délkelet felé tartó földúton 400 m-t halad a Porkoláb aljában. Kikerülve a bányát délkelet felé tart 1,3 km-en keresztül a gyeper és a szántó között. Innen a Miklós-hegy északi részén fut dél-délnyugati irányban, majd a Kender-földek északi részén halad tovább ugyanabban az irányban, ahonnan 800 m hosszan ívesen északnyugat felé fordul. Ettől a ponttól 1050 m-t halad délnyugat felé a határvonal egészen a Boglári-tanyáig, amelyet északról megkerülve halad tovább a Csákvári-határdűlőn és a Közép-dűlőn át egy földúton dél-délkeleti irányban. Innen visszafordulva 1370 m-t tesz meg északnyugati irányban. Innen délkelet felé fordul és egy fásor mentén 640 m-t halad kikerülve a Boglári-határdűlőt. Annak északnyugati sarkánál délkeletre fordul és mintegy 890 m-t tart egy földúton. Innen szintén egy dűlőúton Mór-ic-majortól délről megkerülve, a Csákvárt Vértseboglárral összekötő országút felé halad tovább úgy, hogy a major és a műút közötti gyepterületet a natúrparkhoz csatolja. mentén halad tovább. Az aszfaltúton Csákvár felé 1140 m-t halad a Szedres-csapási-tábla északnyugati sarkáig, ahol délre fordul. Tovább a Nádasi-tábla nyugati, majd a Selyem-rét északnyugati határán húzódik. A Gurdi-majort keletről megkerülve a Csákvárt Lovasberénnyel összekötő úton halad tovább 1 km-t. Itt dél felé tart és az Űlő-kút nyugati részén, majd a Csíkvarsa-sarokban élő nyaras északi részén fut egészen a hídig. Innen 140 m-t halad a Vértesi Natúrpark határa a kövesúton délnek, azután délkelet felé egy földútra fordul. A karám mellett délnek fordul és 1,4 km-t halad az Övárok mentén. Onnan délkelet felé tart és egészen a hídig nyúlik, ahonnan a délnyugati irányba vezető földúton halad tovább 1,6 km-t Fornapuszta irányába. Azt északról kikerülve délkeleti irányba, a Dohányos-ház irányába tart a Császárvíz. Innen 100 m-t fut a Fornai-úton délnek tartva, majd a Vashidon északkeletre fordul és a Fornapusztát Lovasberénnyel összekötő műút mentén halad 1180 m-t. Itt dél-délkelet felé vezető földúton 1380 m-t tesz meg, majd az Ingó-kúti-tábla nyugati részén levő erdőt kikerülve a Miklósi-úton 1300 m-t halad dél-délnyugat felé egészen a Zámolyi-víztározó északkeleti részén futó dűlőútig. Ezen az úton 1650 m-t halad a határ dél-délkelet felé, egészen Pátka község közigazgatási határáig. Innen még követve az előbbi irányt 300 m-t megy a köves úton, ahonnan 150 m-en keresztül délnyugatra tart, majd hirtelen délkeletre fordul és 1030 m-en keresztül, kettévágva a Mellék-dűlőt éri el a Pátkát Zámoly településsel összekötő út aszfaltozott részét. Ezen a műúton 320 m-t tart nyugatra, ahol eléri a Vértesi Natúrpark a legdélebbi pontját. Innen északra fordul a határvonal a Császárvíz jobb oldalán elterülő erdő nyugati része mentén. A Zámolyi-víztározó gátjától délre, 90 m-re elfordul nyugatra, ahonnan végig követi a tározó déli kerítésének irányát, majd északra fordulva 380 m hosszan már a kerítést követve a natúrpark területéhez csatol egy kb. 1 ha-os gyept. Ettől a gyeptől ismét a kerítés a határvonal mintegy 1700 m-en át északra. Itt, a Homok-réti-földön dél felé távolodik el a tározó kerítésétől, mintegy 1100 m hosszan és 50-150 m távolságra. E szakasz után ismét a Zámolyi-víztározó kerítését követi észak felé 700 m-en át, míg el nem éri a Burján-árok nevű vízfolyást. Utóbbit a határ 1,6 km-en átköveti nyugat felé, a Zámolyt Gánt településsel összekötő műútig. Az úttól nyugatra tart a Feketer-bokor és a Sóstó gyepterületek közötti részen 1,5 km-nyit. A Sóstó legnyugatabbi részétől észak felé veszi irányát a határvonal egészen a Fekete-bokor legészakabb részéig. Ez a távolság 1090 m. Ettől a ponttól délnyugat felé vezet tovább a határvonal egy dűlőúton 230 m-t, utána északkelet felé fordul és majdnem az 1 km-re levő Csákberényt Csákvárral összekötő kövesútig tart. Az úttól délre, 30-70 m-nyire fut tovább a határ mintegy 650 m hosszan. A Csípőfai-sík gyeper keleti oldalán, utána a Szilos szántó déli oldalain, majd a Burjáni-gödör nyugati felén vezet tovább. Utóbbi északnyugati szélén 1430 m-t halad tovább a határvonal, utána északnyugat felé irányul 1 km hosszan. Ezután 700 m-t délnyugat felé tart, majd a Csákberényt Söréddel összekötő műúttól délre mintegy 100 m-re az árok partján északnyugat felé tart 1,5 km-en keresztül. A Cobácai-lapos legészakabbi részén elfordul délnyugatra, és 1400 m-en át követi a földutat. A Rövid-dűlő keleti felén északnyugatra fordul az északi részén, pedig a nyugat felé tart. Innentől kezdve az Orondi-legelő, majd az Orondi-erdő nyugati részei adják meg a határvonalat. Kikerülve az Irtást nyugat felé a Szilos erdő, a Csókai-legelő (a sportpálya kivételével) és a Konyha-hegy nyugati része adják a határvonalat. A Konyha-hegytől északra, az Aranyhegytől nyugatra levő, észak felé futó műút a határvonal 500 m-en át. Csókakővartól nyugat-északnyugatra és tovább a Vértés délnyugati lábánál 2,5 km-en át a határvonal a vértesi erdők és a Vértés lábánál elterülő szántóföldek mezsgyéi. Ettől délnyugat felé 90 m-re "kiugrik" a megszokott határ és mintegy 450 m-t halad egy székérúton északnyugat felé. Ezután 150 m-t visszakanyarodik az erdő és a szántó határára. Ezen a vonalon 600 m-t halad, majd nyugat- délnyugat felé fordul, ahol ezt az irányt tartja 200 m-en át. Utána merőlegesen délnek fordul. Ez a határrész a Nemes-hegyig 400 m-t tart. A Nemes-hegy északi részétől a Csóka-kúti-dűlő keleti felén (Ez a Vértesi Natúrpark legnyugatabbi pontja.) keresztül, a Teréz-halom, a Vajal-puszta, a Longini-dűlő, a Herman-dűlő és a Vörös-förtés-dűlő keleti határai adják meg a natúrpark határát 4900 m hosszan. A határ Mór-Árkipuszta és a pusztavámi ipartelepek között húzódó kövesút mentén kelet felé fordul, és 650 m után keletebbre irányul egy a meddőhányótól délre eső földútra. Ez a földút 700 m hosszú és a vége egy itt levő vadászházhoz vezető kövesútra ér, ami keletre irányul és mintegy 400 m hosszan tart. A műút kereszteződésében észak felé, a kövesúton, 1800 m hosszon, az ipartelepek felé veszi a

határvonal az irányát. Közben kikerüli az erdészet kivételével az összes telephelyet. Pusztavám településtől déli irányban keletre fordul a határvonal és 160 m hosszon északkelet felé, majd észak-északnyugat irányában 230 m hosszan halad egészen az aszfaltos út kereszteződéséig. Innen 370 m-t halad tovább keleti irányban a Val-kertig, ahol északkeletre fordul egy dűlőúton. Ez az út 700 m hosszú határa a natúrparknak. A földút végétől 500 m-t fut még északnyugati irányban, majd északra fordul mintegy 300 m-t, és végül 750 m-t tesz meg délkeleti irányban, így kerülve meg egy 250 m magas dombot. A dombtól a település szélén a Kis-Hársas irányába, majd, annak nyugati szélén halad 1600 m-t, ezután északra fordul és a Kőhalmi-dűlő nyugati sarkához tart mintegy 1500 m-t, míg el nem éri az Által-eret. Az ér mentén észak felé 300 m-t tesz meg, majd a Bikaréti-ér felé fordul nyugatra és azt követi 250 m-t. Ezután északra fordul és a Pusztavám Bokod települések között futó kövesúton, húzódik 800 m hosszan, majd a Pap-réti-dűlőn átvélő híd előtt elfordul keletre, és 170 m-en keresztül halad tovább. Utána észak felé veszi az irányát az Ajdócs-szántón 1200 m-en át, az Erzsébeti-éren áthaladva, attól 130 m-nyire északra vezet tovább. Az Erzsébeti-értől északkeletre egészen a Bokod és Oroszlány települések közt húzódó aszfaltozott útig 1800 m-en át a Vértesi Natúrparkot a Hosszú-dűlő, a Kővecses-dűlő, majd a Gyalogút-dűlő keleti mezsgyéi határolják. A kövesúton kelet felé fordul a Bokodi-hűtőtavon átnyúló híd keleti lábáig, innen a tó keleti partján fut tovább 730 m-t a határvonal. Ettől a ponttól dél felé 280 m-t egy nyiladékon, majd délkelet felé 1110 m-en át, többnyire földes úton halad a határ. A földutat követve kelet felé hajlik és 720 m-t halad átlépve a kövesutat. A dűlőutat követve délnyugat felé fordul és 1 km-t, majd délkelet felé 230 m-t, végül északkelet felé 1230 m-t tesz meg, úgy, hogy egy kis öblöt képez a határvonal összkapcsolásában. A választóvonal a kövesúton folytatódik délkeleti irányban a következő dél felé vezető földútig, úgy, hogy közben délről kikerüli a szemétteltelepet. Ezen a földúton dél felé 480 m-t fut a határvonal a legelső kelet felé eső dűlőútig, ahol elfordulva 230 m-t halad a műútig. Itt dél felé fordul és 190 m-t tart. A tó legdélebbi felénél, nyugatról kikerülve a tavat, az ahhoz vezető kövesúton halad a becsatlakozó kövesút vége felé, majd a mentén. A Szeles-útra kiérve és azon délre fordulva halad tovább a határvonal 960 m-nyit. Innen a szántó és a Labanc-völgyi-erdő északi mezsgyéjén keletre, majd a Labanc-völgyi-dűlő északnyugati felén vezető földúton halad tovább északnyugatra. Északabbra tartva a felsőtelepi bányaudvart és a meddőhányót keletről kikerülve egészen a vasúti sínig tart, majd a Labanc-patak mentén fordul vissza délre. A Labanc-patakot egy kis hídon lépi át a határ, és utána 420 m-t északkeleti irányba tart, míg eléri a kövesutat. A kövesúton észak-északkelet felé fordulva 520 m-t tesz meg, majd a vasúti kereszteződéstől délkelet felé vezető földúton visz a határvonal 720 m-t, majd egy szőlő és szántó határán fordul el kelet-északkelet felé, addig, amíg a 320 m-re levő, az előbbivel párhuzamos földútra, nem ér. Ezen a földúton 230 m-t halad a határvonal délkeleti irányban. Itt a szőlő és az erdő határán vezet 320 m-t, majd északra fordul, és 210 m-t fut. A villanyvezeték alatt északkeletre irányul 260 m-t egy másik vezetékig. Az itt található villanypóznáktól nem messze, a párhuzamosan nyugatra haladó földúton halad 2,5 km-t, egészen az Oroszlány-Környe közútig, ahol északnak fordul, és 750 m-t tesz meg, amíg egy villanyvezeték nem keresztezi az utat. Innen az északi Majki-tó északi sarka felé északkelet, majd az itt levő és kelt-nyugat irányban húzódó földes úttól nem messze irányul keletre egészen a műútig. A kövesutat átlépve az erdő északi részén halad 940 m-t, majd követve az erdő kerítését, délnek fordul. Innen a Madár-hegyet öleli körül észak, nyugat és déli irányban, az erdő mentén. Ezután a Majki-erdőt határolja északról és nyugatról. A Majki-erdő nyugati feléről induló földúttal egybevágyóan a Hosszú-dűlőbe vezető földes út a határvonal egészen a Hosszú-dűlő közepén északkelet-délnyugati irányban kettévágó dűlőútig. Ezen az úton északkeletre fordul 450 m hosszan, egészen a műútig. Ettől a ponttól 740 m-en át dél felé tart az első nyugatra eső földútig, amin északkeleti irányban még 260 m-t tesz meg. Innen szintén egy dűlőúton délről kikerüli az Itató-dűlőt. Ennek a szántónak a keleti szegletétől északnyugat felé veszi az irányát a határvonal 750 m-en át. Ezután egy keleti, 200×80 m-es, szögletes bekanyarodás után az Új-hegyi-szőlők nevű szántó keleti széle a határa a natúrparknak. Innen északra a Kálvária-hegy déli, majd nyugati erdőinek déli és nyugati széle a határvonal. A hegy után az Ó-hegyi-szőlők keleti széle, majd a Nagy-Somlyó domb nyugati széle a határa 2 km-en keresztül a Vértesi Natúrparknak, egészen a Tatabánya és Vértessomlói közötti műútig. Innen keletre fordulva, Tatabánya felé 1,6 km-t halad a műúton a kereszteződésig, majd ismét keletre fordulva az aszfaltos úton fut a határvonal egészen a volt Keleti-Bányaüzem központjának északi kereszteződéséig 5,1 km-t. Innen délre fordul a kövesúton 440 m-t. Ettől a ponttól nyugat felé tart 1,3 km-t az erdőben, egészen a meddőhányó déli részéig. A meddőhányó keleti részétől délkelet felé tart 320 m-t, majd északnak fordul 920 m-t. Délről kikerülve a vízmosta részt és 880 m-t megtéve, éri el a Tatabánya-Felsőgalla déli részéből a vízmű felé vezető műúton átvélő Galla-patak hídját, amitől a Vértesi Natúrpark határvonalának a leírása indul.

A Vértesi Natúrparknak van egy különálló, kis területű (kb. 24 ha-os) része. A Som-gödör. Ez a terület Vértessomlói településtől délre 1,3 km-re található. A völgy, amiben elhelyezkedik megnyúlt ovális alakú, 1200 m hosszú, és a legszélesebb pontján 250 m széles. A natúrparkon belül eső területe gyepek és erdők. Ezek és a szántók találkozási vonalai adják meg a határvonalat.

Összesített adatok

A Vértes térségét több területfejlesztési dokumentáció feldolgozta az elmúlt tizenöt évben. Legrészletesebb a Velencei-tó – Vértes Kiemelt Térség létrehozásának törvényi előkészítése céljából készült tervdokumentáció, amelynek összeállításában a Pro Vértes Közalapítvány aktívan részt vett.

A Közalapítvány munkájának eredményeként rendelkezésre áll a Natúrpark *digitális térképátlománya*, mely több mint 3600 helyrajzi részlet kikért tulajdoni lapja és adatai alapján tartalmazza a terület lehatárolását, illetve a különféle védelmi kategóriákba tartozását. Rendelkezésre állnak országos és területi statisztikák, valamint a Pro Vértes által készített további felmérések (pl. önkormányzatok felé kiküldött kérdőívek). Az említett adatbázisok alapján, illetve a kutatások, tanulmányok eredményeiből levont következtetéseknek megfelelően tudjuk megfogalmazni a Vértesi Natúrpark képét.

A fejezetben található kimutatásoknál, valamint a Natúrpark területi lehatárolásánál szereplő adatok alapjául a földhivatali ingatlannyilvántartás tulajdonlapjai, ill. az azokon található helyrajzi számok, területi adatok szolgáltak. A földhivatali nyilvántartáshoz képest kisebb mértékű eltérés keletkezhet a térinformatikai rendszerbe való átültetés folytán.

A települések népesség adatainak meghatározása a Központi Statisztikai Hivatal 2001. évi népszámlálásának eredményeinek felhasználásával történt.

A Vértesi Natúrpark területe

A Vértesi Natúrpark területe 17 település összefogásával, 35837,7197 ha területen alakul meg.

	Teljes közigazgatási terület (ha)	Natúrparki terület (ha)	Natúrparki területarány (%)
Bodmér	716,7910	5,7883	0,0162
Bokod	2991,5259	1079,3089	3,0117
Csákberény	4137,4364	3020,3472	8,4278
Csákvár	11876,0344	7448,2952	20,7834
Csókakő	1091,7082	401,1338	1,1193
Gánt	5842,9935	5842,9935	16,3040
Mór	10872,2617	1179,3231	3,2907
Oroszlány	7586,3393	5755,3268	16,0594
Pátka	4038,4755	186,7785	0,5212
Pusztavám	3468,7418	1456,5126	4,0642
Szár	2263,3706	1017,7268	2,8398
Szárliget	1455,7369	1113,8470	3,1080
Tatabánya	9145,3303	1770,5128	4,9404
Várgesztes	1204,3595	1190,7702	3,3227
Vértesboglár	2321,3570	983,8254	2,7452
Vértessomló	2229,7430	1792,2860	5,0011
Zámoly	4849,5733	1592,9436	4,4449
összesen	70248,7848	35837,7197	100,0000

Területhasználat

A Vértesi Natúrpark területének 69 %-a erdő, mely nagy része a Vértésben helyezkedik el. Jelentős területeket foglalnak el a legelő és gyepterületek (12,42%), valamint a szántók (7,62%), melyek a Natúrpark déli részére jellemzőek.

Művelési ág	ha	%
erdő	24730,8223	69,0078
gyep, legelő	4920,0745	13,7288
szántó	2731,5423	7,622
kivett	1946,8651	5,4324
belterület	705,3785	1,9683
zártkert	602,3948	1,6809
szőlő	162,32	0,4529
gyümölcsös	22,1194	0,0617
nádas	1,7674	0,0049
egyéb	14,4353	0,0402

Tulajdonosok

A 35837,7 ha natúrparki terület közel háromnegyedének tulajdonjoga a Magyar Állam kezében van. 12 %-a magántulajdonú, ami főleg régi termelő szövetkezetekből kialakult magángazdaságok területei. A harmadik legnagyobb tulajdonos a Pro Vértés Természetvédelmi Közalapítvány (5,3 %), amely nagyrészt gyepterületek gazdája.

Földtulajdonosok	ha	%
Magyar Állam	26425,1914	73,7357
magán	4379,3862	12,2200
Pro Vértés Közalapítvány	1907,5481	5,3222
belterület	705,2283	1,9678
Vértés Erdő Rt.	476,1075	1,3285
önkormányzati	292,2723	0,8155
egyéb	1651,9859	4,6096

A Magyar Állam tulajdonában lévő, 26425,1914 ha nagyságú terület vagyonkezelése az alábbiak szerint alakul:

Kezelők	ha	%
Vértesi Erdő Rt.	23899,5501	90,4423
Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság	*1450,6302	5,4896
Közép-Dunántúli Vízügyi Igazgatóság	311,8812	1,1802
ÁPV Rt.	*377,3147	1,4279
egyéb	385,8152	1,4600

* Az Magyar Köztársaság 2005. évi költségvetéséről alkotott törvény alapján, az ÁPV Rt. vagyonkezelésében lévő védett területek a Nemzeti Park vagyonkezelése alá kerültek.

Természetvédelem

A Vértesi Natúrpark területének 69%-a valamilyen természetvédelmi védetség alatt áll.

Védetség	ha	%
Vértesi Tájképzési Körzet	13501,9078	37,6751
Vértesi Tájképzési Körzet fokozottan védett	1235,6000	3,4478
Észak-Vértesi Természetvédelmi Terület	6604,9366	18,4301
tervezett Zámolyi-medence Tájképzési Körzet	2215,7986	6,1829
tervezett Zámolyi-medence Tájképzési Körzet fokozottan védett	394,9355	1,1020
helyi jelentőségű TT	568,9621	1,5876
nem védett terület	11315,5791	31,5745

A természetvédelmi kezelést a Vértesi Natúrparkban a Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság és a Pro Vértesi Természetvédelmi Közalapítvány, valamint Oroszlány Önkormányzata végzi.

Természetvédelmi kezelők	ha	%
Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság	17348,2419	70,7452
Pro Vértesi Közalapítvány	6762,3227	27,5764
Önkormányzat	411,5760	1,6784

Natura 2000, Országos Ökológiai Hálózat

A Natura 2000 hálózatban található Közösségi Jelentőségű Területeket (SCI) és a Különleges Madárvédelmi Területeket (SPA) a Vértes térségében a Vértesi Natúrpark területének több, mint kétharmadát teszik ki.

Az Országos Területrendezési Tervről szóló 2003. évi XXVI. Törvényben megjelölt területek alapján a Vértesi Natúrpark 89%-az Országos Ökológiai Hálózat része.

Natura 2000	terület (ha)	Natúrparki területarány (%)	magyarországi Natura 2000 terület arányában
SCI terület	27552,3757	76,8809	2,01 %
SPA terület	24573,1008	68,5677	1,99 %
Ökohálózat része	32008,1882	89,3142	

Vértesi Natúrpark települései**BODMÉR**

Bodmér, a Vértesi Natúrpark legkisebb területtel szereplő települése, mely jelentőségét nem csökkenti. A natúrpark észak keleti határában, Fejér megyében fekszik az az erdő és gyepterület, mely a Vértesi Tájvédelmi Körzetnek, valamint az Országos Ökológiai Hálózatnak is része.

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	716,7910	
Natúrparki terület	5,7883	0,8075
A teljes VNP terület arányában		0,0162
Művelési ág		
erdő	2,1775	37,6190
gyep, legelő	3,6108	62,3810
Natura 2000		
SCI terület	3,6108	62,3810
SPA terület	3,6108	62,3810
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	5,7883	100,0000
Védettség		
Vértesi TK	5,7883	100,0000
Lakosainak száma:	253	

Természeti értékek:

- Bodméri-víz
- Bodméri-horgászto

Programok:

- Búcsú (október második hete)
- Gyermeknap
- Falunap (augusztus 20.)
- Sportnap

Épített és kulturális értékek:

- Pusztatemplom
- Református templom (1827)
- Sánc
- Millenniumi emlékszobor
- Régi temető
- Gémeskút
- I. világháborús emléktábla
- II. világháborús emléktábla

Bodmér község a Vértestől keletre, Bicske térségében található, 253 lélekszámú település. A német lakta települések közé beágyazva, a történelem viharait is túl élve megmaradt színtiszta magyar falunak. A kis községnek négy szépen rendezett utcája, takaros házai családias környezetben fogadják a látogatót.

Írott emlékek a települést először 1311-ben említik meg. A helység neve 1325-ben Budmer, majd a XIV. század végén Poss Bodmerként ismert. A település mintegy 1690 körül népesült be a Toldi, Dezső, Kaszap és Kovács főágból, akik nem tudni honnan származtak ide.

Eredetileg királynői birtok volt. Birtokosai többször váltották egymást. A török hódoltság alatt elpusztult, utána már csak praedumként szerepelt. A népmonda szerint a község délkeleti része feletti dombon található Törökvágási dűlőnél lett volna hajdan a törökökkel vívott csata, akik futásnak eredtek és közben azt kiabálták: „Bogo – mér”, és innét kapta a község a nevét (de ez a feltevés nyelvészeti szempontból nem állja meg a helyét).

Kisnemesi birtokosok lakták a települést. Ők művelték nagy parcellákban a földeket.

A XIX. század második felében lett önálló község Bodmér.

A környékben lejátszódó földrengések bizonyítják, hogy még ma is aktív földkéregmozgások vannak a térségben. Ennek következménye a talajrétegek átszinteződése, melynek következménye a források, kutak vízhozamának emelkedése.

Különösen széppé teszi a települést a Bodméri-víz, mely a települést kettészeli. A patak partja, a források környéke kellemes kikapcsolódást kínál az arra járóknak.

Bodmér történelmi emléke a Pusztatemplom, mely a Vértesi Natúrpark területén található. A templom köveit elhordták, és malomépítéséhez használták fel. A hegygerincén, a temetőnél található a Pusztatemplom emlékét őrző néhány kő, s tovább haladva a Porkolábi szőlők felé, pár száz ölnyi sáncnak a nyoma látható. A hegyoromról csodálatos kilátás nyílik a Vértésre, a Váli völgyre s az egész vidékre.

Egy legenda szerint a dombtetőn, ahol ma a temető van, régen egy szerzetes vagy egy őrkunyhó állt, aminek a maradványait eddig még nem sikerült felkutatni.

A község határában található területeket a népnyelv különböző jelzőkkel illette, melyekhez mondák is kapcsolódnak. Valószínű az Óhegy dűlőn termeltek először szőlőt az itt élő emberek, ezért maradt fenn ez az elnevezés. A Vadasoldalt egy Vadas nevű, a hegy oldalában, földkunyhóban lakó szegény emberről kapta, ki vagy vadat tartott, vagy annak húsát szerette.

Bodmér magyar népe a közeli községekből idehallatszó harangszóból a következő napok időjárását próbálta megjósolni. Kiss Ferenc (szül. 1919) megfigyelte, ha a bicskei református templom reggeli harangszava Bodméra odahallatszik, akkor nagyon hideg lesz, ha az alcsúti vagy a vértessboglári, akkor eső, ha a szári, akkor szél lesz északról. Magát a harangszót is próbálták magyarázni, megfogalmazták azt, hogy mit hallottak bele a harangszóba. Kiss Ferenc szerint a csabdi evangélikus templom harangja ezt mondja: *Majd így lesz, majd jobb lesz!* Bodméron is azt mondják a bizakodó, kincstári optimizmussal telt emberre: *Úgy beszélsz, mint a csabdi harang!*

Polgármester: Rácz Imre *Jegyző:* Dornyi Sándor

BOKOD

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	2991,5259	
Natúrparki terület	1079,3089	36,0789
A teljes VNP terület arányában	3,0117	
Művelési ág		
erdő	385,9216	35,7564
szántó	117,1927	10,8581
gyep, legelő	495,1399	45,8756
kivett	81,0547	7,5099
Natura 2000		
SCI terület	699,5205	64,8119
SPA terület		
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	1003,6897	92,9937
Védettség		
nem védett terület	1079,3089	100,0000
Lakosainak száma:	2275	

Bokod a Vértesi Natúrpark északnyugati részében fekszik, Komárom-Esztergom megyében. Közigazgatási területének 36 %-a tartozik a Natúrparkhoz, aminek mintegy fele gyep és legelő. Ezen területek nagy része a sík területeken, Által-ér és a Büdös-ér mentén helyezkednek el, ahol 10 %-al részesedik a szántó is. 64 %-a Községi Jelentőségű Terület és majdnem 93%-a része az Országos Ökológiai Hálózatnak.

Természeti értékek:

- Bokodi-hűtőtó
- Öreg-tó
- Által-ér
- Bokodi-legelő
- Telkes gazdák legelője

Épített és kulturális értékek:

- Vértesi Hőerőmű
- Későbarokk evangélikus templom
- Római katolikus templom (1779)
- Református templom (1794)
- Evangélikus templom (1701)

Programok:

- Szüreti felvonulás és bál (szeptember utolsó szombat)
- Falunap (augusztus 20.)

Bokod a Vértestől észak-nyugatra, Oroszlánytól 6 km-fekvő település, mintegy 2275-en lakják.

A településen történt ásatások során késő bronzkori (ie.XI-VIII - század) leletek kerültek elő (karok, lándzsák, kések, sarlók, balták).

Az első írásos említése 1146-ból származik. 1326-ban Károly Róbert innen származó jegyzőjének, Bokodi Györgynek a nevében került elő a település neve. Kedvelt vadászterülete volt Nagy Lajos királynak, közel volt a faluhoz Gerecér nevű vadászkastélya, később Gerencsér vár néven vált ismertté. Albert király halála után ebben a várban szállt meg 1439-ben a megözvegyült Erzsébet királyné és fia V. László. Kíséretében volt Kottaner Ilona a Visegrádról elloptott koronával. Innen indultak tovább a székesfehérvári koronázásra.

A 18. században az Esterházyak a Felvidékről katolikus szlovákokat telepítettek Bucudra vagyis Bokodra.

„1879-ben komoly katasztrófa érte a vértesi erdőket, mert október 16-án nagy mennyiségű nedves hó hullott a fákra, amely különösen a fiatal állományokban nagy kárt tett. Holfeld erdőmester jelentése szerint közel 43 000m³ hótörte fát kellett még abban az évben kitermelni, de maradt még 15-20 000 a következő évekre. A szállítási nehézségekről írtak is túlzottnak tűntek, mert pl. Holfeld erdőmester 1880-ban szerződést kötött Luczenbacher Pál fakereskedővel közel 10000 m³ faanyagnak tő mellől történő kiszállítására Császár, Nána Mindszent és Bokod pagonyból.”

Érdekesség Bokod településről, hogy Magyarországon elsőként itt termesztettek burgonyát.

A Vértésben élő nagyszámú vadállomány a passziózó vadászoknak örömet, a környező falvak, településeinek keserűséget okoztak. Az őszi időszakban a paraszti szőlőbe, kukoricásba, káposztás és burgonyaföldekre csapatostól kijáró szarvasok, dímvadak és vaddisznók jelentős dézsmálást végeztek. A tetemes vadkárok miatt a települések között Bokod parasztsága is sokat keseregtek és küzdözgették kártérítési kérvényeiket hatóságoknak. A településeken olyan mértéket öltött a vadkár, hogy az uradalom kénytelen volt egy részét rendszeresen megtéríteni. A kártérítésnek kétféle gyakorlata alakult ki vagy egy több éves tapasztalaton alapuló általány összeg, amit 1870-es évektől már rendszerint három évre szóló szerződésben rögzítettek, vagy minden alkalommal felmérték a vad által okozott kárt, s fizettek érték a kárvallott parasztnak.

A községben található műemlékek: a későbarokk stílusban, 1701-ben épült evangélikus templom, mely valószínűleg Fellner Jakab tervei alapján épült, valamint az 1779-ben emelt római katolikus és az 1794-ben készült református templom.

Bokod a XX. században a környező településekkel együtt kapcsolódott be a szénbányászatba, mely hosszú időn keresztül megélhetést biztosította az itt élő embereknek.

A falu határában építették fel a Vértesi Hőerőművet, ami számára egy jelentős nagyságú (130 hektár) hűtőtavat kellett létrehozni. Ez a Bokodi-hűtőtó vagy, ahogy a helyiek mondják az Erőmű-tó. Ezen folyik keresztül a Császár községtől délre eredő Által-ér, mely Dunalamásnál torkollik a Dunába. A tó nemcsak az erőmű számára fontos, hanem a horgászat szerelmeseinek is kedvez. Jelentős horgászparadicsom bontakozott ki az elmúlt időben, ami az Oroszlányi Horgász Egyesület gondozásában van.

Bokod kiemelt rendezvénye a minden év szeptember utolsó szombatján tartott szüreti felvonulás és bál.

Polgármester: Valter Alajos

Jegyző: Sulyok Istvánné

CSÁKBERÉNY

Csákberény közigazgatási területének háromnegyede tartozik a Vértesi Natúrparkhoz, melynek délnyugati részén, Fejér megyében található. Területének 61 %-a erdő. Értékes gyepterületei és szántói a déli peremen helyezkednek el.

Natura 2000-es területek 73 %-ot fednek le, az ökológiai hálózat pedig 87 %-ot.

Területeinek 73 %-a tartozik a Vértesi Tájvédelmi Körzethez, valamint az 51 ha-os Orondi legelő és környéke helyi jelentőségű természetvédelmi terület. Csákberény közigazgatási területén belül helyezkedik el a fokozottan védett Meszes-völgyi erdőrezervátum (121,3 ha) és a Juhdöglő-völgyi erdőrezervátum (79,2 ha).

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	4137,4364	
Natúrparki terület	3020,3472	73,0005
A teljes VNP terület arányában	8,4278	
Művelési ág		
erdő	1864,4990	61,7313
szántó	392,1753	12,9844
gyep, legelő	410,8502	13,6027
gyümölcsös	12,3869	0,4101
belterület	116,9591	3,8724
szőlő	72,1326	2,3882
zártkert	94,4898	3,1284
nádas	1,2999	0,0430
kivett	55,5544	1,8393
Natura 2000		
SCI terület	2201,8146	72,8994
SPA terület	2200,2025	72,8460
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	2630,8541	87,1044
Védettség		
Vértesi TK	2014,9648	66,7130
Vértesi TK fokozottan védett	200,5000	6,6383
helyi jelentőségű TT	51,0000	1,6885
nem védett terület	753,8824	24,9601
Lakosainak száma:	1225	

Természeti értékek:

- Kis-kút a Vitéz-földön
- Csorgó-kút
- Merán-park
- Országos Kék-túra útvonal
- Kőkapu-völgyi-barlang és bükkös
- Öreg-tó
- Strázsa-hegy
- Páskomi-hegy
- Csókai-hegytető
- Orond II. kapu hegytető
- Kaolin gödrök
- Karsztos felszín és élővilága a Kopasz-hegyen
- Csóka-hegyi kilátópont
- Csákberényi-rét
- Csete-gödör
- Meszes-völgy
- Kőkapu-völgy
- Bucka-hegyi-hasadékbarlang
- Orondi-legelő
- Orondi-szőlőhegy
- Szappanos-völgy

Épített és kulturális értékek:

- Merán emlék szobor
- Szikszai-Mansbart emlékmű
- I. Világháborús emlékmű
- II. Világháborús emlékmű
- Ezeréves államalapítási emlékmű/kopjafa
- Szent Flórián emlékmű
- Református templom és parókia (1788)
- Katolikus templom és parókia (XVIII. sz.)
- Mária kép (XVIII. sz.)
- Temető (XVII. sz.)
- Orond-i pincesor
- Merán pince
- Tűztorony
- Strázsa hegytető megfigyelő pont
- „Právetz” Vadászház
- „Ober” hegyi Rákóczi prés
- Merán emlékszoba
- „Varga” jajgató
- „Durmics” szalajtó (Géza pihenőtől D-re)
- Szentegyház domb templom alapjai

- Tájház
- Teleház
- Mansbarth Antal emléktáblája
- Szikszai János emléktáblája
- Cobácai-híd
- Artézi kutak
- Gémeskút
- Homokbánya
- Öreghegyi szőlők
- Művelődési Központ

- Orondpuszta – római majorság maradványa, korai avarkorszaki temető

Programok:

- Farsangi bál (február)
- Tűztoltóverseny
- Falunap, Szikszai-Mansbart emléknap (július 12.)
- Szüreti felvonulás bál (szeptember)
- Bor-napi rendezvények (október második szombat)
- Márton napi búcsú

Csákberény a Vértessé délnyugati lábánál, a Vértessé karéjában a 8126. sz. út mellett a Vértessé Tájvédelmi Körzet határán fekszik. Eredeti, ősi magyar település, a Csák nemzetség birtoka volt. A község nevében hordja Árpád-kori múltját, a Csák szó a régi híres nemzetség neve, míg a Berény szó a honfoglaló kabar törzs egyikének nevét őrzi. A római korból épületeket, köztük stukkós és freskós fürdőmaradványokat, valamint feliratos sírköveket tártak fel itt. A XIII. században épült temploma és plébániája a faluval együtt a török hódoltság pusztításának áldozata lett. Csákberény az 1700-as évek elején népesült be újra magyarokkal. 1730-ban alapították plébániáját, templomát Lamberg Ferenc Antal gróf építtette 1776-ban.

Csákberényhez az 1848-1849-es forradalom utáni megtorlás egyik megrázó epizódja kötődik. Mansbarth Antal római katolikus plébánost és Szikszai János református lelkészt Haynau kivégeztette, mert a híveik előtt felolvasták a legitim magyar kormány függetlenségi nyilatkozatát. A falu a 150. évfordulóra emlékművet emelt tiszteletükre.

A falu szélén található római katolikus plébániatemplom 28 méter magas tornyában három harang lakik.

A második világháborúban Csákberény hadszíntér, a templomtorony megfigyelőállomás volt. A templom súlyos sérüléseinek helyreállítására, veszteségeinek pótlására a hívek nagy áldozatot hoztak a háborút követő évtizedekben.

A mintegy 1300 lakosú Csákberény a falusi turizmus szempontjából kitűnő adottságokkal rendelkezik. A falusi turizmus keretében 6 család foglalkozik vendéglátással. A programok közül lehetőség van barangolásra, sétakocsikázásra, ill. szánfogatos kocsikázásra. A falu leglátványosabb természeti értékei a Merán park gesztenyefáival és a Kőkapu-völgyi bükkös, a csodás szikláival és hasadékaival.

A községből Csókakő felé vezető kék négyszög turistaút is az orondi-szőlőhegyen vezet át, mely a tervezett ezerjő borút legszebb része. Az útmenti présházakban kitűnő borokat kóstolhat a szomszédos vándor. Minden év októberében a bornap teszi teljessé a szüreti időszakot.

Télen sízésre és egész évben tájfutóversenyek rendezésére nyílik lehetőség. A falun áthaladó zöld turistaúton Csókakő-várromja, a Csókahegy, Mór ill. a másik irányban Gánt nevezetességei érhetők el. A szőlőtermesztéshez kedvező termőhelyi adottságokkal rendelkezik. Az orondi és az öreg-hegy szőlőterületein - déli fekvése és jó klímája miatt - kitűnő borok termelhetők.

Napjaink nevezetessége, hogy itt jött létre az országban elsőként Teleház, ahol a lakosság megismerkedhet a legmodernebb kommunikációs lehetőségekkel, és lehetőség nyílik azok használatára is. A Teleház keretében működik egy erdei iskola is.

Rendszeres csákberényi programok: a februári farsangi bál; július 12-én, az 1849-ben e napon kivégzett két csákberényi mártírhaltalt halt pap évfordulóján, a csákberényi Falunap; október második szombatján a bornap rendezvényei és novemberben a Szent-Márton-napi búcsú.

Polgármester: Lóderer Miklós

Jegyző: Bendáné Perlaki Beáta

CSÁKVÁR

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	11876,0344	
Natúrparki terület	7448,2952	62,7170
A teljes VNP terület arányában	20,7834	
Művelési ág		
erdő	3915,7633	52,5726
szántó	798,0274	10,7142
gyep, legelő	1558,5011	20,9243
gyümölcsös	0,5422	0,0073
belterület	461,3776	6,1944
szőlő	0,1353	0,0018
zártkert	271,1093	3,6399
kivett	442,8390	5,9455
Natura 2000		
SCI terület	5485,4973	73,6477
SPA terület	5484,3825	73,6327
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	5960,3390	80,0229
Védettség		
Vértesi TK	2699,2697	36,2401
Vértesi TK fokozottan védett	505,1	6,7814
tervezett Zámolyi-medence TK	1293,5291	17,3668
tervezett Zámolyi-medence TK fokozottan védett	394,9355	5,3024
helyi jelentőségű TT	85,0000	1,1412
nem védett terület	2470,4609	33,1681
Lakosainak száma:	5201	

Csákvár, szerepel a legnagyobb területtel a Vértesi Natúrparkban, annak DK-i részén, Fejér megyében. A nagy arányú erdő mellett jellemző még élőhelyeire a gyep, legelő. Területén helyezkedik el a Vértesi Tájvédelmi Körzet jelentős része, a tervezett Zámolyi-medence Tájvédelmi Körzet, valamint fokozottan védett Haraszt-hegy, és a Csíkvarsai-rét. 1993-ban Csákvár önkormányzata védetté nyilvánította a Csákvári kastélyparkot.

Természeti értékek:

- Angolpark
- Országos kék túra útvonal
- Haraszt-hegyi Botanikai-geológiai Tanösvény
- Göbölly völgyi halastó
- Molyhos tölgyes
- Báraczházi-barlang
- Csíkvarsai-rét – Vidrafű Tanösvény
- Szürkemarka gulya
- Kő-lik-völgyi fülkesor (Frádi-lik)
- Geszner-tó
- Sárga és zöld túraútvonalak érintik
- Császárvíz
- Gurdi-majori forrás
- Fornapuszta

Épített és kulturális értékek:

- Esterházy kastély (barokk, 1823)
- Városkút
- Római katolikus templom (1717) és plébánia
- Református templom 1749-1786)
- Evangélikus templom (1870)
- Szent Ferenc kápolna
- Puskaaporos torony
- 1890-es években készített út menti keresztek
- Római katolikus temetőben 1890-es kereszt
- Régi temető
- Irgalmas rendi szerzetesnővérek sírkertje
- II. világháborús szovjet katonák és mások temetője és emlékműve
- Tűztoló torony
- Régi víztorony a Geszner háznál
- Régi malom épülete
- Gurdi major épületei
- Annafalvi őrház
- Szabadság téri emlékmű
- II. világháborús Huszár emlékmű
- Világháborús emléktábla

- Paulini Béla emléktábla
- Terstyánszky Ödön emléktábla
- Csákvári Földműves Iskola emlékoszlop
- Vértesi Helytörténeti Múzeum
- Fazekas Emlékház
- Szent Orbán szobor és pihenőhely
- Mária kép
- Sportszarnok
- Geszner-ház, kutatóház és oktatóközpont – idegenforgalmi központ – Vértesszécső Múzeum
- Dohányos ház – bemutatóközpont
- Százados tanya
- Római kori sírok (kb. 2000 db)

Programok:

- Fazekas nap (július végén)
 - Floriana Napok (május)
 - Falunap (augusztus 20.)
 - Vadásznapi (minden 2-3. év szeptember)
 - Mihály napi lovas és pásztortalálkozó
 - Búcsú (október első vasárnap)
 - Szüreti felvonulás, bál (október vége)
- Cantata Floriana Kórustalálkozó

Csákvár évezredek óta ember által lakott hely. A község a Vértesszécső déli peremén terül el, a Zámoly-medence által határolt völgynyílásban. Az itt élők a Vértesszécsőt fővárosaként emlegetik. Felszíni vizeit a Császárpatak vezeti el a Velencei-tó felé. Éghajlata kedvező, földjei termékenyek, erdei fában, vadban gazdagok.

A falu nyugati részén a mai evangélikus templom környékén találhatók a római kori "Floriana" maradványai. Az 1960-as ásatás hitelesítette a Várdombon az erődített fallal körülvett római település helyét. Az 1980-as évek nagyszabású ásatásainak eredménye közel a 2000 római kori sír feltárása jellegzetes, gazdag leletanyaggal. Ugyancsak itt emelkedett korai Árpád-korban a település nevében szereplő Csák nemzetség vára. A község nevének legkorábbi írásos előfordulásai: Saac (1228), Castrum (1237), Chakvara (1460).

A török időkben teljesen elnéptelenedett. Utána huzamosabb ideig csak 1688-ban Székesfehérvár visszafoglalását követően népesült be újra.

Csákvár híres volt régen és ma is a kézművességéről. Régen egykori fazekasságáról és kolompkészítőiről volt nevezetes. Az önkormányzat fazekas műhelyében és 2 magánműhelyben készülnek ma ismét a híres csákvári használati és díszedények.

Csákvár hagyományos építészeti arculatát az Esterházy grófok határozták meg. Több építmény ma is műemléki védelem alatt áll. Legjellemzőbb épülete a védett Esterházy-kastély, amelyhez 85 ha nagyságú angolpark is tartozik, ahol több kerti építményt is felújítottak az elmúlt években. Az egyik legjelentősebb építményei a Szentháromság-szoborcsoport, a műbarlang, a napóra, a török hagyaték.

A kéttornyú római katolikus templomot Esterházy Ferenc építtette 1748-ban, a régi szentély felhasználásával, aminek a Szent Mihály lett a védőszentje. A község református temploma 1749-86 között épült és 1836-ban alakították át. Az evangélikus templomot 1870-ben szentelték fel.

A látogatók a Vértesszécső Helytörténeti Múzeumban, a Fazekas Múzeumban, valamint a Geszner-házban ismerkedhetnek meg a Vértesszécső táji emlékeivel, fazekas kultúrájával, és természeti értékeivel.

Csákvár szívében, a Szabadság-téren emelkedik a Turul-emlékmű, ami a az 1848-49-es szabadságharc, az első és a második világháború és 1956-os forradalom emlékére emlékezteti az erre járókat.

Érdekes kulturális látnivaló még Csákváron a szőlőtermelők és borászok védőszentjéről, Szent Orbán-ról mintázott szobor melletti pihenőhely, a Paulini Béla emléktábla és Magyarország első földműves iskolájának emléktáblája

Természeti látnivalókban is bővelkedik Csákvár. Érdemes megtekinteni a Báraczházi-barlangot, a kastélyparkot, de fontos turistacélpont a Csíkvarisai-rét Vidrafű-tanösvénnyel. Másik természeti vonzerő a nemzeti közileg is jelentős geológiai és botanikai tanösvény a Haraszt-hegyen. Látnivaló a Százados-tanya is a szürkemarha gulyával, a rackajuhnyájjal és a bivalycsordával.

Természetvédelmi szempontból hazánk egyik legfontosabb területe. Magyarország növényfajainak mintegy egynegyede fordul elő itt. Hazánkban élő, világviszonylatban is kiemelkedő állatfajok közül itt látható a parlagi sas, kerecsensólyom, vidra.

Programok is szép számmal adódnak Csákváron: július végén a fazekas nap; szeptember 29-e utáni vasárnap a búcsú; október végén a szüreti felvonulás; augusztus 20-án a falunap; szeptember körül, 2-3 évenként a vadásznapi és szeptember 29-e utáni szombat a Mihály-napi lovas- és pásztortalálkozó.

Polgármester: Giesz János *Jegyző:* Dornyi Sándor

CsÓKAKŐ

A Vértesi Natúrpark nyugati oldalán található Csókakő, Fejér megyei település. Nagyarányú erdői (78 %) mellett tájképileg nagyon fontosak a zártkertek (8 %).

Területének majd 70 %-a Natura 2000-es terület, 86 %-ban pedig része az ökológiai hálózatnak. Területének nagy része Vértesi Tájvédelmi Körzetbe tartozik, és a 21. os Jordán Parkerdő helyi természetvédelmi oltalom alatt áll.

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	1091,7082	
Natúrparki terület	401,1338	36,7437
A teljes VNP terület arányában	1,1193	
Művelési ág		
erdő	314,4406	78,3880
szántó	17,4607	4,3528
gyep, legelő	7,9853	1,9907
gyümölcsös	0,0608	0,0152
szőlő	21,9797	5,4794
zártkert	35,4361	8,8340
nádas	0,4675	0,1165
kivett	3,3031	0,8234
Natura 2000		
SCI terület	277,9375	69,2880
SPA terület	278,1982	69,3530
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	346,7319	86,4380
Védettség		
Vértesi TK	278,1349	69,3372
helyi jelentőségű TT	21,3861	5,3314
nem védett terület	101,6128	25,3314
Lakosainak száma:	1045	

Természeti értékek:

- Jordán Parkerdő
- Országos Kék-túra útvonala
- Várvolgyi kijáró
- Karsztbokorerdő

Programok:

- Majális (május első hete)
- Csókakői Napok
- Várjátékok (szeptember első hete)
- Évzáró – magyar nótá est (december 30.)
- Nyári régészeti táborok
- Donát napi búcsú (augusztus)
- Szüreti bál (szeptember, október)

Épített és kulturális értékek:

- Postafogadó épülete (kb. 200 éves)
- Út menti keresztek
- Katolikus templom (1773, a II. világháború után újra építették)
- I. világháborús síremlék
- II. világháborús síremlék
- Csókakői-vár (XIII. sz.)
- Várkapolna alaprajza
- Zichy-pince
- Kastély-pince
- Bödönkút – római majorság maradványai
- Földvár maradványai

Csókakő 1000 lelkes kis falu a Vértesi Tájvédelmi Körzet peremén, a történelmi móri borvidéken fekszik, 6 km-re Mórtól és 20 km-re Székesfehérvártól. A 81-es úton ideérkezőt már messziről köszönti a falu híres büszkesége, a község nevét adó vár.

A vár és a falu honfoglalás és Árpádkori elődjére van néhány adat. A Bödönkúton falura vagy tanyák létezésére utaló cserepeket találtak. Rómer Flóris még látta annak a templomnak a romjait, amely a Puszt-Csókával azonos falu lehetett. Látóhegy és Pusztacsóka találkozásánál egy domb található, ahol embercsontokat és koponyákat találtak. Ez a terület lehetett a vár és a falu X-XIII. századi elődje.

A X-XIII. században a térség Székesfehérvár után a második legjelentősebb hatalmi és igazgatási központja volt, ezt elsősorban stratégiai adottságának köszönhetette. A mai 81-es út korabeli elődje még a várhoz közelebb szelte át a térséget. Vele azonosíthatjuk Magyarország legfontosabb nemzetközi nagyútját, amely azonos a tihanyi alapítólevélben említett "hadúttal".

A Csókák építette vár a XIII. században a vértesi várláncolat fontos egysége volt Gesztes, Vitány, Oroszlánkő mellett. 1326-ban Károly Róbert szerezte meg. Ettől fogva egészen a török időkig nagy földesurak bitorolták. 1543-tól 1687-ig török végvárként funkcionált, majd a Győr és Komárom felől érkező főutat ellenőrző másod-, ill. harmadrendű elővárként funkcionált.

Brindisi Szent Lőrinc, aki gyalog bejárta egész Európát, prédikált és minden erejével küzdött a török hatalom ellen. Emlékét a móri Kapucinus templomban elhelyezett arckép, és Rovátkai Lajos által készített mennyezetfreskó örökíti meg.

A szőlők komoly értéket jelentettek Csókakő számára. Az első települőket Lamberg grófja hozta be 1752 előtt. A szőlők a lakosság egy részének megélhetésének forrását jelentették és jelentik még most is.

Az 1860-as évek elején nyílt meg a község határához közel elhaladó Székesfehérvárt Újszónnyel összekötő vasútvonal, amelynek később lett egy Csókakő nevű megállója.

A második világháború után Csókakő élete nehezen indult meg. 1944. november 1-én 842 főt számlált a település, ez azonban 1945. április 25-ére 703 főre apadt. 72 ház vált lakhatatlanná.

1992-ben a csókakői katolikus templom kertjében avatták fel az 1941-45 közötti időszak katonai és polgári áldozatainak hősi emlékművét.

2002-ben a település összterületének nagysága 10,72 km², lakossága 1072 fő, 454 háztartás található a faluban. Óvodája 30 férőhelyes, általános iskolájába 104 fő jár.

Az Országos Kéktúra útvonal kettészeli Csókakőt, így a bakancsos turizmus kedvelőit is szívesen látják a településen.

Csókakő déli határában egy 20 hektáros területen alakították ki a Jordán Parkerdőt. Itt a százévesnél is idősebb csertölgy állomány mellett számos védett és fokozottan védett növény él. Ugyanitt a sportolni vágyó turisták igényeit is ki tudják elégíteni.

A táj szépségének és a helyben élők vendégszeretetének köszönhető az utóbbi években a csókakői hegyoldal borpincékkel, hétvégi házakkal népesült be és kedvelt kirándulóhely lett. Mára az ezerlelkes község a falusi turizmus egyik kedvelt központjává vált. Fejér megyében itt működik a falusi turizmus 50 férőhellyel a legjobban.

A móri borvidékhez tartozó község, híres bora az ezerjő, mely sokak szerint ezen a tájon terem a legjobb minőségben. A faluban elsősorban is találunk borpincéket, de a pincesorokat az Alsó-Magyalos és az Aranyhegy alatt alakították ki.

Az első és a második világháború hőseinek állított emléket Csókakő.

1999 óta minden évben megrendezésre kerül a Csókakői Napok. Minden évben színvonalas műsorral várják a csókakői lakosokat és minden kedves idelátogató vendéget. A lovagrendek bemutatkozását és a lovagok harci bemutatóját minden résztvevő nagy érdeklődéssel várja. Az esemény fénypontja a Várban megrendezésre kerülő Tűzijáték, amelyet a Vár alatti előadótérből csodálhat meg idős és fiatal egyaránt.

Polgármester: Végh Konrád

Jegyző: Dr. Hanák Mária

GÁNT

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	5816,4381	
Natúrparki terület	5816,4381	100
A teljes VNP terület arányában	16,2299	
Művelési ág		
erdő	4825,6131	82,9651
szántó	100,4212	1,7265
gyep, legelő	594,114	10,2144
belterület	67,531	1,161
zártkert	74,6974	1,2842
kivett	154,0614	2,6367
Natura 2000		
SCI terület	5689,4727	97,8171
SPA terület	5658,4729	97,2842
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	5730,4276	98,5213
Védettség		
Vértesi TK	4587,0834	78,5057
Vértesi TK fokozottan védett	106,4	1,821
Észak-Vértesi TT	938,6356	16,1376
nem védett terület	210,8745	3,6255
Lakosainak száma:	857	

Gánt, Fejér megyei település, a Natúrparkban a települések közül a második legnagyobb területtel rendelkezik, melynek 96 %-a védett, valamint több mint 97 %-a Natura 2000 terület, és majdnem az egész az Országos Ökológiai Hálózat része. Ide tartozik a fokozottan védett Fáni-völgy északi része. Mivel a Vértesszívében helyezkedik el legnagyobb részt erdő borítja.

Természeti értékek:

- Községi forrás (Gánt)
- Vörösmarty-forrás (Kápolna-pusztá)
- Országos Kék-túra útvonala
- Béka kőképződmény (Gánt)
- Kápolnapusztai barlang
- Gánti-barlang
- Földtani-tanösvény (Geológiai Park, Bauxit bányája külfejtés területe (Gánt-Bányatelep)
- Kaszap-kút
- Leányfej-szikla (Pap-völgy)
- Fáni-völgy

Programok:

- Svábbál (január hónapban)
- Megyei Nemzetiségi Nap (május)
- Pünkösdi májfa döntő bál
- Falunap (augusztus)
- Gránási búcsú (augusztus 20.)
- Lovas és Falunap (szeptember)
- Búcsú (október)
- Lovasnapok, lovasversenyek
- Tájfutóversenyek
- Iskolai Vándortábor (július-augusztus)

Épített és kulturális értékek:

- Hirczy-emplékmű
- Redl-emplékmű
- Marburg-kereszt
- Géza-pihenő
- Csáki-vár (Oroszlánkői-vár)
- Háborús és kitelepítési emlékmű
- Millenniumi emlékmű (Vértesszék)
- Szent Borbála szobor (Gánt)
- Mária kápolna (Gánt)
- Esterházy kápolna (Kőhányás)
- Harangláb (Kőhányás, Gránás)
- Kopjafa (Gránás)
- Emlékhely és temető
- Erdésház (Vértesszék)
- Vadászaház (Papvölgy)
- Orosz katonai síremlék (Gánt)
- Balás Jenő emléktábla és emlékszoba
- Balás Jenő Bauxit Bányászati Múzeum
- Gránás turistaház
- Lovas centrum
- „Fecske Palota”
- Római katolikus templom és faharangláb (1777)
- Szent Vendel nagytemplom (1839-1840)

Gánt egy német nemzetiségi kisközség a Vértesi Natúrparkban. A község a megye egyik legkisebb települése, amely ennek ellenére az elmúlt évtized során jelentős fejlődésen ment át, teljessé vált az infrastruktúrája.

A Gánt elnevezés arra utal, hogy a helység hajdan egy Gan nevű személy birtokában volt. Némelyek szerint a helynév szláv eredetű, de jelentheti a középfelnémet "sziklagörgeteget" is. Gánt első megemléítése 1193-ból, III. Béla oklevelében olvasható.

Lamberg Ferenc gróf templomot építtetett, melyet Szent Vendelnek, a nyájak és pásztorok védőszentjének szenteltek. A templom és a fából készült harangláb a falu központjában áll.

Főutcája mindkét oldalán szalagtelkes házak állnak, tőlük északra pedig az erdőség. Gántnak nem volt terjeszkedési lehetősége és megélhetőségi gondokkal küszködött egészen 1926-ig, míg meg nem nyílt a bauxitbánya. Ez jó kereseti lehetőséget biztosított az itt élők számára. A 30-as években az itt dolgozók létszáma meghaladta az 1000 főt. A kutatások alapján Gánt Magyarország első és Európában is ismert bauxitlelőhelyévé vált. Új gépparkjával a Gánti Bauxitbánya a világ egyik legjobban gépesített bányája lett. A gépesítés és a termelés 1930-tól egészen a második világháború végéig fokozódott. A háború után a termelés lassan növekedett. 1958-ban a bauxitbánya elvesztette önállóságát, és 1962. december 31-én bezárták. Mai területén alakult ki a Gánti Földtani Tanösvény.

A község híres a vadjairól, hiszen a Vértesi erdőnek a szívében fekszik, ahol számos vadászható állatfaj él.

Igen jelentős a bakancsos turizmus, melyet számos tetszetősen felújított és kialakított szálláshely tesz még vonzóbbá.

A Gránás turistaházban és a falusi vendéglátóknál, továbbá a megépített és felújított vendéglátó egységekben biztosított a meleg konyhás és egyéb vendéglátás. Új színfoltja a községnek a megépült lovas centrum, ahol a minőségi lótenyésztésen túl, minden évben jelentős sportrendezvényt is tartanak, amely nagy vonzerő a lósportot kedvelők számára.

Gánt négy külterülete (Vértesszomszaga, Gánt-Bányatelep, Kőhányás, Kápolna) 1928-ban csatlakozott központi településhez, a mai község határa ezen települések egybeolvadásával jött létre.

Vértesszomszaga belterülete is természetvédelmi területen fekszik. A falu ma üdülőfalu, ahol Községvédő Egyesület működik a hagyományos falukép megőrzése érdekében. Szomszaga skanzen jellegű település, ahol évente neves művészek műsort adnak a templomban. 1992-ben emelték a kitelepítettek emlékét őrző emlékművet. Szomszaga és környéke ökoturizmussá, kerékpározásra, vadászatra alkalmas terület. Egy 12 férőhelyes turistaház és külön vadászhaus várja az ideérkezőket. Vértesszomszagát sokan tartják Magyarország legszebb településének.

Gánt-Bányatelep Gánt település előterében a 258 férőhelyes Fejér megyei Ápoló - Gondozó Otthon, a megye legnagyobb intézete, amely a környék legnagyobb foglalkoztatást biztosító intézménye. Itt került megépítésre Szép Jelen Alapítvány által a "Fecske Palota", amely sérült és mozgáskorlátozott gyermekek üdültetését biztosítja.

A felhagyott bauxit bánya helyén kialakításra került az Európában is egyedül álló Geológiai Park, és a bauxit bányászat emlékére helyre állított Balás Jenő Bányamúzeum. A múzeum a Fejér megyei bauxit-bányászatot mutatja be történeti dokumentumokon és tárgyakon keresztül. A kiépített tárlóban bemutatják a fejtés műveleteit és eszközeit.

Kőhányás néhány házból álló település. Régebben itt főleg faszén- és mészégetéssel foglalkoztak. Itt vezetett az Esterházy család két birtokközpontját, Csákvárt és Majkot összekötő út. A meglévő házakat hétvégi tartózkodásra és üdülésre használják. Az út mellett található az Esterházy-kápolna és a turistaház.

Kápolnát a XVII. század végén a török által elpusztított és lakatlan községek közé sorolták. A II. világháborúban szintén tragikus eset érte a települést, lemészárolták az összes férfit, akiket helyben temettek el. A temetőt azóta cserkészek gondozzák. Ma a Kék-túra fontos állomása egy turistaházzal, ami régebben pecsételő helyként is üzemelt. Látnyosság az itt fakadó Vörösmarty-forrás.

Polgármester: Kovács László

Jegyző: Kovács Ferencné

MÓR

Mór közigazgatási területének 10 %-a esik a Vértesi Natúrparkba, Fejér megyében. A település ezen részének nagy százaléka erdő. A Natura 2000 területek aránya 94 % fölött van. Az Országos Ökológiai hálózathoz majdnem 95 %-ban része.

Csaknem az egész natúrparki terület a Vértesi Tájvédelmi Körzet része. Helyi szintű védelemre való előkészítés alatt áll a Móri-víz és környéke.

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	10872,2617	
Natúrparki terület	1179,3231	10,8471
A teljes VNP terület arányában	3,2907	
Művelési ág		
erdő	1093,5495	92,7269
szántó	3,5655	0,3023
gyep, legelő	14,1853	1,2028
gyümölcsös	6,6926	0,5675
szőlő	27,7789	2,3555
kivett	33,5513	2,8450
Natura 2000		
SCI terület	1130,3133	95,8442
SPA terület	1120,3396	94,9985
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	1131,0290	95,9049
Védettség		
Vértesi TK	1118,8029	94,8682
nem védett terület	60,5202	5,1318
Lakosainak száma:	14 728	

Természeti értékek:

- Lamberg-kastély parkja
- 10 db halastó
- Vajali szürkenyár matuzsálemek
- Hársfa utcai és Kecsehegyi idős hársfák
- Móri-árok körüli gyepterületek
- Éger és fűzfaligeterdők a Móri-víz mentén
- Csóka-hegy látványképe
- Vén-hegy

Épített és kulturális értékek:

- Lamberg-kastély és Emléktár (1790)
- Lamberg pince (XVIII. sz.)
- Luzsénszky (ún. Láncos)-kastély (1790)
- Szárazmalom
- Pinceutca: 40 db. egyedi védelem alatt álló borospince
- Kapucinus templom és rendház (1700)
- Szent kereszt-templom (1888)
- Szent Vendel-kápolna
- Kálvária-szoborcsoport (1745)
- Árki-pusztai kápolna és kriptá (1745)
- Gróf Rudolf Schaffgotsch síremléke (19. sz.)
- Lamberg-kastély parkjában kútház
- 1848-as móri csata emlékműve
- Szent Flórián-szobor (1844)

- Szent Sebestyén-zobor (1739)
- Nepomuki Szent János-szobor (1746)
- Nepomuki Szent János kápolna (1745)
- Wekerle Sándor-emléktábla
- Wekerle Sándor szülőháza
- Képzőművészeti Szabadiskola
- Török-sánc
- Bormúzeum
- Pedro turistaház
- Magyar Templom (XVIII. sz.)
- Szent Erzsébet leányiskola
- Kapucinus Rend Könyvtára (1703-tól)
- Helytörténeti Gyűjtemény
- Református templom
- Szent Rókus-kápolna
- Temető-kápolna és kálvária
- I. Világháborús emlékmű
- II. Világháborús emlékmű

Programok:

- Szent György heti vigasságok (április vége)
- Móri Bornapok (október első hétvége)
- Nemzetközi néptánc-, ill. fűvőszenei fesztivál (felváltva minden második év október első hete)

Mór város a Vértesi Natúrpark nyugati oldalán fekszik, a Bakony és a Vértes közötti Móri-árok legjelentősebb települése.

A város 20 km-es vonzáskörzetnek gazdasági, kereskedelmi és kulturális központja. A várost ma több mint tizenötezer lélek lakja.

Mórnak és közvetlen környékének az államalapítást megelőző történetéről nem sokat tudunk. A legkorábbi ténylegesen ismert eszközök, tárgyak az újkőkorból származnak. A történelmi leletek szerint Mór és térsége lakott hely a magyar államalapítás korai időszakában. A veszprémi püspökség 1746. évi jegyzőkönyve említést tesz a város régi templomáról, amelyet I. István király építtetett.

Hochburg János Domonkos kezdte meg a németek betelepítését a kapucinus rend behozatalával. A kapucinus templom és zárda építése 1695-ben kezdődött, 1701-ben szentelte fel a veszprémi püspökség.

Az 1711-es évben új külhoni jövevények egész sora érkezett, akik meghonosították a Vértes oldalában a szőlőkultúrát.

Lamberg gróf 1762-ben költséges kastélyépítkezésbe kezdett, amely 1766-ban fejeződött be. A gróf Fellner Jakabot bízta meg a tervezéssel, így a magyar barokk kastélyépítészet kiváló alkotása született meg Móron. Ezzel egy időben jött létre a copf stílusú ún. Láncos- (Luzsénszky-) kastély, aminek a neve az előtte húzódó lánckerítésből ered.

1848 végén a szabadságharc fontos eseménye volt a móri csata, amelyben Perczel Mór hadteste és Windischgrätz hadserege ütközött meg.

A XIX. sz. második felében kialakult a móri borvidék mai képe. A nagy- és kisbirtokokon egyaránt nagyarányú szőlőtelepítés folyt. A szőlősgazdák érdekeit a hatóság is védte. Megakadályozta, hogy a községbe idegen bort szállítsanak be a kereskedők, és azt később "móri bor" néven hozzák forgalomba.

A város szülötte, Wekerle Sándor volt Magyarország első polgári miniszterelnöke.

1984-ben nyilvánították újra várossá a 100. magyar városként. A város ma Fejér megye egyik legérteljesebben fejlődő települése, a móri kistérség kulturális, oktatási, egészségügyi, kereskedelmi és gazdasági központja. A városiak keresik annak lehetőségét, hogy Mór ne csak a rendezvényekhez kapcsolódóan, hanem folyamatosan borturisztikai központ és célpont legyen az idelátogató bel- és külföldi utazók számára.

A móri önkormányzat 2001-ben kezdte el a városi sport és kulturális multifunkciós csarnok és uszoda építését. A város általános iskoláiban közel ezerhétszáz gyermek tanul. Négy intézményt a városi önkormányzat, egyet a római katolikus egyház működtet. Működik a városban zeneiskola és nevelési tanácsadó is.

Az első kezdeti próbálkozást a bornapok hosszú sora követte, mígnem a város legrangosabb rendezvényévé lett. A móriak hagyományos vendégszeretete sok hívet szerzett a városnak. A szívesen látott hazai és külföldi vendégek a látványos szüreti felvonulás mellett megismerhetik a város egyre gyarapodó kulturális értékeit. Rangos képzőművészeti kiállítások, és kirakodóvásár teszi még színebbé a bor ünnepét.

Mór város másik nevesebb programsorozata a Szent-György heti vigaszágok névre hallgató ünnepség. Ennek keretében bor- és főzőversenyek, kiállítások és egyéb műsorok vannak terítéken.

Látnivaló még a város tájértékein belül a mintegy 40, helyi védelem alatt álló borospince.

Polgármester: Schmidt Ferenc

Jegyző: Dr. Tanárki Gábor

OROSZLÁNY

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	7586,3393	
Natúrparki terület	5755,3268	75,8643
A teljes VNP terület arányában	16,0594	
Művelési ág		
erdő	4600,6349	79,9370
szántó	399,3117	6,9381
gyep, legelő	254,7709	4,4267
gyümölcsös	1,9779	0,0344
szőlő	37,9130	0,6587
kivett	460,7184	8,0051
Natura 2000		
SCI terület	3419,8115	59,4199
SPA terület	1468,5170	25,5158
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	5439,8917	94,5192
Védettség		
Vértési TK	1400,5609	24,3350
Vértési TK fokozottan védett	66,7000	1,1589
helyi jelentőségű TT	411,5760	7,1512
nem védett terület	3876,4899	67,3548
Lakosainak száma:	20 107	

Oroszlány teljes közigazgatási területének 75,86 %-a esik a Vértési Natúrparkba, amellyel a harmadik legnagyobb területű csatlakozó. Komárom-Esztergom megyében fekszik.

Nagy arányú erdő (80 %) jellemzi ezt a részt, emellett a szántó, gyep és a legelő összesen 10 % arányt ér el.

Területének egynegyede a Vértési Tájvédelmi Körzet része, melynek fokozottan védett területe a Ciklámen-völgy. Oroszlány Önkormányzata védetté nyilvánította a Majki-Műemlékegyüttes tájképi környezetét, valamint a Vértesszentkereszt-templom és kolostorrom tájképi környezetét.

Természeti értékek:

- Horgásztavak
- Hűtőtó
- Ciklámen-völgy
- Mindszentpuszta
- Majki-tó
- Szentgyörgyvár

Programok:

- Pünkösdi Lovasverseny
- Majális
- Majki Zenei Fesztivál eseménysorozata (nyáron)
- Nemzetiségi bál
- Repülőnap (Kecskéd augusztus)
- Majkai operaestek
- Nemzetközi Rendőerverseny – Kékfény Kupa
- Falunap – szlovák hagyományörző rendezvény
- Oroszlányi búcsú
- Bányásznapi

Épített és kulturális értékek:

- Gerencsértő
- Városkapu (1958)
- Víztorony /1960)
- Majki Kamalduli néma barátok kolostora (XVII. sz.)
- Bányászati Múzeum
- Eötvös Lóránd Műszaki Középiskola Múzeuma
- Ófalui evangélikus templom
- Katolikus templom
- Repülőtér a város mellett
- Sportcentrum
- Leányfej-szikla
- Esterházy-kastély
- Vértesszentkereszt apátság romjai (XII. sz.)
- Városi Művelődési Központ és Könyvtár
- Mindszentpusztai Kulcsosház
- Szentgyörgyvári-pusztai vadászház

Oroszlány a Vértesszentkereszti szegletében fekvő kisváros, amely nevét és címerállatát a legenda szerint az egykori várát őrző két kőoroszlánról kapta. Az 1938-ban még csak 1500 fős falu, a feltárt szénmezőinek köszönhetően, mára már több, mint 20 000 fős várossá nőtt. Területének (76 km²) mintegy fele erdő és természetvédelmi terület

Oroszlány nagyon fiatal település, ezért nem is bővelkedik műmlékekben. Értékei a Városkapu, amely 1958-ban épült, és Oroszlány egyik legjellegzetesebb épülete. Az 1960-as évek elején - a formáját tekintve - az országban talán egyedülálló víztorony épült

Oroszlány legnagyobb büszkesége Majk, a XVIII. századi, Közép-Európában is egyedülálló műemléke, illetve az ottani műemlékegyüttes, a kamalduli néma barátok kolostora, melyet barokk stílusban, de a rend szigorú reguláit idéző zárt alaprajzzal építettek. Érdekesség, hogy a toronyóra harangjai negyedóránként barokk korabeli dallamokat játszanak. A kamalduli remeteség ad otthont a nyaranta megrendezett Majki Zenei Fesztivál eseménysorozatnak, valamint annak az énekes messterkurzusnak, melynek tanárai világhírű operaénekesek, hallgatói pedig az énekes szakma legtehetségesebbjei.

A vértesi várak közül talán Gerencsértvár a legrégebb. Első okleveles említése 1231-ből való. Várként emlegetik, de valójában a középkori, főúri lakótoronyok egyik jeles példájaként tartják számon. A kőből épült, nagyméretű, vastag falú torony a várúr és családja menedékeként, lakásul szolgált. Mivel a vértesi védelmi rendszer egyik leggyengébb láncszeme volt, különösebb stratégiai jelentőséggel nem bírt, így birtokosai elhanyagolták, és a török időkben sajnos elpusztult. Maradványai ma 2-3 m magasak.

A vértesszentkereszti apátság román kori építészetünk egyik legértékesebb emléke. 1146-ból való az első írásos emléke. A XIII. században élte a fénykorát, amikor a bencéseké volt a kolostor. A XV. század elején a dominikánusok, majd a XVI. században domonkosok veszik birtokba. Az építőköveit elhordták más épületek felépítéséhez, de még látványos állapotban maradhatott fel az utókor számára.

Szentgyörgyvár egy érdekes látnivalója Oroszlánynak. A vár a Koporsóhegyen foglalt helyet, de ma már sajnos lepusztult állapotban látható. A várat először 1389-ben említik. 1462-ben Zentgourgh néven fordul elő. 1663-ban Szentgyörgyvárként szerepel. A kelet-nyugat irányú, kb. 12 x 25 m-es kiemelkedés nyugati részén két kis helyiség kiásott kőfalait láthatjuk. A keleti részen alapfalakat sejtető két mélyedés látszik. A domb peremén kötörmelék halmait láthatja az erre járó turista.

A másfél évszázados török hódoltság után elnéptelenedett vidékre szlovák telepések hozták vissza az életet a 18. század elejétől, s e jelentős létszámú magyarországi kisebbség térképén Oroszlányt azért is jegyzik, mert híven berendezett szlovák tájházával tiszteletre méltóan ápolja az előző generációk emlékét.

A közelmúlt bányász hagyományait és a bányászkodás emlékét is bemutató Bányászati Múzeum, valamint az Eötvös Loránd Műszaki Középiskola Múzeuma is tartogat érdekességeket az érdeklődők számára. Bányászati Múzeumban, élethű közegben ismerkedhetnek meg a fiatalok is a bányászati múltjával. A Múzeum ritka szép és gazdag ásványgyűjteménye sem mindennapi látványosságot nyújt.

Látnivaló az ófalu evangélikus temploma és a város közelmúltban épített katolikus temploma is.

A környék horgásztavai közül külön is meg kell említeni a hőerőmű hűtőtavát, amelynek horgászalásait télen is látogathatják a sport kedvelői.

Ma már a séta-, a vitorlázó és sárkányrepülés is olyan lehetőség a város melletti repülőtéren, amely tovább fokozhatja az élményeket. Természetes, hogy a városban lehet úszni, teniszezni és lovagolni is. Utóbbi sport és szórakozás iránt olyannyira nagy az érdeklődés, hogy mára hagyománnyá vált a Pünkösdi Lovasverseny, amelyen díjugratásban mérik össze a tudásukat.

Polgármester: Rajnai Gábor

Jegyző: dr. Judi Erzsébet

PÁTKA

Pátka, a Fejér megyében található község teljes közigazgatási területéből mindössznegy százalékkal vesz részt és a Natúrpark területének is csak fél százalékát adja, de mint fontos vizes élőhelyként nyilvántartott terület, az egyik legkiemelkedőbb jelentőségű.

A Zámolyi-tározóval együtt az erdők és a gyepek határozzák meg a táj arculatát. Mivel fontos madárvonulási útvonal teljes egészében része az Országos Ökológiai Hálózatnak.

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	4038,4755	
Natúrparki terület	186,7785	4,6250
A teljes VNP terület arányában	0,5212	
Művelési ág		
erdő	62,4354	33,4275
szántó	6,2538	3,3482
gyep, legelő	18,6711	9,9964
kivett	99,1890	53,1051
egyéb	0,2292	0,1227
Natura 2000		
SCI terület	126,4836	67,7185
SPA terület	163,1426	87,3455
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	186,7785	100,0000
Védettség		
tervezett Zámolyi-medence TK	186,7785	100,0000
Lakosainak száma:	1673	

Természeti értékek:

- Királyberek-dűlő
- Pátkai-víztározó
- Róth halastavak -dűlő
- Eperfa-sor a 811-es út mentén
- Vargahegyi orgonasövény
- Fehérvári úti hársfa
- Rovákja halastavak természeti terület
- Kossuth utcai vadgesztenyefák
- Európa fa
- Császár-víz mint ökológiai folyosó
- Tikmony-völgy természeti terület
- Sárga, zöld és zöld kereszt turistautak
- Szűzvár sáncai

Programok:

- Tóparty fesztivál
- Szüreti bál
- Farsangi bál

Épített és kulturális értékek:

- Római-kori kőgát
- Shági-kereszt
- Kossuth utcai Parasztház
- Római katolikus templom és plébánia (1746)
- Nepomuki Szent János szobra (XIX.sz)
- Református templom
- Emlékpark (1848-as kopjafa,
- I. világháborús emlékmű,
- II. világháborús emlékmű)
- Gárdonyi Géza emléktábla
- Vak Bottyán emléktábla
- Szerűskerti kőkerítés
- Hősi emlékmű a református temetőben
- Halmi öreg pince
- Ivánka-kúria
- Korai középkori templom maradványai (XI.-XII. sz.)

Pátka község Fejér megye szívében, a megyeszékhelytől északkeleti irányban helyezkedik el, az északnyugat-délkeleti irányú Császárvíz-völgy bal partján. A szalagtelkes település átlag 129 m tengerszint feletti magasságban, változatos, dimbes-dombos vidéken fekszik.

Pátka község már a bronzkorban lakott hely volt, amiről feltárt leletek tanúskodnak, többek közt a Szűzvár magaslatán lévő bronzkori földvár sáncai is. A Dunántúlt megszállták a kelták és ezen időszak alatt Pátka a kelták fő helyeként, szerepel a történelemben.

A község határában elterülő Kőrakáspusztán maradt fenn a római kori Pannónia egyik különleges emléke, a Császár-víz duzzasztógátja.

Az első írásos említés 1192-ből származik Patca, illetve Pathka néven. A település nevének eredete az ősi magyar „Paty” személynévnek -ka képző bokros származéka. A település mai névrokonai Páty, Pátyod és Rábapáty.

Pátka súlyos megpróbáltatásokat élt át a lakosság a török hódoltság évtizedei alatt, a falu teljesen elpusztult és átmenetileg elnéptelenedett. A jelenlegi falu 1640-ben létesült betelepített lakosokkal. Az új község teljesen református lett.

1707. augusztus 28-án, a Rákóczi vezette szabadságharc egyik jelentős eseménye zajlott le Pátkán. A szabadságharc egyik legdicsebb vezetője, Bottyán János kuruc generális – vagy ahogy a nép nyelvén máig is fennmaradt, Vak Bottyán – Pátka községben tartotta meg a dunántúli haditanácsot. Itt határozták meg a követendő eljárást, itt dolgozták ki a haditervet, amelynek alapján megindul a dicsőséges dunántúli hadjárat. Ennek emlékét örökíti meg a Polgármesteri Hivatal falán elhelyezett emléktábla.

1898-ban több település összefogásával vasútvonal épült Székesfehérvár és Bicske között. A vonalat november 23-án adták át a forgalomnak. Az új vasút nyújtotta lehetőségek kihasználásával soha nem tapasztalt ütemű fejlődés indult meg a faluban.

Az első világháborúban harci cselekmények nem folytak a község területén, mégis lényeges károk keletkeztek. A harctérre kerültek közül 92 személy, vesztette életét. Ennek állít emléket a község főterén elhelyezett, csúcsán turulmadárral ékesített emlékoszlop. Ezzel szemközt áll a második világháborúban elesett 64 pátkai hősnek és 75 polgári áldozatnak állított emlékmű is. A világháborús emlékek mellett egy az 1848-as szabadságharcnak emléket állító kopjafa állítatott, így a 3 történelmi emlék egy emlékparkot állít Pátka központjában.

Pátka fő vízfolyása a Császár-víz, amely a Vértesséki déli lábánál több forrásból ered. Két legjelentősebb forrása a zámolyi és a csákvári a Zámolyi-medence délkeleti kijárójánál egyesül. Mintegy 2000-4000 évvel ezelőtt természetes tó volt a pátkai völgytágulatban is. A völgytágulat süllyedése miatt duzzadt fel benne a Császár-víz vize, de medrének feltöltődése után hamarosan kiszáradt. Süllyedése napjainkban is tart.

Pátka méltán híres horgászturizmusáról, ugyanis egy kb. 300 hektáros víztározóval büszkélkedhet, ami a községtől délnyugatra fekszik. A nyugati oldalon természetes domboldal határolják, míg a keleti oldalon az oldaltöltés tartja meg a vizet. A víztározó 1974-ben készült el, a Zámolyi tározóval együtt a Velencei-tó vízszintjének a szabályozását szolgálja.

Leglátványosabb természeti látnivalói, a Királyberek-dűlő, a számos ritka fajával, a Vargahegyi orgonasövény, Rovákja-halastavak.

Állandó rendezvények farsangkor, húsvétkor, majáliskor, aratáskor, augusztus közepén és a szüret időszakában vannak.

A kulturális, természeti látnivalókra és programjaira épül a falusi turizmusa, a lovas- és zöldszturizmusa.

Polgármester: Fűri Béla Jegyző: Visi Szilárd

PUSZTAVÁM

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	3468,7418	
Natúrparki terület	1456,5126	41,9897
A teljes VNP terület arányában	4,0642	
Művelési ág		
erdő	1342,2561	92,1555
szántó	2,1720	0,1491
gyep, legelő	1,4391	0,0988
kivett	110,2381	7,5686
egyéb	0,4073	0,0280
Natura 2000		
SCI terület	841,5904	57,7812
SPA terület	841,1025	57,7477
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	1379,7454	94,7294
Védettség		
Vértesi TK	641,0680	44,0139
Vértesi TK fokozottan védett	251,2000	17,2467
nem védett terület	564,2446	38,7394
Lakosainak száma:	2499	

Pusztavám, Fejér megyei település, közigazgatási területének mintegy fele a Vértesi Natúrpark nyugati felében foglal helyet. Vadjairól híres erdei tesz ki területének több, mint 90 %-át. Ennek több mint fele tartozik a Vértesi Tájvédelmi Körzetbe és majdnem egészét lefedi az Országos Ökológiai Hálózat. Itt található a fokozottan védett Pátrácos-bükkös.

Természeti értékek:

- Pusztavámi-horgásztó
- Által-ér
- Nagy-Bükk fennsík
- Bánya-hegy
- Öreg-hegy
- Pátrácos
- Katona-csapás
- Leányfej-szikla
- Pusztavámi-árok
- Szőke-hegy
- Száraz-hegy

Programok:

- Gyermeknap
- Falunap
- Búcsú (június)

Épített és kulturális értékek:

Római katolikus templom és plébánia (XVIII. sz.)
 Katolikus iskola
 Evangélikus templom és plébánia (XVIII.sz.)
 Evangélikus iskola
 Római kőépületek maradványai az Urasági dűlőben és a „Páskom” nevű réten
 Márkus-hegy késő római temető sírjai
 Nánapuszta- Diana istennő római kőszobra
 Templom-dűlőben XIV.-XV: sz. cserepek, sírok, középkori templom, temető maradványok
 Vörös klastrom a Mühlthet dűlőben (1146)
 Márkus-hegyi aknák
 Sikárosi Fűrészüzem
 Hósi halált halt bányászok emlékműve
 Vadászkastély

Pusztavám község, melyet 1909-ig Ondódnak neveztek, Fejér megye északkeleti peremvidékének egy völgyében fekszik, melyet az Által-ér szel keresztül. Ez a völgy választja el a Vértest a Bakonytól.

A korai középkorban jött létre Vndó, azaz Ondó település, mely bizonyára megegyezik a hajdani Ondóddal. Valószínű, hogy az akkori helység "Nána" is a hajdani I. Károly birtokai közé tartozott. Feltehetően "Ondód" és "Nána" nevüket az első betelepülőktől kapták a XII. és XIII. század között.

Az egykori falu "Nána" nevével először egy 1379-ből származó okiratban találkozunk. Ebből meg tudhatjuk, hogy a hajdani lakott település "Nána" a székesfehérvári prépostság birtokát képezte.

1332-1337-es évekből származó pápai dézsmalistából ismeretes, hogy Ondód akkor már rendelkezett plébániával. A templom romjai még a XIX. század elején láthatók voltak. E helyet még ma is "Ondódi templomrét"-nek nevezik. Zsigmond király 1437-ben keletkezett egyik rendeletéből tudjuk, hogy Ondódon létezett egy királyi vám, erről a hajdani "Vám" helységről kaphatta - egy változat szerint - a mai Pusztavám a nevét.

A török időben teljesen elnéptelenedtek, de 1741-től e három terület Mária Antónia grófnő tulajdonához tartozott. A mai Pusztavámot a grófnő telepítette vissza. Az első telepesek túlnyomórészt magyarországi németek voltak a nyugat-magyarországi településekről.

Az első telepesek életkörülményei rendkívül keservesek voltak. Szegények még földbevált kunyhókban - putrikban - laktak, s még csak 1730 után építettek házakat. A korábbi termékeny földek a török uralom után gondozatlanok, sivárok voltak, így a természettől is vissza kellett ezeket hódítaniuk. A népessége gyorsan növekedett, fokozódott a nyomor, ezért a lakosok egy része elvándorolt más településekre.

A II. világháború után Pusztavám gazdasági arculata teljesen megváltozott, ez mindenekelőtt számos ipari üzem létrejöttével függ össze. A sok munkalehetőség az eddig mezőgazdasággal foglalkozó települést ipari faluvá fejlesztette. Számos munkalehetőséget adott és ad még ma is a bánya, az Ikarus gyár, a Budalakk gyár, a Fűrészüzem, az Erdészet és a Mezőgazdasági Szövetkezet. Ezek az üzemek sok embert vonzottak ide a környező és távoli településekről. E folyamat által a homogén, zárt faluközösség fellazult.

A falu lakóinak nagy része német nemzetiségű. A mai modern világunkban a régi szokások, hagyományok lassanként feledésbe merülnek. Ezért minden állampolgár fontos feladata a még fellelhető hagyományok ápolása, megőrzése. E cél érdekében működik az iskolában a hagyományőrző szakkör, a nemzetiségi táncsoport, énekkar és zenekar. Ezek a csoportok a valóban szép, színes pusztavámi népviseletet hordják, táncolják táncait, éneklük szép régi népdalait. Nagy sikerrel lépnek fel nemcsak belföldön, hanem külföldön is.

A fellépéseik során a község partnerkapcsolatokat épített ki külföldi településekkel (a franciaországi Chamalière-el, a németországi Geretsried-del és az osztrák Nickelsdorf-fal). Az évenkénti találkozók mélyítik nemcsak e négy település, hanem e négy ország közötti barátságot is.

A múlt tárgyait és öltözékeit, a német nemzetiségűek hagyományait, emlékeit, a faluház mutatja be.

A község idegenforgalmi vonzerőt jelent, hogy külterületének 70%-a a Vértesi Tájvédelmi Körzethez tartozik. Természeti látnivaló a Katona-csapás, a Leányfej-szikla, a Pátrácos.

A külfejtési bánya tevékenységből adódóan számos tiszta vizű tó keletkezett a területen, ezek egy része horgásztó.

Polgármester: Mergatz László

Jegyző: Jüllichné Iván Szilvia

SZÁR

Szár a Natúrpark keleti oldalán található, Fejér megyében. Tája-
inak arculatát legfőképpen az
erdő és a gyepterületei határo-
zák meg. Területének háromne-
gyede a Vértesi Tájvédelmi
Körzetben található, melyben a
fokozottan védett Fáni- völgy
húzódik.

Jelentős része Natura 2000-es
terület, és 91 %-át lefedi az Or-
szágos Ökológiai Hálózat. Több
mint háromnegyede a helyi ön-
kormányzat által védetté van
nyilvánítva.

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	2263,3706	
Natúrparki terület	1017,7268	44,9651
A teljes VNP terület arányában	2,8398	
Művelési ág		
erdő	687,7054	67,5727
szántó	144,8177	14,2295
gyep, legelő	161,8325	15,9014
szőlő	0,6275	0,0617
kivett	22,3388	2,1950
egyéb	0,4049	0,0398
Natura 2000		
SCI terület	883,1307	86,7748
SPA terület	884,0968	86,8698
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	933,9204	91,7653
Védettség		
Vértesi TK	146,4501	14,3899
Vértesi TK fokozottan védett	18,6	1,8276
Észak-Vértesi TT	774,8786	76,1382
nem védett terület	77,7981	7,6443
Lakosainak száma:	1689	

Természeti értékek:

- Bartha-tanya, andalúziai ménék
- Sósi-ér
- Szent Tamás-hegy és erdő
- Fáni-völgy

Programok:

- Kersztelő Szent János Napi Búcsú és bál (június 26.)
- Repülő nap (július 16.)
- Önkormányzati nap (augusztus 20.)
- Romhányi György Orvostalálkozó (szeptember 3.)
- Szüreti mulatság (szeptember 24.)

Épített és kulturális értékek:

- „Csomó-féle ház”
- Római katolikus templom és plébánia (1751)
- Kálvária felújított stációkkal
- Csorda-kút
- Nagy-legelői kutak
- Jubileumi emlékpark
- Szőlőhegy a prэшázakkal
- Szári-rét, repülő emlékhely és tábla
- Tamás templom romjai
- Helytörténeti gyűjtemény (Iskola)
- Szálláskúti erdészház
- Erdészlak
- Vasúti őrházak

Szár község a Vértessé és a Gerecse közötti fennsíkon fekszik, Fejér megye É-i szélén, közel a vasúthoz és a 100-as főúthoz.

Nevét Szent István király unokatestvérééről, Szár Lászlóról kapta, ősi magyar nyelven Saar-ként írták, ami. kopaszt, tart illetve kört jelent, ill. Az első írásos dokumentum 1337-ben Savol név alatt említi meg. A falut a török uralom idején teljesen megsemmisítették, a házakat felégették, lakosait elhurcolták.

1727-ben Gróf Galánthai Esterházy József hatalmas uradalom birtokosa lett. Megvette a tatai uradalmat, és megkapta kuruc hadvezér bátyja birtokainak felét. Számos falu betelepítése kezdődött ebben az időben, elsők között Szár községgé. 1729 nyarán 54 német család érkezett a Budai-hegységben fekvő Vörösvárról. 1735-ben felépült a templom is kőből és fából.

1946-ban kitelepítették a német lakosság nagy részét, a száriakat elsősorban Dingolfing környékére. 1948-ban további 16 sváb családot telepítettek ki Vértesszomárra, akik később visszavásárolva saját házákat, „visszaszivárgott” Szárra.

Műemlék épületei a paraszti építészet emlékeként a „Csomó-féle” ház (Rákóczi út 23), a templom és a parókia épülete. A község keleti részén található a Jubileumi-emlékpark és a Kálvária a felújított stációkkal, mely helyi védettséget is élvez.

A falu egyetlen vízfolyása a szintén védett Sós-ér, jelentősebb forrása a községi kútforrás. Felújításra váró gemeskútjai a Csordakút, valamint a nagylegelői hármaskút.

Szár a kiindulópontja a Vértessé vonattal érkező bakancsos turistáknak. A vasútállomásról indul a Vinyabükki-völgyön át Vértesszomárra vezető piros, valamint a Fáni-völgyön át Oroszlányig vezető sárga turistajelzés.

Jelenleg is folyik a régi szőlőhegy területén az új szőlőtelepítés, présházak, pincék építésével.

2005. nyarán kerül átadásra a község eddigi legjelentősebb beruházásaként a már Európai Unió szabvány szerint épülő nagy méretű sportpályákat magában foglaló sportcsarnok.

Kiemelt programjai a szári búcsú és bál (július 26.) és a repülő emléknapi (július 16.). 1931-ben, a falu határában, e napon ért földet Endresz György és Magyar Sándor „Justice for Hungary” nevű egyfedes repülőgéppel, 32 órás út után, akik a hosszú távú repülés világrekordját megdöntve átrepülték az Atlanti-óceánt. A leszállás helyét emlékmű jelzi.

Szár szülöttje, díszpolgára, a helyi iskola névadója Dr. Romhányi György orvosprofesszor, akinek emlékére a templomban évente (szeptember 3.) megrendezett, színvonalas előadásokat is magában foglaló orvostalálkozók, a falu jeles eseménye.

Az Önkormányzati nap (augusztus 20.) és a szüreti mulatság (szeptember 24.) mára kistérségi rendezvénnyé nőttek ki magukat, a hazai és környező települések művészeti csoportjainak fellépése, a felvonulás sok turistát vonz, beleértve a németországi kitelepített rokonokat is.

A község közigazgatási területének 76 %-a tartozik a hat önkormányzat által létrehozott Észak-Vértesi Természetvédelmi Területhez.

A községben orvosi, fogorvosi, gyógyszerári szolgálat működik a Rákóczi út 70/a alatti egészségházzal. Étkezési lehetőség biztosított, előzetes bejelentkezés alapján, az iskola konyháján.

Polgármester: Krupánszky Mihály *Jegyző:* Szabó Gábor

SZÁRLIGET

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	1455,7369	
Natúrparki terület	1113,847	76,5143
A teljes VNP terület arányában	3,108	
Művelési ág		
erdő	1037,2314	93,1215
szántó	32,4073	2,9095
gyep, legelő	19,3767	1,7396
kivett	24,8316	2,2294
Natura 2000		
SCI terület	1071,8682	96,2312
SPA terület	769,052	69,0447
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	777,5402	69,8067
Védettség		
Észak-Vértesi TT	1046,3858	93,9434
nem védett terület	67,4612	6,0566
Lakosainak száma:	2147	

Szárliget Komárom-Esztergom megyében, a Vértesi Natúrpark északkeleti csücskében található, melyhez közigazgatási területének több mint háromnegyedével csatlakozik.

Natúrparki területének 93 %-a az Észak-Vértesi Természetvédelmi Terület része, melynek jellemzője a nagyfokú erdőborítottság.

Természeti értékek:

- Zuppa-tető
- Országos Kék-túra útvonal

Programok:

- Majális
- Magdolna-napi búcsú
- Kenyérszentelés (augusztus 20.)

Épített és kulturális értékek:

- Harangláb haranggal
- Kopjafa az önkormányzati épület előtt
- Zuppa-tetői kereszt (2002)
- Csákányospusztai Turistaház
- Faluház
- Római katolikus templom
- Tornyától nem messze Kr.u. II.-IV. sz. település maradványai
- római település maradványai az Ágacska-hegyen

Szárliget a Vértess és a Gerecselábainál helyezkedik el. E térség ősidők óta lakott.

A kiegyezés után a bányászat és az ipar indult fejlődésnek. A kétezres lélekszámú Szárliget 1984. január 1-jéig Szár külső települése, majd 1989-ig társközsége volt. Ebben az időben Szárliget, mint társközség, a közös tanács vezetése alatt „mostohagyermek” volt. A költségvetés nagy részét sok éven át a központi községre fordították, ennek hátrányai a mai napig érzékelhetők a falu mindennapjaiban. Igen hosszú és kitartó küzdelem árán sikerült a helyi tanácstagoknak kiharcolni, hogy a község a lakosság aránya alapján kapjon a költségvetésből. 1989. január 1-jén vált önálló községgé.

A települést 1930-ig Rokkanttelpnek nevezték, 1945-ig Szár-Újtelepnek vagy Újszárnak, 1971-ig Szár II-nek, majd hivatalosan 1971-től Szárligetnek. Szárliget lakói többször kezdeményezték a falu Komárom-Esztergom megyéhez történő átcsatolását. A második helyi szavazás döntött a csatlakozás mellett 1999-ben.

Szárliget Fejér megyétől a helyiek szavazása alapján 1999. július 1-jével került közigazgatásilag Komárom-Esztergom megyéhez és a statisztikai régióhoz.

A községben egyetlen munkalehetőség a fatelep, mely 21 főt foglalkoztat. Kiegészítő jövedelmet jelenthetne a 300-400 négyszögölös kertekben a háztáji gazdálkodás, de a városból kitelepült emberek többsége nem ért a kertgondozáshoz, állattartáshoz. Ezt a faluban lévő rossz minőségű, köves, nehezen művelhető talaj, és a domborzatból adódó hűvösebb éghajlat is gátolja, ugyancsak a domborzati viszonyok miatt a falu határában mezőgazdasági művelésre alkalmas földterület kevés, ezért tsz a községben nem működött.

Az itt élő emberek többsége Tatabánya, Bicske és Budapest városokban helyezkedett el. E miatt a rendszerváltozást követően a munkanélküliség súlyosan érintette a falut.

A falut nemcsak a Budapest – Hegyeshalom vasútvonal osztja ketté (egy nemzetközi vasútállomással) hanem Fejér- és Komárom-Esztergom megye határvonala is áthúzódott rajta, addig míg nem csatlakozott egészen Komárom-Esztergom Megyéhez.

2005. áprilisában avatnak fel egy harangot haranglábbal együtt a faluban. Látványosság a település önkormányzati épület előtti kopjafa.

A hely különlegességét az Észak-Vértess sajátos élővilága, a karsztos dombok szépsége adja. Látványossága és a kedvelt kirándulóhelye a Zuppa-tető, amely az Észak-Vértessi Természetvédelmi Terület része. Szárligeten vezet át az Országos Kék-turistaút.

Állandó programjai június első vasárnapján a Falunap, júliusban pedig a búcsú.

Polgármester: Andráska Gyula

Jegyző: Sisa András

TATABÁNYA

Tatabánya Komárom-Esztergom megyében, a Vértesi Natúrpark legészakabbi szegletében terül el. Külterületének nagy része erdő kisebbik része gyeplő. Több, mint 80 %-a tartozik az Észak-Vértesi Természetvédelmi Területhez és jelentős arányú az Országos Ökológiai hálózat lefedettsége, valamint a Natura 2000 területek aránya is.

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	9145,3303	
Natúrparki terület	1770,5128	19,3597
A teljes VNP terület arányában	4,9404	
Művelési ág		
erdő	1376,6117	77,7521
szántó	28,7545	1,6241
gyep, legelő	222,7137	12,5791
gyümölcsös	0,4590	0,0259
szőlő	1,7530	0,0990
kivett	139,9104	7,9023
egyéb	0,3105	0,0175
Natura 2000		
SCI terület	1634,7256	92,3306
SPA terület	1626,8988	91,8886
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	1556,7977	87,9292
Védettség		
Észak-Vértesi TT	1454,1728	82,1329
nem védett terület	316,3400	17,8671
Lakosainak száma:	71 758	

Természeti értékek:

- Szelim-barlang
- Galla-patak forrásvidéke
- Mária-szakadék
- Országos Kék-túra útvonala
- Kék kereszt turistaút
- Munkáséri horgásztavak
- Síkvölgyi üdülőterületen levő horgásztavak
- Mészáros-hegyi kilátópont
- Nagy-csákányi kilátópont
- Béla-forrás
- János-forrás

Programok:

- Tavaszi vásár (március)
- Szentivánéji karnevál (június)
- Bányász Fafaragó Tábor (július)
- Vértess Expo (augusztus)
- Nemzetközi jazz tábor (augusztus)
- Bányásznapi (szeptember)
- Felsőgallai búcsú (szeptember)
- Bánhidai búcsú (szeptember)
- Alsógallai búcsú (október)

Épített és kulturális értékek:

- Turul emlékmű
- Lapatári malom
- Csákányos-pusztai turistaház
- Körtevélyes-pusztai
- Körtevélyes-pusztai tábor
- Körtevély-pusztai Kápolna
- Csákányos-pusztai
- Csákányos-pusztai román korú templom maradványok
- Szabadtéri Bányászati Múzeum, skanzen
- Tatabányai Múzeum
- Veterán Autó Múzeum
- Római katolikus templomok (1742) (Bánhidán, Alsógallán, Felsőgallán)
- Aknatorony-kilátó
- I. világháborús emlékmű
- Bányásztemplom (1912)
- Népház
- Iskolamúzeum

Tatabánya - ahogy a szakirodalom leegyszerűsítően fogalmaz - három falu, lakótelepek, üzemek és ipari övezetek laza konglomerátuma, amelyet 1947. október 10-én várossá egyesítettek. A Vértessé és Gerecse hegység közötti völgyben fekszik 94 négyzetkilométeren: 14 km hosszúságban terül el. Lakóinak száma közel 72 000 fő.

A terület a kedvező természeti adottságok miatt a paleolitikum óta lakott hely. Ezt bizonyítja a Szelim-barlangban talált leletek többsége. A barlangban a későbbi Homo sapiens és a neolitikum népeinek is előkerültek a leletei.

A tágabb térség gazdaságfejlődésében a bányászkodás és az ehhez kapcsolódó iparágak, megtelepedése jelentette a "jövőt" - több mint száz éven át. A szénbányászat fokozatos épülése a gazdaság-szerkezet gyökeres átalakítását, új ágazatok megjelenését tette szükségessé: az (országban az első) ipari park létrehozásával erre a kilencvenes évek közepétől nyílt lehetőség.

A város összterületének 25,2 %-a, azaz 2309 ha élvez jelenleg védelmet a természeti és/vagy táji értékei miatt. Ezek között országos jelentőségű védelmet élvez a Gerecsei Tájvédelmi Körzetnek a Tatabánya közigazgatási területére eső része 799,3 ha; ez a város összterületének 8,7 %-át teszi ki.

A város jelképe, a Turul madár már messzi távolságból ideirányítja az utazók figyelmét: a magyar seregek Szvatopluk felett, a „Bánhida melletti helyiségnél” 906. július 6-án aratott győzelemmel vették végleg birtokba Pannóniát őseink. Itt bukott el a morva állam és innen kezdtek kalandozni a honkereső magyarok Nyugat-Európa távolabbi országai felé.

Tatabányán eddig három múzeum nyílt meg. Ezek a Tatabányai Múzeum, ami a környék különleges értékeit mutatja be, a Bányászati Szabadtéri Múzeum és a Veterán Autó Múzeum. Említésre méltó az iskolatörténeti kiállítás is.

A Turul emlékműtől egy kis ösvény vezet a Szelim-barlanghoz. A barlangot a víz mosta ki egy mészkősziklából. A legnagyobb bejárata a városból is jól látható. Csak a legnagyobb ürege áll a látogatók rendelkezésére, a másik része életveszélyes, ezért azt lezárták. A tetejét már kimosta a víz, ezért felülről is bejut a fény egy nagy nyíláson keresztül. A barlangból a Homo sapiens és a neolitikus emberi maradványokon kívül előkerültek paleolitikus leletek is, ami bizonyítja, hogy a környék ősidők óta lakott hely.

Remek kilátási lehetőséget nyújtanak a Mészáros-hegy és a Nagy Csákány csúcsai.

Látnivalók még a római katolikus templomok (Bánhida, Alsógalla, Felsőgalla), a Síkvölgyi-tavak, az Aknatorony-kilátó és a Lapatári-malom.

Tatabányai állandó programok: tavaszi vásár (márciusban), Szentivánéji karnevál (júniusban), Bányász Fafaragó tábor (júliusban), Vértessé Expo (augusztusban), Nemzetközi jazz tábor (augusztusban), bányásznapi (szeptemberben), felsőgallai búcsú (szeptemberben), bánhidai búcsú (szeptemberben), Alsógallai búcsú (októberben).

A színházkedvelők számára magas színvonalú előadásokat kínál a Jászai Mari Színház, illetve színházi játékoknak ad otthont a Szabadtéri Bányászati Múzeum is.

Polgármester: Bencsik János

Főjegyző: dr. Bene Magdolna

Aljegyző: László Ferenc

VÁRGESZTES

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	1204,3595	
Natúrparki terület	1190,7702	98,8717
A teljes VNP terület arányában	3,3227	
Művelési ág		
erdő	964,2948	80,9808
szántó	136,7158	11,4813
gyep, legelő	14,2773	1,1990
belterület	32,9554	2,7676
zártkert	12,0492	1,0119
kivett	18,7992	1,5787
egyéb	11,6785	0,9808
Natura 2000		
SCI terület	909,2321	76,3566
SPA terület	895,1321	75,1725
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	967,6203	81,2600
Védettség		
Észak-Vértesi TT	893,8315	75,0633
nem védett terület	296,9387	24,9367
Lakosainak száma:	493	

Várgesztes közigazgatási területének majdnem teljes egésze tartozik a Vértesi Natúrparkba, melynek északi felében, Komárom-Esztergom megyében helyezkedik el.

A táj arculatát 80 % erdő és a 11% szántó határozza meg.

Területének háromnegyed része fekszik az Észak-Vértesi Természetvédelmi Terület határán belül.

Természeti értékek:

- Országos Kék-túra útvonal
- Zsigmond-szikla (Kő-szikla)
- Várgesztesi Kis-tó
- Gesztesi-parkerdő

Programok:

- Csengő-nap (június második szombatja)
- FalunapVendel-napi búcsú (október)
- Adevnti-est

Épített és kulturális értékek:

- Római katolikus templom (1872)
- Feszület a falu elején
- Hősi emlékmű (Templomtér)
- Gesztesi-vár
- Kisvár
- Vár-kilátó
- Holland Villapark

A mintegy 500 főt számláló Várgesztes Tatabányától délre a Vértés északnyugati ölén megbúvó község. A 404 méteres hegykúpon történelmi vármaradvány idézi a múltat, ami a XIII. század derekán épült a Csák nemzetség idejében.

A település legkorábbi ismert névalakja Geztus volt, ekkortól. 1338-ban Mária királynő "... datum is Castro Geztus" helymegjelöléssel adott ki egy okmányt, ami a legelső említés a településről.

A tatárjárás elmúltával IV. Béla a Vértesen áthúzódó erődrendszer építésébe kezdett. A község feletti hegyorom alkalmasnak látszott arra, hogy a tatái várrendszerbe illesztve - előőrsként, a Vitány-vár és a Csáki-vár közt - a várlánc erősségeként képezzék ki.

A község közvetlen közelében, az erdővel borított Várhegy tetején található a szabályos, hosszan elnyújtott téglalap alaprajzú, ún. "háromsejtes" elrendezésű Gesztési-vár, az északi oldalán pilléres, felvonóhidas bejárattal, közelében a kapu védelmére szolgáló toronnyal.

A XV. század közepén a vár főként vadászkastélyként működött. A XVI. században a törökök több alkalommal is ostromolták a várat, de csak 1543-ban vették be először. Ekkor elpusztult a várhoz tartozó település is.

1932-ben a Magyar Munkás Turista Egyesület egyik illegális találkozóhelye lett a Gesztési-vár. Pihenőidejükben a vár viszonylag épségben megmaradt földszintjét és első emeleti falait beépítették azzal a szándékkal, hogy az eredeti építészeti stílusban építsék újjá. Azonban a II. világháború ezt is elpusztította.

Közismert a gesztési Várhegy tövében, egy kis dombnyúlványon a vár alatti parkoló felett található a gesztési Kisvár, alig 15 m relatív magasságban. A dombot egy természetes eredetű árok választja el a felette emelkedő hegyhától, amelyen, mint az ma is látható, alakítottak a várépítők. A domb tetején falmaradvány-nyomok vannak, amelyeknek vakolatelemzése kora középkori eredetre utal. A két vár bármilyen közel is esik egymáshoz, közöttük közvetlen kapcsolatot feltételezni nem lehet. Az Alsó (Kis) vár időben valószínűleg megelőzte a Felső- (Gesztési-) vár építését.

1730 körül Esterházy József katolikus vallású németekkel népesítette be a falut. Az itt letelepültek a XVIII-XIX. században mész- és szénégetésből, favágásból éltek, néhányan kerekeket, hordókat készítettek.

1734. március 9-én Tatán kötött szerződés alapján Esterházy József nádor német telepeseket hozatott ide, a hegy lábánál létesített új faluba, amelyet, akkor Pusztagesztesnek neveztek el.

A hitbizományi birtokot nem volt szabad egy kis területtel sem megcsonkítani, így a házak udvarán épített további két-három házban nőhetett csak tovább a család. Így alakult ki az a sajátos településforma, ami az első világháborúig fennmaradt.

Az itt élők a fakitermelés és földművelés mellett állattenyésztéssel foglalkoztak. A Budapest-Győr és a Bánhida-Pápa vasútépítéshez talpfát, egyéb építkezésekhez meszet szállítottak, ökrösszekereik messze tájakra fuvaroztak. Háztáji termékeiket azonban már gyalog kényszerültek Tatabányára, a piacra vinni.

A falu 1917-ben vette fel a Várgesztes nevet.

Látnivaló még az 1872-ben felszentelt római katolikus templom és a község bejáratánál felépített fesztély.

Az Országos Kék-túra útvonala áthalad Várgesztesen. A településtől délre fekvő Űző-hegyen évszázados fák adta árnyék csábítja az idelátogatót. Tőle északra, a vártól délre keskeny völgy vezet a Gesztési-parkerdőbe, ahol a kiépített pihenőhely jó lehetőséget ad sportolásra és egyéb szórakozásra. A Gesztési-várban, (ami bélyegzőhely is) egy turistaszálló üzemel. Az épületet a buja növényzet szinte tavasztól őszig teljesen eltakarja. A tetőteraszról pompás kilátás nyílik a völgyben meghúzódó falura és a környék tömött, völgyekkel tarkított hullámszerű erdejére.

A közelmúltban kialakításra került egy horgásztó, amely rekreációs pihenőhelyként is működik.

Állandó programjai június közepén a falunap; októberben a Vendel-napi búcsú és decemberben az Adventi est.

Polgármester: Menoni Gabriella *Jegyző:* Balogné Török Edit

VÉRTESBOGLÁR

Vértesboglár Fejér megyéhez tartozik, közigazgatási területének 42 %-a natúrparki terület. Jellegzetesek gyepei és a szántó, de 50 %-a erdő, ami nagyban hozzájárul a község arculatához.

70 %-a a Vértesi Tájvédelmi Körzetbe esik, fokozottan védett területe a Fáni-völgy déli része.

Az Országos Ökológiai Hálózat területének csaknem az egészét lefedi, és jelentős arányban vannak jelen a Natura 2000 területek is.

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	2321,3570	
Natúrparki terület	983,8254	42,3815
A teljes VNP terület arányában	2,7452	
Művelési ág		
erdő	493,0373	50,1143
szántó	227,6436	23,1386
gyep, legelő	250,0277	25,4138
kivett	13,1168	1,3332
Natura 2000		
SCI terület	916,0691	93,1130
SPA terület	919,1135	93,4224
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	976,4228	99,2476
Védettség		
Vértesi TK	609,7848	61,9810
Vértesi TK fokozottan védett	87,1	8,8532
nem védett terület	286,9406	29,1658
Lakosainak száma:	927	

Természeti értékek:

- Eperfasor
- Nyárfasor
- Kőrisfasor
- Árvalányhajas sztyeprét
- Som-gödör
- Bogári-legelő
- Vértesboglári-patak
- Vértesboglári legelő
- Fáni-völgy

Programok:

- Búcsúi bál
- Nemzetiségi nap
- Farsang
- „Kihívás napja” (május 1.)

Épített és kulturális értékek:

- Paplak
- Kápolna
- Régi temető és sírkövei
- Présház együttes
- Mária szobor
- Képesoszlopok
- Artézi kutak
- Feszületek
- Gémeskutak
- Kőhíd
- Kálvária-domb
- Római-árok
- Boglári-tanya
- Katolikus templom
- Nepomuki Szent János szobor (XVIII. sz.)
- Szent Vendel szobor (XIX. sz.)

Vérteshoglár szabályos téglalap alaprajzú település a Vértés keleti előterében. A kisközség központi belterülete a Boglári-vízfolyás jobb partján, átlagosan 166 méter tengerszint feletti magasságban fekszik. Külterülete lankás hátaakra tagolt, enyhén hullámos halomvidék, átlag 190-220 méteres tengerszint feletti magasságban. Belterülete 74 hektár, külterülete 2248 ha. Lakosainak száma 900 körüli.

A község környéke már a rómaiak idején lakott volt. Feltehetőleg Vérteshoglár határában vezetett át az Aquincumot Savariaval összekötő római főútvonal, amelynek legközelebbi állomása Floriana (Csákvár) volt. Egy alsóbbrendű útvonal Vértessacska felől érte el a főutat, amely a település déli határában levő mélyút formájában még ma is megtalálható. A Római-árok egy része ma is járható, jelentős élőhely és ökológiai folyosó.

A község a kora-középkorban királyi birtok volt, melynek egy részét III. Béla 1193-ban a fehérvári kereszteseknek adományozta, a másik része a Csák nemzetség kezére került. Az 1193-ban kelt feljegyzések szerint Vérteshoglár neve Baklár volt.

A török időben elnéptelenedett falu földjeit a csákváriak művelték. Sok területe "elpusztásodott". Újbóli benépesítésére a XVIII. században került sor.

A település sikeres birtokba vételét egyházi és oktatási intézmények, kiépítése követte. 1761-ben megalakult a plébánia, és 1762-ben kápolnát rendeztek be a plébánia egyik helységében. A római katolikus templomot 1810-ben az Esterházyak támogatásával építették.

Az elemi oktatásra vonatkozó első adat 1770-ből ismert, ekkor 40 fiú és lány látogatta az iskolát, másfél évtized múlva pedig már 95 az iskolások száma.

A zömében német nemzetiségű lakosok körében is jelentős hatást gyakorolt az 1848-ban végrehajtott jobbágyszabadítás. A község lakosai 1848 őszén a település védelmére fegyvert fogtak. Streith Miklós római katolikus plébános a szószezből hirdette ki a Függetlenségi Nyilatkozatot és 1849 júniusában népfelkelésre, szólította fel híveit. Haynauék ezért kivégezték.

A XX. század elején a község területének több mint fele Esterházy birtok volt. A tanácsköztársaság bukása után megindult a falu fejlődése. Kialakult a rendszeres autóbusz közlekedés, társadalmi és gazdasági egyesületek alakultak: tűzoltóegylet, levéteegylet, dalárda, tejszövetkezet, hitelszövetkezet, fogyasztási szövetkezet.

Számos egyedi tájérték sorolható fel látványosságként Vérteshoglár közigazgatási területén belül. Közülük néhány:

Vérteshoglár település közigazgatási területének jelentős része tartozik a Vértesi Natúrparkba. Egyik legjelentősebb természeti értéke a Som-gödör, ahol számos ritka növény- és állatfaj él. Másik fontos élőhelye a Boglári-legelőnek nevezett gyepterület, ami a község északi és északnyugati részében helyezkedik el. A nemzetközileg is jelentős Fáni-völgy délkeleti része tartozik Vérteshoglár közigazgatási területéhez.

A copf stílusú római katolikus templomot az előtte megformált szobrokkal védetté nyilvánítottak.

A vérteshoglári temetőben áll egy neogót, palatetős, téglakápolna, melyet egy család tart fenn. A temető bejáratánál kb. 30-40 darab régi termésköböl készült sírkő található, ami feltétlenül megőrzendő az utókor számára. A felsoroltakon kívül számos keresztény emlék található a településen (Mária-szobor, képesoszlopok, feszületek, Kálvária-hegy).

A filoxéravészig jelentős szőlőtermesztés folyt. Ennek emléke a számos prэшáz, melyet napjainkban is borospinceként használnak a helyi gazdák. A háztáji szőlőt dolgozzák fel általában családjuk számára és nem kereskedelmi céllal. A prэшázak a helyi hagyományos építészeti stílusban épültek, egységes képet nyújtanak. Agyagtéglából vagy vályogtéglából épültek. Jellemzőes s szemöldökfájuknak ívelt vonala, valamint a zsalugáteres ablak.

Polgármester: Oroszné Genzwein Terézia *Jegyző:* Molnár Lászlóné

VÉRTESSOMLÓ

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	2229,7430	
Natúrparki terület	1792,2860	80,3808
A teljes VNP terület arányában	5,0011	
Művelési ág		
erdő	1465,6169	81,7736
szántó	143,0955	7,9840
gyep, legelő	122,6071	6,8408
kivett	59,5616	3,3232
egyéb	1,4049	0,0784
Natura 2000		
SCI terület	1501,5626	83,7792
SPA terület	1497,8598	83,5726
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	1549,0889	86,4309
Védettség		
Észak-Vértesi TT	1497,0323	83,5264
nem védett terület	295,2537	16,4736
Lakosainak száma:	1312	

Vértessomló, Komárom-Esztergom megyében található község, közigazgatási területének 80 %-a tartozik a Vértesi Natúrparkhoz. Legnagyobb része erdő, ami mellett kisebb jelentőséggel szerepel a gyep és a szántó.

Területének több, mint 80%-a az Észak-Vértesi Természetvédelmi Terület része, és nagy arányú a Natura 2000-es területek jelenléte is.

Természeti értékek:

- Szép Ilonka-forrás
- Mátyás-kút
- Szarvas-kút
- Templom-sétány
- Petőfi park
- Templom melletti szilfák
- Somló-hegyi-tó
- Horgásztavak
- Piros turista útvonal

Programok

- Tojásgurító verseny (húsvét)
- Szent Borbála ünnep
- Búcsú (július 2. és Márton napkor)
- Falunap (augusztus)
- Szüret
- Bányásznapi
- Nemzetiségi nap
- Nyári szabadtéri színpad

Épített és kulturális értékek:

- Római katolikus kegytemplom (XVIII. sz.)
- Harangláb
- Kápolna (XVIII. sz.)
- Bányász emlékmű
- Vitányvár (XIV. sz.)
- I. világháborús emlékmű
- II. világháborús emlékmű
- A Templom-sétány hídjai
- Helytörténeti kiállítás
- Rakott kőkerítés
- Lovasfarm

Vértessomló Vértess hegység északnyugati lejtőinek előterében, a Somlyó-hegy lábánál, rendezett utcáival, szép házaival, festői környezetben terül el. Lélekszáma 1300 körül van.

1051-ben Vértessomló határában vívta fényes győzelmét I. András király III. Henrik német császár hadaival. A megfutamodott német sereg eldobált vértjeiből maradt a legenda szerint a hegységen a Vértess elnevezés.

A település és környéke már a római korban is lakott hely volt. Első okleveles említés 1426-ból való, amikor Somolya néven szerepel Zsigmond király oklevelében. A törökdúlás idején elnéptelenedett. A települést akkor Pusztasomló néven említik. 1734-1737 között Esterházy József gróf katolikus németeket telepített ide. Ők sokféle változatban ejtették ki és használták írásban a település nevét: Semle, Zsemle, Zsömléd, Schemling. Végül 1890-ben miniszteri rendelettel a Vértessomló elnevezést kapta.

A gazdaságföldrajzi tényezők döntően befolyásolták a németajkú lakosság életét. Elsősorban fákitermeléssel, kőfejtéssel, mészégetéssel, földműveléssel foglalkoztak. A XVIII. század végén az itt lakók közvetlen a felszín alatt húzódó szénrétegre bukkantak. Ezután a helybeliek a barnaköszén fejtésével foglalkoztak az 1750-es évektől. A kutatásokat Mária Terézia intézkedéseinek nyomán kezdték el a Dunántúlnak ezen a részén is: az itteni szénmezők az oroszlányi-tatabányai eocén kori réteghez tartoztak. A településen bányászat emlékét egy emlékmű őrzi.

Látványossága a huszártornyyú, római katolikus, búcsújáró, kegy- és műemléktemploma – a tatabányai Schweiger Antal szobraival –, a község középpontjában álló klasszicista kápolna, melynek oltárképe a bécsi kapucinusok által őrzött Mária kegykép másolata. A kápolnát 1875-ben barokk stílusú templommá alakították.

A község közelében emelkedő gótikus vár, Vitány vadregényes romgyűjteménye érdekes látnivalót kínál. A vár az erdő közepén bújik meg. A várat 1379-ben említették először. Stratégiai téren a közeli Vitányvár alulmaradt vetélytársaival szemben, festői környezetben emelkedő, töredékes maradványainak felkeresése azonban megéri a fáradságot. Első okleveles említése - mint II. Ulászló birtoka - 1324-ből származik. Vitány a Vértess északi lejtőjén, a mai Vértessomló közelében épült 377 m tengerszint feletti magasságban, egy keskeny hegygerincen. Körös-körül várarak és kétszeres árokgyűrű védelmezte. Alakja szabálytalan ötszög, amelynek belső udvarát két négyszögletes torony fogta közre. 1598-ban a császáriak felrobbantották.

Kellemes, közkedvelt kirándulóhely a Mátyás-kút, a Szarvas-kút, esőbeállóval és szalonnasütővel. A Szép Ilonka-forrása pedig arról nevezetes, hogy a legenda szerint itt látta meg Mátyás király Szép Ilonkát.

Vértessomló különös hagyománya a tojásgurító verseny, amelyet húsvétkor rendeznek meg. Állandó programjai emellett májusban a Falunap; júliusban és novemberben a Somlói búcsú; decemberben a Szent Borbála ünnep.

Ma is szép tiszta, csendes falu, ahol nincs ipar se fűrésztelep. A pihenni vágyóknak kitűnő pihenőhely, ahol gazdag kínálatból választhat. Sok kirándulópont indul a községből.

Polgármester: Hardtőgen József *Jegyző:* Baloghné Török Edit

ZÁMOLY

	ha	%
Teljes közigazgatási terület	4849,5733	5815,1961
Natúrparki terület	1592,9436	32,8471
A teljes VNP terület arányában	4,4449	
Művelési ág		
erdő	299,0338	18,7724
szántó	181,5276	11,3957
gyep, legelő	769,9718	48,3364
zártkert	114,6130	7,1950
kivett	227,7974	14,3004
Natura 2000		
SCI terület	733,1798	46,0267
SPA terület	736,4238	46,2304
Országos Ökológiai Hálózat		
Ökohálózat része	1404,9673	88,1994
Védettség		
tervezett Zámolyi-medence TK	735,4910	46,1718
nem védett terület	857,4526	53,8282
Lakosainak száma:	2199	

Zámoly a Vértesi Natúrpark déli részén helyezkedik el, Fejér megyében. Természeti értékekben bővelkedő gyepek, legelők jellemzik.

Pátka településsel osztozik a "Zámolyi-víztározón", mely igen jelentős vizes élőhely.

Ez a terület lényeges szerepet tölt be a tervezett Zámolyi-medence Tájvédelmi Körzetben.

Természeti értékek:

- Zámolyi-víztározó
- Burján-árok
- Forrás a szőlők alatt
- Csordakút a Forrás pusztai legelőn
- Csordakút a Páskomokban
- Horgásztavak
- Gróf utat szegélyező gesztenyefák

Programok:

- Zámolyi-búcsú
- Szüreti bál

Épített és kulturális értékek:

- Árpádkori templom maradványai
- Kerekszenttamási rotunda (XII. sz.)
- Lamborétum
- Lőtér
- I. világháborús emlékmű
- II. világháborús emlékmű
- Zsoldos-ház (volt fogadóépület)
- Református templom (1785)
- Római katolikus templom (1837)
- Gróf Lamberg család síremléke
- Magtár (1807)
- Millenniumi emlékmű
- Csanádi Imre emléktábla
- A gánti bauxitbánya kisvasúti töltésének nyomvonala, „bakterházzal”
- Helytörténeti gyűjtemény

Zámoly település nevét, egyesek a Zamur személynévből, Árpád fejedelem egyik ősétől származtatják. Más történet szerint, Árpád-házi királyunkat, Orseolo Pétert, Zámolyon fogták el és vakították meg, az alábbi szavak kíséretében: "Számolj Péter gonosz bűneidért!". Így tehát a számolj szóból, származik Zámoly neve.

A települést először 1231-ben, a Csák nemzetség birtokaként említik.

Zámoly a Vértess hegység déli előterében fekvő, szalagtelkes település. Tagolt, változatos domborzata, közelsége a megyeszékhelyhez és a Velencei-tóhoz, fekvése a hegyvidéki és a síkság találkozásánál kedvező lehetőségeket kínált az itt megtelepülőknél évszázadokon át. Mára, 2199 főre gyarapodott a lakossága.

A török időkben elnéptelenedett, de már a XVII. századtól ismét lakott település. A benépesítők a református hitet vallották magukénak.

1944. decemberétől a község területe hadszínterré vált. A második világháború egyik legnagyobb tankcsatája zajlott a Zámolyi-medencében. 1945 januárjában szovjet katonai parancsra a községet kiürítették, a település tizenhatszor cserélt gazdát az oda-vissza hullámzó frontvonal miatt.

A műemlék jellegű történelmi épületmaradványai (árpádkori templomrom, kerekszenttamási rotunda) területén végzett régészeti kutatások során talált eszközök öregbítik Zámoly hírnevét. A köztéri alkotások (első és második világháborús emlékművek) a település központjában, korabeli síremlékek a temetőben találhatók. A református és katolikus templom mellett, a Zsoldos-ház, a magtárépület és néhány paraszti porta őrzi az elmúlt századok építészeti értékeit.

Társadalmi szervezetei a Nyugdíjas Klub, Lövészklub, Futball Sport Egyesület, Vöröskereszt helyi szervezete, Gyermekbarátok szervezete. Az 1995-ben alapított Zámoly Fejlődéséért Egyesület támogatásával jött létre a Teleház.

Zámolyon a lövészsportnak évtizedes hagyományai vannak. A Zámolyi Lövészklub 1993-ban alakult újjá. 2001-ben avatták fel a 72 m²-es lőtérépületet, amely Fejér megye legmodernebb szabadlőtere.

Zámoly település történetének tárgyi eszközeit az 1990-es évek körül Bán Miklós gyűjtötte össze. Egy általa megvásárolt házat sajátosan átformált, új helyiségeket alakított ki, bútorokat faragott, kemencét, az udvaron sziklakertet, japánkertet és mini játszótér épített. 1997-re összeállt egy 3 helyiséget megtöltő és külső tereket is magába foglaló helytörténeti gyűjtemény. Megalkotója "Lamborétom" névre keresztelte. Ma a gyűjtemény néprajzi szelektálás és feldolgozás nélkül került elhelyezésre, ami szabadon látogatható.

Érdekesség Zámoly községről, hogy első helyen áll Magyarországon, az egy főre vetített Kossuth-díjas költők számát tekintve.

A település sokrétű természeti adottságai a Zámolyi-víztározó, a horgász tavak, a mezők-rétek és erdők gazdag növény- és állatvilága, a levegő tisztasága, a környezet csendje, kiváló turisztikai vonzerőt képviselnek, egyfajta relaxációs teret kínálnak.

Zámoly településen, a bortermelés hosszú időkre vezethető vissza, ma a Móri borvidék sajátos turisztikai kínálatát bővíti, emiatt a „Borút”-hoz fog bekapcsolódni a közeljövőben. Minden évben sor kerül a helyi és regionális borkóstolásokra, borversenyekre.

Minden év augusztus 2. vasárnapján tartják a zámolyi búcsút (Zámolyi Napok), októberében megrendezésre kerül a hagyományos szüreti bál.

Polgármester: Újvári József

Jegyző: Tóth Jánosné

III. VÉRTESI NATÚRPARK TERMÉSZET ÉS EMBER ALKOTTA ÉRTÉKEI

III.1. TERMÉSZETI ÉRTÉKEK

A Vértes földtani és földrajzi viszonyai

A VÉRTES ÉS KÖZVETLEN KÖRNYEZETE

Vértes hegység a Dunántúli-középhegység nagytáján belüli "*Vértes-Velencei-hegyvidék*" kö-zéptáj egyik kistája, azaz egy az idetartozó tíz kistáj közül. Ez a tájfelosztás szerencsésen "*egybehangzik*" a geomorfológiai körzethatárokkal. Geomorfológiai szempontból a Vértes-hegység Vértes-fennsíkra és Vértesalja hegyláb felszínre különíthető el. A hegyláb felszín tel-jesen körülöleli a fennsíkot, így a szomszéd területek mindenütt a hegyláb felszínnel érintkez-nek

Mi e munkában a szigorú értelemben vett Vértessel, azaz a fennsíkkal és a hegyláb felszínnel foglalkozunk.

Idők és örökségek, változatos földtani múlt

Egy hegység földtani múltját, azaz építőelemeinek és szerkezeti sajátosságainak kialakulását a jelenkori felszín tanulmányozásán kívül köztudomásúlag a mélyfúrások és bányaföldtani ada-tok, legújabbán az ürfotók, illetve szeizmikus és egyéb geofizikai jellegű mérések alapján ismerhetjük meg. A Vértes esetében valamennyi módszer alkalmazást nyert a mind teljesebb kép kialakításához.

Az alaposabb tanulmányozásnak rendszerint az ásványkincsek felfedezése a kiváltó oka, így e tájon legfőképpen a széné és a bauxit. A tudományos érdeklődés ugyanakkor csak bizonyos ismeretek birtokában fogalmazza meg kérdéseit. Ezért maradt a huszadik századra a Vértes földtani múltjának megismerése.

Annak ellenére, hogy a Vértes sokféle szempontból igen változatos arculatú, szinte valameny-nyi Vértes-szakíró a következő mondatokkal kezdi bevezetőjét:

A Vértes geológiai szempontból nagyrészt egynemű felépítésű...Az egész hegység felszí-nén sehol sincs középső triásznál idősebb kőzet...A legnagyobb tömegű kőzet a felső-triász földolomit...

Mindez azt jelenti, hogy a hegység felszíni kőzetei legfeljebb a földtörténeti középkorban, maximum 230-195 millió évvel ezelőtt, vagy az ezt követő időszakokban keletkeztek.

Idősebb kőzeteket csak néhány mélyfúrásból ismerünk, de ezek többsége már kívül esik a mai hegység területén. A csákvári, alcsútdoboz-váli és tabajdi mélyfúrások alsó-triász rétegeken áthaladva felső-permi lagúnás-gipszes rétegekben állapodtak meg. Valamennyi érintett réteg, akárcsak a főtömegben jelenlévő középső- és felsőtriász kőzetek, trópusi tengerek üledékei. További mélyfúrások hiányában csak gyanítani lehet, hogy a Vértes tőszomszédságában lévő *Velencei-paleozoós* vonulat valamiképpen kapcsolatban áll a Vértes fekvését alkotó kőzet- és szerkezeti elemekkel.

A Dunántúli-középhegység *allochton*-jellegű hegység, azaz a teljes hegység nem a mai he-lyén keletkezett, hanem az Alpok térségében. Onnan elsősorban a középsőalpi *tektogenezis* (hegységelőkészítő időszak) idején lezajló horizontális mozgásokkal került a mai helyére. Ennek értelmében a Vértes is hasonló előtörténetűnek tekintendő.

A továbbiakban tekintsük át részletesebben, hogy az egyes földtörténeti időszakokból mely kőzetek maradtak meg jelentős, azaz jellemző mértékben a felszínen.

A Vértes környékének geológiai feltárása szempontjából az 1900-as évek elején Taeger Henrik munkássága meghatározó, így sokhelyütt felkérjük őt „képzeltbeli vezetőnek”.

Földtörténeti középidő vagy mezozoikum (250-65 millió évvel ezelőtt)

Triász időszak

E hármas felosztású időszak legelső szakaszából, az **alsó-triász**-ból eddig semmilyen felszíni vagy felszínközeli nyomot nem sikerült találni a Vértesben. A **középső-triász** vége felé (un. *ladini-emelet*) lerakódott üledékek a legidősebbek az egész Vértes területén (kb. 240-230 millió évesek). A néhai *Tethys* sekélytengeri, partközeli régióiban lerakódó mészsízap "előállításiában" un. mészalgák *diplopórák* (pl. a *Diplopora annulata* zöldalga) működtek közre. Ezért nevezi a szaktudomány ezt az ebből az időszakból származó és időközben dolomittá átalakuló kőzetet "*diplopóras*"-nak. Anyaga gyakran fehér vagy fehéresszürke, kristályos, cukorszövetű. Az algákon kívül más őslényeket - pl. puhatestűeket csak ritkán tartalmaz. A Vértesben Csákberény és Csákvár között található a felszínen jelentős mennyiségben. Bár Taeger annak idején járt ezen a területen és észre is vette az itt lévő dolomit sajátos jellemvonásait, azt mégsem különítette el a hegység un. "*fődolomit*"-jától. A fődolomit ugyanis a **felső-triász**-ban keletkezett. Eleinte ugyan márga és meszes márga, illetve tűzköves mészkő jellemzi a felső-triász legkorábbi (*karni-emelet*) üledékeit, ám ezek aztán fokozatosan különféle dolomitváltozatokba (pl. lemezes-, barna-, bitumenes-, tűzkölencsés stb.) mennek át. Előfordulásuk a Déli-Vértesre jellemző (Csákberény, Csákvár, Óbarok).

Az igazi fődolomit a nóri-emelet üledéke. A Vértes területének tekintélyes részét (36 %-át, azaz 116 km²-t) ez a nóri vagy kevésbé pontos fogalmazással felső-triász fődolomit alkotja. Az üledék teljes vastagsága a Dunántúli-Középhegységben itt a legnagyobb: 1100 m.

Ez a fődolomit gyakran fehéres, világosbarna, néha likacsos, vagy murvásodó (azaz szögletes darabokra széteső). Fő kiterjedési területe a Csókakőtől északkelet felé húzódó, kb. 10 km széles sáv, amely magában foglalja a Varga-, a Gránás-, az Öreg-, a Gém- és a Vásár-hegyet, valamint a Körtvélyest.

A fődolomit meglehetősen faunaszegény, de a nagycsákányi kőfejtőben hatalmas (20 cm-es) példányokban fordul elő a rá legjellemzőbb kővületek egyike, a *Megalodus amplus* nevű kagylófaj, más *Megalodus*-fajokkal együtt. Igaz, elsősorban kőbelek, azaz kagylóhéj-kitöltések formájában. Ritka érdekességnek számít, hogy itt több kagylóban is igazgyöngy-nyomokat találtak. Koruk kb. 200 millió év!

Azonban a felső-triászban nemcsak fődolomit keletkezett. Az időszak végét jelentő *rhaeti-emelet* jellemző üledéke a *dachsteini* mészkő. Valószínűleg már a nóri-emelet végén megindult a képződése. Szép fehér, kagylós-törésű kőzet ez, mely helyenként még dolomit-közbetelepüléseket tartalmaz. Ezek közelében inkább sárgás vagy szürkés a színe. Taeger szerint "*a kőzet színe gyakran néhány méternyi távolságban változik*". Kevés kővületet tartalmaz, leginkább mészalgák, pörgekarúak és korallak töredékei fordulnak elő benne. Egyik legfontosabb lelőhelye a Csóka-hegy és a csókakői mészkőbánya, de a Csákány-hegy egy része, a Nagysomló, a Gesztesvár és környéke, a Kőhegy és a felsőgallai Kálvária-hegy is dachsteini mészkőből épül fel.

Júra időszak

"A Vértes hegységben jurakorú lerakódások mindezekig ismeretlenek voltak" vezeti be Taeger szerényen felfedezéseit a Vértes júra-időszaki képződményeiről. Az igaz persze, hogy

elterjedtségük messze alatta marad a triász-időszakénak, de a Bakony vagy a Gerecse "júrabőségének" is. A szembetűnő hiány okait Taeger is kereste. Megfelelő bizonyítékok híján részben okoskodással próbálta megadni a választ: a rétegtani fogyatékoságok okozója a tengeri elöntés időszakonkénti hiánya, a "*denudáció és erózió*", illetve azok a tengeráramlások, amelyek egyszerűen megakadályozták az üledékképződést. Jobb indoklásokat még ma sem tud felmutatni senki. Igaz, a mélyfúrások arra is engednek következtetni, hogy esetenként a Vértes területe valóban szárazulattá vált.

A 60 millió éven át tartó júra-időszak első harmada az **alsó-júra** vagy liász. Ebből az időszakból a Mór feletti Csókahegyen találta meg Taeger azt a kis liász-összletet, ami közvetlenül a felső-triász dachsteini mészkőre települt és amit ő "*rhynchonellás mészkő*"-nek nevezett el. Azóta az elnevezés megváltozott: **krinoideás-brachiopodás** mészkő a neve. A krinoideák tengeri liliumok (tüskésbőrű állatok) voltak, virágszál-szerű nyélen. A nyél és a "virág" karizéinek sokasága található meg ezekben a mészkövekben. A *brachiopodák* ugyancsak különleges állatok. Magyar nevük, a "pörgekarú" nem sokat árul el róluk. Testüket kagylókra emlékeztető mészhéj borítja és vízben lebegő szerves törmelékkel "*szuszpenzió*"-val táplálkoznak. A legősbibb soksejtű állatok közé tartoznak. A *Rhynchonella* is pörgekarú állat volt.

Taeger figyelmét nem kerülte el az a tény sem, hogy ez a júra-üledék is nagyon hasonlít a Déli-Alpokban (Dél-Tirol) lévő előfordulásokhoz: "*A triásznak a Déli Alpok rétegeivel megfigyelt általános megegyezése...még a legalsó júra-rétegekben is folytatódik.*"

A szóban forgó liász-összlet fedője egyébként már a következő időszakból, a krétából származik. Ez azt jelenti, hogy a két rétegsor között több tízmillió év üledékei hiányoznak!

A **középső-júrából** (*dogger*) is fennmaradtak üledékek, méghozzá az un. "*tarka cephalopodás*" mészkövek, amelyek szintén azonosak az Alpok hasonló üledékegyütteseivel. A latin név "fejlábút" másképpen lábasfejűt jelent, ami alatt azokat az *ammoniteszeket* (*csigaházaz polipokat) kell érteni, amelyek a júra legjellemzőbb tengeri élőlényei, illetve fosszilizálódott őslényei voltak. Ezek a mészkövek a hegység északkeleti peremén, a Szarvaskút-forrás völgyében fordulnak elő.

A korábban már szóban forgó Csókahegyen (DNy-on) is előfordul egy kisebb dogger-béli mészkőfoszlány, mely tektonikai zavartsága miatt nem teljesen tisztázott keletkezésű, csak az alkotóelemi egyértelműek: egy része olyan mészkötőanyagú breccsa, melyben a korábbi időszakok közettörmelékei cementálódtak össze (liász és felső-triász mészkövek), továbbá mangánmós, *krinoideás* és *posidoniás* mészkő. Ezek a bennük található gazdag fauna alapján vélhetően egy sziklás tengerpart akkori jelenlétére utalnak. (A *Posidonia* egy kagylóféleség volt.)

Ugyanezen a lelőhelyen, de a korábban említett Szarvaskút-forrás környékén is a **felső-júra** (*malm*) üledékeinek egy kis részlete található meg az un. "*titon emelet*"-ből. Ezek sötét barnásvörös, esetleg világos sárgás testszínű mészkövek. Leginkább a *Pygope dyphoides* nevű pörgekarú maradványai gyakoriak benne, de tengeri liliumok és ammoniteszek is előfordulhatnak. Ezeket a lelőhelyeket szintén Taeger Henrik fedezte fel. Egy jóval későbbi mélyfúrással a Szarvaskút-forrás környékén a felszín alatt 16 m-től 86 m-ig értékes információkat szolgáltatató üledékfolytonos júra-rétegsort tártak fel.

Kréta idők

A Vértes kréta időszaki képződményeiről még a júráénál is kevesebbet tudunk. Ennek fő oka a kréta-időszak vége felé bekövetkezett kiemelkedés és az azt követő nagyarányú lepusztulás. Mélyfúrási adatok szerint azonban a kiemelkedés nem volt jelentős mértékű, azaz a hegység területe inkább alacsony fekvésű szárazulattá minősíthető. Mindenesetre Taeger és későbbi

utódai is számba vették a Vértes kréta-időszaki üledékmaradványait. Ezek szerint az alsó-krétából származtatható a Vértessomlyó határában lévő lágy, agyagos szürke mészkő (*barrémi emelet*). Ez az összlet nemcsak állati eredetű ősmaradványokban gazdag (mohaállatok, likacsosházúak stb.), hanem a mai fenyők ősei közül is több előfordul benne (pl. *Cycas*, *Picea*, *Pinus* fajok). Körülbelül tízmillió évvel későbből, az *apti-emelet* összleteiben találjuk azt a szürke *krinoideás* mészkövet, amiről Taegerre hivatkozva, a júra liász-üledékeinek felsorolásánál már megemlékeztünk a Csókahegy és a Szarvaskút-forrás lelőhelyeinek bemutatásánál. Az 1960-as részletesebb vizsgálat kiderítette, hogy a móri Hermán-hegyen és a Török-sáncon is található *krinoideás* mészkő, de ezen kívül bauxit, vöröstarka-agyag lemezes mészkőpadokkal, továbbá erre rátelepült szürke *glaukonitos* mészkő és *krinoideás-rekvieniás* mészkő is. (A *glaukonit* egy zöldesszürke ásvány, a *Requienia* pedig kagylófaj.) Ugyanebből az emeletből származó üledékeket tártak fel kőszénkutató mélyfúrásokkal Oroszlány és Gerencsértvárnál környékén, illetve Pusztavámnál. Ez utóbbinál az átfúrt krétaüledék vastagsága 256 m volt! Az Oroszlányi-medence aljzatának kutatófúrásai az előbbiekhöz hasonló, illetve *orbitolinás* mészkövet tártak fel az *albai-emeletből*. (Az *Orbitolina* egy nagyméretű *foraminifera*, azaz likacsosházú kihalt egysejtű állat a "Szent László pénze". Az "albai" pedig az alsó-kréta utolsó emelete*, ami nagyjából 100 millió éve ért véget. Ez a réteg Majknál 70 m vastagnak bizonyult.

A kréta-időszak felosztásában tehát az "alsót" a "felső" követi. Ennek legalsó emelete a "cenomán". A Vértes északi területein 40 kőszénkutató fúrás 170 m vastagságban tárta fel az ide tartozó un. *turriliteszes* márgát. A *Turrilites* is lábasfejű-maradvány. Ezeket a fúrásokból ismert vastag tengeri üledékeket a későbbi eocén tenger rájuk rakódott rétegei védték meg a teljes lepusztulástól. Létezésüket a fúrások előtt legfeljebb csak gyanítani lehetett, nem véletlen tehát, ha Taeger és más, későbbi kutatók meg sem említették őket.

Földtörténeti újidő vagy kainozoikum (65 millió évtől napjainkig)

Az Újidőt az alcímbe szereplő harmadidőszakra és az azt követő, szinte már "nyúl farknyi" negyedidőszakra, az *Antropogén*-re osztjuk. A *Paleogént* három korra különíthetjük el: *paleocénre*, *eocénre* és *oligocénre*. A *Neogént* *miocénre* és *pliocénre*. (A régebben használt "pannon" kormegjelölési terminológiát megszüntették, csak emeletet jelöl a felső miocénben.) Az *Antropogént* *pleisztocénre* és *holocénre* különítjük.

Ezek után tekintsük át e mindenestre hosszú idő Vértesre jellemző hagyatékait.

Paleocén

Furcsa időszak ez!

Voltaképpen 6 millió "elkülönített" évet jelent a "hajnalkorból" azaz az eocénből. Mivel a krétavégi kiemelkedések miatt a Középhegység területe szárazulattá vált, szinte semmi "biztosan megfogható" hagyatéka sem áll rendelkezésünkre. Emiatt korábban egyszerűen kihagyták a magyar földtörténeti korbeosztásból. Pedig éppen a Vértes esetében a bauxitképződés egyik "gyanúba fogható" időszakát látjuk benne. Mindaddig azonban, amíg megdönthetetlen bizonyítékok ezt a gyanút nem igazolják, a vértesi bauxitokat az "igazi" eocénbe (alsó-eocén) sorolják. Legalábbis a karsztos felszínre való kerülésük szempontjából. *Más felfogás szerint ez "középső" krétának felel meg

Eocén

Ha a geológus számára a felfedezés a legnagyobb öröm, úgy Taeger Henrik alaposan átélhette ezt az élményt a Vértes eocén üledékeinek feltárása közben. A korábbi időszakokhoz képest a hegység az eocénből származó hagyatékaival valószínűleg "svédasztallal" vendégelték meg Őt. A máskor tárgyilagosan és higgadtan fogalmazó természetkutató Gánt és Tatabánya eocénjának

tárgyalásánál hangot változtatott! Akár a gyermek, úgy megörült a váratlan gazdagságnak: "...A Vérteshegység délibb területén fordulnak elő a tengeri molluskás rétegekkel egykorú képződmények, a fornai agyag és márga. Az agyagos üledékek lágyak, sárgásbarna vagy szürkésbarna színűek és végtelen sok apró héjtöredékkel megtöltve. E mellett azonban nagyszámú gyönyörűen megtartott kövületet is tartalmaznak, melyek nagy, vastaghéjú alakoktól kezdve, a legkisebb finom formáig változnak...A rendelkezésemre álló idő rövidsége s anyagom nagysága mellett sajnos lehetetlen a fornai rétegeket és azok faunáját saját megfigyeléseim és gyűjtéseim alapján teljes részletességgel leírnom." Másutt látnokként jeleníti meg az eocén-tenger szeszélyes térhódításait: "Ez a behatolás rendkívül gyorsan megy végbe s a medence egész területe a mély tenger fenekére jut...A Vértesnek ebben a mély eocén tengeröblében most rablóhalak -különösen ráják és czápafélék, a legkisebb lamna-fajoktól kezdve az óriás carcharidákig kalandoznak. Ugyanekkor... a felsőbb közép-eocén idején a hullámverés már e sziklás partokon törik meg, a hol az állatok megélhetését elősegítő körülmények s az üledékek képződését irányító fizikai viszonyok mások, mint a Vértes eocén-korú völgyöbleiben...Kétségtelen, hogy a közép-eocén időszak a Vértes területén az élővilág számára a legváltozatosabb létföltételeket hozta létre azáltal, hogy ebben az időben a sós - és az édesvíz egymással folytonos küzdelemben álltak...A dagály idején a lagunák felé nyomuló tenger-víz...szintén észrevehető nyomokat hagy hátra

ebben az üledékben. A hullámok a finomabb, kisebb nummuliteseket bemossák az elegyesvízi rétegekbe s ezek az édes és félig sós víz faunájával teljesen összekeverednek. A hegyekről lefutó víz a magaslatok növényzetének maradványait is elhossa ezekbe a parti rétegekbe, miáltal a Vértes eocén-kori növénytenyésztete és klímája tisztán áll előttünk."

Milyen is hát a Vértes eocénja?

Az eleinte alsó-eocénba sorolt, de inkább középső-eocénbelinek tekintendő márgák és agyagok Vértes-szerte arról a fokozatos tengeri előretörésről árulkodnak, ami az egész Középhegységet elöntötte délnyugat felől. A 8-10 m vastag kőszéncsíkok az eleinte még édesvízi, mocsaras környezetre utalnak, amit a tenger egyre határozottabb közeledése időnként már csökkentsósvízi-jellegűvé alakított át. A Gánt, Csákberény és Magyaralmás környéki bauxitos rétegek felett még édesvízi üledékek találhatók, jelentéktelen kőszéncsíkokkal. A mocsári agyagokon kívül időnként patakok által ideszállított kavicslerakódások halmozódtak fel. Másutt édesvízi-mészkö vált ki. Gánton és Csákberénynél ebben a környezetben találjuk a Taeger által híressé tett "fornai agyag"-ot, illetve az akár 100 m vastagságú "miliolinás" mészkövet. Ennek alsóbb régióiban gyakoriak a *Cerithium subcorvinum* csigafaj tekintélyes méretű példányai. Lehetséges, hogy alkalomadtán a víz sótartalma megnövekedett, mert egy 1975-ös megfigyelés arról tudósít, hogy a gánti Bagoly-hegy bauxitfeltárásiából származó *Cerithium*okon még a csiga életében *Rhizingia* korallfajok telepedtek meg. Ezek az állatok pedig (más korallokhoz hasonlóan) csak a 35 ezrelékes sótartalmú vízben voltak képesek megélni. Ez azt is jelenti, hogy a *Cerithium*ok eltűrték a víz megnövekedett sótartalmát is. Nemcsak Gánt, de Mór, Pusztavám, Oroszlány, Várgesztes környékén is gyakoriak a csökkentsósvízi rétegek, szenes közbetelepülésekkel.

A szóban forgó, különböző helyeken feltárt rétegekből egyébként csaknem 600 fajt írtak le, melyek között a foraminiférák és a puhatestűek a leggyakoribbak, de érdekességképpen halmaradványok is előkerültek belőlük.

A középső-eocénból nemcsak Gánt, de Mór, Pusztavám, Oroszlány és Várgesztes környékén is változatos, szénbetelepüléses, csökkentsósvízi és gyakran parti kifejlődésű agyagok, márgák és mészkövek fordulnak elő. Ezek legtöbbször nem bauxiton, hanem a triász felső-kréta alaphegység dolomitján, mészkövén állnak. A Nummuliteszek felszaporodása a tengeri előtér fokozódását, a víz mélyülést jelzi. A leírt fajok száma itt is hasonló az előbb említettekhez.

A felső-eocén a Vértes területén többnyire lepusztult. Csak a Pusztavám-Oroszlány-Várgesztes környékén található glaukonitos, andezittufás homokkő és agyagmárga tartozik ide, valamint a (főleg) nummuliteszekben gazdag mészkő és mészmárga. A nummuliteszgazdagság itt sem kizárólagosságot jelent, hiszen százakra tehető az egyéb fajok száma is. Az andezittufa minden bizonnyal a közeli (inkább a mai Velencei-hegységhez kapcsolódó) felső-eocénban lezajló andezitvulkánosság következtében rakódott le a tengeri üledékek közé.

Oligocén

Az előbb említett eocén-végi vulkánosság minden bizonnyal a "pireneusi" hegységképződés "velejárója" volt, mint ahogy az a kiemelkedés is, ami az oligocén elején a "nemrég" lerakódott eocén üledékek nagyrészenek lepusztulását okozta. Ezen állítás valószínűségét a szénbányászat számos helyen igazolni tudta. A Vértesben pl. az oroszlányi XVIII. akna V. ereszkéjében az alsó-eocén széntelepig tartott a lepusztulás. Hasonló körülményeket lehetett tapasztalni a tatabányai szénrétegekben is. Az oligocén utolsó harmadában aztán a hegység pereme újra lesüllyedt. Emiatt a Vértes nyugati előterében ismét megjelentek a csökkentsősvízi és tipikusan tengeri rétegek, mint pl. a Pusztavám környéki homokos, kavicsos, agyagos üledékek. Az összlet változatos vastagságú és kifejlődésű. Oroszlánynál pl. 100 m alatti, a Móri árokban viszont 500 m körüli! Az oligocén tengerparti kavicslerakódások manapság néha meglepő magasságban 400 méterre a tengerszint fölött fordulnak elő. Taeger szerint a Vértes-szerre gyakori futóhomok is ezekből az összletekből származik. Vértessomlyónál a homokkőben kisebb kőszénképződmény jött létre, amit a XVIII. sz. végén kezdtek bányászni. Az itt talált növénymaradványok alapján fenyőfélék, platánok és juharfélék, illetve különböző barkásvirágzatú faféleségek (dió, tölgy, gyertyán stb.) alkották az uralkodó flórát. Jellemük már nem a trópusra, sokkal inkább a mérsékelt éghajlatra utal. Ugyanezt erősíti az a tény is, hogy az oligocén partközeli üledékei között a mészkő ismeretlen. A Vértes közepe táján, Kőhányás-pusztánál egy kisebb belső medence alakult ki agyagos üledékekkel, vékonyka kőszénrétegekkel. Csákberény és Csákvár közelében pedig oligocén korabeli festékföld-agyagot találhatunk, amit a csákvári fazekasok már régóta ismernek.

Miocén

"...Az oligocén képződményekkel világos összefüggésben állnak a nagykiterjedésű, de csekély vastagságú konglomerátok és kavicsképződmények. Majdnem teljesen el vannak erodálva és sötétszínű kovás mészkövek, triász dolomitok, quarczitok, tarka quarczok, szaruköves és nummuliteszes mészkövek tekintélyes nagyságú, néha a fej nagyságát elérő darabjaiból állnak. A felső oligocén konglomerátokkal ellentétben, melyeknél a kőzetdaraboknak csak az élei vannak lekerekítve, ezek a fiatalabb konglomerát- és kavicsképződmények teljesen le gömbölyített kőzetdarabokból állnak. Typusos parti kavicsok ezek, melyeknek rétegei lekoptatott ostreákat és egyéb másodlagosan bemosott kőületeket tartalmaznak. Mindenekelőtt azonban kővült fák fordulnak bennük elő, melyek e mediterrán képződményekre kiválóan jellemzők... (*Tuzson J. meghatározása szerint elsősorban *Magnolia silvatica* egyedek.) E kavicsok korát ...csak megközelítőleg lehet meghatározni. Feküjőket felsőoligocén tengeri homokkövek alkotják, fedjük pedig pontusi rétegekből áll; így tehát a miocénhez kell tartozniuk...Elterjedésük a Vértesben elég nagy. A gesztes-somlyói medence területén a hegység DNy-i peremét borítják Gesztestől Somlyóig, de oligocén lerakódásokkal szoros kapcsolatban Pusztavám-Majknál, Oroszlányosnál s a Vértes nyugati oldalának számos pontján is fellépnek. Mediterrán kavicsok borítják, mint utolsó maradványok, nevezetesen az ondódi és móri magaslatokat...is."

Mindenesetre úgy tűnik, a középső-miocén tengere (a Paratethys) inkább csak a hegység peremeit érintette (példárá a csákvári medence tarkaagyag-összlete), hiszen sehol sem fordulnak elő jelentősebb lerakódások, szemben a Középhegység más területeivel. Nem érintette a Vértest a miocénkori vulkánosság másutt nagyon is intenzív esemény sorozata sem. A felső miocénban már az egész Dunántúli-középhegység szárazulatként, méghozzá szigetszerűen magasodott az egyre jobban kiédesülő Paratethys-Pannon-tenger hullámai fölé. Ennek az idő-

szaknak az emlékét a mai napig őrzik a Vértesben sokfelé felismerhető neogén abráziós teraszok, azaz hullámverés pusztította partszakaszok (pl. Csákváron). A pannóniai-emelet üledékeit inkább a hegységperemek közelében, így pl. a Bicskei-medencében, vagy a Vértesboglár-Alcsút közötti térségben lehet megtalálni. A Vérteskozmai- és a Gánti-medencében is fennmaradtak pontusi üledékek. Jellemző előfordulások a homokkövek, a keresztrétegzett homokbetelepülések, a tarkaagyag előfordulások, de akadnak 10-20 cm vastag, fás barnaköszén-tepecskék is, mocsárérces agyaggal, tavikrétás, édesvízi-mészköves lencsékkel. Az Érd-Szár-Csákvár vonaltól délre pedig összefüggő felső-pannóniai rétegsor található.

Ez utóbbi képződmények legnevezetesebb képviselőit a csákvári Esterházy-barlangban tárta fel 1926-tól kezdve Kadič Ottokár és Kretzoi Miklós. Az un. "**Hipparion-fauna-társaság**" sokat vitatott korbeosztását napjaink tudománya a felső miocénbe átsorolt felső pannonba datálja. Ez körülbelül 8 millió éves múltat jelent. Úgy tűnik, maga a barlang is ekkor keletkezett. Az ásatások részletes bemutatását a "Barlangok és barlanglakók" fejezetcím alatt részletesen ismertetjük.

Pliocén

Az általános kiemelkedés miatt ezt az időszakot is a lepusztulás jellemzi. Legalábbis a Vértes térségében, ahol a kb. négy millió éven át jellemző bazaltvulkánosságának nyoma sem fordul elő. Bár a pliocén lepusztulástermékek egy része nehezen különíthető el a korábbi korok hasonló képződményeitől, a Vértesben és közvetlen környezetében a pannóniai rétegek roncsain sokfelé jellemző a felső-pliocén dolomit- és kvarckavics. Még egyértelműbbek a Vértes déli és keleti oldalán található nagy törmeléklejtők, melyeknek továbbfejlődését már a jégkorszak rovására írhatjuk.

Pleisztocén

Ez már antropogén, vagyis az ember tevékenységének időszaka. Az emberi jelenlét azonban még elenyésző jelentőségű, nem így a szélsőségesen és rövid időközönként változó klímahatások (a hűvös-nedves, majd évszakosan száraz mediterrán, szubmediterrán és periglaciális változatok). A lepusztulás az anomáliák (időjárási szélsőségek) miatt egyre jobban felerősödött, amihez a jelentős és a mai domborzati képet kialakító további kiemelkedés csak fokozólag járult hozzá. Lényegében csak a barlangok, a folyóvízi üledékek, a törmeléklejtők és a lösztakarók tudósítanak a földörténeti közelmúlt eseményeiről. A Vértes északi, északnyugati előterében azaz a Móri-árok felé eső területeken hordalékkúpos, teraszos övezetek találhatók, melyek egy ősi folyam tevékenysége nyomán alakultak ki.

A Vértes ÉNy-i előterében, illetve a belső medencékben foltszerűen vékony homok- és / vagy lösztakaró-maradványok fordulnak elő. Ezekben gyakoriak lehetnek az un. "*sarkos kavicsok*", amelyeket a 20-16 ezer évvel ezelőtti igen hideg szelek erős homokkifúvása formált ki (pl. Csákvár). A löszök ezenkívül gyakran emlősök és más gerincesek maradványait is megőrizték, így a barlangi üledékeken kívül a jégkorszaki fauna legfontosabb hírneműi.

Végül újra utalunk az elsősorban dolomittörmeléből álló törmeléklejtők gyakoriságára, melyekből a Vértes déli oldalán valóságos kúpok alakultak ki. Ezek egyikében évekkel ezelőtt mamutfogat is találtak.

Holocén

A holocénban az emberi tevékenység vált a leghatékonyabb felszínformáló erővé. Az elmúlt 4-5 ezer évben a vértesi táj képét is jelentősen átformálta. Sokfelé az eredeti növénytakaró helyén telepített erdő, legelő, kaszálórét, vagy esetleg szántó és szőlőskert a jellemző. Telepü-

lések és utak, bányaüregek és meddőhányók, távvezetékek és víztározók képezik az emberalkotta változatosság formakincsét. Ezekről a változásokról könyvünk más fejezeteiben is megemlékezünk.

Formák és formáló erők

A Vértest járó kirándulókat és túrázókat aligha foglalkoztatják a közettani felépítés sajátosságai. Figyelmüket inkább a hegység szerkezetéből és fejlődéstörténetéből eredő morfológiai képződmények: a tereplépcsők, a leszakadások, a kanyonszerű szűk völgyek, a széles platók kötik le, hiszen ezekkel kell megbirkózniuk útjuk során. No és természetesen, mint tájformáló elemek, ezek teszik kis területen is változatossá, izgalmassá, szeretnivalóvá a Vértest. Nézzük meg, mit mond a tudomány e sajátos térelemek kialakulásáról, formálódásáról?

A szerkezeti felépítés sajátosságairól már az előző földtörténeti fejezetben több ízben is szoltunk. Mégsem árt talán, ha emlékezetünk felfrissítésére ismét csak Taeger Henriket idézzük: *"A Vértes-hegység térszíni kialakulását...törések szabályozzák...Ez a terület a földkéreg tekintélyes mozgásai folytán darabokra szakadozott fennsík jellegű. A Vértes-hegységet s általában a délnyugat-magyarországi középhegységet két fontos törésrendszer jellemzi. Az első törés ÉK-DNy-i irányú s így a rétegek és az egész hegyvonulat csapás-irányába esik. A másik erre merőleges és DK-ÉNy-i irányú. Úgy a régiebb, mint a fiatalabb törés nagyjában ehhez a fő-irányhoz alkalmazkodik.*

A Vértes-hegység e törésalkotta tektonikus vonalai a völgy- és forrásképződéssel szoros összefüggésben állnak ...Hogy a völgyképződés összefügg a tektonikus vonalakkal, arról egy pillantás a térképre azonnal meggyőzhet. A Vértes-hegység összes völgyei a törések irányát követik, tehát vagy párvonalasak a csapás irányával (DNy-ÉK) vagy pedig arra merőlegesek. Hegységünkben a völgyek ennek folytán típusos törésvölgyek. ...A Vértes-hegység tektonikus kifejlődésében két főszakaszt különböztethetünk meg. Az idősebbet eocénelőtti, valószínűleg kréta- és az eocén-korszakok határán mutatkozó rétegzavarodások jellemzik, míg a fiatalabb, a melynek a Vértes-hegység mai térszíni kialakulását köszönheti, ó-miocén eredetű. A fiatalabb törések a régiebbiek irányát követik." A továbbiakban Taeger azt is kifejti, hogy a töréses szerkezet a hegység mai képét is meghatározóan a felső-krétában alakulhatott ki, ezt igazolják a jól nyomozható eocén tengeröblök is. Nemcsak mi, de már Taeger is tudta vagy sejtette, hogy az igen jelentős közetmozgások az alpi hegységképződéssel függöttek össze. Ezek mértékét az un. pikkelyes törések engedik sejteni, azaz olyan vetődések, amelyek tekintélyes méretű közettömegeket toltak pikkelyszerűen egymásra. Mintapéldaként a "somlyó-szári vetődés"-t említi:

"...ezen a vonalon a földolomit és a dachstein-mész ugyanolyan sorrendben még egy ízben napszínre jutnak. Itt tehát e rétegcsoport ismétlődésével állunk szemben, a mit ellentétes csapású vetődések eredményeztek."

Az utóbbi (1990-es) évek földtani újratérképezése (1:10 000) és a SPOT űrfotók, valamint a helyszíni összevetés egyértelműen igazolták Taeger állítását a somlyószári vetődésről. Ez a K-Ny irányú vízszintes eltolódás 600-1000 méterrel mozdította el jobbra a felső-triász formációk csapását. Az elmozdulás amplitúdója az eocén képződményeken is kimutatható, vonala pedig morfológiailag is kirajzolódik a Gesztesi-vár és a Vörös-hegy déli oldalán. Ugyancsak hatalmas vetődéseknek tudható be a tatabányai katlan, a vértessomlyói medence és a gánti árkos vetődés is. Mindegyiket elborította az eocén tengere és az üledéktípus-változásokból a hajdani partvonal is jól kivehető. Ugyancsak az eocén-partvonal biztos jeleként, illetve annak létrehozójaként kell értelmeznünk a somlyó-móri peremvetődést is: *"a Vértes egész nyugati pereme körül hosszú, alig megszakított vonulatban végighúzódnak a felső nummulites-*

mészkövek..az eocén tenger hajdani partja e vonulat irányába esett...Ilyen eocén előtti peremvetődés ezzel szemben a Vértes keleti részén meg nem állapítható."

A sakktáblaszerűen összetört rögök egyes elemei, főleg északon (Környe-Dad-Bokod vonalában) mélyebb helyzetben vannak, mint a déliek, amelyek sasbércecs jellegűek. Éppen ennek a töréssziszternak köszönhető, hogy a Vértes a szomszédságától határozottan elkülöníthető. Így az alakrajzi és a szerkezet-morfológiai domborzattípus egységek területileg egymást csaknem fedik.

A jellegzetes dolomitos, karsztos fennsíkok szerkezeti-morfológiai szempontból tehát tönkös sasbércecs sorozatából állnak. A sasbércecs közé ékelődnek be a már Taeger által is észrevételezett árokmedencék, mint pl. a Csákberényi-, Gánti-, Vérteskozmai- és Várgesztesi-medence. A geomorfológusok legnagyobb öröme ezekben a harmadidőszakii üledékekkel megvédett medencékben itt-ott megmaradtak a kréta időszaki tönkösödés trópusi karsztformái és velük együtt a bauxit. A Gánti- és Vérteskozmai-medence DNy-ÉK-i törései a hegységet a főcsapásirányban két részre választják. Az e medencéktől K-re fekvő alacsony sasbércecs, a Gánt-Csákvári-hegycsoport és a vérteskozmai Tábor-hegycsoport lazán illeszkednek egymáshoz. A Vértes sasbércecsinek fővonulatai, a nagyobb keresztvölgyek (mint pl. a kápolnapusztai Köves-völgy, a Kőhányáspusztai-nyereg, a Környei-völgy és a Tamás-árok) négy csoportot különítenek el.

A fennsík nagy részét a geomorfológusok a "kiemelt és exhumált tönkös sasbércecs" domborzattípusba sorolják. Ezek a sasbércecs a hegység főtengelye mentén DK-ÉNy-i irányban 450-480 m tszf-i magasságban sorakoznak. A fennsíkon a sasbércecs sorozatát haránttörések mentén kialakult száraz karsztos völgyek vagy szurdokvölgyek (pl. a körtvélyesi Mélyárok, a Fáni-völgy, Körös-völgy, Antal-árok), esetenként keskeny völgyközi hátaak szakítják meg. A hegység DK-i oldalán a központi fennsíknál több, mint 100 m-rel alacsonyabb sasbércecs sora is exhumált tönkmaradványok együttese. Ezek azonban nagy valószínűséggel a Gánti-medence süllyedésével kerültek alacsonyabb helyzetbe (pl. a Haraszt-hegy). Peremükön részben ábrázios párkánysíkok, részben hajdani hegyláb felszínek, mint sziklapedimentek maradványai is jól felismerhetők. A sasbércecs és a medencesorozat mellett a harmadik jellegzetes domborzattípus a hegységet körülölelő hegyláb felszín, azaz a Vértesalja. Ez az északi előtérben jelentősebb kiterjedésű, ezért itt önállóan viseli a tájnevet. A hegység déli előterét kísérő hegylábi lejtő viszont Csókakő és Csákberény környékén dolomiton kiformált jellegzetes keskeny sziklapediment.

A Vértes domborzatának jellemző vonása, hogy a nagyobb sasbércecs fennsíkjának peremét meredek lejtőjű szárazvölgyek időszakos vízfolyásai sűrűn beréselték. E völgyek közül a legnagyobbak annyira hátraharapódtak, hogy helyenként átréselték a sasbércecs fennsíkját. Ilyen pl. a Horog-völgy Pusztavám és Csákberény között. Természetesen ezek kialakulását is a szerkezeti vonalak irányították.

A Vértes felszíni formáinak korában igen nagy az időkülönbség. Negyedidőszaki kialakulásúak a mélyen bevágódott dolomitkarsztos szárazvölgyek, a fennsík peremén lévő rövid szakadékvölgyek és a hozzájuk csatlakozó meredek lejtők, illetve a völgyközi gerincek. A Vértes felszínének legnagyobb részét ezek a formák foglalják el. Velük szemben a sasbércecs, valamint a nagyobb haránttöréseket követő tágas völgyek és az árkos medencék viszonylag nagyon idős kréta és paleogén időszaki konzervált formák. Ezt bizonyítják a már többször emlegetett, főleg a Gánti-medencére jellemző eocén rétegekkel fedett és bauxittal kitöltött trópusi kúp-karsztos töbrök maradványai, vagy a Csákvár-Kőhányás-pusztai közötti völgytalpon viszsamaradt bauxitfoltok, továbbá a Várgesztesi-medencében oligocén, eocén rétegek alatt települő bauxitos agyag és vörös agyag. Ugyancsak idős formáknak minősülnek a Vértes-fennsík lapos térszínelemei is, melyek a hegység legidősebb vonásait hordozzák. A legújabb földtani adatok alapján nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a Vértes és környékének túlnyomó

része a júra és főként a kréta időszak során hosszú időn át alacsony fekvésű egységes szárazulat volt. A klimatikus és tektonikus adottságok sok tízmillió éven át kedvező feltételt nyújtottak az egyhangú felszínű trópusi tönk képződésére. Ennek folyamatát igen nagymértékű, főként horizontális elvonszolódás és tektonikus differenciálódás szakította meg a Vértesben (is). Az eocénban aztán már valószínűleg a jelenlegi helyén a hegységbeli és hegységelőtéri medencékben tengeri-lagúnás és szárazföldi széntelepes üledékképződés ment végbe. Az árkok közötti alacsony tönkös sasbérceken pedig a peremek pusztulása és törmelékképződéses felhalmozódás volt a jellemző.

A kréta időszakban képződött tönkös síkok azért maradhattak fenn, mert a hegység, bár differenciáltan, de mégis teljes egészében újra megsüllyedt a paleogén folyamán. A legutolsó részleges előntés a felső-miocénban következett be. Egyik törmelékanyaga Csákvár és Bicske között gyöngykavicsos homok formájában maradt vissza. Az alacsonyabban fekvő sasbérceken, még inkább azok peremein a "pannóniai" tenger jóvoltából abrázíós párkánysíkok, abrázíós tornyok és kapuk képződtek, mint pl. a csákvári Murva-dombon. Az abrázíós tevékenység szintváltozásait jelzik a Csákvár környéki meredek sziklafalak, a rájuk cementálódott abrázíós dolomitkavicsok (pl. a Haraszt-hegy oldalában) és a nagyobb völgyek kijárataiban viszsamaradt, abrázíóval is jól meggorgetett dolomit kavicsösszletek.

Barlangok

A nagyközönség előtt a Vértes nem éppen a barlangjairól nevezetes. Egy "vérbeli" barlangász szemszögéből nézve nincs is "igazi" barlangja.

A Vértes-hegységben több mint 70 olyan természeti képződmény található, ami a magyar barlangkataszter nyilvántartása szerint a barlang vagy barlangszerű üreg kategóriába besorolható. Ezek túlnyomó többsége a tektonikusirányítást követő fagyaprózódásos kimállás révén jött létre. Néhány esetben a hidegvizes (netalán meleg?!) forrástevékenység is kétségbevonhatatlan. Az "igazi" - azaz tekintélyesebb méretű (és cseppköves) barlangok hiányát legelsősorban a dolomit diszkrétebb karsztosodási képessége magyarázza. Ahol azonban (véltetően, mert konkrét vizsgálatok nem történtek) a dolomit magnéziumtartalma kisebb, a karsztosodottság is erőteljesebb. Másrészt - és ez fontos felfedezés! - a hegység őstörténetében hosszú ideig uralkodó szerepű volt a trópusi klíma, ami napjainkig fennmaradó őskarszt-képződményeket, így barlangokat is létrehozott. Ezek felkutatása, megismerése azonban ma még csak a kezdet kezdeténél tart.

A CSÁKVÁRI TÉRSÉG BARLANGJAI

Ezek két fő területre koncentrálnak: Gánt és Csákvár közvetlen környékére. Ismerkedjünk meg őket!

A '79-es kataszteri felmérést végzők külön figyelmet fordítottak a gánti bauxitbányák területére, mivel az akkor még aktív bányászkodás addig ismeretlen őskarsztos képződmények feltárását eredményezhette. Különösen a Gém-hegy oldalában lévő un. Hosszúharasztosban lévő "Új feltárás" jöhetett számításba.

Az 1993-ban felfedezett új barlangot "Hamvas-barlang"-nak nevezték el. A névadás okául egy rendkívülinek mondható barlangi ásvány itteni előfordulása szolgált.

A barlangba a meredek agyaglejtő tetejéről lehet bejutni. Belépve a Hamvas-terem tágas tere fogad. A bal oldali fal kiálló részein fehér, púderszerű anyag telepedett meg, ami a gyér fényben sejtelmesen világít, a vakufény hatására viszont erősen lumineszkál. Ez az anyag a Ham-

vas teremben mindenütt lakaparható, szinte lefújható, ám a távolabbi Vörös-folyosóban már többnyire kemény réteget alkot, de a befedett területeken a hamvasság hatását kelti.

A "púder" mibenlétére a Veszprémi Egyetem röntgen- diffrakciós vizsgálata vetett fényt. Eszerint az 100 %-os *hidromagnezit*. Gyakori alkotóeleme ez az ún. "barlangi tej"-nek, de "porított" formában szinte ismeretlen. Így a keletkezés és kiváláskörülményeinek tisztázása sem könnyű feladat. Elképzelhető, hogy a lecsepegő víz aerosoljából (vízpermetéből) csapódott ki. A Hamvas-barlang további érdekességei: felmért összhosszúsága 72,5 m (A Báracházi barlang 72 m.). Több, legyezőszerűen találkozó vetősík mentén jött létre. A vetők falán néhány centiméteres kemény és fényes bekérgeződés alakult ki. A *tektonizmus* a barlangot felépítő dolomitot jelentősen összetörte, néhol szinte összemorzsolta. Emiatt erősen omlásveszélyes is. A dolomitfalakon kialakult rétegződések arra utalnak, hogy a barlang még a kréta idején többször feltöltődött majd újra erodálódott. Az újkorban hidegvizes hatások érvényesültek. Ezt borsókövek és cseppkő-drapériák tanúsítják. A barlang csaknem 200 millió évig tartó elzártságát a régészeti leletek hiánya is bizonyítja.

Közvetlenül Gánt határán, a falu fölé magasodó Gánti tetőn két - vélhetően áramló vizek által kialakított - üregrendszer-maradvány található. A hosszabbik 9 méteres. Aljzatukat homokszerű kitöltés alkotja. Egyesek szerint elképzelhető, hogy a járatok valahol összefüggésben állnak a viszonylag közeli Gém-hegy oldalában kialakult őskarsztos barlang-maradványokkal.

Csákváron a Kő-lik völgy sokat sejtető nevét a faluszerte jól látható délies fekvésű barlangnyílásról, a "Kő-lik"-ről kapta. E szép kifejlődésű természetes hasadékbarangon kívül azonban egymáshoz meglehetősen közel egész sereg további üreg található. Dolomit-konglomerátum és dolomit-breccsa képezi határoló anyagukat. A Kő-lik kb. 15 m magas függőleges falban nyílik. Legmagasabb pontja felett mindössze 2 m vastag a bezáró kőzet. Nehezen közelíthető meg, amit természetvédelmi okból tiltani is kéne. Erősen lejt kifelé. Bal felső részén karfiolszerű borsókő-mezőket rejteget. Jó víz- és fényellátottsága miatt algaszőnyegek alakultak ki benne. Gyakori búvóhelye az alatta lévő hársas-kőrises szurdokerdő kisemlőseinek. Az illetéktelen látogatók (főleg gyerekek) azonban megakadályozzák, hogy bármilyen állat is tartósan meglepedjen benne. Belső vízszintes kiterjedése 13, legnagyobb magassága 10 m.

A Báracháza-barlang

A csákvári Guba-hegy barlangja, amit a múlt században még Báracházi vagy "Báraczháza"-néven emlegettek, de azóta már Esterházy- és Csákvári-barlangként is ismert, méltán vált híressé ország-világ előtt. Legelőször azonban nem arról, amit korunk a legtöbbre értékel. Az első, és csak kevesekhez eljutott híradást Holéczy Mihály, a múlt század első felében megjelentetett "*Tudományos Gyűjteményben*" tette közzé "*a nagy tetem sziklán*" lévő, akkor még megfejtetlen római feliratokról (1829-ben). Csaknem száz év elteltével a székesfehérvári turisták már tudatosan, bár szakértelem nélkül kezdték vizsgálni a barlangot. Beszámolóik alapján, nyomon követhető tevékenységük.

"...A három nyílás közül a délnyugati és északnyugati repedés csak rövid, pár méteres üreg, a középső a tulajdonképpeni bejárat, amely alacsony folyosó segélyével közlekedik az északnyugati üreggel. A barlang tiszta mészkő-alakulat, (valójában dolomit!) falait igen szép mészkőcsipkézet borítja. A bejárat magassága 4 méter, a boltozat csúcsívei egyre magasabbak lesznek, míg a tizenegyedik méternél, amikor a folyosó észak felé megtörik, meredek fal zárja el az utat.*

Egy rövid, alacsony átjáró után a második teremszerű folyosóban vagyunk, a bejárat felett előttünk áll a maga teljes szépségében a ""Vizesés"" mintegy háromméteres sziklája. Tovább haladva egyre keskenyebb a folyosó, míg végre földréteg zárja el az utunkat. Északkeleti irányban azonban ebből a főfolyosóból oldalfolyosó vezet tovább, de oly keskeny, hogy csak

igen ügyes és vékonyabb termetű ember hatolhat előre benne pár métert s megint útban áll a föld. E földréteg felett, amely nem éri el a barlang tetejét, látni lehet a továbbvezető utakat, a tetőről lecsüngő cseppkövekkel együtt..." A kényelmesebben 10-, hasonlószva további 4-5 méter hosszúságban járható barlang felébresztette a kalandvágyat a fehérvári turistákban, és csakhamar beszerezték a szükséges engedélyeket a feltáráshoz. A minden bizonnyal "botcsinálta barlangászok" csakhamar szándékaikat messze meghaladó módon folytatták az ismerkedést:

"...Néhány napi munka után annyira haladt a kutatás, hogy napszámokkal kellett folytatni a feltárást. Munkánk közben persze a falubeliek részéről egyre kaptuk a biztatást, hogy ne abban a vacak lyukban turkáljunk, úgy sincs ott semmi, majd ők megmutatják, hogy hol lehet vasat, szenet találni, s amikor megtudták, hogy nem bányát keresünk, kisütötték, hogy biztosan kincsesók vagyunk s a báraczházai fehér asszony kincseit akarjuk megszerezni, aki éjszakánként a barlang szájánál ül.

*Sztankovits János vezetésével folyt a munka s a térképen jelzett földréteget felásva haladt előre a kutatás. A 23-ik méternél azután érdekes csontokra bukkantak a munkások, amiket azután gondosan megtisztítva a Fehérvári Múzeumba szállítottunk be. A kutatók titokban, csendben akartak dolgozni, de hiába, híre ment a munkának, a lapok hasábos cikkekben ismertették szenzációs módon a felfedezést s ez felkeltette a közönségen kívül a Magyar Földtani Intézet figyelmét is a munkára s Dr. Kadič Ottokár királyi főgeológus lejött Csákvárra, felmérte, feltérképezte a barlangot s a talált csontokat megvizsgálva megállapította, hogy azok közt van egy barlangi hiéna (*Hiena crocuta spelea*) felső állkapcsa ép fogakkal és koponyacsonttal, ami elég ritka lelet, ősz szarvas és őz (*Cervus elaphus* és *Capreolus*) agancsdarabjai, őskori ló (*Equus caballus fossilis*) ép zápfogai, lábszárcsontjai, amelyek az alsóbb és egy vadmacska állkapcsa, amelyek a felsőbb rétegből kerültek elő, tehát egy praehistorikus barlang feltárását kezdtük meg, amely a talált csontokból következtethetőleg a diluviális korban már ragadozó állatok menedékhelye volt.*

Sajnos, a tudatlan nép, amely teljesen érzéketlen a tudomány és a természet szépsége iránt, felcsigázott fantáziával és kincsvágyból tömegesen kereste fel a barlangot, pusztította összevissza a legszebb részeket s okozott olyan károkat, hogy egyesületünk kértére az uradalom a barlang látogatását teljesen betiltotta, mert különben mérhetetlen kár érhetné a tudományt és a turistaügyet...A barlang történetéhez tartozik, hogy a monda szerint a török elől oda menekült Csákvár lakossága, de a rejtekhelyét elárulták s a menekülőket az üldöző hordák bennfojtották, más verzió szerint azonban a barlang másik kijáratán, amely Gánt határában van, de amelyet ezideig megtalálunk nem sikerült, elmenekültek..."

Ezt írta vitéz Láng István székesfehérvári természetbarát 1926-ban a "Turisták Lapja"-ban.

Mindezen előzmények után kérjük fel a továbbiakban idegenvezetőnek KRETZOI Miklós ősrégészt, aki 1926 óta KADIČ Ottokárral együtt, később már nélküle több ízben is részt vett a barlang ásatásain.

*"A csákvári Esterházy-barlang a Vértes hegység DNy-i peremén, Csákvár fejei megyei község D-i végétől 2 km-re fekszik, ahol a medence felé kiugró Gubahegy karni dolomitjának homlokleszakadásából nyílik, mint...törésszerekben kialakult hasadékbarmang. A barlang a végén fedett kürtővel végződő 16 m hosszú főágból, a vele nagyjából párhuzamosan lefutó, 8 m hosszú, keskeny mellékágból és a két keresztagból áll. Egyik keskeny hasadék a főágra merőleges, annak szájánál nyílik, az előtér-leszakadás Ny-ÉNy-i folytatásában, a másik a fő- és mellékágot köti össze. (*A barlangászok 1979-es felmérése szerint az ágakkal együtt 61 m a hossza, vagyis ez a harmadik leghosszabb vértesi barlang.) A szakirodalom 1860 óta (*A szerző nem ismerte Holéczy közlését!) tartja számon a barlangot; kezdetben csak, mint római*

feliratos emlékekkel foglalkoznak vele. 1924-ben székesfehérvári turisták próbaásatást végeztek a barlangban; a szép számmal kikerült jégkorszaki csontok híre megjárta a napisajtót is.

Így értesült róla KADIČ O. is, aki - meggyőződve az adatok helyességéről - a Földtani Intézet igazgatóságától kérte a feltáró munkálatok elrendelését. Javaslatának el- utasítása után a terület akkori tulajdonosához, ESTERHÁZY MÓRIC v. miniszterelnökhöz fordult, aki azonnal vállalta az ásatások összes költségeit. Az 1926 márc. 26 - ápr.19. közt végrehajtott ásatások a barlangkitöltés legnagyobb részét kitermelték. A kiemelt üledék 3 élesen elkülönülő rétegre tagolódott."

Mivel ebben az időpontban Kretzoi Miklós még csak egyetemi hallgató volt, Kadič Ottokár tanítványa, Ő írja a következőket:

*"Az első napok a turisták által felásott és a sziklaüreg nyílása elé kihordott anyag kikeresésével és eltávolításával teltek el. Ezután következett a tulajdonképpeni ásatás, az érintetlen lera- kódások rendszeres felásatása. Legfelül fekete humuszt találtunk, amelyet a turisták legnagyobbbrészt már eltávolítottak, s amelyből semmiféle nevezetesebb holmi nem került ki. Ez alatt következett vagy 1 m vastag világos-barna összeálló agyag, amelyből igen gyéren a vad- ló, a szarvas, a barlangi medve, a barlangi hiéna és más jégkorszakbeli emlősök csontjai ke- rültek elő. Mikor ezt a réteget leástuk, az üreg fenekére rakódott, alig 0.5 m-nyi szürke, mész- szel kötött, erősen összeálló agyag következett, tele olyan emlősök csontjaival, amelyeknek előfordulása a sziklaüregben bámulatba ejtett bennünket. Az ásatás nyomán egymásután olyan emlősök maradványai kerültek ki, amelyek a pikermi, samosi (*Görögország), baltavá- ri, polgárdi és más hasonló lelőhelyek maradványaival egyeztek. Már az első napokban tisztá- ban voltunk azzal, hogy a Báracháza fenekére rakódott márgaszerű rétegből melegebb klí- mára utaló fauna maradványait fedeztük fel, amely faunák eddig is több helyről ismeretesek ugyan, de mindenütt szabad ég alatti lelőhelyekről. Kivételt tesz némileg a polgárdi lelet, amely sziklahasadékokból került ki. A csákvári lelet azonban kimondott sziklaüregben, vagyis barlangban találtatott, s ez a körülmény egészen különös érdekességet és fontosságot kölcsö- nöz ennek a leletnek. Minthogy az eléggé lágy csontok összeálló, mész által kötött agyagban, vagyis márgaszerű rétegben voltak beágyazva, azok kiásása, illetőleg kipreparálása igen sok nehézségbe ütközött. Számos csont annyira elmállott, hogy levegőre jutva szétporlott, a leg- többet azonban meg tudtuk menteni."*

Most pedig folytassa a bemutatást ismét Kretzoi Miklós:

*"Öslénytani anyaga határozásom alapján a felső, holocénnek bizonyult rétegből 17 állatfaj, a középső-, felső-pleisztocén rétegből 16 állatfaj és az ősember (*Mindössze egy balkéz- mutatoujj kézközépcsont töredék, amit valószínűleg a hiénák hoztak a barlangba, továbbá egy kultúrmaradvány, egy gyökerén átfűrt gímszarvas-gyöngyfog, amit a bécsi ősrégész, Menghin aurignac-inak határozott meg. Ez az utolsó jégkorszakból való származást jelenti.), alsó - a meghatározás során a szokásos alsó-pliocén HIPPARION-faunáknál ősbibinek bizonyult - rétegből pedig egy 31 fajt kitevő HIPPARION-fauna fajait szolgáltatott. A közlés idejében még a világ legrégibb barlangi faunájaként szerepelt ősi szabású HIPPARION-fauna nagy fel- tűnést keltett és Baltavár meg Polgárdi mellett a külföldön legtöbbet emlegetett öslénytani lelőhelyünké vált."*

"Idegenvezetőnk" Kadič Ottokárral együtt két év múlva újra felkereste a csákvári Esterházy- barlangot, hogy a feltárásból kimaradt rétegeket is megkutassa. 1928 októberében mindössze két hét állt rendelkezésükre, megint csak Esterházy Móric gróf támogató jóvoltából. A rövid idő miatt csak a holocén és - meglepetésükre - egy óholocén réteget, illetve az alatta lévő pleisztocént tudták feltárni. Ez az ásatás a holocén leletek fajszerelmét 26-ra, a pleisztocénét 29- re emelte. Az itt először előkerülő óholocén üledékben 28 fajt találtak. Ezután az ásatások sokáig szünetelni kényszerültek, egészen 1951-ig. Ekkor Kretzoi Miklós új munkatársakkal

ismét felkereste az Esterházy-barlangot (amit a térképek akkoriban már "*Báracháza*"-néven emlegettek-!) és május 17-től július 25-ig - immár az Állami Földtani Intézet támogatásával - feltárta a maradék *Hipparion-faunás* üledéket, illetve új ásatásba kezdett a barlang előterében. "*Az így megmozgatott üledékek őslénytani leletanyaga révén, a barlang holocén rétegének faunája 67-re szökött fel, de a Hipparion-fauna fajainak száma is közel duplájára, 56-ra emelkedett. Az óholocén réteg 2 fajjal csak 30-ra szaporodott, a pleisztocén rétegé pedig nem mutatott újabb gyarapodást.*"

Még mindig maradt felásni való, elsősorban az előtérben, ezért 1952. május 9. és augusztus 2. közt újabb, ezúttal azonban már az utolsó előtti ásatásra került sor. Ugyanis a *Hipparionos* rétegeket csak 1953-ban tudták kitermelni.

Ezáltal a holocén összfaunaszáma 81-re emelkedett, az ó holocéné maradt a korábbi 30. A pleisztocén-fauna sok fejlődésre adott okot, mivel a barlang különböző belső terei és a bejáratí része eléggé eltérő összképet nyújtottak. Végül is néhány jellegzetes faj megtalálása lehetővé tette a "*würm*"-be - azaz a felső pleisztocénbe való besorolást. A fajsza 37-re növekedett. A legnagyobb gyarapodás a *Hipparion-faunás* üledékek feldolgozása során következett be: az összfaunaszáma 87-re emelkedett! De hát mi is az a "*Hipparion*"? A legegyszerűbb válasz szerint nyolcmillió-éves "*háromujjú*" ősló. Igaz, ha láthatnánk akár egyetlen élő példányt is belőle, aligha a ló jutna eszünkbe róla. Először a kicsiny testméretei miatt (alig kutyanagyságú állat volt), másodsor a lába alapján, mely leginkább a mai tapír lábához volt hasonló. Miért tekinti a tudomány, mégis lófélének a *Hipparionokat*? A válasz a következő: A lovak őseinek legkezdetlegesebb képviselői az alsó-eocénban élt *Hyracotheriumok* vagy más néven *Eohippusok* voltak. Ezeknek az "*őspatások*"-nak mára már csak egyetlen képviselőjük maradt: a földimalac. Legjellemzőbb tulajdonságainak egyike a lábalkatban nyilvánul meg: az elülső lábakon négy, a hátsókon öt ujjat találni. Karmai körömszerűek, főképpen ennek alapján tekintik "*patás*"-nak.

A harmadkorban azonban sokkal elterjedtebbek és formagazdagabbak voltak a "*páratlan ujjú patások*". Ezek gyorsan és kitartóan futottak. Végtagjaik vázában a középső - eredetileg harmadik ujj - kivételével a többi fokról-fokra erősen visszafejlődött és legfeljebb csak jelentéktelen csontpalcikák maradtak vissza belőlük. A földtörténeti múltból ránk maradt kőületsorozatokban pontosan nyomon lehet követni a lovak ujjszámának csökkenését. Ami a lezajlott folyamatban a legérdekesebb, az, hogy annak legnagyobb része Észak-Amerikában játszódott le! Azonban a miocén utolsó időszakaiban nagyjelentőségű geológiai események zajlottak le világszerte. Ezek egyikeként a Behring-szoroson szárazföldi híd alakult ki Eurázia és Észak-Amerika között. Talán a földtörténet legnagyobb méretű faunakicserélődése ment végbe általa és rajta. Ennek révén kerültek-kerülhettek néhány tízezer év leforgása alatt a Kárpát medencébe - többek között már "*modernebb*" lófélésegekkel együtt - a *Hipparionok* is. Ősalakjuk még az Észak-Amerikában kialakult *Parahippus* volt, de specializáltabb változatai már Euráziában formálódtak ki. A csákvári leletek tehát többek között a lófélék kialakulásának őskörülményeit és evolúcióját tették világosabbá. Történetük végkimenetelében kissé lehangoló tudni azt, hogy Észak-Amerikában a lovak valamennyi ősi- és modernebb változata kipusztult (legkésőbb) a jégkorszakban és csak 1492 után kerültek vissza "*összülőhelyükre*" az ember jóvoltából. Ugyanez a sors sújtotta az Euráziába átjutott *Hipparionokat* is: a háromujjú ősllovak maradványait már hiába is keresik a jégkorszak hagyatékaiban. A csákvári leletek ezt is egyértelműen igazolják. A "*Hipparion-fauna*" nemcsak az odatartozó őslófélék gyűjtőneve, hanem a velük együttélő kortárs-állatoké is. Amint azt már Kretzoi M.-ra hivatkozva fentebb említett az anyag, Csákváron a *Hipparion-faunatársaság* fajsza az ásatások során 87-re emelkedett.

Egy barlangközeli édesvízi élőhely létezésére utalnak a harcsa- és pontyféle halak leletei, valamint arra, hogy valamelyik állat (állatok?) ezekkel (is) táplálkozott. Ezt mégjobban hangsú-

lyozza két teknősfaj 116 maradvány-darabszáma. Az 5 hattyú- és 3 darumaradvány szintén a vizes élőhely közelségét valószínűsíti, akárcsak egy ismeretlen hód faj foga is. Az ősrégészek átvizsgálási technikájának alaposságára utal, hogy még egy vipera méregfogát is megtalálták. Többféle vidrafaj, így egy óriásvidra maradványai újólag csak a víz közelségét jelzik. Zsákmányállat-minőségben temérdek rácsálófaj került a barlangba, de a denevérek minden bizonnyal a lakók közé tartoztak. Egy őshiéna-fajból 165 maradvány került elő, több ősszarvas-féléből közel 500, őssantilop-félékből még több. A legnagyobb darabszámot azonban a névadók társasága, azaz a *Hipparionok* szolgáltatották: 785 db kapcsolatos velük. Vannak persze ritka, de annál érdekesebb maradványok is. Ilyen a *Tapiriscus pannonicus* őstapír, vagy a *Galeotherium brevihinum pannonicum* ősmédvefélé. Csákvár nevét több, itt felfedezett faj névadásában is felhasználták, közülük a leghíresebb talán egy őszsiráf félé, a *Csákvárotherium hungaricum*. A *Machairodus*, *Paramachaerodus*, *Parapseudailurus* és *Agriotherium*-nevű nagyragadozók (köztük a macskafélék ősi alakját képviselő kardfogú tigrisek, melyeknek a szemfoga ma sem tudni, miért? - hatalmasra nőtt) a barlangot valószínűleg alkalmi alvóhelyként használták. Az őssormányosok és a kisméretű őssorrszarvú-félék nagyobb számbeliségük ellenére is az érdekes fajok közé tartoznak és minden bizonnyal az előbbi ragadozók zsákmányaként kerültek a barlangba. Érdekes, hogy egyetlen tarajosszűl vázelem sem került elő, annál több rávalló rágási nyom a csontokon. Végül még egy érdekesség: a nagyszámú állatmaradványon kívül mindössze egyetlen növényfaj - vélhetően a déli-ostorfa 8 db feltört magja is *fossilizálódott*. Sajnos, az akkori flóráról többet elárulni tudó pollenvizsgálatokra nem került sor. A nagyszámú lelet és az azonos rokonsági körökbe tartozó állatok maradványainak variációját az sugallja, hogy a barlang igen hosszú időn át lakott volt már a felső miocénban is, így szinte "*szemtánúja*" volt, a modern állatvilág, elsősorban az emlősfau-na át- és kialakulásának. Ezt a folytonosságot a jégkorszak idején már csak részlegesen lehet tapasztalhatni, ugyanakkor ebben az időben tette be először a lábát az őssember a csákvári barlangba. "*Kik*" voltak a konkurens lakótársak? Avagy ebédjének szolgáltatói? A több száz hörcsög- és ürgemaradvány inkább az ugyancsak gyakori rókák étlapján szerepelt. A lovak (már nem *Hipparionok*), szamarak, gyapjas orrszarvúak, vaddisznók, szarvasfélék (köztük az óriásszarvas is), kecskék és bölények, de a különféle vadnyulak, hódok, rénszarvasok és a nehezen azonosítható madarak maradványai viszont már akár az őssember lakomájából is származhatnak. Azonban a konkurens állatok is gyakran itt költöttek el étüket, mint pl. a barlangi farkasok, barlangi hiénák, barlangi medvék, sőt, barlangi oroszlánok is! Természetesen sok, tipikusan jégkorszaki állat is ebben a barlangban tért "*örök*" nyugovóra. Így a fűtytyentő-nyulak, havasi-nyulak és más kisemlősök, kisragadozók számos típusai. Legvégül vessünk pillantást az óholocén (azaz történelem előtti idők) és holocén maradványokra is. Az óholocén itt előforduló állatai közül ma már hiába keresnénk Csákvár környékén a barnamedvét és a vadkecskét, de a földikutyát is. Ugyanezen fajok, sőt a hiúz, kétféle vadmacska, és a farkas is az eltűntek listáján szerepelnek a holocén mai palettáján. Ugyanakkor újra idekerült egy ember, és bizonyos értelemben neki köszönhetően már a háziállatok maradványai is: ló, házisertés, házkecske, házi-juh és a szarvasmarha.

Lám, csupán dióhéjban is mennyi mindent megtudható a csákvári Esterházy-barlangról! Ha meglátogatják, tűnődjenek el sokmillió éves falai sötétjében a múlt időről!

A VÉRTESI TALAJAI

A Vértes az itt fellelhető talajfélések választékában egyöntetű képet mutat. Ennek mindekelőtt közettani és morfológiai okai vannak. Természetesen ezekkel az adottságokkal együtt, komplex módon érvényesülnek a jelenkor és a múlt klimatikus eseményei és a növényzet hatásai is. Elmondható, hogy a Vértes talajféléseinek többsége mezőgazdasági művelésre alkalmatlan (még legeltetésre is inkább csak tavasszal), ennek tudható be, hogy a

hegység belsejében alig van település, illetve művelt földterület. Ez azt is jelenti, hogy a Vértesben egy ember által kevésbé bolygatott ősi talajtani kép tanulmányozható. A peremvidékeken ugyanakkor némileg változatosabb talajfélések alakultak ki, amit hasznosíthatóságuk is tükröz.

A Vértes fennsíkját csaknem 100 %-ban erdővel borított *rendzinák* fedik. Ezek ún. közethatású talajok. Ez az elnevezés onnan ered, hogy az alapkőzet oly mértékben a felszín közelében van, hogy onnan gyakran ki is bukkan. Ez az állapot erősen rányomja a bélyegét a talajképződési folyamatokra. Így a rendzinák általában sekély termőrétegűek. A füves vegetációjú térségekben igen gazdag a szerves anyagok, azaz a humusz felhalmozódása bennük. Emiatt a rendzinák színe mélybarnába, feketésbe hajló. Ez a színhatás mindenekelőtt a mészkővdolomiton kialakult *rendzinákra* jellemző (ún. fekete rendzina). A termőréteg sekély volta, illetve a felszínközeli alapkőzet (az ún. "C-szint") azonban együttesen rossz hő és vízgazdálkodásúvá teszi a rendzinákat. (A Vértes alapkőzetei ugyanis nagy vízvezetésűek.) Tápanyaggazdálkodásuk mindenekelőtt az alapkőzet ásványi komponenseitől függ. Az a tény, hogy a Vértes-fennsík fekete rendzinái 95 %-ban erdővel borítottak, azt jelenti, hogy a lehetőségekhez mérten mély termőréteg alakult ki rajtuk. Így pl. a Vértes bükkösein még ha a termőréteg törmelékkel keveredett is elérheti a 30-80 cm vastagságot. A bükkösöknél azonban sokkal gyakoribb és Magyarországon éppen a Vértesben legnagyobb összkiterjedésű fekete-rendzina vegetáció a karsztbokorerdő. Mivel ez a "mogyoró-tölgy fázis"* reliktum társulása, nagy természeti értéket képvisel. Megmaradása mindenekelőtt az összefüggő dolomit alapkőzetnek köszönhető. Mint általában mindenféle dolognak, így a rendzináknak is vannak változatai. Ezt már az elnevezés többes számú használata is sejteti. A karsztbokorerdők egy része pl. ún. vörösfenyves rendzinán található. A fennsíkon még barna rendzina is van, melyek rokoníthatók az ugyancsak itt előforduló, de inkább átmeneti jellegűnek tekinthető barnaföldekkel. Részarányuk kicsi (2-3 %) és főképpen gyertyános-tölgyesek, illetve közepes termőképességű bükkösök (pl. a Pátracos) találhatók rajtuk. Termőrétegük 70-80 cm-es is lehet.

Ahol a fennsík dolomitján legalább 70 cm-es vastagságú lösztakaró alakult ki, ott megjelentek az agyagbemosódásos barna erdőtalajok. Ezeken jöttek létre 400 m-en felül a legszebb zárt bükkösök.

Lösztakaró a déli peremeken is előfordul, ezeken barnaföldek jöttek létre és mintegy 50 %-ukat szőlőműveléssel hasznosítják.

Nagy elterjedésűek a sziklás váztalajok is. Főleg az ún. mélyen felaprózott altípusba tartozók. Az erodált dolomit fennsíkokon, gerinceken, meredek oldalakon főleg a hegység déli és nyugati oldalán szinte összefüggő területet alkotnak. Természeti értékük kimagasló, mivel ezeken találjuk a legszebb dolomitvegetációt. Ezek a Csákvár-Gánt-Csákberény-Csókakő vonulaton és Vérteskozma közelében a legértékesebbek.

A hegység északnyugati oldalán jégkori eredetű homok alapkőzeten kialakult talajfélések találhatók. A homokborítás megközelíti a fennsíkot, de úgy, hogy felfelé egyre finomabb összetételűek a részalkotók. A hegylábi buckajellegű, durva szemcséjű homokon rozsdabarna erdőtalaj jött létre. Termőrétege mindössze 50-60 cm-nyi csupán. Főleg az Alföld homokjára emlékeztető gyepek alakultak ki rajta. A frakció finomodásával a termőréteg is mélyül: eléri a 80-100 cm-t. Ezeken a rozsdabarna erdőtalajokon cseresek találhatók. A fennsík közelében a legfinomabb frakcióban az agyagbemosódásos változat a jellemző, állományalkotó bükkösökkel.

* A "mogyoró"-kor a jégkorszak utáni jelentős felmelegedés időszaka volt. Hazánk területe ekkor igazi, természetes pusztává vált. A több, mint ezer évig tartó száraz-meleg időszakot aztán mintegy 2500 évnyi meleg-nedves váltotta fel. Ez volt a "tölgy"-kor az ország beerdősülésének időszaka.

A Vértes számos pontján, kisebb-nagyobb kiterjedésben réti és lápi-jellegű talajok alakultak ki. Ezek a szivárgó felszíni vagy talajvizeknek köszönhetik létüket. Növényzetük lápréti- és/vagy égeres jellegű. A Vértes egyik egyedülálló érdekessége, hogy az égerrel borított lápos talaj közvetlenül megy át a lejtőhordalék erdőtalajába vagy a rozsdabarna erdőtalajba. Ezeken gyertyánosok, tölgyesek, sőt bükkösök is előfordulhatnak.

A Gánti-medencében csak két talajféleség fordul elő. A rendzina itt is uralkodó: mintegy háromnegyed-részben ez fordul elő. Különösen jellemző a medence karbonátos kőzetperemein. Egyedüli növénytakarója a többnyire tölgyeserdő. A medence belső területein a felszín löszös üledékek borítják, melyen vályogos jellegű, a rendzinánál sokkal jobb vízgazdálkodású agyagbemosódásos erdőtalajok jöttek létre. Ezek többségét legelőként, kisebb hányadát szántóföldként hasznosítják.

A Vértes éghajlata

A lokális éghajlat tanulmányozottsága szempontjából a Vértes még bőven kínál kutatnivalót. Ez nemcsak az észlelési helyek viszonylag kis számával, illetve térbeli eloszlásának esetlegességével magyarázható, hanem a hegység sajátosságaival is. A morfológiai változatosságot ugyanis mikroklimatikus sokszínűség kíséri. E tény legkiválóbb jelzője a florisztikai kép térbeli elrendeződése. Elég, ha a Balogh-völgy és a Fáni-völgy ellentmondásos különbözőségére gondolunk. Ezzel a kérdéssel azonban nem ez a fejezet foglalkozik.

Kíséréljük meg röviden áttekinteni az egyébként gyakran száraznak minősített témát.

A Vértesre vonatkozó legelső megállapítás máris ellentmondásos: A középtájat egészében a "hűvös" és a "meleg" minősítésű éghajlati típusok uralják. Pedig éppen ez a heterogenitás (változatosság) a kulcsa a vértesi klíma megérthetőségének. A területi különbségek a következő típusokba sorolhatók:

- mérsékelt hűvös mérsékelt nedves: ide a 250-400 m tszfm-ú hegységelemek tartoznak, vagyis a Vértes területének nagyobbik hányada.
- mérsékelt hűvös nedves, enyhe télű: a 400 m tszfm fölé emelkedő mintegy 6%-nyi területre jellemző ez a típus.
- mérsékelt meleg mérsékelt nedves: a Móri-árokra és a Zámolyi medencére jellemző.
- mérsékelt hűvös mérsékelt száraz: a hegység keleti fele, az Által-ér völgye ilyen klímájú.

E sajátosságokat részletesebben támasztják alá az időjárási elemekre vonatkozó alábbi ismérvek:

Borultság: a Vértes az ország borultabb tájai közé tartozik. A felhőzet évi átlaga a 60 % fölé is emelkedhet. Ez nyáron kisebb mértékű (45 %). A felhőzet területi eloszlására a déli irányú csökkenés jellemző. A Vértest járók számára nem ismeretlen, hogy milyen gyakori a ködképződés. A völgyekben és medencékben évente átlagosan 30-40 ködös nap fordul elő. A decemberi átlag 6-8 nap, de a Móri-árokban akár 10 is lehet.

Napfényellátottság: az előbbiekkal összefüggésben az évi 1900-2000 összegzett napfényes óra a jellemző. Ez az országos megoszlás szempontjából közepes értéknek tekinthető. A nyári hónapokra (a tenyészidőszakra) 1400-1450 óra jut. A júliusi átlag 290-300 óra. Ez az érték az országos maximumértéknek felel meg. A napsugárzás mértékével összhangban a tenyészidőszak hőösszege 3000-3200 °C. (A hőösszeg az év napi középhőmérsékleteinek az összege.)

Hőmérséklet: a kedvező nyári napfényellátottság ellenére a Vértes nyara viszonylag hűvös. A hegység belsejében a legmelegebb nyári hónap, a július középhőmérséklete 19,5-20 °C. (Az országos maximum 21-22 °C.)

Az un. "nyári napok" száma 60-65 (a napi maximum eléri, vagy meghaladja a 25°C-t), a "hőszénapoké" pedig 5-10 (a napi maximum eléri, vagy meghaladja a 30 °C-t). Ezek viszonylag alacsony számnak tekinthetők és arra utalnak, hogy a hegység belsejében lényegesen kisebb a nyári felmelegedés mértéke, mint a környezetében.

Az évi középhőmérséklet a Vértes belsejében, azaz a 350-400 m tszfm-ú területeken csak 9 fok. A hegység egészére számított évi középhőmérsékleti érték valamivel jobb: 9,5-10 °C. A nyári félév (április-szeptember) középhőmérséklete a Vértest övező dombsági területeken 16-17 fok, az északi és déli peremeken 16,5 fok, de a 300 m-nél magasabban fekvő térségekben 16 fok alá süllyed.

Az őszi napi középhőmérsékleti értékek a 300-400 tszfm-ú platókon már október 10-15-e között, másutt 15-20-a között süllyednek 10 °C alá. Az első őszi fagy beköszöntése is október 15-20-ra esik.

A Vértes tele mérsékeltlen hideg: a január középhőmérséklete a táj nagyobb részén -1,5 és -2,5 °C között változik. Csak 300 m felett süllyed -2,5 fok alá. A téli félév középhőmérséklete 2 °C. Az un. "téli napok" átlagszáma 30-35 körül mozog (300 m felett még több is lehet), a "zord napoké" 10-15, a "fagyos napoké" pedig 95-100 között változik. (A téli napokon 0°C alatt marad a napi átlaghőmérséklet, a fagyos napokon csak éjszaka fordul elő fagypont alatti hőmérséklet. A zord napokon -10°C alatt marad az átlaghőmérséklet.)

Tavasszal csak április 15-20-a között emelkedik a hőmérséklet napi középértéke 10°C fölé, de a 300 m feletti magasságokban ez csak április 20-25-e körül következik be. Ez egyben az utolsó tavaszi fagyok időhatára is.

Szélviszonyok: a térség uralkodó szele az ÉNy-i. Helyi sajátosság, hogy a hasonló irányultságú nagy-kiterjedésű völgyekben, mint pl. a Móri-árókban erős csatornahatás érvényesül, ami a szél jelentős felerősödésével jár. A másik leggyakoribb szélirány az északi. A szélesebbésség évi átlaga a hegység túlnyomó részén 3-3,5 m/s értékre becsülhető, ami a Vértest a nagy szélesebbésségű tájak közé sorolja.

Csapadék: a Vértest övező térség a mérsékeltlen csapadékos területek közé sorolható, csak a 300 m fölé emelkedő fennsík és sasbérc jelölnek bővebb csapadékhoz, melynek évi átlaga 650-700 mm. Ugyanakkor a délies fekvésű szélárnyékos peremek már csak 600-650 mm csapadékban részesülnek. Ezenkívül megfigyelhető, hogy ÉNy-ról DK-felé és Ny-K-i irányban is csökken a csapadék. Ez a csökkenés azonban nem szabályos, mert a domborzat tagoltága jelentősen befolyásolja.

A csapadék időbeli eloszlásának egyik jellemzője, hogy a legcsapadékosabb hónap a június (65-85 mm közé eső értékekkel), a legszárazabb pedig a március, mert ebben az időszakban csak 30-40 mm csapadék hullik. A júniusi maximum a hideg-, un. betörési frontokkal érkező zivataros záporosók eredménye. Ősszel, méghozzá novemberben jól felismerhető egy 60-80 mm-es másodmaximum is. Ez utóbbi a Vértes déli és délkeleti peremén jellemző meleg-, un. felsikló frontokból származik. A téli félév csapadékösszelete az évi csapadék 46 %-a, ami egyenletes eloszlást jelent. A mezőgazdaság szempontjából azonban előnyösebb lenne, ha a tenyészidőszakban a tapasztalható 52-56 %-nál több csapadék hullana. A csapadékos napok számának megoszlásában a következőket tapasztalhatjuk: a mérhető (azaz 0,1 mm-nél több) csapadékot hozó napok száma évente 140-170 körüli. Ez meghaladja az országos középértéket. A csapadékhozam megoszlásában a következő adatok eligazító értékűek: a legalább 1 mm hozamú napok száma 90, az 5 mm-en felülieké 40, a 10 mm-eseké 20, a 20 mm-eseké 5. A leggyakoribb, azaz 1 mm-es és 5 mm-es napok eloszlására a téli-nyári egyenletesség (46-54

%) a jellemző, ami a mezőgazdaság szempontjából kedvezőtlen hatású. A 10 mm hozamú napok 65 %-a azonban már a tenyészidőszakra esik, a 20 mm-t meghaladóké pedig 70 %-ban. Ezek azonban összességükben ritkák. A csapadék intenzitása: a Vértesre jellemzőek a nyári időszakban jelentkező nagy záporok, felhőszakadások. Jelentős például az 50 mm-en felüli csapadékos napok száma. 1901 és 1940 között például Csákváron 12-, Száron 14-, Móron pedig összesen 15 esetben fordult elő ilyen felhőszakadás. A zivataros napok évente 19-24-szer, a jégesővel járók 1-2-szer fordulnak elő. Külön érdekesség, hogy a 80 mm-t meghaladó napi csapadék gócaként is a Vértest (és környékét) tartják számon. Ebben a tágabb értelemben vett vértesi térségben 1931 és 1960 között, azaz 30 év leforgása alatt 41 alkalommal fordult elő 80 mm fölötti csapadék. Még ennél is izgalmasabb, hogy a Magyarországon eddig ismert legnagyobb hozamú 24 órás csapadék is ebben a térségben fordult elő: 1953-ban Dad-on 260 mm eső zúdult le egy zivataros felhőszakadás alkalmával! Ezzel ellentétben az is kimutatható, hogy különösen a Vértes déli körzetében átlagosan minden harmadik-hatodik esztendő száraz, aszályra hajló vagy aszályos volt.

Hóviszonyok: annak ellenére, hogy az évi csapadék 45-48 %-a a téli félévben hullik le, a Vértes hóban jóval szegényebb a Bakonynál. Az alacsonyabb (150-200 m) térszíneken az első hóesés október 10-12-e körül köszönt be, az utolsóra pedig rendszerint április 19-30-a között kerül sor. A havas napok száma 20-25 évente, a hótakarós napoké pedig 35-40. A Csóka-hegy környékén ez gyakran több, mint 45 nap. A hótakaró átlagos vastagsága csekély, mindössze 7-9 cm, a maximális vastagság az alacsonyabb területeken 60-70 cm, a platókon 80 cm körüli. Mindennek ellenére, elsősorban a viharos szeleknek köszönhetően a Vértes és peremvidékei kifejezetten hófúvásos térségnek tekinthetők.

A MIKROKLÍMA JELLEMZŐI

A mikroklimatikus adottságok szempontjából a Vértesben négy fő zóna különböztethető meg: a délies irányú lejtők, az északias irányú lejtők, a völgyi mikroklima és a hegytetők mikroklimája.

Ezek közül a délies lejtők a legkedvezőbb mikroklimájúak. Egyik alapsajátosságuk a szélvédetség. A napsugárzás 10-30 %-kal nagyobb, mint a sík területeken, így hőmérsékleti átlaguk több fokkal a hegységi átlag fölé emelkedik. Az éjszakai ún. meleglejtő-zóna jelensége a lejtők felső kétharmadán 4 °C-kal is megemelheti az éjszakai minimum-hőmérsékletet. Ezeket az előnyös adottságokat talán már az ókor óta szőlő és gyümölcskultúrák telepítésénél és művelésénél használják ki.

Az északias lejtők sugárzásellátottsága a sík területek átlaga alatt marad, ezért átlaghőmérsékletük is alacsonyabb. A vegetációs időszakban a meleglejtő-zóna hatás ezeken is érvényesül. Elsősorban erdők borítják őket. A völgyi mikroklima a leghidegebb. A völgyi ködök eleve csökkentik a sugárzás ellátottságot, de nemcsak ez a körülmény okozza a jóval átlag alatti hőmérsékletet. Gyakori ugyanis az ún. hideg levegő-tó, ami az éjszakai lehűlés során képződik. A fagyos napok gyakorisága ezekben a völgyekben az átlagot meghaladja. Jégkorszaki reliktumfajok élőhelyeként természeti értékük magas.

A hegytetőkre a szeles, hosszú hótakarójú klíma jellemző. A vegetációs időszak emiatt rövidebb. Nyáron a párolgás okozta vízvesztés is igen jelentős lehet. Különleges összetételű növénytakarójuk révén fontos természeti értéket képviselnek.

Vízrajz

Ősvízrajz

A Föld története során a Vértes vizei jelentős változásokon mentek át. A földtörténeti ókor folyamán (235 millió évnél régebben) hazánkat nagyrészt ősi tengerek borították. A legjelentősebb közülük a Thetys-tenger és üledékei, az igen jó víztároló képességű triász dolomit és mészkő, amelyeket ma a felszínen találni. A ókortól a harmad-időszak második feléig hullámozott az őstenger, majd kettészakadva Parathetyssé, végül teljesen elzáródva hatalmas csökkentős vizű tóvá, a Pontusi-Pannon beltengerré zsugorodott mintegy 10 millió éve. A környező hegyláncokból (Alpok, Kárpátok), a Kárpát-medencébe érkező folyók kiédesítették, és hordalékaikkal töltögették a tengert, ami Pannóniai-tóvá alakult, és amelynek sárga iszapos vizéből a Vértes sasbércei és középhegységeik emelkedtek ki. Az utolsó nagy kiterjedésű tó hazánk ősi földjének délkeleti részében elhelyezkedő Szlavon-tó volt, amely akkor a Dunát is befogadta. A nagy vízborítás visszahúzódásával kezdődött meg a vízhálózat kialakulása mintegy 2-3 millió évvel ezelőtt. A kialakulás legfontosabb tényezőjének a Föld mélyében rejtőző hatalmas erőket kell tekinteni, amelyek eldöntik egy terület emelkedését-süllyedését, valamint a rajta keresztülfutó törésvonalak helyzetét.

Úgy lehet ezt a felszínalakulást legegyszerűbben elképzelni, mint amikor egy bordás gumimatraca vizet locsolunk. Ha megemeljük a matracot, akkor a hosszanti bordák irányában megindul „ősfolyóink” folyása. Persze megemelhetők egymás után a szemközti oldalak is, így érthetővé válik, hogyan folyhat egy folyó egyszer egyik irányba, majd később pont ellenkezőjébe! A bordák modellezik ekkor a törésvonalakat. Hogyha rálépnek a gumimatraca, „ősfolyóink” folyásiránya megváltozik, és bokánk körül „őstávak” alakulnak, amelyek továbblépve eltűnnek, és máshol jönnek létre. Folyók így a törésvonalak adta lehetőségeken belül hűen követik a süppedések irányát.

Az évmilliók során folyamatosan változó hatásokhoz adódik hozzá a földfelszín átalakító külső felszínformáló erők (éghajlat, szél, vizek) munkája, amely a végső, ember nélküli természeti képet kialakítja.

A Vértest a Bakonytól a Móri árokban futó törésvonal választja el. (E törésvonal mentén tör felszínre a mohai Ágnes-forrás szénsavas ásványvize.) Ezen ÉK-DNY irányú törésvonal sok millió éve tengersiz volt, majd mintegy 1-1,5 millió évvel ezelőttig e mentén találtak utat az északról érkező ősi folyók a Balaton süppedéke felé. Ezek a folyók, az ősi Vág, Nyitra, Zsitva és Garam, görgették kavics és homok hordalékukat a Kárpátok déli pereméről, töltögetve a Kisalföld keleti felét, a Vértes északi előterét és a Mezőföldet. Munkájuk nyomán sok száz méter üledék halmozódott fel. Akkoriban az Ős-Duna Bécs irányából dél felé vette útját a (mai Principális csatorna irányában) a Dráva-Száva között hömpölygő Szlavón-tó felé. Ekkor halmozta fel az Alpokalja kavicsos folyami hordalék kúpjait. Irányát a Kisalföld nyugati része felé mutató besüllyedések és a Visegrádi szorosban megnyíló, új szerkezeti árok változtatta meg körülbelül 1 millió évvel ezelőtt. A Duna ekkor foglalta el mai futási irányát, miközben a Móri árok ősfolyóit lefejezve, bal oldali mellékfolyóivá tette azokat. Ettől kezdve a Vértes északi előterében a korábban dél felé futó medrek a megváltozott lejtésviszonyok miatt ellenkező irányban szállították a felszíni vizeket. Így alakult ki az Által ér és mellékpatakjainak hálózata valamint a Concó-patak. A Móri árok Mezőföld felé irányuló lejtése megmaradt, és az ősfolyó helyét a Móri-víz foglalta el.

A Vértest a Móri árokkal párhuzamos Tata-Váli árok határolja el a Gerecsétől. Ez a törésvonal szabja meg a Nagygyeházi medencében eredő Váli-víz lefutási irányát. Ezzel a törésvonallal párhuzamos a Császár-víz, a Gaja-patak és a Sárvíz medre is. A Vértes lábánál hullámozó tengerbe északról, ezen törésvonal mentén szállította kavicsos hordalékát az akkoriban maga-

sabban fekvő területekről lezúduló Ős-Ipoly és az Ős-Garam. A tengerpartot elérve lerakta hordalékát, és így keletkezhettek a mai Vértes-boglári-legelő és a Bicske térség kavicsrétegei is. A mai vízhálózat kialakulása a Vértes keleti peremén is, a Kisalföld süllyedésével, azaz a Duna visegrádi áttörésével kezdődött. Ekkortól csökkent a Váli-víz vízgyűjtő területe mai méretére, azaz a Vértes keleti határára és a Gerecse déli lábára.

A Vértes déli lábainál a visszahúzódó Pannon-tó mintegy 2 millió éve apróbb tavakká szakadozott, amelyek később fokozatosan töltődtek fel több száz méter üledékkel, kiterjedt mocsárvilágot hagyva hátra. A Vértesről lefutó időszakos patakok az utolsó jégkorszak idején, mintegy 10 ezer éve, néhol lösszel kevert, hatalmas dolomitörmelék és kavics hordalék kúpot építettek, amely legnagyobb vastagságát a mai Csákberény és Csákvár vonalában érte el.

A folyamatos feltöltődéssel párhuzamosan a Vértes-hegység meredek déli fenn-síkjának tövében eredő forráspatakokat, valamint a gerincről lerohanó hegyvidéki vizeket később a Császárvíz gyűjtötte össze. A Móri árokkal párhuzamos, ÉK-DNY irányú törésvonal mentén haladva keresztül vágott a Zámolyi-medencén, majd a Mezőföldön át egyenesen a Dunába, messzire görgetve a Vértes kavicsait. A Mezőföld kellős közepén Mezőfalva alatt még 5-6 méter vértesi dolomit és mészkő hordalékot találunk! Az utolsó jégkorszakok azonban újabb geológiai változásokat hoztak. Körülbelül 12-15 ezer éve kezdett el süllyedni a Zámolyi-medence és a Velencei-tó medencéje. A Zámolyi-medencében a Vértesből leszaladó patakok sekély tóvá duzzadtak fel, amely azonban soha nem ért el olyan mélységet, mint nagyobb testvére a Velencei-tó, hiszen mindig volt állandó lefolyása a déli oldalon, a Császárvíz. Ez a sekély tó borította valaha a Csíkvarjai rétet, a Fornapusztától délre eső Csuka tórétet és végig a Zámoly-Pátkai völgyet. A földtörténeti újkor végére, a bronzkor embere mocsaras ingoványt és nádasokat találhatott a területen, amely mára szinte teljesen feltöltődött. A Velencei-tó süllyedékének kialakulásával megszakadt a Császárvíz Dunával való közvetlen kapcsolata, és a tó nyugati részén fekvő Nádas-tóba torkollott. Akkoriban a Velencei-tó mai méretének mintegy háromszorosát közelítette. A vízfolyás Mezőföldi szakaszában folyásiránya megváltozásával a jelenlegi Seregélyesi-völgyben majd a Háromág-völgyön keresztül a Sárvízbe torkollva folytatja útját.

Jelenkori vízrajz

FELSZÍNI VIZEK

A Vértes területén négy különböző vízgyűjtő osztozik. Az Által-ér a Vértesalji dombságból, a Mór-Bodajki vízfolyás a Móri árokból, a Váli-víz a Tatai-árokból és a Császárvíz a Vértes és Velencei-hegység közötti területről gyűjti össze a felszínre érkező vizeket. A hegység területének túlnyomó része az Által-ér és a Császárvíz vízgyűjtője között oszlik meg. A Vértesi vízválasztó vonal a hegység északnyugati peremén húzódik.

Az Által-ér Császárvíz községtől délre ered, majd Pusztavámot megkerülve észak-keletnek veszi útját és a Bokodi-hűtőtávon, majd a Tatai-Öreg-távon keresztülfolysva Dunaalmásnál torkollik a Dunába. Jobb parti vízfolyásai, mint az Egerárki-víz, a Szépvíz-ér, a Fekete-víz, a Büdös-ér, az Orszlány-Kecskédi vízfolyás rendszere (Pénzes-patak, Labanc-patak, Majki-patak, Gesztesi-patak), a Csákány-patak a Vértes észak-nyugati oldaláról gyűjtik vizeiket.

A Császárvíz Csákvár határában ered, a Vértes déli törmelékletőjének felszíni és forrásvizeit gyűjti össze és szállítja a Velencei-tóba. Csákvár mellett a Göboly-völgyben kis tavat formálva igyekszik a Csíkvarjai-rétet átszelni, és a térség számtalan meliorizációs árkanak vizét összeszedve, a Burján-árok-Kis-Császárvíz rendszerrel egyesülve torkollik a Zámolyi-, majd Pátkai-tározókba, ahol a Rovákja-patakkal egyesülve siet a Csalai-dombok és a Velencei-hegység szurdokán keresztül a Velencei-tóba.

A Mór-Bodajki vízfolyás Bakonysárkánytól délre ered, majd délkelet felé indulva a Móri-árok törés-vonalában a móri halastavakon keresztül Fehérvár-csurgó alatt ömlik a Gajá-ba. A Nádor-csatorna, a Sárvíz és a Sió-csatorna sorrendben egyesülve ömlenek a Dunába Szekszárd magasságában. A Bakony keleti részéből érkező vizek mellett a Vértes nyugati peremén lévő források vizeit, valamint a Bodajki-tó vizét gyűjti össze. Bal oldali erecskéi a Káposzta-ér és a Csókakői-ér.

A Váli-víz a Gerecsében ered, így a Keleti-Vértes mellett főleg forrásvidéke vizeit szállítja a Móri árokkal párhuzamos ÉNY-DK irányú törésvonal mentén dél felé, majd a Szent László-patakkal egyesülve, Adony felett ömlik a Dunába. Vértesben eredő jobb oldali patakjai: a Sósi-ér-Bodméri-víz együttes és a Boglári-vízfolyás.

A Vértes hegységben barangoló szomjas vándor számára szembetűnő a patakok hiánya. A tájra hullott csapadék ugyanis csak kis részben, átlagosan körülbelül 13%-ban folyik le a vízgyűjtő patakokban. Egy részük a talajra hullva nyomban beszivárog, kis részük utat keres a hegyről, vízfolyásokat formálva.

A gyors és nagy mértékű beszivárgás oka a hegységet alkotó kőzet szerkezetéből adódik. A dolomit illetve a mészkő ugyanis kitűnő víztároló kőzet, a beszivárgás nagy mértékű, így a lehulló csapadék gyorsan megtalálja a mélybe az utat. Nagyobb mélységekbe húzódva vízgyűjtőkben egyesül, mint részvíz vagy karsztvíz, és részben a hegységperemeken bukkan elő forrásként. A hegység belsejében túlnyomórészt ezért található oly nehezen víz. Látszólag ellentmond az imént elmondottaknak, a Vértesnek az Által-érvízrendszeréhez tartozó északnyugati része, amely felszíni vizekben gazdagabb. Ez a terület azonban fiatalabb geológiai korú képződményekkel, homok és kavics üledékekkel fedett. Ennek köszönhetően kisebb a beszivárgás és jelentős a területről való lefolyás. A lefolyást a lejtőmeredekség és a talaj-, valamint közettani viszonyok befolyásolják. Ezek alapján a felszíni vízkészlet végső növelése szempontjából három típus különíthető el a vízgyűjtő vizei között:

- A Váli-víz vízgyűjtőjébe tartozó Vértesboglári-víz és a Sósi-ér összességében jó adottságokkal rendelkezik.
- Az Által-ér vízgyűjtőjében már csak közepes feltételek adódnak a kedvező csapadékviszonyok ellenére, a kisebb lejtőmeredekségek és a széles talpú völgyek, valamint a laza homokos felépítés miatt.
- A meredek domborzatú, zárt erdővel fedett területeken, valamint a nagy kiterjedésű sík felszíneken gyenge vízkészletnövelő adottságokkal kell számolni. Ilyen például a Vértes-hegység központi tömbje, a Csíkvarsai-rét, a Zámolyi-medence és a Móri-árok széles völgytalpa.

A bányászat okozta vízelvonásoknak jelentős hatása volt a Császárvíz vízgyűjtőjére, ahol az éves természetes lefolyás az '50-es évekéhez képest 1985-re 15%-kal csökkent.

A Vértes tavai, vízállásai

A felszíni vizek fontos tagját képezik a Vértesben található tavak, vízállások, amelyek mai száma jóval meghaladja a vízfolyásokét. Több máig fennmaradt elnevezés tanúskodik a Vértes lábainál korábbi vízállásokról, tavakról. Ilyen például Csákberénytől délre a Vöröskút-tóhely, Zámolytól nyugatra a Sóstó, Forna puszta alatt a Csuka-tó, Oroszlánytól keletre a Pusztató, Felcsút mellett a Tófenék. Már esett szó a tengerek visszahúzódása után a Vértes déli lábánál maradt természetes tavakról. Ezek egyik utolsó, nagy méretű képviselője a Csíkvarsai-rét helyén hullámozott. A terület mai, kiemelt természetvédelmi jelentőségét is a hajdani tó helyén kialakult láprét adja.

A Vértes természetes tavainál jóval nagyobb számban találni mesterséges, ember alkotta, ásta, duzzasztotta vízállásokat. Ennek oka talán a hegységbelső vízszegénységére vezethető vissza. A Vértes emberét a mai napig aggasztja, hogy a fennsíkon és a belső csúcsokon lehulló csapadék a hegységben eltűnik. A történelmi múltban, a mértéktelen bányászat okozta karsztvíz-szint süllyedés előtt, bő hozamú források hozták felszínre az eltűnő vizet, amely azonban gyorsan folyó patakokat formálva elhagyta a térséget. A természetes mélyedésekben folyó patakokat elgátolva azonban kiváló halgazdálkodásra is megfelelő, állandó vízállásokat lehetett létrehozni.

Az Által-ér vizét Zsigmond király idejében (1387-1437) duzzasztották tóvá, kialakítva a térség legjelentősebb halastavát, a tatái Öreg-tavat. A tatái tavon kívül több halastó készült a XV. században. A tavak, így a tatái tó is a török hódoltságot átvészelve a XVII-XVIII. század fordulóján kerültek az Esterházyak kezébe, akik elrendelték azoknak a helyreállítását, amelyeknél ez nagyobb költség nélkül megoldható volt. 1740 körül neki is láttak a feladat teljesítésének és az évtized végére már több, mint 30 helyen folyt halastó gazdálkodás. A korabeli levelek tanúsága szerint az Öreg-tó halászatánál sem elsősorban annak látványos volta, hanem az addigi befektetések nagysága miatt tartotta fontosnak Esterházy József a személyes jelenlétét, amint az egy neki címzett levélből kiderült: „...*érdemes és méltó, hogy excellentiád is jelen legyen ezen tónak halászatján, kinek regulatiójára annyi ezer forintokat költvén a tudatlan világnál is avval csudálkozást gerjeszte.*”. A „Czonczó” patak vizét Nagyigmánd környékén fogták fel Öreg-tóként, a Szendi-éren létesítettekkel együtt összesen 7 halastavat formálva. Az Által-éren működött sok egyéb tó mellett a Bokodi halastó (ma hűtőtó), a Környeitó, a Bánhidai-tó, a Császár éren a Mezei-tó, a Gesztesi-patakon a Gesztes-tó és a három Majki-tó. A Pénzes-patak vizét Oroszlánynál Pénzes-tóként, felette Felső-Pinzesként, alatta Alsó-Pinzesként, Kecskédnél Kecskédi-tóként, Ispán-tóként és Szabó Pál-tóként fogták fel.

Amint látjuk se szeri, se száma akkoriban az apró falusi halastavaknak, amelyekben főleg pontyot és csukát, néha compót tenyésztettek. A létrehozott halastó rendszer igen korszerűnek számított, hiszen nemcsak ivó-, növendék- és hizlalótavakat különböztettek meg, hanem teleltető és kedvező eladási idő kivárását lehetővé tevő tároló tavakat is. A hal tárolására az őszi és tavaszi nagy dunai halászatok idején került sor, ekkor ugyanis az olcsó dunai hal mellett nem volt érdemes halastavi halat árulni, ezért megvárták a bőjti időszakot. Külön gondot fordítottak a halfajok szaporodásbiológiájára, amint azt az alábbi levélrészlet bizonyítja: „... *a halnak nem lévén mihez dörgölőczeni, azért történt, hogy a halak ivadék nélkül maradtak. Hallottam ugyanis én hogy az ollyatin tiszta tókba röséket vetnek.*” Ez a megfigyelés a pontyfélék növényzethez kötődő ívását írja le, és javasolja a növényzet nélküli tavakba - legalább az ívás idejére - röszt helyezni, amikhez az ikrákat a ponty hozzá tudja tapasztani. A tavakat a hal-tartáson túl télen jégvágásra is használták.

A legtöbb felsorolt halastó helyén a mai napig kisebb nagyobb vízállás található, szervezett halastavi hasznosításuk azonban jórészt megszűnt. A halas- és horgászto kialakítás jelen századunkban is folyt még, ekkor (1932-ben) készült például a Pátracos bükkösétől nyugatra eső Eger-árokban a Csuka-tó, valamint a Bodméri-vízen a Bodméri-tó.

A Vértes térség tavai között kitüntetett helyet foglal el a Bodajki-tó, a mai térképen „Egykori fürdő”. A tó a Móri-árok törésvonala mentén feltörő közel 100 ásványi anyagokban gazdag, szénsavas, viszonylag meleg vizű (14-19 °C) karsztforrásnak köszönheti létét. Vízének gyógyereje évszázadok óta ismeretes. Egy XIX. század elejéről származó leírás az alábbiak szerint szól a tóról: „*Tekintetes nemes Fejér Vármegyében helyezettett a Bodajk Mező Városában vagyon ez a különbféle erőkkal bíró és igen hasznos ferdővíz: mely az idevaló híres Kálvária-hegynek tövénél számtalan eretskéből, holmi veres, s'sárga, fekete fövények s'tűzkövek között kifelé tsergedezvén, a legmélyebb télben is ásványos melegsége miatt be nem fagyhat: a'honnan a természetes és bölcs Chymiának legtermészetesebb következésében ... egészsé-*

günkre szolgáló ásványos ferdőknek a 'legszigorosabb egybeköttetése lévén, ezen ferdőknek ily ásványos melegségét egyenesen és ezek szülik.

Továbbá ez az ásványos ferdővíz, e'f. századnak 14. esztendejében ezen Ts. N. Megyében uralkodott nagy földindulások tájján... kilenczféle Chymiai oldozványokkal megvis'gáltatván úgy találtatott, hogy ezt im e' következő jeles az ásványos ferdővizet orvosi erejekre nézvéen igen nagyon javasló ... különféle nyavalyákban kinlódó emberiséget vigasztaló 6 aján-dékokkal ajánlja az igen kegyelmes gondviselés!!!"

A tavat az 1850-1860-as években főleg mészkővel és dolomittal kövezték ki, majd később bekerítették. Vízhozama olyan jelentős volt, hogy erejével vízimalmot hajtottak. A Bodajki-tó a II. Világháború előtt jól ismert gyógyfürdő és üdülőhely volt szállodákkal. 1944-ben a für-dőépület bombatalálatot kapott. Ezután évtizedekig elszennyezve, kacsászatatként „műkö-dött”. Az utóbbi években redbehozták és így sokan élvezhetik újra kellemes vizét.

A Vértés délkeleti lábánál kezdődik a Velencei-tó mintegy 600 km²-es vízgyűjtő területe. En-nek felső szakasza a Császár-víz és a Burján patak vízrendszere a mai mesterséges Zámolyi-tározóba torkollik. A tározót 1967-1970 között építették a Császár-vízen létesített 730 méteres völgyzárógát segítségével vízállástól függően maximálisan 383 hektár területen. Ettől délre négy évvel később a patakon újabb mesterséges tározót hoztak létre, a Pátkai-tározót. A két tározó 12,3 millió m³ kapacitása a Velencei-tó vízkészletének 30%-át tenné ki, ha dacolna a hosszú száraz évekkkel, fel lehetne tölteni őket. A tározók létesítését a megnövekedett túrizmus igénye szülte, amely megregulázni szándékozott a Velencei-tó afféle szikes tó típusú, szélső-séges vízjárását. A tóra kényszerített mesterségesen állandó vízszintek, a leeresztések hiánya és a tófelület növelő, stabilizáló beavatkozások mára súlyos természetvédelmi problémák ki-alakulásához vezettek.

A Vértés mai térképét böngészve igen sok apró vízálláson akadhat meg a szem. Ezek majd mind mesterséges tavacsák, és a hegység belsejében, különösen az északkeleti részen he-lyezkednek el. Kialakulásuk az eddig elmondottak alapján csak mesterséges lehet, hiszen a repedésszerű, üreges kiváló vízelvezető dolomit-mészkő kőzet tetején víz önszántából nem ma-radhat meg. Valójában ezek a tavacsák nem is dolomiton, hanem a földtörténeti harmadidő-szakban a Thetys középkori üledékeire rakódott agyag, agyagmárga tarka agyag vízzáró réte-gek felszínén keletkeztek. A Vértés nyugati oldalán az Oroszlány-Pusztavámi-medencében ezen rétegek feltárását az eocén időszak barnaszén után való felszíni és felszín alatti bányászkodás okozta. A szerves eredetű ként és piritet (FeS₂) tartalmazó, magas kátránytar-talmú, változó fűtőértékű barnaszén főleg az Oroszlányi Hőerőműbe szállították. (Ezen hő-erőmű mellett található a Vértés jelenleg legnagyobb kiterjedésű mesterséges tava, a Bokodi-hűtőtó.). A bányászat felhagyásával a rossz vízáteresztő agyaglukak, agyagkráterek főleg for-rásvízzel teltek meg, és bányatavak, „tengerszemek” keletkeztek. Ilyenek például a pusztavá-mi szénbánya felhagyott külszíni fejtésében talált gödrök, ahol a Szépvíz-ér nevű kis patak eredt valaha és ma 15-20 méter mély tiszta karsztvizű tengerszemet találunk, valamint ilyenek Gerencsérpuszta bányatavai is.

Vértés legutóbbi emberkéz alkotta vízállásai, a Póczos-tó és a Téglaházi-tó, melyek Csákvár-tól délre találhatóak. A Póczos-tó a fokozott természeti oltalom alatt álló Csíkvarsai-rét leg-mélyebb pontján került kialakításra.

FELSZÍN ALATTI VIZEK

Talajvíz

A Vértés karsztos felszíne alatt nem alakult ki összefüggő víztükör. Pusztán a hegység peremvidékén találni nagyobb foltokban talajvizet, ahol agyagos, löszös lejtőüledék fordul elő. Jelentősebb talajvíz készlet csupán a Móri-árok területén alakult ki.

Karsztvíz

A hegységnek mintegy 160 km²-es, nagy vastagságú karbonátos kőzetek alkotta vízgyűjtője van. A területre hulló csapadékból körülbelül 100 millió m³ mély-karsztvíz keletkezik. Ez a karsztvíz egyrészt a Móri-árok, másrészt az észak-nyugati peremterületek felé áramlik, a rétegvizek pótlására jóval kevesebb jut. Az Iszkaszentgyörgy-Pusztavám-Oroszlány-Tatabánya környéki nagymértékű bányavíz emelés hatására az áramlás fordítottan, a rétegvízből a karsztvízbe történik. A karsztvíz rendszer természetes túlfolyói korábban a Zámolyi-források voltak.

A Vértés forrásai

Egy tájegység forrásokban való gazdagságát eredendően a terület geológiai szerkezete szabja meg. A felszíni vizekről szóló fejezetben már esett szó arról, hogy a beszivárgás milyen nagy mértékű a hegység tömbjében, de arról nem esett szó, hogy az eltűnő víz egy része források formájában előbukkan a felszínen. A források eredetük szerint azonban igen különbözőek lehetnek. Felszínre kerülő vizük eredete alapján az alábbi csoportokba oszthatók.

- Karsztforrások:
 - a. túlfolyó típusú (Zámoly),
 - b. felszálló típusú (Magyaralmás).
- Nem karsztos eredetű források, völgytalpi talajvíz összeszivárgások (Mór, Csókakő, Bodmér).
- Rétegforrások:
 - a) megegyező üledékképződést követő rétegek forrásai:
 - dőlésirányban fakadó források (Csákerényi forrás),
 - túlárado források - szerkezeti felduzzasztás mentén (Lépa-kút, Vályuskút).
 - b) Eltérő településű rétegek forrásai (Szári-forrás).

Elhelyezkedésük viszonylag szórt, a mészkő előfordulásának függvényeként, és talán a hegység északnyugati, nyugati része gazdagabb forrásokban. 1931-ben Gedeon Tihamér azt írta, hogy „...a Vértés keleti illetve nyugati részének csapadék-bősége a forrásterület azonos oldali forrásaiban a következő évben vízbőséget létesít”. Ez a megfigyelés a Kisalföld felől érkező csapadékosabb atlanti légtömegek hatásának tulajdonítható. Századunk második feléig sok ideiglenes forrás volt a Vértésben és az állandók is változó vízbőségűek voltak. A hatvanas évek közepén átlagos vízhozamuk 5-6 liter volt percenként.

A délkeleti oldal legismertebb és vízhozam szempontjából legnagyobb forrásai a túlfolyó típusú „Zámolyi-források” voltak, Forráspusztá közelében, a Gránás-hegy délkeleti peremén. A forráshelyek nagy része már a század közepén betömődött, vizük azonban az erős szivárgási vízzel együtt patakot formált. Az 1960-as évek közepén a Kincsesbányai bauxitbánya vízelvonó hatása miatt apadtak ki. A hegység belsejének kopár dolomitfelszínén nem erednek források, csak a belső kismedencék peremterületein, amelyek geológiai felépítése eltérő. A gánti és vértéskozmai források fiatalabb korú tengeri üledékrétegek vizeiből táplálkoznak.

A források a vízhozam szempontjából kevésbé jelentős tagjai a Vértésalja homokforrásai. Vízhozamuk még a nagy, karsztvízszint süllyedést okozó bányászati tevékenység előtt is erősen ingadozó volt. Jelentős források törtek azonban felszínre valamikor a Móri-árok törésvonalában. Ezeket Kitaibel és Tomcsányi térképezte fel 1810 elején, amikor a földrengés sújtotta térséget bejárták. A Bodajki-tavat tápláló források az 50-es években még 72 liter vizet adtak másod-

percenként, de meleg karsztvizüket 1969-ben javarészt elapasztotta a bányászkodás. A balinkai szénbányáknál történt 1965-ös vízbetörés következtében a tóforrások vízhozama negyedére ($1\text{m}^3/\text{perc}$) csökkent. A felszálló típusú Magyaralmás környéki sziklaforrások között fakad a Vértes legjelentősebb vízhozamú forrása, a magyaralmási Karszt-forrás, amely percenként 500-1000 liter vizet hoz a felszínre. Vize ennek is meleg, egész évben $15,5^\circ\text{C}$ körüli, amely hőfok a főkarsztvízrendszer természetes hőállapotára utal. A langyos források térbeli elhelyezkedése a mészkarszt-vizek felszínre érkezését megkönnyítő szerkezeti törésvonalakra utal.

A gánti Községi-kút-forrás a Vértes második legjelentősebb vízhozamú (130 liter/perc) forrása. A táj további forrásai közül a Móri-árokban fakadó árkipusztai Diósforrás kis vízgyűjtő területe ellenére állandó. A Mór felé magasodó Antal-hegy északi oldalán harmadidőszaki mészkőből fakadó karsztforrás, a Lipa-kút ered. Várgesztestől északra találni a Mátyás-kutat, a Szarvas-kutat és a Szép Ilonka-forrást. Említésre méltó továbbá a szép környezete miatt kedvelt Mocsárbereki-forrás, amely Oroszlánytól délkeletre a Csáki-várrom közelében található. Kirándulások alkalmával érdemes felkeresni a mindszentpusztai és a vértessomlói (Mária) a vértessomlói Kaszap kút és a Csákvártól északra az Árpád-forrásokat. A Csákvár környéki jelentősebb források, mint például Forráskút, Dó-kút, Téglaházi-forrás, Ülő-kutak, Gulyás-kút mára szinte teljesen eltűntek.

Ember és víz a Vértesben

Néhány száz éve egy önmagát mindenhatónak képzelő újabb felszín átalakító erő módosítja a természet és a vízhálózat képét, az ember. Felülről szemlélve a Vértést az emberi tevékenység nagyon szembetűnő. Láthatók a bányászkodás okozta tájsebek, a bányagödrökben csillanó víz, a mértani alakzatok: lecsapoló csatornák, nyiladékok, irtások, tarvágások, közlekedési utak és a települések hálózata. Az emberi tevékenység a vízháztartás szempontjából pozitív és negatív hatásként értékelhető. Negatív hatású a lecsapolás és a bányászat okozta karsztvíz-szint süllyedés, a források elapadása, míg pozitív hatással bír a vízállások létrehozása.

Már a történelmi múltban gondot okoztak a Vértes környékére telepedő embercsoportok számára a hegység mélyéből felszínre bukkanó forrásvizek. Ezek ugyanis vízfolyásokká és a mélyebb lapályokban mocsarakká, lápokká duzzadtak. A XVIII. század elejéről írásos emlék maradt ránk a Tatától „Almásig” terjedő mocsarak lecsapolásáról. Gróf Esterházy József rendelkezte el a vizek árokba fogását és Dunába vezetését ”melyek annak előtte Tatából kezdve Almásig és Szönyig terjedő laposságon elterjedve azt egészen merő haszontalan és környékben lévő helységeknek káros bozottá tették”. A csatornázások és a mezőgazdasági területek további víztelenítése századunk második felében vett új lendületet. Ekkor a meliorizációs árkokkal és helyenként alagsövekkkel nagy számú „ősi állapotú” természetes élőhelyet száritották ki. Az ösvízrajznál ismertettek alapján emlékezni lehet még, arra a nagy kiterjedésű sekély vizű tóra, amely a Zámolyi-medence természetes süllyedékében alakult ki körülbelül 12 ezer éve, a Császárvíz felduzzadásával. A tó feltöltődése és természetes visszahúzódása nyomán kiterjedt lápvilág maradt hátra. Később ennek helyén láprétek és időszakos vízállások alakultak ki. A terület egy ősi magyar halászmesterség, a csikászat számára kínált lehetőséget (innen a terület elnevezése). A láp lecsapolását a réten keresztül kanyargó Császárvíz medrének kiegyenesítésével és kimélyítésével, valamint meliorizációs árkok rákötésével végezték. A lápi növényzet ekkor, a vízháztartás drasztikus átalakítása miatt szikesedni kezdett. A természeti értékekben igen gazdag terület megmentésére a később több intézkedés is történt. A Csákvári-réten az egykori csodálatos vízi, lápi világ felélesztésére élőhely rekonstrukciós be-
ruházások történtek. A munkálatok első szakaszában gátak épültek a vízzel való ésszerű gazdálkodás megteremtése érdekében. Az erőfeszítéseket siker koronázta, a tavaszi réten tekintélyes időszakos vízállások jelentek meg. Az élőhely rekonstrukciók legutóbbi fázisának eredményeként állandó tavak: a Csíkvarsai-tó és a Téglaházi-mélyedések alakultak ki, állandó élőhelyet biztosítva a vízhez kötődő élőlények számára.

A Vértes vízháztartásának legnagyobb szerencsétlensége a hegység ásvány-kincseinek felfedezése volt. A térségben található barnaszén és bauxit bányászatát megnehezítő és veszélyeztető vízbetörések ellen ugyanis vízkiszivattyúzással védekeznek, ami a karsztvízszint süllyedését eredményezte.

Század elejétől az 50-es évekig a bányászati technika fejletlensége és a felszín közeli művelés miatt a vízkiemelés lassú, lineáris ütemben (évi $1.2 \text{ m}^3/\text{perc}$) nőtt átlag $60 \text{ m}^3/\text{percre}$. A vízkiemelés emelkedésével a tatabányai források egy időre elapadtak, majd 1953-ban teljesen kiszáradtak.

Tatabányai-medencében ekkor még csak 46 m^3 vizet emeltek ki a bányáskodás biztosítása végett.

A Vértesben ekkor 155-160 m-en állt a karsztvíz mércéje. Az '50-es évek végére az összegzett évi átlagos karsztvíz kiemelések elérték a sokévi átlagos dinamikus utánpótlás 50%-át, sőt 1957-ben már túl is lépték és 1989-ig folyamatosan meghaladták azt. 1965-ig a vízkiemelés felgyorsult, a szénbányászat már 280 m^3 -t emelt ki és a bauxitbányászatban is meghaladta már a percenkénti 100 m^3 -t. 1980-ig a bauxitbányászat „víztermelése” hatalmas méretűre nőtt (több mint $400 \text{ m}^3/\text{perc}$), míg a szénbányászaté mérséklődött. 1980-87 között az eocén szénbányászati program miatt újra emelkedett a kiemelés.

A bányászati vízkiemelések hatására a Dunántúli-középhegység karszt területein az 1980-as évekre főként az eocén szénbányák hatására a karsztvízszint helyenként 70-100 métert csökkent. A súlyos helyzet megoldására a kitermelhető vízmennyiséget az átlagos beszivárgási érték közelében maximálták. A '90-es években az iparágak hanyatlása miatt mérséklődik a vízkiemelés (szénbányászat $90 \text{ m}^3/\text{perc}$, bauxitbányászat $129 \text{ m}^3/\text{perc}$). 1990 volt az első év, amikor a karsztvízszint egyensúly helyreállása megindulhatott. 1991-ben a tároló rendszer már nyilvánvaló feltöltődésről tanúskodik. Az eocén bányák elárasztása után megindult feltöltődés eredményeként, 1994-re átlagosan 100 méter körüli karsztvízszintek alakultak ki.

A karsztos kőzet feltöltődése azonban csapadéokban gazdagabb időszak beköszöntése mellett is csak lassú folyamat eredménye lehet, mert a bányászatot egykor veszélyeztető karsztvíz ma ivóvíz szükségletet fedez. A feltételezett átlagos beszivárgás és engedélyezett vízkivételek mellett 2010-re a Vértes középső és déli részén 130 méter, Tatabánya körzetében 105-110 méter, Tata felé 115-120 méteres karsztvízszintek várhatók, így a Vértes elapadt forrásainak többsége az új évezred első évtizedében elején újjáéledhet, melynek már most biztató jelei mutatkoznak.

Növényvilág

A Vértes hegység fajokban gazdag növényvilága elsősorban a terület földrajzi helyzetének, geológiai felépítésének köszönhető. Mint a Dunántúli-középhegység tagja a Bakony és a Gerecse között foglal helyet. Természetföldrajzi szempontból a Bakonytól a Móri-árok (mely a harmadkorban folyómeder volt), a Gerecsétől a Szár-Tatabányai törésvonal választja el.

A flóra számára azonban nem itt húzódnak a határok. A Bakony és a Dél-Dunántúl szubmediterrán és atlantikus elterjedésű fajai nagyrészt a Vértesben is előfordulnak, így a két hegység növényvilága nagyon hasonló. A hegységben északkelet felé haladva azonban helyenként ugrásszerűen csökken a déli elterjedésű növényfajok száma. Így például a Csákvár-Oroszlány közötti országút botanikai szempontból jelentősebb határvonal, mint a szomszédos hegységek közötti (Bakony-Vértes, ill. Vértes Gerecse).

A Vértes hegység délnyugattól északkelet felé mintegy 30 km hosszúságban, alig 10-15 km szélességben, az 500 m magasságot csak megközelítő, harmadkorban kiemelkedett tönkfel-színe, két síkvidéki tájat választ el. Dél, délkelet felé meredek sziklaletörésekkel ereszkedik a Mezőföld lösz borította síkságába. Északnyugat felől viszont a Kisalföld homoktakarója, az ezen az oldalon szinte észrevétlenül enyhén emelkedő hegységben, helyenként még 3-400 m magasságban is megtalálható, s ennek következtében néhány alföldi, homokpusztai növényfaj a hegység tölgyes, bükkös erdeinek tisztásain is előfordul. Mindezek eredményeként a Vértesben a szubmediterrán és atlanti-mediterrán hatásokat tükröző középhegységi dolomitflórát a két alföldi táj (Kisalföld, Mezőföld) növényképviselői teszik még változatosabbá.

A Vértes hegység domborzati, éghajlati viszonyai következtében a zárt tölgyes-erdők tövében fekszik. A terület magasabb részein (400-480 m) a klíma barna erdőtalajon gyertyános-tölgyesek előfordulását teszi lehetővé. Kedvezőbb (homokos-vályog) vagy kedvezőtlenebb (dolomit-rendzina) vízgazdálkodású talajon azonban dombvidéki bükkösök, ill. cseres- és molyhostölgyesek is előfordulhatnak a hegy-, azaz dombtetőkön. A völgyekben, az északi lejtőkön bükkösök, gyertyános-tölgyesek mellett a köves, sziklás meredek lejtőket helyenként szurdokerdő, hársas törmeléklető erdő és elegyes karszterdő állományok borítják. A Déli-Vértes száraz, meleg lejtőin megjelenő erdőssztyep vegetációt szubmediterrán fajokban gazdag sziklagyepek, karsztbokorerdők, molyhostölgyesek képviselik. A hegységtől délre, a lösz-takaró eredeti növényzete a tatárjuharos lösztölgyes volt, ma azonban már nagyrészt kultúrtáj. A potenciális vegetációtérkép a klímaviszonyok által létrejött növénytakaró típusokat ábrázolja, figyelmen kívül hagyva az emberi beavatkozásokat.

A Vértes növényvilágának első neves kutatója Kitaibel Pál, a XVIII-XIX. sz. kiemelkedő hírű polihisztor több, mint kétszáz évvel ezelőtt, 1799 júniusában járt Csákváron és környékén. A szőlőskertek fölötti kopár sziklákról Kitaibel által feljegyzett növényfajok nagy részét ma is ott találjuk. Kivétel, egy azóta onnan rég kiveszett ritkaság, a déli sárkányfű (*Dracocephalum austriacum*). Ez a faj ma már a Nemzetközi Természetvédelmi Unió (IUCN) európai vöröslistáján szerepel, mint súlyosan veszélyeztetett növény. Magyarországon jelenleg már csak Jósvalő környékéről ismert.

Egy másik, Kitaibel óta a csákvári Haraszt-hegyről eltűnt növény, a hazai flóra legdekoratívabb orchideaféléje, a boldogasszony papucs (*Cypripedium calceolus*). Ma már csak a Bükk, a Bakony és a Sopron környéki hegyek védett növénykincse.

A Vértes flórájának alapos - több évtizedes kutatómunka alapján történő - feltárása Boros Ádám érdeme. A hegység legnevezetesebb növényei közül ő találta meg 1932-ben a medvefű kankalint (*Primula auricula* ssp. *hungarica*), majd 1953-ban a keleti gyertyánt (*Carpinus orientalis*). A rendszertani, florisztikai szempontból egyaránt igen érdekes berkenye-félék

közül a lisztes és a barkóca berkenye (*Sorbus aria* és *S. torminalis*) rokonságába tartozó, egymáshoz nagyon hasonló fajok közül jó néhányat épp a Vértes erdeiben fedezett fel.

A LÖSZ NÖVÉNYZETE

Ha a szári vasútállomástól a túrázó gyalog vág neki a hegység megismerésének, hosszú ideig szántóföldek között vezet utja. A Mezőföld legészakibb területének tekinthető táj ősidők óta megművelt terület. A jégkorszak hideg, kontinentális klímájában keletkezett finom porszerű képződményen, a löszön, kiváló minőségű talaj, feketeföld (vagy a jól ismert eredeti ukrán elnevezést használva - csernozjom) jött létre, melyen a Kárpát-medence népei már évezredekkel ezelőtt megkezdték a gabonatermesztést, és a földművelést. Így érthető, hogy itt az egykori természetes lösznövényzetnek mára már hírmondója is alig akad. Utak mentén, felszántatlanul maradt területeken találkozni az egykor kiterjedt löszpusztagyepek maradványfoltjaival. A pázsitfűfélék közül gyakori a kunkorgó árvalányhaj (*Stipa capillata*) és a fenyérfű (*Bothriochloa ischaemum*). Élénksárga virágú, ezüstösen szürkés levelű, pillangósvirágú növény a buglyos zanót (*Cytisus austriacus*), gyakori a magyar kutyatej (*Euphorbia pannonica*) és a magyar cickafark (*Achillea pannonica*). A löszpuszták egyre ritkuló növénye a kései pitypang (*Taraxacum serotinum*).

Mielőtt elérné a látogató a Fáni-völgy bejáratát, száraz legelőre jut. Uralkodó fűféle itt a sovány csenkesz (*Festuca pseudovina*). Gyakori az osztrák zsálya (*Salvia austriaca*) és a lila ökörfarkkóró (*Verbascum phoeniceum*). A szeplőlapu (*Cerinth minor*) az érdeslevelűek családjába tartozó gyom. Érdekessége, hogy levelei kivételképpen teljesen simák, s ahonnan a magyar név ered, foltosak. Majdnem fekete, bíborlila kis virágaival tűnik fel az apácavirág (*Nonea pulla*). Miként általában, a legelőkön gyakoriak a tövises, szúrós növények: így a tövises iglice (*Ononis spinosa*) és az ernyős virágzatú mezei iringó (*Eryngium campestre*). Utóbbit szokták ördögszekérnek is nevezni, mert ősszel földből kitört, gömbszerűen elágazó hajtásrendszerét a szél, mint valami szúrós kereket görgeti messze, így biztosítva a termés sikeres elterjesztését.

Vértesboglár felé térve, a község határában maradt még néhány folt az eredeti löszgyepekből, melyeket elkerült a mezőgazdasági művelés. Nagy tömegben nyílik itt a feltűnően szép nagy, aransárga virágú tavaszi hérics (*Adonis vernalis*). Ritkaság a löszvidékek jellegzetes pusztacserjésének védett növénye, a kontinentális elterjedésű törpe mandula (*Amygdalus nana*). Az alig 1 m magasra növő cserje virágzáskor különösen szép látványt nyújt. Az erdőssztyepek jellemző növényei közül itt nő a szürkén gypjas szőrökkel borított hajtású selymes peremizs (*Inula oculus-christi* L.) és a Szent László-tárnics (*Gentiana cruciata*).

A löszpuszták és a száraz, sziklás lejtők ritka növénye a vetővirág (*Sternbergia colchiciflora*). E kelet-mediterrán elterjedésű növénynek Magyarországon van a legészakibb lelőhelye. A jégkorszak utáni, a mainál melegebb, szárazabb klímájú időszak (mogyorókor) maradványfaja. Igazi botanikai szenzációt jelentett, hogy itt a Vértes hegység déli lábánál, Csákvár közelében fedezték fel az országnak talán a legnagyobb vetővirág állományát. Hasonlóan nagy egyedszámban ezen kívül csak a Békés megyei Pitvarosi-löszpusztákon nyílik.

Csákvártól északra a hegylábi lösztakarót borító tölgyeserdő bizonyára az eredetileg az alföldi tájak erdőssztyep növényzetének maradványa. Fái között valamennyi hazai tölgy megtalálható (kocsánytalan-, kocsányos-, molyhos- és csertölgy), ami csak a lösztölgyesek sajátja. Hiányzik azonban a löszterületek tölgyeserdeinek legnevezetesebb fafaja - a tölgyeknél alacsonyabbra növő, az úgynevezett második lombkoronaszintben helyet foglaló - tatárjuhar (*Acer tataricum*). Ennek a fajnak a jelenléte alapján nevezik ezeket az erdőtársulásokat tatárjuharos lösztölgyeseknek. A tisztásokkal tarkított erdő aljnövényzete nagyon változatos. Itt él az ajakos virágúak családjába tartozó, 1 m-nél is magasabbra növő macskahere (*Phlomis*

tuberosa). A faj latin neve gumós gyökerére utal. Eurázsia kontinentális tájainak növénye. Az erdős-sztyepek jellemző faja. A Vértesben, mint a löszpuszták reliktum faja, védeltséget élvez.

LÁPRÉTEK A SÍKSÁG PEREMÉN

A Vértes és a Velencei-hegység közötti Zámolyi-, Csákvári-medence, különösen pedig a Csákvári-rét, elsősorban madártani szempontból érdemel figyelmet. Nem kevésbé értékes azonban növénytakarója sem! Az Alföld (Mezőföld) és a Középhegység találkozásánál, harmadkori tenger eredetű belvizek helyén, a természetes és mesterséges hatások következtében kiszáradó tájon nyomon követhetők a növénytakaró átalakulásának egyes fázisai: a rekettyefűzes lápoktól, vidrafüves semlyékektől a zsombéksásos, kiszáradó és enyhén szikesedő láprétekig.

A Csákvárt Lovasberénnyel összekötő országútról jobbra térve a rekettyefűz (*Salix cinerea*) szabályos félgömb alakú bokrai - egykori tómeder helyén - fűzláp maradványokat, lápréteket jeleznek. A zsombéksás (*Carex elata*) töveire lépkedve talán, ha elég ügyes a túrázó, elkerülheti, hogy egy rossz lépés nyomán térdig süllyedjen a zsombékok közötti semlyékek barnás színű, mocsárszagú vizében.

A vízfoltokat helyenként a tömegesen fellépő orvosi nadálytő (*Symphytum officinale*) borítja, mely egykor keresett gyógynövény volt. Az ibolyás vagy sárgásfehér virágú növény gyökerét a népi gyógyászatban többek közt csonttörés esetén használták. A Csákvári-rét nevezetességét, a hazai flóra védett ritkaságát, a lápi nyúlfarkfüvet (*Sesleria uliginosa*) kékes színárnyalattú, tömött virágfüzérkéi, leveleinek kékeszöld színe árulja el. Májusi kirándulásokon messziről feltűnik fehér pamacsairól, csomókban álló terméseinek fehér repítő szőreiről, a keskeny és a széleslevelű gyapjúsás (*Eriophorum angustifolium*, *E. latifolium*).

Már egész Európában ritkaságnak számít az itt még kedvező időjárású években, nagy tömegben nyíló poloskaszagú kosbor (*Orchis coriophora*). Virágzáskor messziről feltűnik a karsú virágzati füzérű, vöröseslila virágú mocsári kosbor (*Orchis laxiflora* ssp. *palustris*). Szálanként előfordul azonban a vitéz kosbor (*Orchis militaris*) és a hússzínű ujjaskosbor (*Dactylorhiza incarnata*) is. Kiveszőben van a semlyékek nyáron is megmaradó vizében élő vidrafű (*Menyanthes trifoliata*), mely hármasan álló leveleiről, fehér, rojtos szirmú virágairól ismerhető fel. Az itteni állományról hosszú idő után, 2000-ben derült ki, hogy az elnadasodott, elgyomosodott időszakot átvészelte. Azóta a természetvédelmi kezelés kiemelten foglalkozik élőhely-védelmével, s remélhetőleg sikerült az állományt stabilizálni.

A nyílt vizek, vízelvezető csatornák partján gyakran elszaporodik a nagytermetű, sárga virágú mocsári nőszirm (*Iris pseudacorus*). A szárazabb rétek díszé a liláskék virágú, méteresre növő korcs nőszirm (*Iris spuria*) Pusztulóban lévő védett növényünk. A feltűnően szép virágú növény magyar neve arra utal, hogy a magház csúcsi része meddő.

E növénytársulás legritkább, fokozottan védett faja a pókbangó (*Ophris sphegodes*), melynek pókhoz hasonló virágai május elején nyílnak. A lecsapolás nyomán, miként az Alföldön és a Hortobágyon, úgy itt is tapasztalható a talaj elszikesedése. Enyhén lúgos talajra utal a magyar flóra bennszülött növényének, a kiscsészű aszatnak (*Cirsium brachycephalum*) az elterjedése. A legszárazabb területeken kialakult szikes rétek tömeges növénye a sziki őszirózsa (*Aster tripolium* ssp. *pannonicus*).

HOMOKI FLÓRA

A hegység északnyugati felében más kép fogadja az arra járó. Mór-Pusztavám-Oroszlány környékén a táj szinte észrevétlenül olvad bele a síkságba. A kisalföldi homok flórájának

képviselői közül legérdekesebb a magyar vagy homoki csenkesz (*Festuca vaginata*), mely itt a bükkösökkel határos tisztásokon fordul elő. Az atlantikus, észak-európai tájakról idáig terjed délkelet felé a balti szegfű (*Dianthus arenarius* ssp. *borassicus*).

Az István király szegfűjéhez hasonló fehér virágai nyár közepétől nyílnak. A Vértesben csak itt él a keskenylevelű kakukkfű (*Thymus serpyllum*). Elterjedésének határt szab a Dunántúli-középhegység. A kisalföldi mészből szegény homokpuszták gyakori növénye, a Nagyalföldről teljesen hiányzik. A szálas levelű, halvány fehéres rózsaszín virágú kőtörőszegfű (*Petrorhagia saxifraga*) a Nyugati-Vértes homoki gyepeiben él. Kelet felé ez a faj is csak a Dunáig terjed. A homokpuszták általánosan elterjedt növényei közül gyakori a homoki szalmagyopár (*Helichrysum arenarium*), a homoki keserűfű (*Polygonum arenarium*), a homoki vértő (*Onosma arenaria*) és a fényes poloskamag (*Corispermum nitidum*) valamint a homokviola (*Syrenia cana*).

VÍZPARTOK NÖVÉNYZETE

Az egyébként száraz, vízhiánnyal jellemezhető hegység északi és különösen észak-nyugati részében fakadó források vizét kisebb erek, patakok (Feketevíz, Szépvíz-ér, Mocsár-berek) viszik az Által-éren keresztül a Dunába. A patakpartokat égeresek kísérik, melyeknek fája az enyves éger (*Alnus glutinosa*). A cserjék közül a kányabangita (*Viburnum opulus*) és a kutyabenge (*Frangula alnus*) gyakori. Sok a páfrány, különösen a hölgyharaszt (*Athyrium filix-femina*), az elláposodott területeken, megjelenik a tőzegpáfrány (*Thelypteris palustris*) és a ritka széles pajzsika (*Dryopteris dilatata*). Az égerligetek jellemző virágos növénye a ritkás sás (*Carex remota*), a kásafű (*Milium effusum*), a közönséges erdei káka (*Scirpus sylvaticus*). A patakmenti magaskórósok növényzetében előfordul a fészkesvirágzatúak családjába tartozó mocsári zörgőfű (*Crepis paludosa*) és a magas termetű, örvös levélállásáról felismerhető, sárga virágú közönséges lizinka (*Lysimachia vulgaris*). A patakok mentén kialakult mocsárrétek ritka növénye a fehér zászpa (*Veratrum album*) és a buglyos szegfű (*Dianthus superbus*).

SZUBMEDITERRÁN SZIGET A DUNÁNTÚLI-KÖZÉPHEGYSÉG NÖVÉNYTAKARÓJÁBAN

A Csókakő és Csákberény közötti hegyek, valamint különösen a csákvári Haraszt-hegy kopár, déli dolomitlejtőin a mediterrán tájakra emlékeztető éghajlat uralkodik. A meredek déli kitettségű lejtőket nyáron a nap csaknem merőlegesen éri, így itt sokkal magasabb a hőmérséklet, mint a környező sík területeken. A leggyakoribb északnyugati-szélirányra merőleges hegyvonulat déli, esőárnyékos oldalában, a csapadék kevés. Ritkán éri el az évi 500 mm-t. Az eloszlásában mutatkozó kettős (tavaszi és őszi) maximum a mediterrán éghajlat egyik jellemző vonása.

A nyári szárazságot, erős felmelegedést a dolomiton kialakult sekély rendzina talaj tulajdonságai is befolyásolják. A rendzina talaj sötét színe miatt jó hőelnyelő, ez fokozza a talajfelszín hőmérsékletét. A csapadékvíz nagy része lezúdul a meredek lejtőkön, s a talajszemcsék erős vízmegkötő képessége miatt a talajba leszivárgó víznek is csak kis hányada marad a növények számára felvehető állapotban. Az említett tényezők teszik lehetővé több szubmediterrán elterjedésű növény itteni előfordulását.

A mély völgyekkel, éles gerincekkel tagolt Déli-Vértesben változatos, szubmediterrán növényekben különösen gazdag erdős-sztyep vegetáció díszlik. A domborzati és talajviszonyoktól függően nyílt dolomit sziklagyepek, sziklafüves lejtősztyepek, karsztbokorerdők, száraz tölgyesek, irtásrétek váltják egymást. E felsorolt növénytársulások legszebb, legérzékenyebb állapotban, hazánkban talán épp itt tanulmányozhatók.

A csákvári Haraszt-hegy növénytakaróját tekintve egyike azoknak a „szubmediterrán szigeteknek”, melyek a Magyar-középhegység déli lejtőin sorakoznak (hasonló szigetek kelet felé fokozatosan csökkenő mediterrán jelleggel: Balaton-felvidék, a Budai-hegységben a Csiki-hegyek és a Sas-hegy, a Mátrában a gyöngyösi Sár-hegy, majd végül a Zempléni-hegységben a Tokaji-hegy. A legmeredekebb déli lejtők pionír növénytársulása a nyílt dolomit sziklagyep. A dolomitflóra úttörő növényeinek harca folyik itt az életért, a kőzetrepedésekben, a dolomit-törmelék között összegyűlt sekély talajon. A növényzet a sziklák teljes meghódítására nem képes, nem alkot összefüggő gyeptakarót.

A deres csenkesz (*Festuca pallens*) szürkészöld, deres bevonatú levélsomói közt nagy foltokban fehérlik ki a dolomit kőzettörmelék. A sziklakertekből jól ismert kőrőzsapárnák (*Sempervivum*, *Jovibarba*) és a varjúháj (*Sedum*) több faja közt csak a szakavatottaknak tűnik fel az apró, lilásrózsaszín virágú, alig 10 cm magas sulyoktáska (*Aethionema saxatile*), mely a Vértesben éri el elterjedése északi határát. Csákvártól északra már csak elvétve találkozhatunk vele. Gyakori a köveken elterülő törpecserje, a sárgavirágú naprózsa (*Fumana procumbens*), mely a Középhegység dolomitján és a Duna-Tisza-közi homok-pusztákon egyaránt honos. A sziklagyep érdekessége az ezüstvirág (*Paronychia cephalotes*), melynek apró, jelentéktelen virágait ezüstös színű hártás levelek veszik körül. Mindkét utóbbi faj pionír jellegét, hódító-képességét mutatja, hogy a dolomitba vágott utak törmelékszegélyén szinte elsőként, s szinte vetélytársak nélkül jelennek meg.

Májusban bontja szirmait egyik neves bennszülött növényünk az István király szegfűje (*Dianthus plumarius* ssp. *regis-Stephani*). Pannóniai endemizmus: a Dunántúli-Középhegység és a váci Naszály dolomitsziklagyepjeire jellemző. Levelei merevek, kékes-szürkék, tömött párnákat alkotnak. Alacsony szárukon május-júniusban 1 esetleg 2-3 virág fejlődik, melyeknek hófehér szirmai rojtosak, sallangosak.

Egy másik hasonló elterjedésű bennszülött növény a magyar gurgolya (*Seseli leucospermum*). Az egész világon kizárólag a Magyar-középhegység (Keszthelytől a Naszályig) dolomitján, a nyílt sziklagyepekben él. Tavaszi kirándulásainkon még csak fonalasan szálasan szeldelt leveleit láthatjuk. Nyár végére fejlődnek ki a közel méter magas hajtásokon ernyővirágzatba csoportosuló apró fehér virágai.

Ahogy a termőtalaj mélyül, a gyepek fokozatosan záródik, s a nyílt dolomit sziklagyep helyét felváltja a sziklafüves lejtősztyep. Tömegesen nő itt a lappangó sás (*Carex humilis*), mely kör alakú gyepecsomóiról (boszorkánygyűrű) könnyen felismerhető. Neve onnan ered, hogy kora tavasszal megjelenő virágzati füzerei rövidebbek leveleinél, azok között megbújva találhatók. A magas termetű éles mosófű (*Chrysopogon gryllus*), más nevén sikárfű gyökeréből régen súrolókefét, „sikárkefét” készítettek. Szép tavaszi virágai közül ma már védett a fekete- és a leánykökörccsin (*Pulsatilla nigricans*, *P. grandis*), valamint a tavaszi hérics (*Adonis vernalis*). Különböző színváltozatokban (lila, kék, sárga, fehér) nyílik a törpe nőzirom (*Iris pumila*). Jóval ritkább a homoki nőzirom (*Iris arenaria*), melynek felfedezése Kitaibel Pál nevéhez fűződik. Pontusi-pannóniai elterjedésű erdőssztyep növény. Hasonlít a törpe nőziromhoz, de ennek vékony gyöktörzséből keskenyebb levelek erednek. Halvány sárga virágai április-májusban nyílnak. Feltűnő a hófehéren gyapjas levélfonákú, fészkes virágzatú hangyabogáncs (*Jurinea mollis*).

Sok növényfaj a kedvezőtlen nyári szárazságot, a téli hideget föld alatti raktározó szerve - hagymája - segítségével vészeli át. Az ilyen növények gyakori előfordulása a sztyeprétek jellegzetessége. A Vértesben a sztyepréteken legtöbbször a fürtös gyöngyikét (*Muscari neglectum*), az ágas homokliliomot (*Anthericum ramosum*), a sárga hagymát (*Allium flavum*) találhatjuk meg.

A mirigyszőrök váladékától ragacos, sárga virágú sárga iglice (*Ononis lutea*) és a lilásrózsaszín virágú nagy pacsirtafű (*Polygala major*) hazája Délkelet-Európa. A liláskék virágú, a kövek közt kúszó szárú pusztai meténg (*Vinca herbacea*) a Kárpát-medencétől a Kaukázusig honos.

Több, a Földközi-tenger partvidékén is honos lágyszárú növény itt éri el elterjedése északi határát. Ilyen, pl. az ezüstös szürke levelű sziklai üröm (*Artemisia almisia alba ssp saxatilis*), a kertjeink, szántóföldjeink alig irtható gyomjával rokon, rózsaszín virágú, szőrös levelű borzas szulák (*Convolvulus cantabrica*) és a délvidéki árvalányhaj (*Stipa eriocaulis*).

A sztyeprétek és a szálegyenes fatörzseket nevelő erdők között megjelenési formájukban átmenetet jelentenek a karsztbokorerdők. E különleges növénytársulás nevében is kifejezésre jutó sajátossága, hogy mivel a sekély termőtalajon zárt szálerdő nem alakulhat ki, a fásszárú növényzetet cserjék és azoknál alig magasabbra növvő, hamar elágazó, girbegurba törzsű fák képviselik. A hazai karsztbokorerdők legszebb állományai a Balaton-felvidéken, a Bakonyban és a Déli-Vértesben találhatók. A karsztbokorerdők képéhez hozzátartozik az is, hogy a fa- és cserjecsoportok a sziklagyepekkel, sztyeprét-foltokkal mozaikszerűen váltakoznak.

Jellemző itt a virágoskőris (*Fraxinus ornus*) és a molyhos tölgy (*Quercus pubescens*) mellett cserszömörce (*Cotinus coggygria*), melynek tűzvörös őszi lombszínűsödése gyönyörű látványt nyújt a hófehér dolomitsziklákon. Ezt a bokrot parókafának is nevezik, mert laza bugában álló virágzatában a terméketlenül maradt virágok kocsányait mereven elálló, sűrű szőrzet borítja. Magas csersav tartalma miatt a szájüreg gyulladásainak orvoslására, gyógynövényként is használják.

A csákvári Haraszt-hegy legfőbb - országos jelentőségű - botanikai nevezetessége, hogy itt van - hazánkban a keleti gyertyán (*Carpinus orientalis*) egyetlen, érintetlen állapotban megmaradt állománya. Szinte érthetetlen, hogy hosszú évtizedeken keresztül elkerülte a botanikusok figyelmét. Csak 1953 óta ismerjük hazai előfordulását. Ez a szubmediterrán, kelet-balkáni elterjedésű, alacsony termetű fafaj Csákvár-környéki termőhelyén a jégkorszak előtti jelenleginél melegebb klíma tanúja, praeglaciális reliktum. Ma már a Vérteshez legközelebb csak az Al-Dunánál, a Fruska-Gorában, valamint az Adriai tengerparton és Bulgária területén tömeges. A közönséges gyertyántól jóval, kisebb leveleivel, alacsonyabb termetével, bokorszerűen elágazó törzsével különbözik. Lényeges eltérés az is, hogy a keleti gyertyán mak-kocskas termésének buroklevele egykaréjú, fűrészszélű, míg a közönséges gyertyáné ép szélű, de háromkaréjú. A sztyeprétek és a bokorerdők szegélyének jellemző növénye a nagy vörös virágaival messziről feltűnő pirosuló gólyaorr (*Geranium sanguineum*). Nagyon ritkán rá lehet bukanni itt a legnagyobb termetű hazai orchideaféléinkre, a közel méter magasra növvő virágos hajtásokat hozó gérbicsre (*Limodorum abortivum*). A dolomitgerincek jellegzetes növénytársulása a sziklai törpecserjés. Jellemző faja a fanyarka (*Amelanchier ovalis*). Ez is, épp úgy, mint a cserszömörce Csákvártól északra már csak szórványosan fordul elő. Gyakori cserje itt a fehér molyhos levélfonákú nagylevelű madárbirs (*Cotoneaster tomentosus*).

A Csóka-hegy mészkőszikláira épült az egykor a hegység nyugati védőbástyájául szolgáló csókakői vár. Csókakő faluból a várromhoz kapaszkodva, a sziklatömbök repedéseiből egy érdekes páfrány tűnik a túrista elé, a szárazságtűrő pikkelypáfrány (*Ceterach officinarum*), mely itt kizárólag a mészkősziklák lakója. Leveleinek fonákát sűrűn borítják a pikkelyszerű szőrök, ezek védik a növényt a kiszáradástól. Még két lelőhelye ismert a Vértesből, Csákvár és Várgesztes mellett. Előfordulása egy-egy kis területen a mészkő jelenlétét mutatja.

A csókakői mészkő sziklagyepjeinek növényvilága nem olyan változatos, mint a dolomité. Itt is akadnak azonban érdekességek, mint amilyen például az Orlay-murok (*Orlaya grandiflora*) a sárgarépa rokona, mely ernyőben álló, jóval nagyobb szélső virágairól rögtön felismerhető.

A HAVASOK VIRÁGAINAK MENEDÉKE

Az északra néző meredek dolomitsziklás lejtőkön merőben más kép fogadja a növénytakarót megismerni kívánó természetjárót, mint amilyeneket a déli fekvésű kopárokon megismert. Jóllehet pár száz méterrel arrébb még napperzseltet törmelékletén ereszkedik alá a völgybe a látogató, mediterrán tájak hangulatát idéző növények között, az északi lejtőkön felfelé kapaszkodva a kellemesen hűvös légáramlatok a magashegységeket juttatja eszükbe. Az árnyas sziklalejtőket a délben is csak éppen hogy súroló napsugarak kevésbé melegítik fel, s a mohapárnák még a legnagyobb nyárban is sokáig megőrzik a nedvességet.

A Vértes hegység növény- és állattani szempontból egyaránt érdekes területei a hűvös klímájú szurdokvölgyek. Meredek lejtői, dolomitsziklákkal díszített szurdokai már tájképi szépségénél fogva is feltétlenül figyelmet érdemelnek. Különösen a Vértesben egyedülálló, s az egész országban is figyelemre méltó értékeit azonban botanikai nevezetességei jelentik. A szűk szurdokvölgy meredek lejtőin a déli szubmediterrán és a hűvös hegyvidéki flóra képviselői találkoznak egymással.

Az északi, északkeleti meredek kötöttméléses lejtőket zárt dolomit sziklagyep borítja. Gyakori füve a déli lejtőkről már megismert deres csenkesz mellett a magyar rozsnok (*Bromus pannonicus*) és a magashegységi réteken elterjedt tarka nádtippán (*Calamagrostis varia*). Ezek a gyepek még a nyári szárazsági idején is üde zöldek maradnak.

Tavaszi végén rózsaszín virágainak pompás illata már messziről elárulja - egy füvek közt megbújó törpecserje - a henye boroszlán (*Daphne cneorum*) jelenlétét. A hegyi hagyma (*Allium montanum*) lila virággömbjei és a kardos peremizs (*Inula ensifolia*) sárga fészkesvirágzatai tarkítják a gyepet.

A kellemesen hűvös, helyi klímaviszonyokkal magyarázható, hogy alig 2-300 m tengerszint feletti magasságban több alhavasi, magashegységi elterjedésű növényfaj talált itt napjainkig menedéket. Április elején virágpompával fogad természetkedvelőit a kellemesen illatos, sárgavirágú medvefű vagy cifra kankalin (*Primula auricula* ssp. *hungarica*). Levélrózsában álló, mirigyszőrös, pozsgás leveleinek alakját a medvefűhöz vélik hasonlónak. A Kárpát-medence bennszülött növénye, az Északi és Déli-Kárpátok mészkőhegységeinek alhavasi gyepeiben 1500-2000 m tengerszint feletti magasságban gyakori. A Dunántúli-Középhegység néhány pontján (összesen 5 helyen), így pl. a Vértes hegységben is, mint jégkorszaki maradványnövény fordul elő. Az Alpokban élő rokontól, az alapfajtól, csak nagyon kis - nem mindig egyértelmű - különbségek választják el. A hazai alfaj levelei - ellentétben, az Alpokban élőkével - sohasem lisztes bevonatúak. E havasi növény számára Középhegységnek még a leghűvösebb zugai is ökológiai tűrőképességének határát jelentik. Évente töveinek csak 30-40 %-a hoz virágot, s közülük is csak kevésen érik be a termés. Ez is arra utal, hogy igazi reliktumként, nehezen dacol a romló életfeltételekkel. Közismert tény, hogy minden növényfaj életképessége, vitalitása a környezeti feltételektől függ. A vitalitás a legkedvezőbb viszonyok között a legnagyobb, ilyenkor a növény dúsan virágzik, termést érlel. Rosszabb feltételek esetén, a vitalitás csökken, virágzás helyett sokszor már csak vegetatív szaporodásra (sarjakkal, indákkal, stb.) futja erejéből. A medvefű kankalinnak lelőhelyén - a nyaktörő, omladozó szikla-falakon - nagy veszélyt jelent, hogy bár a kirándulók elkerülik, a pár évtizede Korzikából Magyarországra is mindenfelé, így a Vértesbe is betelepített muflonoknak éppen ezek a kedvelt tartózkodási helyei. Márpedig a gyepek számára nincs nagyobb veszedelem, a juhfélék kiterjedt rokonságánál (juh, kecske, muflon). Amit nem legelnek le, abban éles patáikkal tesznek kárt.

Ezeknek a zárt dolomit sziklagyepeknek a ritkasága a szürkészöld leveleiről elnevezett lila fészkesvirágzatú szürke bogáncs (*Carduus glaucus*). A Keleti-Alpok és a Kárpátok növénye, mely itt szintén a jégkorszak emlékét őrzi. Apró termetű pillangósvirágú, szintén szürkészöld levelű növény a terpedt koronafűrt (*Coronilla vaginialis*), mely az Alpoktól a Balkánig a do-

lomitsziklák lakója. Valószínűleg a jégkorszak tanúja egy másik pillangósvirágú növény is az Alpokban és a Kárpátokban egyaránt gyakori havasi nyúlhere (*Anthyllis vulneraria* ssp. *alpestris*). A magasabb hegyvidékek gyepeinek növénye a keserű pacsirtafű (*Polygala amara*), az osztrák galaj (*Galium ausriacum*) és a gombos varjúköröm (*Phyteuma orhiculare*), valamint a korongpár (*Biscutella laevigata*), melynek termései parányi szemüvegre emlékeztetnek. A mindig nedves mohapárnákban számos magashegységi, sőt alhavasi, havasi, sarkvidéki moha is él. A forrásfodorka (*Asplenium fontanum*) egyetlen néhány töből álló, korábban kipusztultnak vélt állománya is innen ismert. Jávorka Sándor 1942-ben írta, hogy a vértesi (és egyben egyetlen hazai) lelőhelyet felfedezője, József főherceg „fián kívül senkivel sem közölte...hallgatásával óhajtván megakadályozni azt, hogy botanikus vagy kertész onnan kipusztítsa”, mert „a természeti ritkaságoknak sokszor a természetkutató szenvedélye az ellensége.”

Akik jártak már magashegységekben, s megcsodálták a havasi gyepek virágpompáját, azok azt is tudják, hogy az ott élő növények különösen fényigényesek. Vajon hogyan képzelhető el, hogy az utolsó jégkorszak óta eltelt több mint 10.000 év alatt, a klíma- és az azzal együttjáró vegetációváltozások során ezek a kis „gyepszigetek” mindmáig megmaradhattak? A magyarázat jórészt az alapkőzetben rejlik, s „dolomit jelenség”-ként emlegetik a szakemberek. A dolomit, ellentétben a mészkővel nem kémiaiilag mállik, hanem fizikailag aprózódik. A kőzet hajszáltrepedéseibe szivárgó víz megfagyva, kitágulva repeszt, darabolja azt állandóan. Jól tudja minden sziklamászó, hogy micsoda különbség a biztos, szilárd támasztékot nyújtó mészkő sziklakiugrókba kapaszkodva közelíteni a csúcs felé, és milyen az, amikor az egységnek hitt dolomit-sziklafalból minduntalan éles törési felülettel kisebb-nagyobb ökölnyi vagy éppen fejnagyságú szikladarabok lazulnak ki vagy maradnak a kapaszkodó kézben. A dolomithegységekben a meredek sziklás lejtőkön az állandóan aprózódó, folyton lefelé gördülő kőzettörmeléken magasabb szervezettségű növénytársulás, erdő ezért nem tudott még a mainál kedvezőbb klímában sem kialakulni, s ezért válhattak ezek a termőhelyek, mint a glaciális idők óta megmaradt füves területek, fontos reliktum megőrzőkké.

A sziklák alatt felhalmozódó kőzettörmeléken sekély, de humuszban gazdag termőtalajon különleges erdő jött létre. A hűvös, nedves éghajlatot kedvelő bükk (*Fagus silvatica*) és a szárazságtűrő, melegkedvelő virágos kőris (*Fraxinus ornus*) együttesen alkotja itt az elegyes karszterdőt. A fák alig nőnek magasabbra a nagyobb termetű cserjéknél. Gyakori a lisztes- és a barkóca berkenye (*Sorbus aria* és *S. torminalis*), valamint ezeknek sok közel rokon, hibrid eredetű faja, melyek megkülönböztetése a szakemberek számára sem könnyű. Tíznel is több - egymáshoz nagyon hasonló fajuk - él a Vértesi sziklás hegyoldalain, szűk szurdokvölgyeiben a meredek lejtőknek többnyire a felső harmadában. Felismerésüket nehezíti, hogy az egyes fajok egymástól csak nagyon kis mértékben, kevés tulajdonságban különböznek. Ugyanazon faj egy-egy állományának, populációjának az egyedei azonban egymáshoz nagyon hasonlóak, s ez segít a felismerésben, a fajok megkülönböztetésében. A Vértesi rendkívül szeszélyesen tagolt, gerincekkel, völgyekkel szabdaltsága, ennek megfelelően változó mikroklímája kedvezett a berkenyepopulációk egymástól való elszigetelődésének, sok fajuk keletkezésének, s azok fennmaradásának. Boros Ádám és Kárpáti Zoltán (dendrológus, a Kertészeti Egyetem egykori professzora) jó néhány berkenye fajt talált, melyek kizárólag a Vértesi bennszülött növényei. Ezek közül Boros szerint gyakori a *Sorbus Degenii*, *S. pseudolatifolia*, *S. vértesiensis*, *S. pseudovértesiensis*, jóval ritkább - eddig csak Csákberény, Csákvár közeléből került elő - a *Sorbus semiincisa*, *S. Kárpátii*, *S. Simonkaiana*, *S. Borosiana*, *S. Adamii*. Felismerésükhöz virágzó vagy terméshajtásra van szükség. A levél molyhossága, a levelek száma, a levél széleinek karéjosága, fogazata, a termés színe, formája alapján lehet el igazodni közöttük.

Jóval kevesebb gondot jelent a többi cserjefajok felismerése. Ilyen, pl. a csíkos és a bibircses kecskerágó (*Euonymus europaeus*, *E. verrucosus*). Magyar nevük onnan ered, hogy az egyik-

nek a kérgén hosszú csíkokban, a másikon bibircsek formájában jelennek meg a paraképződmények.

A lágyszárú növények között jellegzetes a vékony, szálas levelű fehér sás (*Carex alba*). A magashegységek növénye a mohos csitri (*Moehringia muscosa*), miként a neve is arra vall, a mohákra emlékeztet. Parányi fehér virágai árulják csak el, hogy nem moha, hanem a szegfűfélék rokona. Helyenként - bár a bázikus alapkőzetten ez ritkaság - a talaj savanyúságát jelző növényekre is bukkanhat a turista. Ilyen például Csókakő környékén az elegyes karszterdőkben a fehér perjeszittyó (*Luzula albida*).

A szűk szurdokvölgyekben - bár a patakok hiányoznak - még a legnagyobb kánikula idején is kellemes, enyhülést adó, hűvös levegő fogadja az erdőtjárót. A sűrűn záródó lombkoronaszint csak kevés fényt enged át. A humuszban gazdag lejtőhordalék talajon a fák magasra nőnek, gyakran a 30 métert is megközelítik. A szurdokerdők jellemző fái a bükk mellett a hegyi juhar (*Acer pseudoplatanus*), hegyi szil (*Ulmus glabra*), nagylevelű hárs (*Tilia platyphyllos*). Ahol a lombkoronaszint természetes vagy mesterséges okok miatt lazább, például amikor nagyobb vihar után kidől egy-egy faóriás, az aljnövényzetben tömegesen elszaporodik, és versenyre indul a napsugarakért a fényigényes magas kőris (*Fraxinus excelsior*) sok ezer kis magonc csemetéje.

Cserjékkel ritkábban találkozni itt. Leggyakoribb a nitrogénsókban gazdag talajt jelző fekete bodza (*Sambucus nigra*) vagy a mogyorós hólyagfa (*Staphylea pinnata*). A fákra is felfutó, elfásodó szárú lián - az erdei iszalag (*Clematis vitalba*) - helyenként sűrű szövevényt alkot.

A sziklagörgeteges lejtőkön kiemelkedő nagyobb dolomitömbök ritka növénye a gímpáfrány (*Phyllitis scolopendrium*). A Vértésben csak néhány tő él belőle. Az egyetlen ép levelű hazai páfrányfélénk, alakja a szarvasnyelvre emlékeztet, ezért ilyen néven is ismerik.

A szurdokerdők kőzettörmelékekkel borított talaján többnyire dús az aljnövényzet. A méter magasra megnövő falgyom (*Parietaria erecta*) - a csalánfélék ártalmatlan rokona - éppúgy a tápanyagban, különösen nitrogénsókban gazdag talajt jelzi, mint a közönséges csalán (*Urtica dioica*), a szemölcsgyógyító, narancssárga tejnedvet termelő vérehulló fecskefű (*Chelidonium majus*) vagy az erdei turbolya (*Anthriscus silvestris*). Már a taposás nyomán is kellemetlen szagot áraszt az apró, rózsaszín virágú, tenyeresen szeldelt levelű nehézszagú gólyaorr. A svéd Karl Linné, az élővilág rendszerezésének atyja - nem minden célzatosság nélkül - egy Róbert keresztnevű, kellemetlen ismerőséről nevezte el *Geranium „robertianum”*-nak.

A legnedvesebb talajú szurdokerdő-állományok lágyszárú növényei közül tömeges a sárga virágú enyves zsálya (*Salvia glutinosa*), a podagrafű (egy ernyősvirágzatú növény!) - (*Aegopodium podagraria*) és a virágüzletekből előkelő rokonairól, a flamingóvirágról és káláról jól ismert növénycsalád szerényebb hazai képviselője a foltos kontyvirág (*Arum maculatum*). A pézsmaboglár (*Adoxa moschatellina*) magányos, rokontalan a magyar flórában: zöldes színű, ötösével álló apró virágai úgy helyezkednek el, mintha egy parányi kocka lapjait képeznék. Kerti dísznövénynek is beillik a kék virágú harangláb (*Aquilegia vulgaris*) és az erősen mérgező farkasölő sisakvirág (*Aconitum vulparia*).

Jó pár évtizeddel ezelőtt még tömegesen élt a Vértés szurdokerdejében az évelő holdviola, (*Lunaria rediviva*), melynek hártyás, áttetsző termésválaszfala érés után is a száron marad, s tetszetős alakja miatt a szárazvirág kötészetben kedvelik. Vértesi termőhelyének nagy része sajnos a Fáni-völgyben útépités, kőbányászat áldozatául esett. A Fáni-völgy környékének növénykülönlegessége egy orchideák rokonságába tartozó korhadéklakó kosborfélé, a korallgyökér (*Corallorhiza trifida*).

A szűk völgyek aljából felfelé haladva, többnyire a lejtők felső harmadában, a szurdokerdőket gyakran a sok hársról elnevezett hársas törmeléklejtő erdők váltják fel. Ezekben az erdőkben már a szurdokerdőknél valamivel szárazabb klímaviszonyok uralkodnak. Míg az erdőalkotó

fajok többsége nedvességkedvelő, páraigényes, addig a lágyszárú növények között kifejezetten szárazságtűrők is találhatók.

A nagylevelű hárs törzsei sokszor ún. sarjcsokrokat alkotnak, mivel az egykor kivágott törzsek tuskóiból több törzs is sarjad. A sekély sziklás talajon, szinte a talaj felületét borít gyökérzetükkel, kapaszkodnak meg a meredek görgeteges lejtőkön. Sok a magaskőris, a hegyi- és a korai juhar. A hegyi juhar törzsről leváló kéregdarabok alakja, a korai juhar levelének formája miatt emlékeztet a parkjainkból ismert platánfákra. (Erre utalnak latin neveik: *Acer pseudoplatanus*, *Acer platanoides*).

Az erdei iszalag itt talán még gyakoribb, mint a szurdokerdőkben. A cserjék között leggyakrabban a húsos som (*Cornus mas*), melynek ősszel érő savanykás húsos termése embernek, állatnak vitaminban gazdag erdei gyümölcse. A forgalomtól félreeső szűk völgyek hársas törmelékletű erdői, azok sűrű cserjései az erdő nagyvadjainak jó búvóhelyet adnak.

Az örökzöld borostyán (*Hedera helix*), melynek erdeinkben többnyire csak a földön kúszó példányaikat látni, itt a fákra is felkapaszkodik. A jobb megvilágításhoz jutó hajtásai virágot és termést is hoznak. Míg a földön fekvő hajtások levelei három vagy ötkaréjúak, a fákon magasra törő, idős hajtások levelei egészen mások, épek, az orgonáéra emlékeztetnek.

A kötörmelékes talajt helyenként az erdei szélfü (*Mercurialis perennis*) kiterjedt foltjai borítják. Szárazabb helyeken a tölgyes erdőkben is előforduló bajuszos kásafű (*Oryzopsis virescens*) tömeges. Jellemző a tavaszi kankalin (*Primula veris*) és a Vétesben, leginkább ezekben az erdőkben nő a nagy cickafark (*Achillea distans*). Ugyancsak ezekben az erdőkben találkozhatunk leggyakrabban egy jellegzetes ajakosvirágú növényvel, a bozontos csukókával (*Scutellaria columnae*).

A Vétesben a hársas erdők ritkasága a dárdás vesepáfrány (*Polystichum lonchitis*) és a csókakői Vár völgyben a zöld fodorka (*Asplenium viride*). Mindkettő az egész északi félgömbön elterjedt, de főként csak magashegységekben él.

AZ URALKODÓK A TÖLGYESEK

A száraz, meleg déli lejtőkön, sekély talajú tetőkön leggyakrabban mészkedvelő tölgyeseket találni. Az elnevezés onnan származik, hogy ezek az erdők legszebb, fajokban, legváltozatosabb formában a mészkő, dolomit alapkőzetén kialakuló gyengén lúgos kémhatású talajokon díszlenek

A fák magassága a 16-18 m-t ritkán haladja meg, azonban - ellentétben a még meredekebb lejtők bokorerdeivel - itt már igazi szálerdőben járunk. Leggyakrabban faja a sűrűn szőrös levélfonákáról elnevezett molyhos tölgy (*Quercus pubescens*), de nem ritka a kocsánytalan és a csertölgy (*Quercus petraea* és *Qu. cerris*) sem. Sokáig nem figyeltek fel még a botanikusok sem egy - a molyhos tölgyhöz hasonló, de jóval hosszabb levéllyelű - tölgyfajra, az olasz-tölgyre (*Quercus virgiliana*), mely szintén jellemzője ezeknek az erdőknek.

Tavaszi végén a kizöldült erdők lombját a virágoskőris hatalmas fehér virágbugái díszítik. Magas kilátópontról körülnézve könnyen feltérképezhető a mészkedvelő tölgyesek elterjedése. A virágos kőris megsebzett törzsén kifolyó édes, nagy cukortartalmú nedvet manának, s ezért magát a fát manakőrisnek is nevezik.

Cserjeféléi közül a sárga, ernyőszerű virágzatba tömörülő virágaival a húsos som (*Cornus mas*) már lombfakadás előtt a tavasz érkezését hirdeti. Rokona a veresgyűrű som (*Cornus sanguinea*), tűzvörös őszi lombszínűsödésével hívja fel magára a figyelmet. Fehér virágai a kilombosodás után jelennek meg, s a termésével is elűt rokonától: fekete bogyoí nem fogyaszthatók! Az ostorménfa (*Viburnum lantana*) - nevével ellentétben - 1-2 m magasra növő

cserje! Érdekessége, hogy rügyei „csupaszok” nem borítják védőpikkelyek. Mindez arra utal, hogy fő elterjedési területe Dél-Európa szubmediterrán vidéke.

A tisztásokkal tarkított erdőkben a fák lombkoronája laza, a nyáron is napfényes erdők mélyén szebbnél szebb virágok pompáznak. Erős illatot áraszt az erdőszéleken a nagy ezerjófű (*Dictamnus albus*). Mirigyszőrökkel sűrűn borított szára érintésre bőrgyulladást okozhat! Ezért se szedjük csokorba! (S főként, mert védett növény!). A boszorkányfű, népi elnevezés arra utal, hogy egykor csodatevő, gyógyító hatású növény hírében állott. A száraz tölgyesek szép virágai közül kirándulásainkon gyakran találkozhatunk a tarka nőszirmmal (*Iris variegata*), melynek sárga virágai ibolyás erezetűek vagy a sárga fészkes virágzatú magyar zergevirággal (*Doronicum hungaricum*), és a régebben közismert nyugtatószer, a valeriána alapanyagát szolgáltató, kellemetlen illatot árasztó gyökerű orvosi macskagyökérrel (*Valeriana officinalis*). A magyar név nem véletlen, a gyökerek illata a kandúr macskákra különösen izgató hatású! A szakaszonként ragacsos bevonatú száráról könnyen felismerhető virág a szegfűfélék rokonságába tartozó enyvecske (*Viscaria vulgaris*). Különleges szára megvédi virágait a hivatlan látogatóktól, a rovarellenségektől, melyek tömegesen esnek a ragasztó-csapda fogságába.

Az erdő jellemző növénye az indákkal terjedő, keskeny szálak levelű erdei gyöngyköles (*Lithospermum purpureo-coeruleum*). Apró, köleshez hasonló termései fénylő fehérek, kökemények (ez utóbbi tulajdonságra utal latin nevük: *lithos* = kő, *sperma* = mag).

A napfényes tisztások szélén orchidea-félékre, azaz kosborfélékre is bukkanhat az ember. Közelebről szemügyre véve virágaik alakját, színét megállapítható, hogy változatosságuk vetekszik az egzotikus tájakon élő rokonokéval. Viszonylag gyakori a 60-80 cm magasra növő bíborkosbor, (*Orchis purpurea*), ritkább a sárga virágú sápadt kosbor (*Orchis pallens*) és a kétlevelű sarkvirág (*Platanthera bifolia*).

A Gánt környéki mészkedvelő tölgyesek ritkasága a hűvös kontinentális erdőössztyepek jellemző növénye, a Magyarországon ritka borsóképi lednek (*Lathyrus pisiformis*). Vértesen kívül csak a Zempléni-hegységben és a Tornai-Karszton él. A Kárpát-medencétől a kelet-mediterrántájakig terjed a Vértés másik híres erdőössztyep növénye a fénylő zsoltina (*Serratula lycopifolia*).

A mészkedvelő tölgyeseket helyenként - miként sokszor más erdőkét is - régi fakitermelések nyomán irtásrétek szakítják meg. Nyár elején itt különösen szép látvány tárul a természetjáró elé. A mezei zsálya (*Salvia pratensis*) kék, a selymes - és réti boglárka (*Ranunculus illyricus* és *R. acris*) sárga virágai borítják a rétet. A sűrű gyeget a sudárrózsok (*Bromus erectus*) és a barázdált csenkesz (*Festuca rupicola*), valamint a nagyvirágú fényperje (*Koeleria grandiflora*), szálkaperje (*Brachypodium pinnatum*), franciaperje (*Arrhenatherum elatius*), rezgőfű (*Briza media*) és a terméseinek hosszú fehér tollas repítőfüggelékével szép látványt nyújtó csinos árvalányhaj (*Stipa pulcherrima*) alkotja. A ritkaságok közül előfordul itt az agárkosbor (*Orchis morio*) és néhol a sömörös kosbor (*Orchis ustulata*) is.

A Vértés hegység erdeinek többségét cseres-tölgyesek alkotják. Különösen Csákvár, Gánt, a „Petrecseri-lapos” vagy az északi oldalon, Oroszlány környékén vezet az út kilométereken keresztül cseres-tölgyesekben. Ezekben az erdőkben a leggyakoribb a durván repedezett kérgű, sallangos kupacspikkelyű csertölgy. Bőrnemű, érdes tapintatú levelei, s főként az, hogy a fákonszárú lombjukat csak tél végén hullatják le, a mediterrán tájakon honos tölgyekre emlékeztetnek. A cser mellett főleg a kocsánytalan tölgy finomabb kérgű törzsei sorakoznak. Oroszlány közelében az alföldi tölgyesek fája a kocsányos tölgy (*Quercus robur*) is gyakori.

A cseres-tölgyesekben későn ébred a természet, talaja nem melegszik fel olyan hamar, mint a sziklagepeknek otthont adó déli lejtők, ugyancsak jóval szárazabb is a termő-hely, mint ott, ahol bükkösök, gyertyános-tölgyesek fordulnak elő. A fák laza lombkoronáján, nyáron is áttör-

nek a nap sugarai, így itt a virágos növények változatosságában igazán csak később, de akkár egész nyáron át lehet gyönyörködni. Az aljnövényzet tömeges fajai a felemáslevelű csenkesz (*Festuca heterophylla*), a ligeti perje (*Poa nemoralis*), az egyvirágú gyöngyperje (*Melica uniflora*), a hegyi sás (*Carex montana*). A baracklevelű harangvirág (*Campanula persicifolia*), a színeváltó kutyatej (*Euphorbia polychroma*), a sátoros margitvirág (*Chrysanthemum corymbosum*) és a szintén a fészkesvirágzatúak rokonságába tartozó hölgymálfélék (*Hieracium* fajok), melyek pontos meghatározása a botanikusokat is sokszor próbára tevő feladat, a pillangósvirágúakhoz tartozó édeslevelű csüdfű (*Astragalus glycyphyllos*) jellemzik az erdők nyári képét.

A fehér pimpó (*Potentilla alba*) ötösével álló levélkéivel általában a cseres-tölgyesek hűsége kísérő növénye. Hasonlóan ezeknek az erdőknek a jellemzője a savanyú talajt jelző festőrekettye (*Genista tinctoria*), valamint az orvosi veronika (*Veronica officinalis*), a fehér perjeszittyó (*Luzula albida*) és a harangcsillag (*Asyneuma canescens*). Ezekkel azonban a Vértésben ritkán találkozni, mivel a bázikus alapkőzetten kialakuló talaj tulajdonképpen nem kedvez a tipikus, savanyú kémhatással jellemezhető talajú cseres-tölgyesek kialakulásának. A hegység belső medencéje, a „Petrecseri lapos” - Csákvártól északra, Gánttól keletre - pontusi agyagtalaján, egykor sok ritkaságot rejtő cseres-tölgyeseiről, telepített erdefenyveseiről volt nevezetes. A fenyvesek és tölgyesek savanyú talajt jelző növényei közül találtak már itt több körtike fajt - kis körtike (*Pyrola minor*), kereklevelű körtike (*Pyrola rotundifolia*), gyöngyvirágos-körtike (*Orthilia secunda*) - és egy magas-hegységi, atlantikus elterjedésű orchideafélét, az avarvirágot (*Goodyera repens*). A Petrecseri tölgyesek tisztásain - a Vértésben egyedül itt - a hegyirétek savanyúság jelző füvei közül megtalálhatjuk a háromfogfű (*Sieglingia decumbens*) és a fogtekercs (*Danthonia alpina*) állományait.

Még egy érdekességre érdemes fel figyelni a Vértés cseres-tölgyeseit járva. Ha a túrázó csak lába elé nézve szemléli az erdő lágyszárú aljnövényzetét, nem egyszer azt veszi észre, hogy a cseres-tölgyesekben már megismert növények hirtelen eltűnnek s egészen más - nagyobb talajnedvességre utaló - fajok lesznek tömegesek. Körültekintve azonban változatlanul szinte egytől egyig csertölgyeket látni, sokszor törzsükön hosszában lefutó, erősen kidudorodó forradásokkal, ún. fagylécekkel. Ez a jelenség arra utal, hogy a csertölgy itt számára túlságosan nedves környezetben van, miként azt a lágyszárú „talajjelző” növények is mutatják, s arra, hogy a főként egyetlen fajfaj alkotta erdők, nem természetes előfordulásúak, hanem mesterséges, néha hibás telepítés eredményei. Ugyanakkor nagyszerű bizonyítéka annak is, hogy a sokszor fel sem tűnő, igénytelen külsejű, apró, lágyszárú növények - sokak szerint egyszerűen gyomok - igen fontos jelző, azaz „indikátor” szerepet töltenek be, megtakarítva költséges műszerek beszerzését azoknak, akik tudnak olvasni jelzéseikből.

Csapadékosabb klímájú területeken, a Vértés 400 m körüli magasságú platóinak nagy részén a gyertyános-tölgyesek uralkodnak. Nyomon követhető Csákvár és Oroszlány között a különböző erdőtársulások klímától, tengerszint feletti magasságtól függő elterjedése. A gyertyános-tölgyesekben a csertölgy már elmarad, a kocsánytalan tölgy kísérője a szürke, sima, hosszában kissé repedezett kérgű gyertyán (*Carpinus betulus*) és a szinte ezüstösen szürke, helyenként enyhén keresztbe repedezett sima kérgű bükk (*Fagus silvatica*). Az erdők elmaradhatatlan kísérő fája a tavasszal fehér virágpompában díszlő vadcseresznye (*Cerasus avium*).

Különösen a gyertyános-tölgyesekben elterjedt a kisvirágú hunyor (*Helleborus dumetorum*). Ennek zöld színű virágait csészelevelei alkotják. A szirmok helyén apró, nektártermelő tölcseket találni, melyek megporzásra csalogatják a kora tavaszi rovarokat. A hunyorfélék szép példáját mutatják annak, hogy a növényvilág hogyan küszöböli ki a létért folyó küzdelem miatt, a közeli rokonok közötti „gyilkos harc” kialakulását. Felosztják maguk közt a terepet, mindhárom hazai fajuk önálló elterjedési területtel rendelkezik: a kisvirágú hunyor a Dunántúli-középhegységben, a pirosuló hunyor (*Helleborus purpurascens*) az Északi-

középhegységben él, bár az utóbbi Visegrád-Dobogókő környékén is gyakori, az áttelelő, örökzöld levelű illatos hunyor (*H. odorus*) hazája pedig a Dél-Dunántúl.

A Vértesben leggyakrabban a gyertyános-tölgyesek növénye a fekete zászpa (*Veratrum nigrum*) tűnik fel, mely a liliomfélék családjába tartozik. Tőlevélrózsát alkotó levelei a párhuzamosan futó erek mentén rakottszoknya szerűen hajtogatottak. Egy méter magasra is megnövő szárukon június - augusztusban nyílnak laza bugában álló, sötét bíbor-feketés színű virágai. Keresztben átellenes, vékony szálas levelei, fehér virágai alapján jól felismerhető a gyertyános-tölgyesek tömeges növénye az olocsán csillaghúr (*Stellaria holostea*). Különleges élősködő növény: a vicsorgó (*Lathraea squamaria*). A zöld színtesteket, klorofillt nem tartalmazó, fehéres, halvány rózsaszín növény főleg a gyertyán és a bükk gyökerein élősködik. Egy oldalra hajló virágaival jellemezhető hajtásai, az avarréteget kissé felemelve tűnnek elő.

AZ ATLANTIKUS KLÍMA HATÁSA

Vértesnél jóval magasabbra emelkedő Északi-középhegységben, a cseres-tölgyes erdők fölé emelkedve, gyertyános-tölgyesekbe, majd bükkösökbe ér az erdőjáró. A Dunántúli-Középhegységben, s így a Vértesben is az atlantikus tájak hűvös, nedves klímáját kedvelő bükk számára már az alacsonyabb területeken is elegendő csapadék hullik évente. (A Vértes „magasabb” részein, 400 m fölött átlagosan több mint 700 mm/év. A Zalai- és Somogyi-dombságban már alig 200 m magasságban is bükkös erdőket találni.

Az alacsony középhegység jellegű, 400-480 m tszf. magasságú Vértes hegységben a növénytakarónak az éghajlati viszonyok változásával magyarázható magassági övei (erdős-sztyep - tölgyes - gyertyános tölgyes - bükkös) nem alakulhatnak ki. Ehelyett azonban jól megfigyelhető a klímaviszonyok horizontális - északnyugat - délkeleti irányú változása. A hegység délnyugati részében, a 400 métert megközelítő vagy annál magasabb tetők erdeit a Gánt - Kápolnapuszta - Szentgyörgyvárpuszta által meghatározott egyenestől nyugatra főleg bükkösök alkotják. E választóvonaltól északra egy tetőkön inkább gyertyános-tölgyesek uralkodnak, bükkösökkel csak az északi lejtőkön találkozni. Figyelemre méltóak azonban a régi erdészeti térképek, melyek szerint a múlt század végén még a hegység erdeiben a bükk lényegesen nagyobb szerepet töltött be. Erre utal a turistatérképeken olvasható földrajzi nevek közül is jó néhány, mint például: Macskabükk, Bükk-avas, Nagy-bükk, Bődön-bükk. Ezek a vidékeken ma már legfeljebb csak a hűvösebb, északi lejtőkön maradtak fenn az egykor kiterjedt bükkösök hírmondói.

A Vértes hegység növénytakarójának változatosságát igazolja, hogy a már említett mediterrán jellegű déli lejtők, alhavasi, magashegységi növényritkaságokat őrző szurdokvölgyek mellett az atlantikus klímahatás nyomai is megfigyelhetők. Részben az északnyugati Vértes csapadékosabb éghajlatának, részben pedig az ott található homoktakaró kedvező vízellátást biztosító hatásának tulajdoníthatók azok a szép öreg bükkösök, amelyek a Nyugati-Vértesben a Mindszent-puszta- Szentgyörgypuszta - Pátrácostető - Pusztakápolna közötti fennsíkon találhatók.

A Vértes legszebb, öreg, évszázados bükkösébe a „Pátrácsi bükkösbe” Csákberénytől a Horogvölgy kényelmes erdei útja vezet. Nevét egy helyenként tömegesen előforduló páfrányfélérről - a sasharasztról (*Pteridium aquilinum*) - népi nevén a „pátrác”-ról kapta. Gyakran embermagasságú leveleivel ez a legnagyobb hazai páfrányfaj.

A bükkösökben, gyertyános-tölgyesekben kora tavasszal, mielőtt megindul a lombfakadás, virágszőnyeg borítja a talajt. Az apró, lágyszárú növényeknek sietni kell, mert kilombosodás után alig jut fény az erdők sűrűjében a talajszintre. E koratavaszi növények föld alatti hagyományok, gumóik tápanyagraktárából merítenek erőt a korai kezdéshez, ahhoz, hogy az éppen eltűnő hó után, az avartakarót áttörve nyissák virágaikat. A jól ismert, s a kíméletlen gyűjtés miatt egyre fogyatkozó hóvirágot (*Galanthus nivalis*) követi a sárga virágú bogláros szellőró-

zsa (*Anemone ranunculoides*) és a fehér vagy lila virágú odvas keltike (*Corydalis cava*) virágtömege, s a fehér galambvirág (*Isopyrum thactroides*) és a sárga tyúk-tarj (*Gagea lutea*) törékeny apró virágai.

Magyarországon csak a Vértes és a Bakony gyertyános és bükkös erdeiben él egy atlanti-mediterrán tájakon elterjedt örökzöld félcserje, a babérboroszlán (*Daphne laureola*). Közel méteresre növő hajtásain a fényes, bőrnemű levelek hónaljában ülnek tavasszal az apró, sárgásfehér, négyszirmú virágai. A legnedvesebb talajú, sziklatörmelékes bükkösök kora tavaszi növénye a bókoló fogasír (*Dentaria enneaphyllos*), mely nevét onnan kapta, hogy föld alatti, vízszintesen kúszó gyöktörzsén fogacskára emlékeztető képződmények vannak. Hajdan „gyógyír” volt ez sokféle betegség ellen.

Mindszentpuszta környékén ma már csak a Ciklámen-völgy neve őrzi egy Nyugat-Magyarországon gyakori növényritkaság emlékét. Az erdei ciklámen (*Cyclamen purpurascens*) pár éve még szép számmal élt a Vértes egyik rejtett völgyében. Eredeti őshonosságát ugyan kétségbe vonják, hiszen a közvetlen közelben Mindszentpusztán egykor szerzetes kolostor működött, s mivel a közelben másutt vadon nem fordult elő, feltételezhető, hogy betelepítették. Még ha származása vitatott is kár, hogy napjainkra erősen megfogyatkozott.

A bükkösök számára kedvező klímáról azonban továbbra is tanúskodik a két szív alakú leveleléről, parányi fehér virágfürtjéről felismerhető árnyékvirág (*Majanthemum bifolium*), valamint a Dél- és Nyugat-Dunántúlon üde talajú erdőkben élő magyar varfű (*Knautia drymeia*). Ritkaság az eddig a Vértesből csak Vitényvár környékéről előkerült medvehagyma (*Allium ursinum*), mely főleg a Dél-Dunántúlon terjedt el.

Az erdei aljnövényzet gyakori fajai közül sokfelé találkozhatunk a bukksásslal (*Carex pilosa*). Áttelelő leveleinek széle - különösen, ha fény felé fordítják - jól láthatóan pillás szőrű. Helyenként tömeges, kisebb nagyobb foltokat, telepeket alkot a szagos müge (*Galium odoratum*). Apró fehér virágairól, örvösen álló leveleiről jól felismerhető. Kumarin-tartalmú leveleit dohányillatosításra és egy különleges pálinkaféle - a „Waldmeister”, azaz erdőmester - ízesítésére használták. Fényes, bőrnemű, vese alakú leveleivel tűnik fel a kapotnyak (*Asarum europaeum*). Szenyyes, ibolyaszínű virágai az avarrétegbe rejtve nyílnak, megporzásukat, s magjaik terjesztését hangyák végzik.

Főleg a hegység északkeleti részében, a legüdébb talajú bükkösök aljnövényzetében különleges virág az erdei nyenyéljohozzám (*Impatiens grandiflora*), mely nevét onnan kapta, hogy beérett termései érintésre felpattannak, s magjaikat messze repítik.

Az erdei nyiladékok szélén gyakori gyom, a hazai flóra egyik legmérgezőbb növénye, a nadragulya (*Atropa belladonna*). Hatóanyaga a szemészeti vizsgálatok során a pupilla tágítására használatos gyógyszernek - az atropinnak - az alapanyaga. Ez a felhasználási terület nem a mai kor találmánya. Az ókori rómaiak idején a nő szépségideál (a szépasszony - vagyis bella donna) elmaradhatatlan hódító kelléke volt a tág pupilla, s ilyen „szépítő” célra használták több ezer éve e növény kivonatát. Fekete bogyó termései - mivel főleg a gyerekeket a szederre emlékeztetik - súlyos veszélyt, esetleg halálos kimenetelű mérgezést is okozhatnak.

A Vértesben a bükkösök területének csökkenése, a bükkös állományok „kiöregedése” arra enged következtetni, hogy ez az atlantikus klímát kedvelő erdőalkotó fafaj ma már itt ökológiai tűrőképességének határán van. Bizonyára ez a magyarázata annak, hogy itt a bükk természetes úton nehezen újul. A jó makktermés csak 10-15 évenként következik be. A csíranövények megmaradása a szeszélyes időjárás, az egyre gyakrabban ismétlődő aszályos nyarak miatt kétséges. A „Pátrácsi bükkös” életfeltételeit károsan befolyásolja a hegység északnyugati előterének nagyarányú erdőkitermelése, különösen a Pusztavám, Oroszlány közelében folyó intenzív bányaművelés, a külszíni fejtések nyomán keletkezett hatalmas kiterjedésű,

terméketlenné vált területek létrejötte. Az erdőtörténeti reliktum állományok megőrzése botanikai, erdészeti és esztétikai, jóléti szempontból egyaránt fontos - bár nem éppen nehézségektől mentes - feladat.

Állatvilág

Gerinctelenek

A vértesi táj gerinctelen állatok szempontjából legérdekesebb élőhelyei: a dolomit sziklagyeppek és molyhostölgyes karsztbokorerdők. Az itt élő rovarvilág sok hasonlóságot mutat a Budai hegyek, Pilis, valamint a Kelet-Bakony és Balaton felvidék rovarvilágával. Ugyanakkor sajátosan helyi, csak itt, vagy másutt alig előforduló ízeltlábúak is fémjelzik a táj egyedülálló értékeit. A Középhegységre jellemző zárt tölgyesek, gyertyánosok, bükkösök és szurdokerdők is megtalálhatók itt. E szigethegység „belső” életterei közül legjelentősebbek a hűvös, jégkorszaki maradványfajokat fenntartó völgyelések, szurdok-völgyek. A felsoroltak mellett azonban a Vértesszőlő lábánál található alföldi jellegű tájak: löszpuszták és láprétek is színesítik az élőhelyeket.

LÁPRÉTEK A SÍKSÁG PEREMÉN

A planktonikus növényi és állati szervezetek mellett a gerinctelen vízifauna tagjai is fontos szerepet töltenek be a vizek anyag- és energiaforgalmában, biomasszát termelnek, és nem utolsósorban fontos táplálékállatai a vízben élő vagy a vízből táplálkozó gerinceseknek. Egyed- és fajszámuk az állandóan vízzel borított részeken nyilvánvalóan nagyobb, de az időszakos tocsogókban is felszaporodhatnak egyes fajok, csoportok. A területek jellegéből adódóan elsősorban az álló vagy csendes folyású vizek apró lakóival találkozni.

A Csíkvarisai-rét jégkorszaki reliktum jellegét és háborítatlanságát bizonyítja egy endemikus, ritka hazai egyenesszárnyú (*Orthoptera*), a magyar tarsza (*Isophya costata*) előfordulása. A kutatók az elmúlt években a legnagyobb ismert hazai populációját fedezték fel itt e jégkorszaki maradványfajnak. (Szövényi Gergely). A másik hasonló ökológiai adottságú kedvelő ritka lepkefaj a barnászörög földibagoly (*Xestia sexstrigata*), mely eddig hazánk hét pontjáról volt ismert meglehetősen kis egyedszámban, itt pedig rajzása idején a leggyakoribb éjjeli lepkefaj volt. (László M. Gyula)

A Császárpatak vize itt erősen eutrof jellegű, a szervesanyag-terhelés miatt, s így életközössége is elég szegényesnek mondható. Azok az élőlények az uralkodók, amelyek a magas szervesanyag tartalmú vizeket igénylik illetve eltűrik.

Sűrű szövésszerű mintavető hálót megmerítve tömegesen látható a rákok osztályába tartozó víziászka (*Asellus aquaticus*) és rengeteg az árvaszúnyog (*Chironomus plumosus*) lárva. A víz színén a növényzettel kevésbé benőtt részekben a közönséges molnárpóloskák (*Gerris paludum*) szaladgálnak, a vízben feltűnik egy-egy keringőbogár (*Gyrinus substriatus*). A növényzettel fedett szakaszok a vízcicsigák tartózkodási helyei. A vízben úszó lebegő leveleken vagy a merdfejeneken rögzülve láthatók. Leggyakoribb a közönséges vízcicsiga (*Bithynia tentaculata*) és a nagy tányércsiga (*Planorbis corneus*).

A rét elöntései, vízzel telt mélyedései már „ránézésre” is kedvezőbb vízminőségről tanúskodnak. Természetesen ezt alátámasztja az itt élő fajok sokasága is. Az átlátszó vízben a nagy mocsárcsiga (*Limnea stagnalis*), a nagyszájú pocsolyacsiga (*Lymnea peregra* var. *ovata*) és az éles csiga (*Planorbis planorbis*) is előfordul már. A gyűrűsférgeket, a kifejlett állapotban vért szívó orvosi pióca (*Hirudo medicinalis*) és a ragadozó életmódú lónadály (*Haemopsis sanguisuga*) képviseli. A vízfelszín alatt nagy a mozgás. Közönséges búvárpóloskák (*Sigara striata*) tűnnek el egy pillanat alatt szem elől. Arrébb hanyattúszó és hátónúszó póloskák (*Notonecta viridis*, *N. glauca*) eveznek el. Az aljzaton a nehezen észrevehető viziskorpió (*Nepa cinerea*) les zsákmányára. A víz telis tele a különböző szitakötőfajok lárváival. Köztük

az ugyancsak ragadozó sárgaszegélyű csíkbogár (*Dytiscus marginalis*) lárvái is feltűnnek hatalmas rágókkal és fogókkal „felszerelve”. A víz léptekre hullámossá vált felszínén rozsdáshátú molnárpóloskák (*Gerris thoracicus*) igyekeznek odébbállni.

A sásosban gázolva a vízfelszín fölött óriási a nyüzsgés. Szitakötők százezrei röpködnek kiváló táplálékállataként a levegőben vadászó madaraknak. Némelyikük még alig vetette le lárvabőrét, puha szárnyait, potrohát napoztatja. Nagy tömegben jelenlévő fajai: a gyakori légivadász (*Coenagrion pulchellum*), a szép légivadász (*C. puella*), a kék légivadász (*Ischnura elegans*), a közönséges szitakötő (*Sympetrum vulgatum*), a laposhasú acsa (*Libellula depressa*). Az alföldi szitakötő (*Sympetrum sanguineum*) a sebes acsa (*Anaciaeschna cyanea*) vagy a több mint 7 cm-re megnövő óriás szitakötő (*Anax imperator*) már ritkábban figyelhető meg.

A Csíkvarsai rét vizeiben élő a teljesség igénye nélkül felsorolt fajok bemutatása az élőhelyek vízutánpótlását biztosító dréncsővekből kiömlő vízfolyásnál fejeződik be! A befolyón keresztül tavasszal szinte zúdul befelé a víz, de még nyáron is jut a rét mélyebben fekvő részeibe. Kiváló minőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy „bioindikátorként” (biológiai folyamatot jelző) tüskés bolharák (*Gammarus roeseli*) és a mocsári tegzesek (*Lymnephilidae*) családjába tartozó fajok is élnek itt. A tegzesek, leginkább molylepkére emlékeztető rovarok, sokak szerint a vízi élettér legérdekesebb tagjai közé tartoznak. Lárváik vízben fejlődnek, lágy potrohukat maguk építette tegzesben, védik, amelynek anyaga növényi törmelék, vízínövények magvai, és ahol van, apró kavics.

SZÁRAZ FÜVES PUSZTÁK

A száraz füves pusztákon, a Vértes lejtőin gyakran találkozni a farkaspók (*Lycosidae*) se-lyemszállal bélelt függőleges járataival. A farkaspók többnyire éjszaka vadásznak. Tevékenységük nyomai a bejárati nyílások környékén gyakran megtalálhatók. A zsákmányolt rovarok (prédaállatok) marad-ványai (lábak szárnyfedők, stb.) szegélyezik a póklakások bejáratait.

Itt leggyakoribb a pokoli cselőpók (*Lycosa vultuosa*), jellegzetessége, hogy a nőstényeik a petéiket a potrohuk végéhez rögzített gömbölyű, kissé lapított tokban hordják. A petékből kikelő kis pókok egy ideig anyjuk hátán utaznak. Ha szerencséje van a természetjárónak, akkor napközben is találkozhat e kedves családi idillel. A farkaspókok megtizedelője egy furcsa kinézetű és életmódú rovar, a fogólábú fátyolka (*Mantispa styriaca*). E rovar lárvakorban a farkaspók petetokjában tartózkodik, és a pókok petéit fogyasztja. Ha az ember közelebből megnézi e ragadozó természetű fátyolkát, látni, hogy a mellső végtagjai megtévesztésig hasonlítanak egy másik vérszomjas ragadozó elülső fogólábaira. Ez a rovar az ájtatos manó, vagy más néven imádkozó sáska (*Mantis religiosa*), a fogólábúak rendjének egyetlen hazai faja. Ennek a ragadozó egyenesszárnú rovarnak „imádkozó kezei” mellső lábai félelmetes fogó fegyverként működnek. Mint a bicska pengéje, úgy csapódik össze karmos lábíze, s mivel tüskékkel van felfegyverezve mindkét lábíz, az áldozat nem menekülhet el. A poloskák között is akad „fogólábú” faj a fogólábú poloska (*Phymata crassipes*) mely a száraz, meleg déli lejtőin, napsütötte tisztásain található e tájnak.

SZIKLÁK SZIKLAGYEPEK KARSZTBOKORERDŐK

A karsztbokorerdők talajának gerinctelen élővilágát Loksa Imre tárta fel a Vértesben. Kutatásait Csókakőn és Csákváron folytatta. A kutatás során kijelölt megfelelő növénytársulásban 25x25 cm²-es négyzeteken a földfelszín és a fűszálak apró élőlényei, un „szippantó” segítségével üvegekbe, ill. „fűháló”-ba kerülnek. Tíz ilyen próbagyűjtés már jól jellemzi a talajfelszín életét. De még több segítséget ad a 10 db földbeásott gyűjtőpohár, melyek főleg éjjel

„dolgoznak”, hiszen a nagy meleg elmúltával sok élőlény csak éjjel aktív. Tavasszal, nyáron és ősszel minél több négyzetfelvételt végez a kutató. A föld alatti ún. talajélőlényekről késsel kivágott, 10x10x10 cm-es talajdarabok tanúskodnak. Ezeket nylonzacskókban begyűjtve, ott-hon a laboratóriumban „kifuttatja”: a meleg hatására kimásznak, és a gyűjtőüvegbe hullanak. Ez a három módszer mind minőségi, mind mennyiségi vizsgálatra alkalmas.

A szorgalmas munkával egyenként szétválogatott és meghatározott, átvizsgált élőlények fajösszetételét átszámítással, 1 négyzetméterre kivetítve, a kutató megkapja az egyedszám sűrűségét. A Vértesben végzett kutatás igen pontosan megállapította az alig 1-3 mm-es apró ősi ízeltlábú állatok mennyiségi-minőségi viszonyait, munkájuk produkcióját. Így közel 200 állatfaj került elő. Nem vette be a fajszámba a nagy számú bogár, poloska, szöcske, sáska, stb. fajt. Legnagyobb számban a következő állatok élnek a karsztbokorerdő talaján:

- Ászkarákocskák vagy pincebogarak (*Isopoda*) 4 faj
- Ikerszelvényesek (*Diplopoda*) 12 faj
- Százlábúak (*Chilopoda*) 15 faj
- Ugróvillás ősróvarok (*Collembola*) 39 faj
- Hangyák (*Formicidae*) 20 faj
- Pókszabásúak (*Arechnoidae*) 84 faj

Néhány szót ezekről az alig ismert állatokról. A növényekhez hasonlóan az itt élő apró ízeltlábúak között is sok a mediterrán, déli-, délkelet-európai faj.

Az **ászkarákocskák** közül a *Tracheoniscus balticus* nevű kelet-európai melegkedvelő, szárazságtűrő faj, a sziklagyepek, füves tetők jellemző állata. Ugyanígy az *Ophiulus fallax*, amely még a Gerecsében is megvan, de tovább nem terjed.

Az **ikerszelvényesek** közül 5 karakterisztikus, nagy számban élő fajt említ fel. A *Brachydesmus dadayi* a Daday professzorról elnevezett hazai endemikus faj, mely a Vértesnél északabbra már nem terjed, és itt kiemelkedően nagy számban él. *Heteroporatia bosniense* fajneve szintén jelzi balkáni származását. A *Cylindriulus horváthi* fajból ősszel 161 példányt, a *Polyxenus lagurus*-ból tavasszal 300, nyáron 800, ősszel 600 példányt számolt meg négyzetméterenként. Három csoport apró ősi ízeltlábú (*Symphyla*, *Paupoda*, *Protura*) tavaszi-őszi négyzetméterenkénti fajszáma 3-400-tól 2000 darabig terjed.

Százlábúak. Míg az előbbiek főleg avarbontó, talajképzésben fontos szerepet játszó apróságok, a fejlett százlábúak már inkább ragadozók. 13 fajuk él a Vértesben. A *Lithobius muticus* a leggyakoribb (70 %, 67 példány/m²). A *Henia illyrica*, mint neve is mutatja, nyugat-balkáni, illír faunaelem.

A Vértes egyik leghíresebb ízeltlábúja, az **öves százlábú** (*Scolopendra cingulata*). Vértesi előfordulása teljesen szigetszerű, hazánkban máshonnan nem ismerős, ugyanilyen szigetszerű az ausztriai előfordulás a Lajta-hegység meleg mészkőszikláin, egyébként Magyarországtól délre, a Balkánon elterjedt. Testét kemény, vöröses-sárga páncél fedi, minden szelvényen egy pár lábbal. A 10 cm nagyságot is eléri, gyors mozgású százlábú. Fején 1 pár állkapocslába hatalmas, sarló alakú rágókaromban végződik, áldozatába mélyesztve bénító hatású mérget fecskendez belé. Nappal sötét, párás helyen kövek alatt pihen, s napkelte után indul el zsákmányolni. Lapos fején ülő, igen érzékeny, s hosszú tapogatójával „tájékozódik, kutat”. Minden elérhető megérint. Négy apró szeme nem játszik szerepet a sötétben, a mozgékony tapogatók

viszont annál intenzívebben működnek. Kedveli a déli, erősebb sugárzású lejtőket, sziklagyepeket. Kövek alatt, sziklarepedésekben húzódik meg, s éjjel zsákmányol. Rendkívül érdekes „násztáncuk”, mely nyár elején figyelhető meg. A hím és a nőstény föld alatti járatokban találkozik egymással. Testükkel kör alakot formálva, tapogatóikkal kölcsönösen simogatják potrohvégüket. A hím a járatot szövőmirigyeinek szövődékével hirtelen beszűkíti, melyen csak keskeny, testnyi széles nyílást hagy. Ezen át rakja le a hím a háló alsó részére spermatartóját (spermatofora). A nőstény állandó kontaktust tart (antennái révén) a szövőmunkát végző hímmel, feszülten figyeli munkáját. A 4 mm nagyságú, bab alakú spermatartó táskát ivarnyílásán át azonnal felveszi. Ez az indirekt megtermékenyítés, spermafelvétel csak igen fejlett idegzetű ízeltlábúaknál van meg. Egy hónap múlva, június kezdetén a nőstény csáprágói segítségével egy kő alá ássa be magát. Hátsó testét feje alá emelve, meggömbült kör alakú testhelyzetben kb. 20 db hófehér, golyó alakú petét rak. Ezután hátára fordul, hogy kettős tekercsbe kanyarodva, egészen szoros spirált alkotva az egész tojáscsomót a hasoldalra juttassa, és lábaival eltakarja, „100” karjával átölelje. 2-4 hétig őrzi testével a petéket, szoros spirált formálva, anélkül, hogy a hosszú idő alatt bármit is mozdulna vagy enne! A kékeszöld színű apróságokat a vörös fejű anya nagy rágóival a harmadik vedlésig védi a rabló rovarlárváktól, bogaraktól, aztán elszélednek, s önálló életet kezdenek. Milyen csodálatos ivadékgondozás! Milyen gazdag élet bújik meg láthatatlanul a sziklák alatt, a kopárnak tűnő talajfelszínen és a talajban.

Ugróvillás ősi rovarok 38 fajt állapította meg a kutatás Csákvár fölött. Gyorsan felmelegedő sziklatörmelék, vékony talajon gyér vegetáció, jellemzi ezt az élőhelyet. Az *Orchesella bulgarica* balkáni faj a Vértes legészakibb előfordulási helye. A *Heteromurus major* is jellemző mediterrán faj minden cserszömörécében előfordul. A talajban ezen ugróvillás ősróvarok élnek a legnagyobb egyedszámban. 1956-ban Csákváron a kutatási helyen tavasszal 12000-20000, nyáron 15000-31000, s ősszel 16000-36000 példányt számoltak meg négyzetméterenként a kutatók. Szinte hihetetlen! S ez a kis apróság milyen fontos, munkája a termőtalaj előállítása szempontjából nélkülözhetetlen!

A **hangyák** közül is sok speciális élőhelyi igényű faj található itt! A Vértesnek ezen az élőhelyén a bokros, füves erdőségeken 20 hangyafajt talált a kutató. A *Ponera coarctata* mediterrán faj, mely a sziklagyepekben, sztyepekben és meleg tölgyesekben is otthonos. Legnevezetesebb melegkedvelő, szárazságtűrő mediterrán hangyafaj a karsztbokorerdőkben az *Aphaenogaster subterranea*. Melegebb kor (vagy jégkorszakelőtti vagy, ún. interglaciális melegperiódus) emléke, mely délről egy kedvezőbb melegebb klímaperiódusban vándorolt be és a meleg sziklagyepen, mint reliktum, maradványfaj él ma is. A *Messor structor* szintén melegkedvelő, xerotherm, jellemző hangyafaj. Különös a *Dolichoderus quadripunctatus*, dél-délkelet-európai faj, mely igen nagy hőigényű, 18 °C alatt nem hagyja el bolyát. Inkább falakó, vén molyhos tölgyek odvában, fahasadékokban építi „várát”, nektárból és levéltetvek váladékából él. Gyakori, déli-délkelet-európai elterjedésű faj a *Camponotus aethiops*. Nagy kövek alá építi fészket a szintén délkelet-európai *Camponotus vagus*. A *Camponotus ligniperda* gyakori, főleg erdőszéli fák tövében építkezik.

Az itt élő **pókszabásúak** között is sok olyan faj él itt, amelyek nagyon ritkák. A kaszáspókokkal és álskorpiókkal együtt 84 fajt találtak eddig a karsztbokorerdőkben. A pókok közül a legjellemzőbb a magyar aknáspók (*Nemesia pannonica*). Herman Ottó fedezte fel és írta le ezt a szubendemikus talajlakó pókfajt. A legnagyobb példány-számban a Mecsek-Villányi-hegységben él. A Vértestől észak-kelet felé már alig él. Mivel egész nap földi lyukban lakik, jelenlétét csak a pohárcsapdák bizonyítják. Főleg a meleg sziklagyepeket és a füves sztyeppet kedveli. A *Leptyphantes anguliformis*, Loksa Imre által leírt pókfaj egyedül Csókakőn került elő. Ugyancsak endemikus a Balogh János prof. által leírt *Microneta spinigera*. A *Wideria cucullata* eddig csak a Vértesben került elő. A *Pholcomma gibbum*, mely Dél-Európában, sőt Algírban is él, hazánkban egyedül a Mecsekben és Csókakőn fordul elő. Balogh prof. másik

felfedezettje a *Lathys falcigera* subendemikus faj csak a Dunáig terjed. Még három fajt talált Loksa Imre, melyek eddig csak Csókakőről ismertek: *Zelotes hermanni* pontusi faj, melyet Dobrudzsán gyűjtött, s hazánkban egyedül Csókakőn. *Ceto laticeps* dél-európai faj. A *Gnaphosa modestior* a Villány-Mecseki előforduláson kívül a Somlón és a Vértesben él, dél-kelet-európai, balkáni faj. A *Dysdera ninnii* dél-délkelet-európai faj, a Vértesnél északabbra nem terjed. A *Zacheus hungaricus* főleg fákon élő endemikus kaszaspók. A bibliai Zacheus nevét kapta, mert kistermetű fákra mászik.

A Vértesben mindenütt gyakori a nyergesszöcske (*Ephippigera ephippiger*). Nyár végén főleg alkonyati, esti órákban hallatja jellegzetes tompán cirpelő hangját. Pirregését szívesen hallgatja az ember erdei kirándulásokról hazajövet, vagy a préház tornácán - ahogy illik - „egy pohár bor és pipaszó mellett”.

Legértékesebb, s egyúttal a legnagyobb európai szöcskefaj, az igen különös ritka elterjedésű fűrészlábú szöcske (*Saga pedo*). Száraz, meleg, füves déli lejtőkön él. E jégkorszak utáni meleg periódus maradványfajnak az elterjedése szigetszerű, szétszórt előfordulási helyei Spanyolországtól hazánkban keresztül az Uralig találhatók meg. Szinte meseszerű, ijesztő „sátáni” lófeje van. Hosszú lábain levő karmok közötti tapadókoronggal, a fűszálakon, bokrokon kitűnően kúszik. Vaskos, csupasz, szárny nélküli teste hosszú kard alakú tojócsőben végződik. Eléri a 10 cm-t. Eddig csak nőstényeket találtak a kutatók, s így feltehetően „szűznemzéssel” szaporodik. Meleg szeptemberi-októberi napon a laza talajba merőlegesen mélyíti be tojócsővét, s 30-40, erős kitinnel védett petét rak le egyenként a földbe. Tavasszal bújnak ki a lárvák, melyek több vedlés után fejlődnek ivarérett állatokká. Szárnyuk nem fejlődik. Mozgás közben igen lusták, de zsákmányoláskor annál fürgébbek. Fűben, vagy alacsony csereszömbörcbokron ülve leselkednek, a környezetükbe teljesen beleolvadva mozdulatlanul, sáskára és egyéb rovarokra. Az áldozatra oldalról ugrik rá és másodperc tört része alatt, rácsap mellső lábaival. Ez olyan gyorsan történik, hogy szemmel nem kísérhető. A zsákmány a tövisekkel különlegesen felszerelt első lábpár fogókosarába kerül. Ezután ferdén lefelé álló erős állkapcsával megöli, megrágja. Menekülés közben nagy lépésekkel igyekszik, igen hosszú hátsó lábaival ilyenkor 40 cm-es ugrásokra képes. Egyedül élő szöcskefaj, a kultúra által még nem érintett ősi száraz sziklagyepek lakója.

Ritka cincérfaja a Vértes sziklafüves lejtőinek az árgusszemű cincér (*Phytoecia argus*). Tápnövénye a füves déli lejtőkön tenyésző növény: a változó gurgolya (*Seseli varium*).

Egyre ritkuló, nappal repülő, ragadozó életmódú recésszárnýú (*Neuroptera*) a sebesröptű rablópilóta (*Ascalaphus macaronius*). A Vértes száraz, meleg napsütötte lejtőin, tisztásain akadni rá. A lepkeszerűen, csapongva repülő bunkóscsápú rovar szárnyai sárga-fekete rajzolatúak.

A lepkék közül (*Lepidoptera*) jellegzetesen vértesi (és kelet-bakonyi) lepkefaj, a kecsesröptű fehérlepke (*Pieris ergane*), mely a közismertebb fehérlepkéktől (káposztalepke, réपालépkék, repcelepke) finomabb, pasztellozabb rajzolatával és kisebb termetével tér el. Évente három nemzedék repül, lépten, nyomon találkozni vele napsütötte sziklagyepekben, vagy a hegység belsejében, napos tisztásokon. A sziklai fehérlepke izolált, legészakibb előfordulása Magyarországon itt található. E főként tengeremelléki lepkefaj Délkelet-Európában, Kisázsiaiban és Iránban elterjedt.

A Magyarországon mindenütt megtalálható védett pillangóink a színpompás fecskefarkúlepke (*Papilio machaon*) és a kardoslepke (*Iphiclidides podalirius*) a Vértesben is gyakori. Két nemzedékével, tavasszal és nyáron gyakran találkozni. Míg a fecskefarkúlepke hernyója a száraz élőhelyeken, réteken mindenütt gyakori vadmurokon (*Daucus carota*) él, a kardoslepke a településeken ültetett őszibarack fák leveleit fogyasztja. Értékes eleme a Vértes-hegység faunájának a lápi gyöngyházlepke (*Brenthis ino*). Magyarországon csak a nyugati határszélen, az Aggteleki Karszton és a Vértesben fordul elő. Évente egyszer repül, rajzása egybeesik a hegy-

ségben sokfelé elterjedt fagyal (*Ligustrum vulgare*) virágzásával. Nyár elején a Vértesben sokfelé találkozni, többnyire a fagyal virágain szívogató lápi gyöngyházlepke egyedeivel. A lápi gyöngyházlepke gyakran barna gyöngyházlepkék (*Brenthis hecate*) és málna gyöngyházlepkék (*Brenthis daphne*) társaságában található.

HÚVÖSEBB KLÍMÁJÚ „BELSŐ” ÉLETTEREK

A Vértes hegység bogarai közül említésre érdemesek a védett nagytestű futóbogarak (*Carabidae*). Közülük a változó futrinka (*Carabus scheidleri*) egy önálló formája fordul itt elő a „vértesensis” melyet a Fáni-völgy, Pátracos tető és Mindszentpuszta környékén találtak, és innen írtak le az 1970-es években. A bükkösök, gyertyánosok sajátos ritka futóbogara a lapos kékfutrinka (*Carabus intricatus*). Ez a lapostetű, kék vagy kékeszöld ragadozó bogár a korhadó bükkfák leváló, laza kérge alatt található leginkább. Itt vagy az erdő talaján vadászik a többi futóbogár (*Carabidae*) fajjal együtt. A futóbogarak fontos szerepet játszanak az időnként felszaporodó erdei kártevők szabályozásában, visszaszorításában. Közülük említésre érdemes a bőrfutrinka (*Carabus soriaceus*), kékfutrinka (*Carabus violaceus*), domború futrinka (*Carabus glabratus*), aranypettyes futrinka (*Carabus cancellatus*).

Sokak szerint a Vértes legszebb cincére a bükkösök jellegzetes bogara a havasi cincér (*Rosalia alpina*). A fakitermelés a havasi cincér megritkulását eredményezheti.

A többnyire csillogó testű díszbogarak (*Buprestidae*) is szép számban fordulnak elő a Vértesben. A bükkös díszbogár (*Dicerca berolinensis*) az idős bükkök törzsén, míg a hársfa díszbogár (*Lampra ritulans*) a hársak levelein napfürdőzik. A vegyesállományú erdőkben helyenként értékes színezőelemként jelennek meg a hársak (*Tilia spp.*). A hársakban fejlődő hársfacincér (*Stenostola ferrea*), fémcsincér (*Stenostola dubia*), foltos hársfacincér (*Oplosia fennica*) és a hárs rőzsecincér (*Exocentrus lusitanus*) a Vértesben is előfordulnak. Általában a tápnövény ágain és levelein tartózkodnak. Közülük a foltos hársfacincér csak kevés hazai lelőhelyről ismeretes, a többi viszonylag gyakoribb. Ugyancsak előfordul a rendkívül ritka, rejtett életmódú szilcincér (*Akimerus schaefferi*), vércincér (*Purpuricenus kaehleri*), valamint a kékeszöld facincér (*Rhopalopus insubricus*). Utóbbi mezei juharban (*Acer campestre*) fejlődik.

Ritka, és talán kiveszőben lévő védett lepkefaj a színpompás farkasalmalepke (*Zerynthia hypermnestra*). E tarkaszárnyú nappali lepke előfordulása tápnövényének fennmaradásától függ. Tápnövénye a farkasalma (*Aristolochia clematitis*) főként a csókakői Vár-völgyben és a Csíkvarsai-réten tenyészik. Az őshonos fauna gazdagodásához vezetett a tájidegen feketefenyő telepítése a Vértesben. A fenyőn megtelepedett monofág cincérfajok, mint a daliáscincér (*Acanthocinus aedilis*), *Acanthocinus griseus*, fenyvescincér (*Monochamus galloprovincialis*), és fenyő tövisescincér (*Rhagium inquisitor*)

A BÜKKÖSÖK, CSERES-TÖLGYESEK, ÉS ELEGYES SZÁLERDŐK ROVARVILÁGA

Külön említésre érdemesek a bábrabló bogarak (*Calosoma sp.*) melyek a hegység tölgyesiben főképpen „hernyójárásos” években gyakoriak. Az erdei gyapjaslepke (*Lymantria dispar*) tömegszaporodása (gradációja) idején lépten-nyomon találkozni az aranyos bábrabló (*Calosoma sycophanta*) és a kis bábrabló (*Calosoma inquisitor*) vadászó egyedeivel amint a fák törzsén és az ágakon szorgoskodnak. Rendkívül ritka ugyanakkor az északkelet-európai elterjedésű smaragd bábrabló (*Calosoma reticulatum*), melyet Csákvár környékén találtak. Ritkaságára jellemző, hogy évekkel később még Mosonmagyaróváron is észlelték, de azóta Magyarországon újabb példányok nem kerültek elő. Feltételezhető, hogy a Vértesben ma is él, de populációja erősen megritkult.

A ganéjtúró bogarak (*Scarabaeidae*) közül gyakran találkozni az erdei ganéjtúró (*Geotrupes vernalis*) és a közönséges ganéjtúró (*Geotrupes mutator*) egyedeivel amint az úton elhullajtott állati ürüléken „dolgoznak” az erdő mélyén. A kopárabb hegyoldalakon, lejtőkön nyúl vagy birkaürüléken a bizarr külsejű lőcs lábú ganéjtúró (*Sisyphus schaefferi*) és a *Gymnopleurus mopsus* (magyar neve nincs) tevékenykednek csoportosan. A ritka ganéjtúrók közül előremere-
redő szarvat hordanak az aprótermetű, mozgószarvú ganéjtúró (*Odontaeus armiger*) és a kizárólag föld alatt fejlődő szarvasgombában élő, alig másfél centiméteres *Bolbelasmus unicornis*. E két fajjal többnyire csak alkonyati-éjszakai rajzásuk idején találkozni. Ugyancsak meleg alkonyati estéken, meleg tölgyesekben látni nagyritkán az orrszarvú bogarat (*Oryctes nasicornis holdhausi*), mely az utóbbi évtizedekben nagyon megfogyatkozott.

A hat Magyarországon előforduló szarvasbogár (*Lucanidae*) közül valamennyi megtalálható a Vértesben is. Legközismertebb közülük a „nagy” szarvasbogár (*Lucanus cervus*), mellyel meleg nyári estéken még gyakran találkozni. Európa legnagyobb bogara Magyarországon is védett. Az öreg, korhadó tölgyek megfogyatkozása, és a tudatosabb erdőművelés előbb-utóbb a hazai populációk megfogyatkozásához vezetnek. Hasonló élőhelyigényei vannak a nagy hőscincérnek (*Cerambix cerdo*), mely főként az idős hagyástölgyekben fejlődik. A bogár napközben a lárvái által agyonlyuggatott tölgyóriásokon vagy tuskókon napozik. A tölgy és bükkerdőkben gyakran találkozni lomhatestű gyászcsincérrel (*Morimus funereus*). Rejtett életmódú, pompás rajzolatú bogár a létracincér (*Saperda scalaris*) melynek lárvája az elegyes, vegyes állományú erdőkre jellemző, szórványos előfordulású vadcserezsnye (*Prunus avium*) fájában fejlődik.

Ugyancsak látványosan visszaszorult a Vértesben (Mór, Csókakő, Csákvár) oly jellemző szőlőművelő területek hajdan közismert bogara a nagyfejű csajkó (*Lethrus apterus*). Megfogyatkozása az intenzívebb szőlőművelés (rovar irtószerek és gépi talajművelés) következménye itt a Vértesben, és egyebütt is.

A gyöngyházlepkék rokonai a nappali pávaszem (*Inachis io*), nagy rókalepke (*Nymphalis polychloros*) és az egyre ritkább gyászlepké (*Nymphalis antiopa*). E három védett nappali lepkénk áttelelt példányaival, tavasszal, vagy nemzedékeivel többfelé találkozni a hegység erdei útjain. Ugyancsak a tarkalepkék (*Nymphalidae*) családjába tartoznak a vándor természetű atalanta lepke (*Pyrameis atalanta*) és a bogáncslepké (*Pyrameis cardui*). E fajok egyedei csak a nyarat töltik itt, a nyárvégi nemzedékek déli tájakra vonulnak telelni (akárcsak a vonuló madarak).

Különös története van a Vértesben is megtalálható csőröslepkének (*Lybithea celtis*). Ugyanis Magyarországra 1945-ben települt be déli tenyésztőterületekről, és azóta is sokfelé megtalálható, de többnyire ritka. Jelenléte a települések (Mór, Csákvár, Csákvár) utcáin előszeretettel ültetett ostorfa (*Celtis occidentalis*) jelenlétével függ össze, ugyanis ez a növény a tápnövénye. Áttelelt, vagy nyár derekán fejlődött lepkékkel a tápnövény környékén, vagy völgyekben találkozni leginkább. A lepkék virágzó növényeken (*Clematis vitalba*, *Sambucus ebulus*, *nigra*) szívogatnak, vagy a nedves talajon üldögélnek legszívesebben.

A VÉRTESI NATÚRPARK KIEMELKEDŐ JELENTŐSÉGŰ NAGYLEPKÉFAJAI ÉS AZOK ELTERJEDÉSE

Kisázsiai tarkalepke (*Melitaea ogigya*)

Az utóbbi években kimutatott, ritka lepkefajunk (Bálint, 1991). Korábban a nagy tarkalepke (*Melitaea phoebe*) kistermetű dolomit sziklagepekhez kötődő endemikus hazai alfajának (*ssp. Kovács*) tartották (Gozmány, 1968). E faj elterjedése Kis-Ázsiától a Balkánon át Pannóniáig húzódik. Szubmediterrán molyhostölgyes karsztbokorerdők lepkefaja. Magyarországon

a Vértes, Pilis, Budai hegyek, Bükk, Északborsodi-Karszt az előfordulási helyei. A vértesi populáció az eddig ismert legnyugatibb előfordulása e fajnak.

Keleti szürkésboglárka (*Maculinea xerophila*)

Újabb vizsgálatok derítettek arra fényt, hogy a szürkésboglárka (*Maculinea alcon*) Magyarországon csak a nyugati határvidéken fordul elő. Kevés számú középhegységi lelőhelyein, így a Vértesben is a hozzá hasonló *Maculinea xerophila* helyettesíti (Bálint, 1991). Mindkét faj hernyói tárnics-féléken (*Gentiana spp.*) kezdik a fejlődésüket, ugyanis a nőstény lepkék a tárnics virágrügyeire helyezik a petéiket. A kikelő hernyókat előbb-utóbb hangyák cipelik a fészükbe, ahol a hernyók életük további részében hangyalárvákat fogyasztanak. Bábozódásuk és lepkévé válásuk is itt történik. Bár a hangyabolyokban számos rovarfaj vendégeskedik, e boglárkalepkék szerepét a hangyák életében még nem ismerjük

Magyar púposzövőlepke (*Phalera bucephaloides*)

Az országosan gyakori, hozzá hasonló sárgafoltos púposzövőlepke (*Phalera bucephala*) ritka előfordulású rokonfaja. A magyar középhegység déli lejtőin tenyésző molyhos tölgyön fejlődik ki. A Vértes hegységben és a környező hegyvidéken többfelé megtalálható, de általában ritka.

Pitypangszövő (*Lemonia taraxaci* Esp.)

Európai elterjedésű sztyepelem, a Vértesalján gyakorinak mondható, szeptemberben repül, nappal is megfigyelhető, de a mesterséges fény is vonzza. Védett faj, eszmei értéke 10000 Ft.

Sávós pohók (*Lemonia dumi* L.)

Európai elterjedésű lápréti faunaelem, a Szőlőkön figyelték meg egyetlen példányát, valószínűleg a Csíkvarsai rét felől repült fel ide. Az előző rokon fajhoz hasonlóan nappal aktív, de a fény is vonzza. Októberben repül. Védett faj, eszmei értéke 10000 Ft.

Acronicta cuspidata Hbn.

Szibériai faunaelem, égeres láperdőkhez kötődik. A Haraszt-hegyen került elő egyetlen példány, valószínűleg a Csíkvarsai-rétről repült fel.

Grammodes stolidus F.

Palaeotrópikus vándorlepke, 2 példánya a csákberényi Bucka-hegyen repült a fényre. Mint számos más vándorlepke ez is az utóbbi évek meleg, száraz nyarainak hatására a Mediterráneumból mind Északabbra hatol, így elérte a Vértesalját is. Valószínűleg hazánkban nem képes áttelelni, faunánk nem állandó tagja, viszont faunisztikai szempontból mindenképpen érdekes faj.

Apamea oblonga Haw.

Szibériai faunaelem, mely leginkább láperdőkhez kötődik. Csíkvarsai előfordulása (egyetlen példány) érdekes, bár nem meglepő. A lepke augusztusban repül, ritka.

Galajszender (*Hyles galii* Rott.)

Euroszibériai faunaelem, lápréti-láperdei szenderfaj. Egyetlen példánya a Szőlőkön repült fényre, valószínűleg a Csíkvarsai-rétről vándorolt el. Magyarországon ez a lepke ritka, védelemre érdemes.

Scopula caricaria Reutti

Lápréti-láperdei araszó faj. A ritkább *Scopula* fajok, közé tartozik, gyenge röptű, élőhelyéhez nagymértékben kötődik.

Scopula flaccidaria Zell.

Holomediterrán, sztyepfaj.

Idaea obsoletaria Rbr.

Szibériai faunaelem, szubalpin faj, mely a vértessalji edafikus gyepekhez kötődik. Ritka, lokális araszolófaj, a Haraszt-hegyen júliusban több példányát is megfigyelték.

Idaea elongaria Rbr.

Euroszibériai faunaelem, sztyep-faj. Magyarországon lokális, a Vértessalján gyakorinak mondható.

Rhodometra sacraria L.

Holarktikus vándorlepke. Törékeny, kisméretű araszoló, ennek ellenére nagy távolságokra képes vándorolni. A fentebb említett *Grammodes stolidus*-hoz hasonlóan a mediterráneumból érkezik hozzánk a nyár végén. 2 példányát a Haraszt-hegyen figyelték meg.

Thera variata Den. & Schiff.

Szibériai faunaelem, pinetális araszoló faj. A feketefenyő telepítésekben találja meg életfeltételeit, egyetlen példányát a Haraszt-hegyen látták.

Simyra albovenosa Goeze:

Szibériai faunaelem, lápréti-láperdei faj. A Csíkvarsai rét ideális élőhely számára, rajzásidejében (VII.) gyakori bagolylepke.

Xanthia gilvago Den. & Schiff.

Szibériai faunaelem, nyár-fűz faj. A Haraszt-hegyen és a Csíkvarsai réten került elő néhány példány. Ősszel (IX.-X.) repül.

Celaena leucostigma Hbn.

Szibériai faunaelem, lápréti-láperdei faj. A Haraszt-hegyen találták egyetlen példányát.

Chortodes morrisii Dale

Euroszibériai, lejtősztyep faj. A Csíkvarsai-réten figyelték meg néhány példányát.

Pelosia obtusa H.-S.

Sibylla faunaelem, láperdei faj. A Haraszt-hegyen és a Csíkvarsai réten találták egy-egy példányát.

Dolomit fehérlepke - *Pieris ergane* Geyer, 1828

Pontomediterrán-iráni elterjedésű fehérlepke (*Pieridae*) faj, areája ÉNy-Irántól Kisázsian és a Balkán-félszigeten keresztül a délkeleti-Alpokig terjed, de D-Franciaországban és É-Spanyolországban is élnek igen lokális, elszigetelt populációi. Hazánkban, ezen belül a Vértessben éri el elterjedésének északi határát. Magyarországon megtalálható még Várpalota, Öskü és Csupak környékén, de legstabilabb populációja a Vértess dolomit sziklagyepeiben, dolomitkopárjain található. A faj meleg években háromnemzedékes, április közepétől szeptember végéig látható, legnagyobb számban, május-június hónapban. Az imágó kötődik élőhelyéhez, attól messzire ritkán vándorol el. Tápnövénye a sulyoktáska (*Aethionema saxatile*). A lepke potenciálisan veszélyeztetett speciális tápnövény és élőhelyigénye, valamint populációjának szegélyhelyzete következtében.

A Vértesben kilenc helyen került elő a faj: Bucka-hegy, Csókakő, Csákberény, Csákvár, Gánt, Kápolnapuszta, Kőhányáspuszta, Ökörállás, Rókahegy.

Anker téliaraszoló lepkéje (*Agriopsis ankeraria*)

A Balkán félszigeten, az Adriai tenger mellett, Közel-Kelet néhány pontján és Közép-Európában előforduló ritka araszolólepkefaj. Magyarországon a Vértesen kívül a Mecsekben, Gerecsében, Budai hegyekben és a Mátrában fordul elő. Tipikus élőhelyei a molyhostölgyes, mészkő alapkőzetű karsztbokor-erdők. Egyes élőhelyein (mint például a Budai hegyekben) már régóta nem észlelték. A Vértesben délies, mészkőkibúvásos életerein egyelőre háborítatlan körülmények között tenyészik.

Szürkés boglárka - *Maculineaalcon* Denis & Schiffermüller, 1775

A palaearktikumban szórványosan előforduló boglárka (*Lycaenidae*) faj Magyarországon egyrészt a Középhegységben, elsősorban a félmedves, nyáron kiszáradó réteken, másrészt egy másik ökotípusa lápréteken fordul elő igen lokálisan. Egynemzedékes faj, június-júliusban repül. Tápnövénye a *Gentiana pneumonanthe* és a *G. cruciata*. Hernyója csak néhány napot tölt tápnövényén, első vagy második vedlése után különböző hangyafajok (*Myrmica laevinodis*, *M. scabrinodis*, *M. sabuleti*) a bolyukba hurcolják, ahol áttelelve hangyalárvákon él. Nagyfokú tápnövény specializációja és mirmekofil életmódja miatt aktuálisan veszélyeztetett faj. A Vértes központi részén eddig 4 előfordulási helye ismert: Gyertyános, Petrecser, Tócsavölgy és Vérteskozma.

Lápi gyöngyházlepke - *Brenthis ino* Rottemburg, 1775

A palaearktikum északi részén elterjedt faj Magyarországon négy, egymással nem érintkező populációt alkot. Az alpokalji és aggteleki populációk viszonylag erősek, az Alpokkal és a Tornai Karszttal fennálló kapcsolatuknak köszönhetően. A bakonyi és vértesi populációk azonban teljesen elszigeteltek, ezért erősen veszélyeztetettek, valószínűleg posztglaciális maradványok. A lepke a Vértesben, júniusban, a fagyalvirágzással egyidőben repül. Szívesen keresi fel a fagyalvirágokat a *Brenthis hecate*-vel együtt. Tápnövényei elsősorban *Rubus* félék. Vértesi észlelési helyei: Gánt, Gyertyános, Kőhányáspuszta, Ökörállás, Öreghegy, Tócsavölgy, Vérteskozma-Kaszapkút.

Kerekfoltú szerecsenlepke - *Erebia medusa* Denis & Schiffermüller, 1775

A palaearktikumban szélesen elterjedt faj különböző szerzők számos alfajra osztották. Így Magyarországon a fajnak három alfaját különböztetik meg, kismértékű méret, szín és rajzlatbeli különbségekre alapozva. A faj nagy variabilitását ismerve valószínű, hogy ezek a taxonok nem felelnek meg az alfaj kritériumainak. A Vértesben *ssp. loricarum* Kovács néven leírt endemikusnak tartott alfaja él. Az alfajiság bizonyítása még további vizsgálatokat igényel, az azonban bizonyos, hogy a vértesi *E. medusa* populáció nagymértékben elszigetelt, hiszen ismert populációi legközelebb a nyugati határszélen, a Szlovéniai Karszton, a Zempléni-hegységben és a Borsodi Karszton élnek.

A lepke a Vértesben május végétől június közepéig repül, gyakran nehezen megközelíthető mellékvölgyekben. Tápnövényei fűfélék. Vértesi élőhelyei a következők: Csókakő, Csákvár, Gánt, Gyertyános, Kápolnapuszta, Kőhegy, Kőhányáspuszta, Kövesvölgy, Mocsárberek, Pusztavám, Ugróvölgy, Vérteskozma-Kaszapkút.

Csüngő araszoló - *Phyllometra culminaria* Eversmann, 1843

Pontomediterrán-turkesztáni, xeromontán eredetű faj, mely hazánkban éri el elterjedésének nyugati határát. Hazánkban csupán a Pilisben, Veszprém környékén és a Vértesalján található egy-egy igen lokális és kisméretű reliktum populációja. Az utóbbi években a Pilisből és Veszprém környékéről nem kerül elő, egyetlen stabil hazai populációja a Csákberényi Bucka-

hegy nyílt dolomit sziklagyepében található, itteni előfordulása 1971-óta ismert. Gozmány és Varga szóbeli közlése alapján Csákváron is él. A hímek május első felében rajzanak, a dél-előtti órákban, a csökevényes szárnyú nőtények a fűszálakon ülve várják azokat. Tápnövénye, hernyója és annak életmódja alig ismert, Varga megfigyelései szerint az állat a *Stipa pennata* L.-re telepszik, Jablonkay (1973) a nőtényeket és hernyóját a Pilisben szintén fűféléken találta. Eredményes védelmének érdekében a faj részletes vizsgálata szükséges. A hazai egyetlen populációja igen kisméretű és izolált, ezért a genetikai leromlás is fokozottan fenyegeti. A kipusztulás közvetlen veszélyébe került faj, fennmaradása csak élőhelyének zavaró hatások nélküli fenntartásával biztosítható.

Füstösszárnyú ősziaraszoló - *Lignyoptera fumidaria* Hübner, 1827

Szaggatott elterjedésű, pontomediterrán, xeromontán faj. Alsó-Ausztriából, Magyarországról és a Kelet-Európai Síkság déli részéről ismert. Magyarországon a Fertő tó környékén, a Budai-hg.-ben, a Velencei hg.-ben és a Vértesben fordul elő. Nőténye röpképtelen, csökevényes szárnyú. A lepke késő ősszel nappal rajzik (október végétől november végéig), elsősorban ködös, szélcsendes napokon, kismértékben a fény is vonzza. Hernyója főleg cickafarkon (*Achillea*) él. A Vértesben a Csákberényi Bucka-hegyen, a Róka-hegyen és Várgesztesen, a Velencei hegységben Sukorón és Nadapon gyűjtötték.

Molyhostölgy-levélaraszoló - *Ennomos quercarius* Hübner, 1813

Holomediterrán faj, a Kárpát-medencében éri el elterjedésének északi határát. Hazánkban igen lokális és kis egyedszámú, egyetlen nemzedéke augusztus-szeptemberben repül. Tápnövénye a molyhostölgy (*Quercus pubescens*). A Vértesben Csákváron és Várgesztesen fogták.

Magyar téliaraszoló - *Erannis ankeraria* Staudinger, 1861

Pontomediterrán elterjedésű faj, areája szaggatott. Eddig Dél-Olaszországból, az Isztriai-félszigetről, a Balkán-félszigetről és a Közel-Keletről került elő. Hazánkban, a Mecsekben, Vértesben és a Bükk déli peremén élnek populációi, a Budai hegyekből valószínűleg kipusztult. Hernyójának kizárólagos tápnövénye a molyhostölgy (*Quercus pubescens*). Az imágó kora tavasszal, márciusban rövid ideig repül. A Vértesben Gánton, Majkpusztán, Ökörállason és Várgesztesen került elő.

Változó sziklaaraszoló - *Charissa intermedia* Wehrli, 1922

Közép-Európában elterjedt faj, a Jura-hegységben, az Alpokban, a Kárpátokban és a Kárpát-medencében él. Hazánkban egészen alacsony térszínen is fellép. A Budai-hegységben, Pilisben, Vértesben és Bakonyban élő populációit önálló alfajként *ssp. budensis* Kovács néven leírták. Kizárólag dolomit és mészkőterületekhez, azon belül nyílt sziklagyeppekhez kötődik, speciális tápnövényigénye azonban nincs, polifág. Általában egy nemzedékes, májusban repül, azonban helyenként és időnként lehet egy második nemzedéke is augusztusban. Aktuálisan veszélyeztetett faj, fennmaradását elsősorban a dolomitkopárok feketefenyővel való betelepítése veszélyezteti. A Vértesben Gánton, Zöldhegyen, Vérteskozmán és Csákváron gyűjtötték.

Hangyabogáncs törpearaszoló - *Eupithecia graphata* Treitschke, 1828

Holomediterrán elterjedésű faj. Tápnövény specialista, hernyója a hangyabogáncson (*Jurinea mollis*) él. A lepke, ugyanúgy, mint tápnövénye dolomit sziklagyeppekben fordul elő. Speciális tápnövényigénye miatt aktuálisan veszélyeztetett. A Vértesben állománya stabilnak mondható, a következő helyeken gyűjtötték: Bucka-hegy, Csókakő, Gánt, Zöldhegy, Öreghegy, Csákvár, Vérteskozma, Várgesztes.

Schistostege decussata Denis & Schiffermüller, 1775

Pontomediterrán araszólepke faj, hazánkban a még tisztázatlan elterjedésű *ssp. treitschkei* Kovács képviseli. A hazai példányok zömmel a Budai-hegyekből és az Aggteleki-karsztról származnak. A Vértesben a 80-as évek elején találta meg Szeőke. A hegység belső, viszonylag nedvesebb, zárt, magasfüves gyepeiben él, eddig Gántról, Kőhányáspusztáról és Tócsavölgyből került elő.

Nyírfa-púposzövő - *Pheosia gnoma* Fabricius, 1777

A szibíriai faunakör tagja, hernyója nyírfán fejlődik. A Kárpát-medence belső területei felé egyrészt az Alpokalja felől, másrészt az Északi-Kárpátok irányából hatol, de faj a Nyugat-Dunántúlon elterjedtebb. A Vértesben igen ritka, itt van a nyugatról történő behatolás keleti határa. Csupán a várgesztesi fénycsapda fogta néhány példányát.

Fehér púposzövő - *Leucodonta bicoloria* Denis & Schiffermüller, 1775

Szibíriai elterjedésű faj, szinte kizárólag nyírfán él. Elsősorban az öreg, ligetes nyíresekben található, de egyedszáma mindenhol alacsony. Hasonlóan az előző fajhoz, ez is Dél-nyugati és Észak-keleti irányból hatol hazánk területére. Egy nemzedéke május közepétől június közepéig repül. A Vértesben két helyen is megtalálták: Csákváron Szabóky fogta, második példánya pedig a Várgesztesi fénycsapdából került elő. Jelenléte a Vértesben meglepetésszerű, mivel nyíres lelőhelyeken nem található.

Magyar púposzövő - *Phalera bucephaloides* Ochsenheimer, 1816

Tipikus pontomediterrán faj, areája Kis-Ázsiától a Balkán-félszigeten át a Kárpát-medencéig terjed. A meleg tölgyesek, karsztbokorerdők karakterfaja. Tápnövénye elsősorban a molyhostölgy (*Quercus pubescens*). Magyarországon a Mecsekben, a Villányi-hg.-ben, a Zselicségben, a Keszthelyi-hg.-ben, a Balaton-felvidéken, a Vértesben, a Velencei-hg.-ben, a Budai hegyvidéken, a Gödöllői-dombvidéken, a Bükkben és a Tornai-karszton él. Egynemzedékes, június-július hónapban repül. Vértesi lelőhelyein (Buckahegy, Csákvár, Csókakő, Kápolnapusztá, Zöldhegy, Öreghegy) nem ritka.

Catocala conversa Esper, 1788

Holomediterrán elterjedésű övesbagolylepke faj. Száraz, meleg dombvidéki tölgyesekben él. A Budai-hegyekből már kipusztult, de kevés hazai lelőhelyén is megritkult. A kipusztulás közvetlen veszélyébe került faj a Velencei-hegység természetvédelmi területén fordul elő. A Vértesben a legújabb gyűjtések a csákvári Haraszt-hegy környékéről, a Szőlőkőről és a Vaskapu-völgyből is kimutatták.

Catocala diversa Geyer, 1828

Holomediterrán faj. Az előző fajjal megegyezően a meleg dombvidéki bokorerdők, molyhostölgyesek rendkívül ritka övesbagolylepke faja. Aktuálisan veszélyeztetett faj. 2003 augusztusában a Csákvár melletti Vaskapu-völgyben alkoholos csalira érkezett egy példánya

Sisakvirág-aranybagoly - *Euchalcia variabilis* Piller et Mitterpacher, 1783

Pontomediterrán-középázsiai elterjedésű faj, Közép-Európa magashegységeiben viszonylag gyakori, hazánkban a Pilis, a Budai-hegyek, a Dunazug-hegység és a Vértes szurdokerdeiben él, ahol tápnövénye az *Aconitum lycoctonum* előfordul. A Vértesben Ökörálláson, a Fánivölgyben és Várgesztesen fogták.

Abrostola agnorista Dufay, 1956

Holomediterrán-iráni elterjedésű faj, Dél- és Közép-Európában többfelé előfordul. Magyarországon a Bakony, a Vértes, a Dunazug-hegység és a Bükk sziklaerdeiben találták. Hernyója és

tápnövénye ismeretlen, vértesi lelőhelye Véteskozma és rendszeresen előfordul a csákvári Haraszt-hegy D-DNy-i oldalán, a Szólókön és a Vaskapu völgyben is.

Vétes csuklyásbagoly lepke *Cucullia mixta lorica* Ronkay et Ronkay, 1987

Pontokaszpi-középzásiai xeromontán eredetű csuklyásbagoly. Az Issyk-kul vidékéről, Ny-Szibériából, Örményországból, Közép-Erdélyből, Magyarországról és újabban Dél-Tirolból ismerjük. A Vétes talán leghíresebb lepkéje, ma már az egész Kárpát-medencében csak a csákvári Szóló-kő környékén fordul elő, rendszeresen, de alacsony egyedszámban. Újabban a csákberényi Bucka-hegyen is megfigyelték. Korábban a Budai-hegyekben is élt, mára onnan valószínűleg kipusztult. Hozzánk legközelebb eső populációja Közép-Erdélyben található, ennek alfaji hovatartozása még tisztázatlan. A vértesi populáció a Ny-ázsiaiától teljesen és nagy távolságban elszigetelt, ehhez járul még a külső morfológiai eltérés, ezért a ssp. *lorica*-t mint endemikus alfajt tartjuk számon. Június első felében repül, rajzása rövid, 2 héten belül le is zajlik. Ma már hernyóját és tápnövényét (*Aster linosyris*) is ismerik, életmódjáról azonban még elég keveset tudnak. A faj aktuálisan veszélyeztetett, állatföldrajzi szempontból igen jelentős, valószínűleg korai posztglaciális reliktum.

Harangvirág-csuklyásbagoly - *Cucullia campanulae* Freyer, 1828

Holomediterrán xeromontán faj, az edafikusan erdőtlen területekhez ragaszkodik. Hazánkban az alacsony magasságú, meleg dolomitterületek lakója. A Dunántúli-Középhegységben a legelterjedtebb, de megtalálták Ny-Magyarországon és az Aggteleki-Karszton is. Tápnövénye elsősorban a *Campanula rotundifolia*, de hernyója más sziklagyepekben élő *Campanula* fajt is elfogyaszt. A Vétes sziklagyepeiben a lepke nem ritka. Ökörálláson, Öreghegyen, a Szólókön és a Haraszt-hegyen gyűjtötték.

Tárkonyüröm-csuklyásbagoly - *Cucullia dracunculi* Hübner, 1813

Holomediterrán-turkesztáni xeromontán faj. Közép-Európában kevés, elszigetelt lelőhelye ismert, populációinak egyedszáma mindenhol alacsony. Az edafikusan erdőtlen, törmelékes talajú gyepek állata. Tápnövénye az *Aster linosyris*. A Vétesben Öreghegyen gyűjtötték.

Gozmány csuklyásbagolylepkéje (*Shargacucullia gozmanyi*)

Nemrég Magyarországról leírt faj, mely a lila ökörfarkkóró (*Verbascum phoeniceum*) virágzatán fejlődik ki. A típuspéldányok között számos vértesi példány is szerepel (Ronkay et Ronkay, 1994).

Vasvirág-csuklyásbagoly - *Cucullia xeranthemi* Boisduval, 1840

Pontokaszpi-turkesztáni elterjedésű faj, mészkő és dolomit-sziklagyepekben fordul elő, igen szórványosan. Tápnövénye az *Aster linosyris*. A Vétes meleg sziklagyepeiben nem ritka, a Bucka-hegyen, az Öreghegyen és Csákváron került elő.

Asteroscopus syriaca decipulae Kovács, 1966

Holomediterrán faj, a Zempléni-hegységből leírt alfaja Kárpát-medencei endemizmus. Hazánkban típuslelőhelyén kívül előkerült a Vétesből, a Balaton-felvidékről és a Bükk déli részéről. Tápnövényei *Fraxinus* fajok, de csak száraz élőhelyeken fordul elő. Egyedszáma mindenütt alacsony, az imágó október végén-november elején repül, de csak akkor ha az időjárási viszonyok megengedik. Rajzásideje rövid, alig két hét. Korai posztglaciális reliktum, a kipusztulás szélén áll. A Vétesben Várgesztesről került elő.

Ezerjőfűbagoly - *Pyrrhia purpurina* Esper, 1799

Pontomediterrán faj, tápnövény-specialista: hernyója kizárólag a nagy ezerjőfűvet (*Dictamnus albus*), annak is főként a termését fogyasztja. A Dunántúli középhegységben elterjedtebb, de

előfordul a Gödöllői-dombvidéken és a Bükk déli előterében is. Mindenhol ritka. A Vértesben Csákvár környékén, elsősorban a Haraszt-hegyen fordul elő.

Apaustis rupicola Denis & Schiffermüller, 1775

Pontomediterrán, nappal rajzó bagolylepke faj. Közép-Európában, a Balkánon, Kis- és Közép-Ázsiában élnek populációi. Az edafikusan erdőtlen területek ritka lepkéje, imágóját elsősorban kakukkfűvön (*Thymus spp.*) láthatjuk táplálkozni. Hazánkban a Középhegység dolomitkopárjain, valamint a Kiskunság homokpusztáin élnek kis egyedszámú populációi. A Vértesben eddig csak a Várgesztes és Vértessomló közötti Mészáros réten fogták. A Kipusztulás közvetlen veszélyébe került faj.

Erdei nádibagoly - *Phragmitiphila nexa* Hübner, 1808

A szibíriai faunakör tagja, nagy elterjedésű, de szórványos előfordulását faj. Elsősorban lápos-mocsaras területeken, láperdők tisztásain él. Hernyója sásfélék és más nagyobb termetű vízi fűfélék szárában fejlődik. Hazánkban a Dráva- és Beregi-síkon találhatók nagyobb populációi, máshol igen ritka. Területünkön a Pákozdi Bella-fürdő partjáról, valamint a Várgesztesi fénycsapda anyagából került elő egy-egy példánya.

Kökörcsinvirág-földibagoly - *Chersotis fimbriola* Esper, 1798

Holo-pontomediterrán, xeromontán faj, mely az Atlasz-hg.-től a Dél-európai hegyvidékeken át az iráni Elburz hegységig terjed, közben szaggatott areájának köszönhetően több alfajra bomlik. A törzsalakot Magyarországról írták le, a Dunántúli-középhegység sziklagyepeiben elterjedt. Az Aggteleki-karszton egy elkülönült alfaja él, melyet *ssp. baloghi* Varga, 1985 néven írtak le. A Vértesben a törzsalak fordul elő. Hernyójának tápnövényei a különböző kökörcsin (*Pulsatilla*) fajok. Ahol tápnövénye előfordul, ott a lepke is jelen van, így a Vértesben több helyről is kimutatták, itt a lepke nem ritka. Előkerült Bucka-hegyről, Csákvárról, Csóka-kőről, Gántról, Kápolnapusztáról, Ökörállásról és Öreghegyről. Speciális élőhely- és tápnövényigényű, aktuálisan veszélyeztetett faj.

Pusztai földibagoly - *Euxoa distinguenda* Lederer, 1857

Holomediterrán-turkesztáni elterjedésű faj, areája az Ibériai-félszigettől a Dél-szibériai sztyeppekig tart, közben számos izolált, lokális alfajra oszlik. Hazánkban a törzsalak fordul elő, elsősorban a dombvidéki edafikus gyepekben. A Vértesben is megtalálható, de nagyon ritka. Buckahegyen, Vértessomlón és Vértessomló környékén, valamint a Vaskapu-völgyben fogták meg kevés példányát.

Fehérsávú földibagoly - *Euxoa hastifera* Donzel, 1847

Holomediterrán-turkesztáni faj, az előző fajéhoz hasonló areájú, azzal a különbséggel, hogy ezen faj nyugaton az Atlasz-hegységig terjed. A zártabb pusztagyeppek állata. Élőhelyein igen ritka. A Vértesben a csákvári Bucka-hegyen fogták.

Vonalkás földibagoly - *Euxoa vitta* Esper, 1789

Atlanto-mediterrán faj, mely az Ibériai-félszigettől Dél-Baltikumig és Bulgáriáig terjed. Hazánkban a Dunántúli-középhegység nyílt dolomit-sziklagyepeiben fordul elő. Korai posztglaciális reliktumfaj. A Vértesben számos élőhelyén gyakorinak mondható, de Magyarországon megfigyelhetően vannak élőhelyei. Eddig Buckahegyen, Zöld-hegyen, Öreghegyen, Haraszt-hegyen és Vértessomlón fogták.

Szíriai fésűsbagolylepke (*Brachyonycha syriaca decipulae*)

Az őszi fésűsbagolylepke (*Brachyonycha sphinx*) délkeleti elterjedésű rokona, melyet Magyarországon egy sajátos alfaj (*ssp. decipulae*) képvisel. Előfordulása a Balaton-felvidék,

Vértes és Tokajhegyalja környékére korlátozódik. E késő ősszel repülő lepkefaj hernyója a virágos kőrisen (*Fraxinus ornus*) él. Hazai kimutatása első ízben a Vértesből (Várgesztes) történt.

Szürkésvörös földibagoly – *Xestia sexstrigata* Haworth, 1809

A *Xestia sexstrigata* (Haworth, 1809) sajátos elterjedésű, minden bizonnyal euroszibériai faj, melynek azonban Európán kívüli adatai eddig még nem ismeretesek. Európa északi és északnyugati területein lápokban, lápréteken tenyészik, a középső vidékeken és a nyugati Mediterráneumban magashegyi fellápokban, patak völgyekben honos.

A Kárpát-medence belső területeiről (és attól délebbre) hosszú időn keresztül ismeretlen volt, így kifejezetten komoly meglepetést okozott vértesi felfedezése: az első két hazai példányt, melyeket a Szentgyörgyváron üzemelő fénycsapda fogott 1991 augusztusában, Szeőke Kálmán ismerte fel és közölte (Szeőke 1992).

2001. augusztusban az ország három újabb, földrajzilag egymástól meglehetősen távol eső pontján bukkantak erre az érdekes lepkére. Varga Zoltán az Aggteleki karszton, Jósavafőn augusztus 17-én gyűjtötte néhány példányát. László M. Gyula a csákvári Csíkvarsai-réten (mely egy a hegylábakhoz közeli, de mélyen fekvő láprét) működtetett hordozható fénycsapda anyagában augusztus 16-án 14, majd augusztus 20-án 40 példányt számolt meg. Egy nappal később, augusztus 21-én a kissé szárazabb, de a csíkvarsai-réti gyűjtőhelytől nem több mint két kilométerre lévő Csákvári-réten – hasonló időjárási körülmények között – "csak" 4 példányt sikerült megfigyelni.

Érdemes azon elgondolkodni, hogy a *Xestia sexstrigata* tipikus élőhelyein – sík- és alacsony dombvidéki lápok, mocsárrétek, láprétek – Európaszerte gyakori faj, és ehhez hasonló képet mutat a szigetközi és a vértesalji láp- és mocsárréteken. A patkányosi csapdában repülési idejében szubdomináns fajként jelentkezett 1995-ben és a Csíkvarsai-réten is az egyik napon domináns faj volt, egyedszáma meghaladta a vele együtt előforduló *Mythimna pallens* (Linnaeus, 1758) és *M. impura* (Hübner, 1808) fajokét is. A fénycsapdás lelőhelyek sorában a következő legnagyobb egyedszámot mutató csapda (Bakonybél-Somhegy) is távol van a frontszerű terjedés valószínűsíthető északnyugati útvonalatól. Másrészt, a többi helyekről csak kisszámú példány került elő, mely szintén magyarázható a megnövekedett repülési aktivitás („terjedési potenciál”) eredményeként, azonban arra is utal (hat), hogy a fénycsapdák viszonylag távol vannak azoktól a helyektől, ahol a lepke ténylegesen tenyészik. Ez a távolság lehet kicsi is, és elképzelhető, hogy a fajnak már régóta honosak kis, eddig felfedezetlen populációi, melyeket pontosan azért nem sikerült megtalálni, mert szorosan kötődnek tenyészőhelyükhöz. Ha tehát nem folytattak (és folytatnánk) gyűjtéseket ezeken a meghatározott élőhelyfoltokon, akkor az esetleg csak pár száz méterre levő fénycsapda sem fogja észlelni hosszú időn keresztül. Ennek illusztrálására érdemes újra megemlíteni, hogy a Csíkvarsai-réten oly gyakran mutatkozó fajból a hegylábhoz csak két kilométerrel közelebb fekvő Csákvári-réten már csak négy példányt sikerült észlelni, és a lepkészek által oly sokszor felkeresett dolomitlejtkőn, melyekről tulajdonképpen rávilágítottak a Csíkvarsai-rétre, soha egyetlen példánya még nem került elő!

Összefoglalóan mondható, hogy a *Xestia sexstrigata* recens elterjedési képét bizonnyal több egymást erősítő folyamat alakítja, melyben a határozott irányú terjedés, a kis, lokális állományok növekedéséből adódó emigráció és diszperzió és a helyi faunakutatás szerencsés momentumai egyaránt jelen vannak. Valószínű az is, hogy legalábbis bizonyos vértesi lápterületeken, illetve az Alpokhoz és a Kárpátokhoz közeli folyóközi ártéri láp- és mocsárréteken a faj már hosszabb ideje tenyészik, csupán a faunakutatás adott szintjén nem sikerült korábban felfedezni. Valószínűleg ez a helyzet a bakonyi és vértesalji populációkkal is, ennek a kérdésnek

eldöntése – a további faunakutatás mellett – részletes populáció-genetikai vizsgálatokkal lenne lehetséges, ez a tény egyben a további vizsgálatok irányát is megszabja.

Első hazai előfordulása a vértesi Szentgyörgyvár, majd nagy tömegben került elő a Csikvarsai rétről. Legújabb adata: 2003. augusztus végén a Vaskapu-völgyben zárt erdőben, alkoholos lepkecsalétekkel (melyre a *Xestia* fajok igen érzékenyek!) 3 példánya került elő.

Zörgőlepke – *Rileyana fovea* Treitschke, 1825

Valószínűleg a pontomediterrán faj, egyelőre az Alpok déli előteréből, a Dinári-hg egyes részeiből, a Kárpát-medencéből és a Krím-félszigetről ismerhető. Tipikus őszi lepke, az imágók szeptember végétől az alkonyati órákban rajzanak. Hernyója molyhos tölgyön él. A Vértessből korábban nem került elő, bár megfelelő élőhely bőven akad. Az első megfigyelést 2003. november 12.-én László M. Gyula tette a csákvári Haraszt-hegy DNY-i lejtőjén, az igen későinek számító nőtény példány alkoholos csalira érkezett még szürkületkor.

Díszes medvelepke - *Arctia festiva* Hufnagel, 1766

Pontomediterrán faj, Délkelet-Európától Dél-Mandzsúriáig terjed. Hazánkban főként meszes homokterületeken fordul elő, a Kiskunságban helyenként gyakori. Szórványosan előfordul mészkő- és dolomit-sziklagepekben is, de ilyen helyeken ritkább. Homokon fő tápnövénye a pusztai kutyatej (*Euphorbia segueriana*), máshol cickafark (*Achillea*) és üröm (*Artemisia*) fajokat fogyaszt. Az imágó májusban rajzik. A Vértessben előfordul, de ritka. Ismert lelőhelyei: Haraszt-hegy, Buckahegy, Majkpuszta.

Gerincesek

A Vértess alkotó kőzetek és az éghajlat hatására kialakult jellegzetes talajok, valamint földrajzi elhelyezkedés határozzák meg a hegységre jellemző növénytakarót. E törvényszerűség alapján kialakult növénytakarások viszont az állatvilág jellemző együtteseit szabják meg. Ezek alapján a Vértess térségében a gerinces állatvilág szempontjából 5 élőhely különíthető el:

- Vizes élőhelyek, láprétek
- Száraz füves puszták
- A hűvös szurdokerdők zárt bükkösök
- Sziklák sziklagepek karsztbokorerdők
- Cseres tölgyesek

Az itt élő gerinces állatvilág legnépesebb osztálya a madaraké. Emiatt az itteni élőhelyekismertetése madártársulásokon keresztül történik, természetesen jelezve a gerinces élővilág többi osztályából előforduló fajokat is

LÁPRÉTEK A HEGYSÉG PEREMÉN

E csodás vízvilágot 1982-ben sikerült védetté nyilvánítani, szinte az utolsó pillanatban, a teljes lecsapolás előtt. A régebbi víztelenítési munkálatok nyomán – mint a Hortobágyon és az Alföld egyéb területein – úgy itt is bekövetkezett a talaj elszikesedése. A víztelenség miatt csökkent az állat- és növényvilág népessége, és jóval kevesebb széna is termett. A védetté nyilvánítás nyomán az itt élő növény- és állatvilág érdekében történt beavatkozások megteremtették a vízzel való gazdálkodás lehetőségét, mely átütő sikerrel járt. Hosszú idő után visszatérhettek fészkelőhelyükre a vizes rétekhez kötődő, nagyon veszélyeztetett és megritkult madárfajok.

A Vértess „fővárosából” Csákvárról délkeleti irányba a falut elhagyva szabadon látni a mintegy 8-9 km² nagyságú Csíkvarsai-rétet. Az ismerkedést hófoltos, savanyú bőjti széllel fogadó, kora tavaszi időben érdemes elkezdni. Tocsogni a zsombékok között végig, a csizmákkal időnként megmerülve, egészen késő őszig, míg a pusztába hulló vadlibaszó el nem búcsúztatja a természetjárót, e szemet gyönyörködtető tájtól.

Az „ösi” nevek Ülőkút, Csíkvarsa, Nagy-tórét, Csukás-tórét mind jelzik, hogy az egykori tó és lápvilág helyén jár a túrázó. De tudják-e mi is valójában a zsombék? Két állatnak - a réten élő szinte legkisebbnek és a legnagyobbnak - az együttműködése során keletkező növényzet borította kis szigetekcske, melyen előszeretettel fészkelnek madarak. A réten legelő csorda vagy gulya a felázott talajba belesüppedve egyik helyen mélyedést - semlyéket - tipor, mellette pedig kis magaslat keletkezik, ezt zsombéknak hívják. A talajban élő giliszták - mivel legtöbb fajuk bőrén keresztül lélegzik - a semlyék vizében nem jutnak levegőhöz és ezért a zsombék tetejére igyekeznek. Itt élnek, a túrásaikkal pedig felfelé építik a zsombékokat. Látni az együttműködést: a marhák nap, mint nap mélyítik a semlyéket, míg a giliszták magasítják a zsombékokat.

Szinte a lábunk előtt sárszalonnák (*Gallinago gallinago*) ugranak fel éles riasztással, s az élőhelyüket szétfeszített farktollaik, báránybégetésre emlékeztető, rezonáló hangjával jelzik. A tojók az avas sászombék alá rejtett fészükbe április második felében 4 sárgásbarna foltos tojást raknak. Ezekből 2,5-3 hetes kotlás után kelnek ki a fiókák, melyek a felszáradásuk után azonnal elhagyják fészüket. Ez jellemző az összes földön fészkelő parti madárra. A Csíkvarsa felől megszólal a nagy póling vagy szélkiáltómadár (*Numenius arquata*) tilinkózó póli-póli hangja. Leereszkedve, szárnyait sokáig félig felnyitva „mutatja magát”. Még feltűnőbb 30 cm hosszú, lefelé hajló csőre, mellyel a kedvenc táplálékát, a mezei tücsköt szedegeti össze. Kérve a zsombékosból a nyíltabb rétekre, egész madárhad sír, jajong, riaszt a levegőben fészket féltve. Teljesen nyíltan költ kisebb fücsomókon, a leggyakoribb réti fészkelő, a bíbic (*Vanellus vanellus*). A piros lábú cankó (*Tringa totanus*) és a nagy goda (*Limosa limosa*) csak néha, helyszűke esetén költ a bíbichez hasonlóan, gyakrabban a fű közé rejtve készíti el a fészket. Májusban láthatjuk a pajzsoscankók (*Philomachos pugnax*) jellegzetes dürgő násztáncát a csatornák magasabb szegélyén. Párazás után a hímek továbbállnak, nem vesznek részt a fészkepítés, fiókanevelés munkájában. Ez a madárfaj egyébként sok ezres csapatokban vonul át hazánkon. Északi költőterülete a Germán-Lengyel síkság és északra egészen a tundráig hatol. A Magyarországon történt nagy lecsapolások óta csak a Hortobágyon és a Csíkvarsai-réten bizonyított a fészkelése. Az eddig felsorolt, ún. turjánosokra jellemző fészkelőegyüttes, ma az egyik legveszélyeztetettebb hazánkban, hiszen a nagymértékű lecsapolások mellett a hosszú ideje tartó aszály is sújtja ezen élőhelyeket. A Csíkvarsai-réten ezeknek a fajoknak magyarországi viszonylatban is jelentős populációja él.

De megfigyelhető az élőhelyek benépesülése a különböző táplálkozást szolgáló eszközök, speciális szerszámok törvényszerűségei alapján! Az eddig tárgyalt madárcsoportba az ún. kigázlók tartoznak, melyekhez fajoként változó hosszúságú láb és csőr tartozik az iszapból való táplálékszerzés eszközeként. Azért is hívják összefoglalóan parti madaraknak őket, mivel táplálékukat a vízparton szedegetve az iszapban szurkálgatva keresik. Ők maximálisan 25 cm-es vízmélységben tudnak dolgozni. Egy másik csoport, a „nagygázlók”, gólyák, gémelek hosszabb csőrük és lábuk segítségével már a mélyebb vízben is táplálkoznak. Ebből a társaságból a fehér gólya (*Ciconia ciconia*) itt fészkel a környékbeli falvakban, de a kaszálások idején nagy tömegben gyülekeznek is az alkalmas táplálkozóterületen. A csíkvarsai vén nyárfasorban ilyenkor valószínűsítős időszakos gólyafalu alakul ki. A gémfélék közül gyakori a szürke- (*Ardea cinerea*), alkalmanként látható a vörösgém (*Ardea purpurea*), és fészkel vizezebb években a bölömbika (*Botaurus stellaris*), amelynek jelenlétét szinte csak mély, messzehangzó hangjáról tudjuk megállapítani. A nádasokban bujkálva, ha nagyon ügyes az

ember, észreveheti a törpegémet (*Ixobrychus minutus*), amint nádszálnak próbálja álcázni magát, nyakát kiegyenesítve, csőrét felfelé emelve.

Egy hagyományos vonulási és táplálékszerzési utat követve, a Velencei-tóról szinte állandóan idejárnak a nagy kócsagok (*Egretta alba*) és a kanalasgémek (*Platelia leucorodia*). Ezeknek a fajoknak fiókáik kirepülése után, állandó tartózkodási helyévé válik a könnyen megszerezhető, táplálékban gazdag rétterület. A kora tavasszal átvonuló kisebb létszámú darvak (*Grus grus*) közül az utóbbi néhány évben átnyaryl egy-egy példány.

Tovább követhető a víz mélyülésével a fajok változása. A kora tavasszal található, több száz hektáros, sekély vízfelület egyes részein, és a Zámolyi-medencében több helyen mesterségesen létesített, mélyebb tavakon a vonuláskor tarka-barka nászruhas récetömegek pihennek, táplálkoznak. Több récefaj, a vöcsök és a szárcsák is már a víz alá bukva szerzik táplálékukat. A leggyakoribb a tőkés réce (*Anas platyrhynchos*), mely a mocsaras részeken, de néha még a fák tetején is költ. A száraz csenkeszgyepekben, szinte nem is récének való helyen, a bőjtő réce (*Anas querquedula*) kotlik sokszor több, mint 10 tojáson. Kikelt fészekhagyó apróságait az különbözteti meg a tőkés réce fiókáitól, hogy sokkal kisebbek és szemüknél két párhuzamos szemsáv húzódik. A növényzettel dúsan benőtt mocsarak, mocsárrétek ritka fészkelői a nyílfarkú-, (*Anas acuta*), a cigány-, (*Aythya nyroca*) és a kanalasréce (*Anas clypeata*), a víztárolókon pedig kontyos (*Aythya fuligula*) és kendermagos réce (*Anas strepera*) is található költési időben. Csak vonuláskor látni a fűtülő récéket (*Anas penelope*) a vetési ludakat (*Anser fabalis*) és nagy lilikeket (*Anser albifrons*). Egy-egy alkalommal észlelni itt kis liliket (*Anser erythropus*) és vörösnyakú ludat (*Branta ruficollis*), melyek a keleti országrészben jellemzők.

Ritkán, csak vizesebb években alakul ki a vízre és zsombékra épített fészkekből álló sirály-, és szerkőtelep. A dankasirályokból (*Larus ridibundus*), küszvágó csérekéből (*Sterna hirundo*), kormos (*Chlidonias niger*), fehérszárnyú (*Chlidonias leucopterus*) és fattyúszerkőkből (*Chlidonias hybrida*) álló fészkelőegyüttes, alacsonyan a vizek felett repülve, fáradhatatlanul vadászik a rovarokra, kisebb halakra. A legmélyebb vizekben, ahol már nemcsak a csizma merülne meg, hanem inkább csónaknak való helyeken jár az ember, egy-egy nádszálhoz rögzített úszó fészkeről megismerhető a szárcsa (*Fulica atra*) és a kisvöcsök (*Tachibaptus ruficollis*). A vöcsökfélék rothadó növényi szálakból épített fészke egy keltetőberendezés is egyben, mert a rothadás során keletkező bomláshővel mintegy „rásegítenek” a kotlásra, s így a táplálékszerzés ideje alatt sem hűlhetnek ki a tojások. A mesterséges tavakon búbos- (*Podiceps cristatus*) és feketenyakú vöcsök (*Podiceps nigricollis*) mellett nagyritkán a vörösnyakú vöcsök (*Podiceps grisegena*) is előfordul fészkelőként.

Bepillantva egy kicsit a víz alá, megismerhető annak csodálatos világa. Az ismerkedés a halakkal kezdődik. A tápanyagban, gazdag állóvizekben, mesterséges halastavakban és víztárolókban találkozni, azoknak jellegzetes halfaunájával. Az itt élő halfajok nagy része telepített, de az „ösi” vízivilág jellegzetes fajait is meg lehet találni. Természetvédelmi szempontból legérdekesebb a fokozottan védett lápi póc és a réti csík. Mindkét halfaj esetében a természet nagy eszköztárából olyan speciális, kiegészítő légzési forma figyelhető meg, mely lehetővé teszi a száraz és oxigénszegény időszak átvészelését. A terület névadó halfaja, a réti csík (*Misgurnus fossilis*), mely a nagy lecsapolások előtt rendkívüli tömegekben élt a mocsarakban, lápokban és jelentős szerepe volt a népi táplálkozásban, mint nélkülözhetetlen bőjtő eledele. Évszázadokon keresztül, a XIX. század közepéig a csíkászat a halászat egyik legjelentősebb ágát képezte. A leleményes csíkász megfigyelte, hogy az oxigénhiány időnként rákényszeríti e halat búvóhelye elhagyására. A süppedős, növényzettel benőtt láprészekben, úszó szigeteken a csíkász „léket” vágott, s a kör alakú „csíkkút” messziről csalogatta a halakat, amelyeket egy vesszővarsa, a „csíkvarsa” ejtett foglyul. Hasonló módon folyt télen is a halászat, a jégbe vágott lék még eredményesebb volt. Tavasszal az ívási időszak közeledte és az időjárás gyakori változásainak hatására a réti csíkok élénkebbé, mozgékonyabbá válnak. A csíkászok

ilyenkor hevenyészett gátakba épített varsákkal rekesztő halászatot folytattak. A nagy nyári szárazságban a csíkok nyirkos föld alatti rejtekhelyre húzódtak, s innét egyszerűen kiásták őket. Innen ered e hal tudományos nevében a „fossilis” - ásott - szó. A réti csík rendkívül mostoha oxigénellátású vizekben is megél, és ezt járulékos légzőszervének köszönheti. Hajszálerekkel behálózott utóbele lehetővé teszi az oxigén felvételét a légkörből is. Így tulajdonképpen lenyelve a levegőt, bélcsatornáján áthajtva veszi fel annak oxigénjét. Csontburokkal körülvett úszóhólyagjának hátsó része szorosan a testfalhoz tapad, s ez lehetővé teszi a légnyomás változásának azonnali észlelését. Ezt megfigyelték már régebben is, és a levelibéka mellett szintén, mint időjóst alkalmazták a ház körül. A másik igen ritka fokozottan védett endemikus, és ehhez a környezethez alkalmazkodott halfaj a lápi póc vagy népies nevén kutyahal (*Umbra krameri*). Ennek az apró termetű halfajnak a speciális testfelépítése lehetővé teszi páros úszóinak egymástól független mozgatását. Az egyhelyben lebegő, zsákmányára váró lápi póc, páros úszóinak mozgatásával inkább hasonlított valami négylábú állatra, s innen a népies „kutyahal” elnevezés. A lápi póc a mocsarak, lápok jellegzetes halfaja, mely kiválóan alkalmazkodott ehhez az életmódhoz. Kiegészítő szervvé fejlődött, hajszálerekkel sűrűn behálózott úszóhólyagjának falán keresztül történik a gázcsere. Így nemcsak a vízben oldott, hanem a levegő oxigénjét is hasznosítani tudja. Természetesen élnek még e vizekben kevésbé alkalmazkodott fajok is. Ezek közé tartozik a vadvizekben a vágó csík (*Coebitis taenia*), fenékjáró küllő (*Gobio gobio*), veresszárnyú keszeg (*Scardinius erythrophthalmus*), szivárványos ökle (*Rhodeus sericeus amarus*), a kurta baing (*Leucaspis delineatus*) compó (*Tinca tinca*) a kárász (*Carassus carassus*) és a csuka (*Esox lucius*), valamint a mesterséges vizeken a telepített ponty (*Cyprinus carpio*), amur (*Cteno-pharyngodon idella*) és süllő (*Stizostedion lucioperca*). A kevésbé értékes telepített halfajok közül megtalálható az ezüstkárász (*Carassus auratus*), a naphal (*Lepomis gibbosus*) és a sügér (*Perca fluviatilis*).

A sekélyebb tocsogókban a vöröshasú unkákat (*Bombina bombina*) lágy unk-unk muzsikája mélán szól, mintegy aláfestésként a hangos kecske (*Rana esculenta*) kis tavi (*Rana lessonae*) és kacagóbéka (*Rana ridibunda*), valamint zöld levelibéka (*Hyla arborea*) előénekeseknek. A zöld varangy (*Bufo viridis*) halk pirregő hangját csak akkor hallani, amikor a többi hangosabb béka éppen csendben van. Találkozni itt, továbbá barna varanggyal (*Bufo bufo*) és a ritkán szem elé kerülő mocsári békával (*Rana arvalis*), melynek hímje párzási időben gyönyörű égszínké kék nászruhában pompázik. A ritka barna ásóbéka (*Pelobates fuscus*), jelenlétére elsősorban nagytermetű lárváiból lehet következtetni. A kételtűek közül gyakori faj a pettyes (*Triturus vulgaris*) és a tarajos göte (*Triturus cristatus*) is. Jelentős mocsári teknős (*Emys orbicularis*) állomány él itt, mely az árasztások hatására növekvőben van és a kígyászölyv is, megtalálja e területen a táplálékaul szolgáló mindennapi vízisiklót (*Natrix natrix*).

Április közepétől hallható, már alkonyattól a pettyes vízicsibék (*Porzana porzana*) jellegzetes fűttyentő rikkantó hangja. Magnó segítségével a turista lába elé csalogathatja a területét védő vízicsibét. Április közepétől rakja le 10-12 vörösesbarnán pettyezett tojását, és fészke fölé az odahajló növényekből szinte egy kis kunyhót formál. Ragadozó legyen a talpán, amelyik azt felülről észreveszi! Az első néhány tojás lerakása után elkezdődik a kotlás és így aztán a kormfekete kis fiókák sem egyszerre kelnek ki. A másik igen ritka délkeleti elterjedésű faj a törpe vízicsibe (*Porzana pusilla*), mely már jóval később május végén, június elején érkezik, és nehezen elkülöníthető, kereplőhöz hasonlító halk hangját is csak az éjjeli órákban lehet hallani. Fészkelésre csak akkor marad a Csíkvarsai-réten, ha megfelelő vízmélységű és növényzettel dúsan benőtt területet talál visszaérkezésekor. Fészket mindig zöld növényi részekből építi az orvosi ziliz bokraiba. Fészkalja 8-9 fénylő barna tojásból áll. A kis vízicsibe (*Porzana parva*) a mélyvízű gyékényesek fészkelő madara, csak néhány párban költ, mivel a terület jellege más, ritkább fajoknak kedvez. Ezekben a mélyebb vízű részekben találkozni vízityúkkal (*Gallinula chloropus*) is, amint fehér farktollaival biccentgetve tűnik el úszva, vagy a növényeken kapaszkodva. Rendkívül megritkult költőmadara a réteknek a haris (*Crex*

crex). Jellegzetes harsogó, messzehangzó „kétkés-kétkés” hangja alapján, kapta népies kétkés-madár nevét. A 60-as években gyakran lehetett még hallani, míg manapság esemény-számba megy egy-egy pár költése.

A Zámolyi-medence nádasokban szegény. Az egyébként is kis területű nádasok egy részét a melioráció során kiszáraitották és a hosszú aszályos időszak sem kedvezett nekik, s így inkább csak a mélyebb vízű részek szegélyén maradtak fenn. Ezekben a nádas szegélyekben bukkanni, a nádírigó (*Acrocephalus arundinaceus*) 3-4 szál nádra, mesterien szőtt fészkére. A nádírigófészkekben gyakran a 3-4 egyforma tojás mellett egy kissé nagyobb, vagy más színezetűt is észre lehet venni, a kakukk (*Cuculus canorus*) csempészte bele egy tojását dajkaságba, egészen a fióka kirepüléséig. Szinte a nádírigó kicsinyített mása az énekes nádiposzáta (*Acrocephalus palustris*), nemcsak a nádasok, hanem a csalánnal átszőtt vizek melletti társulások jellegzetes költőmadara. A foltos nádiposzáta (*Acrocephalus schoenobaenus*) a leggyakoribb, és fészkelőhelye is a legváltozatosabb. Az Európában végveszélybe került csíkosfejű nádiposzáta (*Acrocephalus paludicola*) előfordulására is van adat a Csíkvarpai rétről. Ez a faj hazánkban jelenleg csak a Hortobágyon költ. Gyakori költőfaj a nádas szegélyekben a nádi sármány vagy népies nevén nádiveréb (*Emberiza schoeniclus*), a nyíltabb részekben pedig a sárga billegő (*Motacilla flava*).

A réten, magas fűben gázolva, előttünk az egyik fűszálon egy rozsdás csaláncsúcs (*Saxicola rubetra*) ül, majd hirtelen felrepülve elkap a levegőben egy rovar, és már viszi is a fű közé rejtett fészkéhez. Egy kicsit figyelmesen hallgatózva, furcsa tücsökciripelésre hasonlító hangot hallani, hol erősebben, hol pedig egészen elhalkulva. A tücsökmadár éneke hallható. A Csíkvarpai-réten fészkelve mindhárom magyarországi faj megtalálható. A nádas részekben a nádi tücsökmadár (*Locustella luscinioides*), míg a réteken réti tücsökmadár (*Locustella naevia*) a jellemző. Hangjukat még a szakembereknek is nagyon nehéz elkülöníteni. Valamivel könnyebb a dolog, berki tücsökmadár (*Locustella fluviatilis*) esetében, mivel hangja kéttagú, és mint neve is mutatja, a bokros- fás élőhelyeken találkozható. A vízparti fűzfák lelógó ágain egy fészkepítő művész remekbeszabott munkájában lehet gyönyörködni, ez pedig a függőcinege (*Remiz pendulinus*), melynek gyékénypihékből épített fészket, régen meleg zokninak is felhasználták gyerekek részére. Az alföldi fasorok jellegzetes, de sajnos nagyon megritkult költőfaja a kis őrgébics (*Lanius minor*). A vízparti fákon és fasorokban a szarka (*Pica pica*) és szürke varjú (*Corvus cornix*) fészkeit gyakran ragadozó madarak foglalják el. A fán fészkelő ragadozó madarak közül leggyakoribb a vörös vércse (*Falco tinnunculus*), de a kék vércse (*Falco vespertinus*) is előfordul. Gyakran láthatni e madarakat a telefon- és villanyvezetékeken üldögélve, vagy zsákmányukat tépve. Mindkét faj jelentős rágeszálópusztító, de sokszor sáskákat és szitakötőket is zsákmányolnak, cserebogár rajzáskor pedig azokat fogdossák. A cserebogárrajzáskor egy másik nagyon ügyes ragadozó madár a kabasólyom (*Falco subbuteo*) vadászata is megfigyelhető, amint zsákmányát a levegőben villámgyorsan megragadja. Csak onnét vehető észre, hogy sikeres volt, mikor repülés közben a karmai közül a csőrrebe veszi át a zsákmányt, és a levegőben el is fogyasztja. A legnagyobb sólyomfaj, a kerecsensólyom is rendszerint megjelenik a táplálékban gazdag területeken, sőt, nem tagadva meg pusztai madár voltát, néha itt is fészkel.

A vadászterület itt is fel van osztva. A nagyobb testű egerészölyv (*Buteo buteo*) a levegőben keringve, időnként egyhelyben lebegve „szítál”, úgy keresi a földön zsákmányát. Ugyanígy vadásznak a vércsék is, de ők időnként nem tagadva meg a sólyom-rokonságot, levegőben is zsákmányolnak (pl. repülő rovarokat). A héja és a kerecsen a levegőben, vagy repülés közben a földről ragadja fel zsákmányát. A földön fészkelő rétihéják fáradhatatlanul a földközelen lebegve, közelről veszik szemügyre vadászterületüket. Két fajuk költ itt. A hamvas rétihéja (*Circus pygargus*) a turjánosok nagyon ritka ragadozó madara. Költ gabonátlámban is, ahol az aratáskor fészekalja gyakran elpusztul. A barna rétihéja (*Circus aeruginosus*) a nádasok és rétek földön fészkelő madarainak leggyakoribb vámszedője. A vizes élőhelyek legnagyobb

termetű fokozottan védett ragadozó-madár faja a réti sas (*Haliaetus albicilla*), a 90-es évek végén telepedett meg az országos állománynövekedés eredményeként.

Nemcsak térben, hanem napszakonként is be van osztva a vadászterület. Az éjszakai műszakban a baglyok fogdossák a rágcsálókat. Itt is találni földön, és fán költő fajokat. A réti fülesbagoly (*Asio flammeus*) a földön fészkel. E turjánosokon előforduló madár egérjárásos esztendőben telepszik meg elsősorban, ám akkor a táplálékhiány miatt kétszer is költ. Ez jellemző szinte az összes bagolyfajra. A fán költő erdei fülesbaglyok (*Asio otus*) szívesen foglalják el a varjú- és szarkafészkeket.

Egy évszakonkénti munkamegosztás is létezik a vadászterületen, hiszen mi történne tavaszig, ha a délebbre húzódó, költöző ragadozó madaraink helyett nem végeznék mások e mindennapi munkát. Ősszel érkeznek a Vértesbe, északról a gatyás ölyvek (*Buteo lagopus*), kis sólymok (*Falco columbarius*) és a kékes rétihéják (*Circus cyaneus*). Látható, a munkamegosztás mindegyik feladatra és mindegyik évszakra szól. A környékben vadászgó kékes rétihéják esténként szabályosan húznak be a réten található zombékosokba éjszakázni.

Mi is az a táplálék, melyet ezek a madarak fogdosnak? A leggyakoribb zsákmányállat a mezei pocok (*Myodes arvalis*). Megtalálható még a törpeegér (*Micromys minutus*), melynek jelenlétére inkább csak a fűszálakra vagy nádra, száraz sás- és nádlevelekből font, ökölnyi kerek fészkekből lehet következtetni. A különböző cickányfajok előfordulásáról leghitelesebb bizonyítékok a gyöngybagoly köpetekből szerezhetők. Leggyakoribb a mezei (*Crocidura leucodon*) és a vízicickány (*Neomys fodiens*). A vízpartokon a partoldalakra vájt járatairól könnyen felismerhető vízipocok (*Arvicola terrestris*) és a betelepített pézsmapocok (*Ondatra zibethicus*) egyaránt. A rágcsálókra nemcsak a ragadozó madarak, hanem emlősök is vadásznak. A télre kifehéredő hermelint (*Mustela erminea*) csak fekete farkvége árulja el a hóban, amint a pocokjáratozatot átkutatva szerzi zsákmányát. Az élőhelyfejlesztő intézkedéseknek köszönhetően a korábban kipusztult fokozottan védett vidra (*Lutra lutra*) visszatelepült és ismét állandó fajjává vált, zárva ezzel a vizek táplálékláncát.

SZÁRAZ FÜVES PUSZTÁK A VÉRTES LÁBA ELŐTT

A Vértes dolomitöregének lábánál Csákvártól Csákberény, Csókakő irányába eleinte meredekbben, majd mindinkább ellaposodva húzódik a széles sávot elborító törmelékletjtő. A másik irányban hullámos felszínű löszvidékeket találhatni, melyet azonban erősen felszabdaltak a különböző kultúrhatások. A Vértes esőárnyékában levő területek sokkal kevesebb csapadékot kapnak, mint az északnyugati oldalak, és nyáron nem ritka a két hónapig tartó aszály sem. Ezen élőhelyek a szélsőségesen száraz viszonyokhoz alkalmazkodott állatvilágnak adnak otthont. A madárvilágból e terület fátlansága miatt, csak a földön és az egy-két elszórt fán, bokron fészkelő fajok jellemzők.

A legértékesebb madara e száraz árvalányhajas gyepeknek, Európa legnagyobb madara, a tűzok (*Otis tarda*). Korábban a Sárréten és a Zámolyi-medencében élő tűzokok egy állományt képeztek. Kedves dűrgő- és fészkelőhelyük a Fornapusztától a Reptér és Zámolyi-rét felé eső részen az árvalányhajas gyepek voltak. Napközi tartózkodási helyük többnyire a változatos táplálékot kínáló, nagytáblás kultúrtáj volt, a löszplatón. Esténként szabályosan húztak a Miklós major alatti lucernásba vagy a Reptér tájékára. A korábbi tűzokbőségre következtethető, Máté László által közölt adatból. Eszerint 30-as években egy körvadászati alkalommal a Zámolyi-réten egy 60-80-as, ónos esőben röpképtelen tűzokcsapatból 25-30-at lőttek le, illetve vertek agyon. Az itteni csapat a 70-es évekig 15-20 példányból állt. 1960-ban 4, 61-ben 8, 62-ben pedig 1 konkrét fészkelésről tudnak. A 80-as évekből fészkelésre utaló adatok már alig vannak. 1982-ben a Zámoly melletti Páskomból ismernek egy kaszáláskor előkerült fészket, melyet a traktoros körbekaszált, de ennek ellenére a fészkeket elpusztult. 1986-ban a Csíkvarsai-

rét fölött található Vadalma lucernásában is fészkelhetett, mivel az innét származó lucernában egy elpusztult és valószínűleg fészken elkaszált tűzok maradványai kerültek elő. A többi adat már csak az ősi fészkelőhelyek fölött átrepülő tűzokokról szól. Ismert, egy az 1988-89 telén repcén áttelelő tűzokkakas is. Ez az adatsor jól mutatja az itteni tűzokállomány felmorzsolódásának szomorú történetét. A 90-es évek változásai a nagyüzemi mezőgazdálkodás terén, elsősorban a vegyszerek felhasználásában, talán némi esélyt jelenhet a tűzokállomány megerősödésére. Az elmúlt években talán a szomszédos populációk megerősödésének köszönhetően, ismét megjelent, most még csak telülként 2003-ban egy madár a környéken. A korábbi élőhelyek a Pro Vértességi Közalapítvány tulajdonában állnak, így a gyepeket késői kaszálással, a szántóföldeket pedig a tűzokok által kedvelt vetésszerkezettel speciális élőhelyfenntartási kezeléssel hasznosítja. 1999-ben ezen élőhelyen egy reznék (*Otis tetrax*) tojó reppent fel, melynek megjelenése mindenképpen figyelemre méltó, hiszen spanyolországi és keleti fészkelőhelyein hasonló élőhelyen költ, mint itt, ahol észlelték.

Másik jellemző és nagyon ritka fészkelő madara e területeknek az ugartyúk (*Burhinus oedicnemus*). E szinte félsivatagi környezetben élő, éjszakai életmódú madár is megtalálható a dolomit lejtők szélsőségesen száraz élőhelyein. Hasonló körülmények között fészkelő populációja élt még a közeli Csóri- és Érdi-fennsíkon, egyébként pedig a Kiskunság homokján és a Hortobágy szikesein él nagyobb számban. Fészket több éven keresztül is a Reptér melletti Pogácsa fásításában és a kultúrtájak kapásnövényei között figyelték meg (Szabó L. V.). Éjjeli életmódját elárulja nagy sárga „bagolyszeme”. Nappal lapulva, sárgásdrapp terepszínével szinte eltűnik a kopár talajon. Estefelé éles, messzehangzó „tliúú” fuvolázó hívogatója árulja el. Két nagyméretű tojását a puszta földön kapart mélyedésbe rakja és a kotlás folyamán mintegy feldíszíti, körberakja a környéken található apró kavicsokkal, birkatrágyával. A repülőtér használaton kívül helyezése talán mindkét madárfaj számára lehetővé teszi a zavartalan élőhelyre való visszatelepülést.

Márciusi sétákon gyönyörködhet a természetjáró, a gyorsan felmelegedő száraz, rövid füves pusztát tavasszal elborító pompás virágszőnyeg látványában és szinte szünet nélkül hallhatja a mezei pacsirták (*Alauda arvensis*) énekét a levegőből, melyek a búbos pacsirtával (*Galerida cristata*) együtt a leggyakoribb énekesmadarai e nyílt, fátlan területnek. Sokkal ritkábban kerül szem elé a délkeleti elterjedésű parlagi pityer (*Anthus campestris*). A pacsirták és a parlagi pityer is a földön egy-egy fücsomó árnyékában építik fészkeiket, amelyet mesterien álcáznak. A repülőtér kavicsgödreiben is megtelepedett a 80-as évek óta terjeszkedő kis lile (*Charadrius dubius*). Áprilisban, éles hangjával tűnik fel a fészkelőhelyül választott bányagödör vagy folyóparti kavicszátony fölött körözve. Fészket legtöbbször csak néhány kavics- és gyökérdarabka jelzi, melybe a parti madarakra jellemzően 4 tojást rak.

Az elszórtan látható csenevész bokrok és kikorhadott öreg fák megint másféle fészkelőegyütttest vonzanak. Szintén gyakran üldögél kiálló bokrok, kórók tetején a sordély (*Emberiza calandra*). Egyszerű, sokak által kulcsosomó csörgéséhez hasonlított éneke hozzátartozik a pusztai hangulathoz. Fészkelőhelyéül is szívesen választja az apróbb termetű bokrok alsó részét a talaj közelében, ahol fészket még a magasra növő fű is rejt. A kenderike (*Acanthis canabina*) ezen az élőhelyen hasonló körülmények között költ, de megtalálható a csicsörkével (*Serinus serinus*) együtt, emberi települések közelében telepített tujasorokban fészkelve is. A poszták közül jellemző a mezei (*Sylvia communis*) és karvalyposzáta (*Sylvia nisoria*). Ez utóbbi nevét onnét kapta, hogy citromsárga szemeivel és keresztben sávos hasaialjával valóban kicsit hasonlít a karvalyhoz. Az út menti kőénybokorhoz közeledve feltűnik, hogy a kőény ágtovisseire egy-egy tücsök vagy sáska van feltűzve

A tövisszúró gébics (*Lanius collurio*) élelmiszerraktárát látjuk. E madár ezzel a raktárral készül a hűvösebb, esős napokra, mikor a zsákmányát képező rovarvilág elbújik. A rendkívül

ritka vörösfejú gébics (*Lanius senator*) fészkelésére is van adat 1928-ból Nagy János ornitológustól.

Két nagyon szép színezetű odúlakó madár kötődik ezen élőhelyek odvas öreg fáihoz. A búbos banka (*Upupa epops*) „up- up- up” hangja folyamatosan hallható, latin nevét is erről kapta. Igazi pusztai madár, mely alkalmazkodott az itteni életmódhoz. Mivel élőhelyén kevés a víz, a tolltettek ellen porfürdőzéssel védekezik, vízre táplálkozásához sincs szüksége. A másik nagyon megritkult, feltűnő színezetű madár a szalakóta (*Coracias garrulus*) vagy népies nevén kékcsóka, zöldkánya. A fákon, telefon vagy villanyvezetéken ülő szalakóták látványa korábban hozzátartozott a legeltetett területekhez. Sajnos manapság nagyon megritkult, nagyobb számban már csak a Kiskunság nyárligeteiben költ. A 90-es években csaknem teljesen eltűnt az egész Dunántúlról, így a Zámolyi-medencéből és a Vértes lábánál levő löszterületekről is, de itt újabban ismét rendszeressé vált előfordulásuk. Május első napjaiban hallható, a levegőben villámgyors repüléssel rovarokat kapdosó, egzotikus színezetű gyurgyalagok (*Merops apiaster*) vagy méhészmadarak, „gyur-gyur pur-pur” hangja. A gyurgyalag egyike a telelőhelyről legkésőbbben visszaérkező madaraknak. Fészkelőhelyül a löszterületek partoldalait választja, ahol fészkelőüreget a földbe vájja. Táplálékát ezen élőhelyek gazdag rovarvilága szolgáltatja, ezeket villámgyors repüléssel a levegőben kapja el. A másik partoldalokban, nagy kolóniákban fészkelő madár a partifecske (*Riparia riparia*), melyek sokszor a homokbányák friss fejtéseiben fészkelve, a bányászati tevékenységnek esnek áldozatul. Szívesen költözik a szalakóta vagy csóka elhagyott üregeibe a kuvik (*Athenae noctua*), de gyakran az állattartó telepek, tanyák környékén fészkel, ahol az ott élő apró rágcsálókra és nagyobb bogarakra vadászik. Sajnos állománya az utóbbi időben csökkent.

Az ürge (*Citellus citellus*) jellegzetes rágcsálóállata e rövid fűvű pusztáknak. Nagyon sok ragadozó táplálkozik ürgehússal, sajnos azonban az ország nagy részén kipusztult, és volt olyan terület, ahova az ott élő, veszélyeztetett ragadozó madarak miatt úgy kellett visszatelepíteni. Táplálékát zsenge növényi részek, gyökerek, gumók, magvak jelentik elsősorban, de esetenként földön fészkelő madarak tojásait is megdézsmálja. Kotorékja 1-1,5 m-re van a föld alatt, járata egyenes, kútszerű, 5-6 cm átmérőjű. Kisebb kolóniákban él, nagyon éber, veszély esetén éles fütytyentéssel riasztja társait. Lakásának egy része az éléskamra, ahova nyáron át sok táplálékot gyűjt össze. Ezeket pofazacskójába gyűjtögeti, így viszi az éléskamrába. Az őszi hidegekkel kb. 12 C° alatti hőmérsékletnél járatait eltömíti, és téli álomba merül, egészen kora tavaszig. Az ürgeállományokban a nagyobb pusztításokat nem a természetes ellenségei, hanem az esős időjárás és a vegyszerezés okozza. A másik, nagyobb termetű rágcsáló a hörcsög (*Cricetus cricetus*), nagyjából éjszakai állat, a szántóföldi kultúrákban él. Állománya szintén megritkult, vélhetően a mezőgazdaság intenzívvé válása miatt. Ezek a rágcsálók rendkívül fontos zsákmányállatok a parlagi sas és kerecsensólyom számára. E két madár eltérő módon vadászik a kotorékjukból kimerészkedő ürgékre, hörcsögökre. A parlagi sas méltóságteljes körökkel rója a levegőt, és közben figyeli a vadászterületet, és a vigyázatlan ürgét a földön kapja el. A kerecsensólyom villámgyors repüléssel zúg végig a puszta fölött nagyon alacsonyan, és repülés közben „lennyúl” a földre, úgy emeli fel zsákmányát.

A madarakon kívül több ragadozó emlősállat is vadászik az ürgékre, hörcsögökre. A területen élő menyét (*Mustela nivalis*) és görény (*Mustela putorius*) gyakran a kotorékjában fogja meg őket. Innét került elő a védett mezei görény (*Mustela putorius eversmanni hungarica*) is, mely szintén egy keleti elterjedésű állatfaj. A magányos éjszakai életet élő borz (*Meles meles*) is itt, a löszvidékeken tudja elkészíteni földbe ásott kotorékát, melyre inkább a vár kifejezés illik. Ezeket a kotorékokat szívesen foglalja el a róka (*Vulpes vulpes*), ha készítőjük már elhagyta őket. A másik nagyon értékes és ritka emlősállat a földikutya (*Spalax leucodon*), mely 1938-ig ismert volt Csákváron, a löszterületeken (Szabó L. V. adata Nagy J. és Pechtol L. szóbeli közlése alapján).

A HÜVÖS SZURDOKERDŐK, ZÁRT BÜKKÖSÖK VILÁGA

A pusztai hangulatú tájat elhagyva, hamarosan egy hűvös, árnyas szurdokvölgybe ér a túrázó, mely hőmérsékletében is nagyon eltér az előbb megismert élőhelytől. A meredek szurdokvölgyek aljáról hatalmas hárs és bükkfák törnek a fény felé. Ezekben a háborítatlan völgyekben találnak jó fészkelőhelyet a kipusztulással fenyegetett, ragadozó madarak.

Minden állatnak, s így a ragadozó madaraknak is egy meghatározott élettér (territórium) szükséges, ahol párján kívül még fajtársát sem tűri meg. A rendkívül tagolt felszínű Vértesben ez az élettér viszonylag kicsi, mivel éles, meredek leszakadású gerincek határolják el egymástól a völgyekben fészkelő ragadozók territóriumait. A Vértes lábainál elterülő, majdnem összefüggő ürgés legelők nagyon jó vadászterületet biztosítanak, így ezen tényezők együttes hatásait figyelembe véve kijelenthetők, hogy a Vértesben, adott területre - összehasonlítva más hegységekkel - több ragadozó madár jut. A Vértes és egyben Magyarország legveszélyeztetettebb ragadozó madara a parlagi sas (*Aquila heliaca*). Szárnyfesztávolsága elérheti a két métert is. A Vértesben fészkelő parlagi sasok a kelet-európai állomány legnyugatabbra költő példányai. Az ismert kelet-európai állomány zöme Magyarországon él, ahol védelme érdekében évtizedek óta komoly erőfeszítéseket tesznek. „E délceg madarat mindig csak ott találtuk fészkelve, hol az ürge is nagyon közönséges” - írja Brehm. Ez igaz a magyarországi állományra is, hiszen a mai napig az ősi legelők közvetlen közelében, vagy a középhegységek ezekkel határos részein találhatók költőpárok. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a Vértesben is, a század eleje óta ismert költőhelyeken élnek ma is. A mai Magyarország területén első ismert fészkelését a Vértesből írja le Vasvári Miklós.

A Magyarországon élő parlagi sas állomány a 80-as évek elejére 8-10 ismert párra csökkent, melyből 3 pár élt a Vértesben, a már ismertetett kedvező hatásoknak köszönhetően. Az ország állománya, elsősorban a védelmi munkának köszönhetően 2005-re, 75 párra növekedett.

A legfontosabb feladatok közé tartozik a parlagi sasok fészkelőhelyeinek védelme. Az erdőgazdálkodási munkálatok helyének és idejének korlátozásával és megszervezésével elérhető, a fészkelőhelyül szolgáló - elsősorban véderdők - háborítatlansága.

A Vértes környékének másik madárritkasága, a keleti elterjedésű kerecsensólyom (*Falco cherrug*). Szintén pusztai madár, mint a parlagi sas, csak a zavarások miatt kényszerült a középhegységi erdők peremeire, ahol gyakrabban gallyfészkekben de sziklafalakon is költött. A parlagi sasokhoz nemcsak vadászterületével és táplálékállatával, az ürgével, hanem azzal is kötődik, hogy sokszor a sasok által épített fészket foglalja el. A kisebb termetű sólymok addig zaklatják a sasokat, míg azok otthagyják fészkeiket és a közelben levő ún. váltófészkekben költötenek. A sólyomfélék nem építenek fészket, hanem más ragadozó madarak, fekete gólya vagy holló fészket foglalják el. A kerecsensólymok fészkeit hosszú időn keresztül rendszeresen kirabolták a solymászok és madárkereskedők. Fészkeiket csak az egész fészkelési időben végzett őrzéssel lehetett megvédeni. A Vértesben 1982-óta folyik a veszélyeztetett fészkek őrzése, műfészkek kihelyezése, élőhely-védelem. Ennek hatására állománya, ebben a térségben ismert 1-2 párról, 7-8 párra nőtt.

Nagyon valószínű, hogy a kerecsensólyom számára - mivel pusztai madár - korábban sem volt jellemző a sziklai fészkelés, és itteni előfordulása csak a vándorsólymok kipusztulása után és a síkvidéki fészkelőhelyek zavarossága miatt alakult ki. Az igazi sziklai fészkelő, a vándorsólyom (*Falco peregrinus*) vértesbeli honosságáról csak közvetett adataink vannak. Két alkalommal is megemlítik (1948-ból dr. Tapfer Dezső és 1951-ből Bátyai Lóránt), hogy május végén zsákmányt hordó vándorsólymot figyeltek meg. Az itteni állomány a hegység jellege miatt sosem lehetett nagy létszámú. Szintén csak közvetett információk állnak rendelkezésre a legnagyobb termetű bagolyfaj az uhu (*Bubo bubo*) vértesi előfordulásáról. Egy alka-

lommal a Fáni-völgy szikláiról röptettek fel tavasszal egy uhut, az utóbbi években pedig többször hallottuk fészkelési időben, jellegzetesen mély, messzehangzó huhogását.

A 70-es években kipusztult holló (*Corvus corax*) az elmúlt években - vélhetően a mérgezések megszűntével - örvendetes szaporodásnak indult. Sziklán és fán költő párokat egyaránt ismernek. Nagyon korán, már sokszor februárban kotlik, és frissen kikelt fiókáit a kora tavasszal oly gyakori sziklamászások veszélyeztetik. A vértesi állomány most 10-12 fészkelő párból áll. Korábban fészkeltek Csókakő mellett és a Pátrácos öreg bükkösein a vörös kánya (*Milvus milvus*). Szintén a háborítatlan szurdokvölgyekben vagy zárt bükkösökben található fészkelve a fekete gólya (*Ciconia nigra*). Ez a rejtett életű madárfaj is a hegylábi rétekre jár le táplálkozni. Március utolsó napjaiban érkezik vissza fészkelőhelyére. A lombkorona alsó felében, kinyúló ágra épített fészket a fiatal párok több éven keresztül építik, és ha nem éri őket zavarás, hosszú időn át használják.

E fénysegény, meredek, sekély termő-talajú völgyek legtöbbszörének erdőállománya véderdő, mivel felújítása, ha levágják, szinte lehetetlen. Ezekben az erdőkben a természetszabta rend szerint, a két szikleveles apróságok, fiatal suhángok, erős férfiak és vén famatuzsálemek együtt állnak. De nemcsak korukban, hanem fajgazdagságukban is mások ezek az erdők az ember által nevelté. A több száz éves óriás kidőlt törzsén alig lehet átmászni, gyökerük égnek áll. Az égnek álló kiszakadt gyökér végén apró madárka ül. Kurta farkát felcsapja, torkát nagyra nyitva igyekszik, hogy a nagy hanggal pótolja kicsinységét, hogy csilingelő üveg-hangokkal gyöngyöző énekét mindenki meghallja. Az ökörszem (*Troglodytes troglodytes*), mint törpe az óriások birodalmában, nászdalát fújja. Száraz bükkfalevélből, mohából jókora fészket szorít be a gyökerek közé, keskeny nyílást hagy rajta és kész a családi otthon. Nagyon találóan a „madárvilág szárnyas egerének szokták” nevezni, hiszen a földön surranva ugrálva táplálkozik. Nagyon hasonlít hozzá fészkelési módjában a vörösbegy (*Erithacus rubecula*). A mély nedves aljú erdők adnak otthont az erdei szalonkának (*Scolopax rusticola*). Csodálatos, és vadászíróink által sokszor „megénekeltek” hangulata van a tavaszi nászrepülésnek, a szalonkahúzásnak. Az állomány zöme az átvonulókból áll, de majd minden évben vannak adatok fészkelő vagy fiókáit vezető szalonkáról a Vértésben. Nincs szem, amelyik észrevenné a földön lapulva, amint négy tojásán kotlik.

Mivel ezekből az erdőkben majdnem hiányzik a cserjeszint, az itt költő énekesmadarak közül csak földön a fák törzsén és a lombkoronában fészkelők figyelhetők meg.

Az idős erdőkben legtöbbször a fák odvaiban találunk fészkelőhelyet. A lakáskészítők legtöbbször a harkályok. A harkályok legtöbbször erdei madár, táplálékukat a fák belsejében és a kéreg alatt élő rovarok jelentik. A fák törzsén kúszva, fajoként váltakozó módszerekkel és eszközökkel dolgoznak. Ujjuk a fatörzsön való kapaszkodáshoz és a felfelé kúszáshoz idomult, kettő előre kettő hátrafelé áll. A farktollaik, hogy jól meg tudják támasztani magukat, nagyon merevek és mivel gyorsan kopnak, más fajokénál gyorsabban regenerálódnak. Közülük legnagyobb a fekete harkály (*Dryocopus martius*). Legtöbbször a zárt bükkerdőkben hallható hangos „krü krü krü” kiabálása, amint hullámvonalban repül át egyik fáról a másikra. A párok áprilisra alakulnak ki, ezután tisztítják ki előző évi odújukat vagy újat készítenek. Az odú nagyon magasan készül bejárata ovális alakú. Egy új odú elkészítése több hétig is eltart, hiszen 40 cm mély is lehet. Ezeknek a méretes odvaknak később számos albérlője akad. A leggyakoribb a kék galamb (*Columba oenas*), melynek mély bűgő hangja hozzátartozik a bükkösök világához.

Az itt élő emlősállatok is előszeretettel költöznek az elhagyott fekete harkály odúba. Ezek közül kiemelendők a denevér fajok és a nyuszt (*Martes martes*). Később, mikor a bejárat már kikorhad, előfordul, hogy az odút macskabagoly (*Strix aluco*) foglalja el.

A fekete harkály táplálékát főleg a fában élő rovarlárvák képezik, ezeket erős csőrével kivési a korhadó fákból, tuskókból. A valamivel kisebb termetű nagy fakopáncs (*Dendrocopos major*), jellemzően kúszó és kopácsoló harkály. Az egész fatörzsön végigkúszva szedegeti táplálékát, a rovarlárvákat szaruhorgokkal ellátott nyelvével húzza ki a járataikból. A magasban a vékonyabb ágakat kutatja át a kis fakopáncs (*Dendrocopos minor*), levéltetveket és hangyákat szedegetve. Szintén a zárt bükkösök világához tartozik jellegzetesen ereszkedő dallamú hangjával a szürke küllő (*Picus canus*). Táplálékának nagy része hangyából és hangyatojásból áll. Látható a munkamegosztás a harkályok között, mindenhova egy-egy specialista jut, nem maradhat ki egyetlen egy hely sem, amelyet ne kutatnának át.

Az eddig megismert fajok mind-mind a talajon és a fák törzsén kúszva táplálkoznak. De mi történik a repülő rovarokkal?

A lombkoronában repkedve szedi táplálékát a sisegő füzike (*Phylloscopus sibilatrix*), melynek kedves felgyorsuló énekét a távolból hallani. Fészkelőterületét a vén fatörzsek száraz oldalágaira le-leszállva, körbejárja és minden ágon újra meg újra, elénekli egyszerű, de messzehangzó dalát. Vastag falevél fedi a talajt, itt-ott egy kis szagos müge folt, bükkász csomó, ezek alá rejt a levélből és fűből összegöngyölt fészket. A másik, sokkal ritkább fitisz füzike (*Phylloscopus trochilus*) fészkelésére is van adat Vértessomló mellől. (Szvezsényi L.) Magasan fönt a friss zöld lombsátorban énekel éles ezüsthangján a kis légykapó (*Ficedula parva*), a vén árnyékos bükkösök jellemző, de ritka énekese. Fészket a fatörzsön egy-egy leszakadt, kikorhadt ág helyén a kéreg alá építi. Mint neve is mutatja a lombkoronában a repülő rovarokkal táplálkozik. A másik légykapófaj az örvös légykapó (*Ficedula albicollis*), a cinegék mellett a leggyakoribb odúban költő madár.

Ezekben a zavartalan völgyekben a találkozni nagyritkán a rejtett életű vadmacskával (*Felis silvestris*). Kotorékát földben vagy a sziklák között készíti el, de találtak már vadetetőben tanyázó vadmacskacsaládót is. Egy adattal áll rendelkezésre a hiúz (*Lynx lynx*) vértessomló előfordulásáról is. Sajnos ezt az állatot 1991-ben Tatabánya mellett üttette el egy autó. Természetesen ennek az egy példánynak a megjelenése még nem bizonyítja itteni rendszeres előfordulását, de összevetve az ez időből származó pilisi, Börzsönyi és Zempléni adatokkal, mindenképpen figyelmet érdemel.

SZIKLÁK, SZIKLAGYEPEK, ÉS KARSZTBOKORERDŐK

A hűvös árnyas völgyek ellentétéként a Vértessomló déli részén Magyarország „szubmediterrán szigeteinek” egyike található. A sekély talajon zárt erdő nem tudott kialakulni és így sziklakon, a gyér növényzettel borított talajon és a karsztbokorerdőben élő fajok jellemzik ezen élőhelyeket. A felsorolt tényezők miatt az állatvilágot főként a gerinctelen fajok képviselik.

A sziklakibúvásos déli oldalak legszínompásabb és egyben legritkább képviselője a kövirigó (*Monticola saxatilis*), valójában csak nevében kötődik az igazi rigókhoz. A kövirigó hazánk egyik, eddig megmagyarázhatatlan okok miatt visszahúzódó madárfaja. Korábban szinte az egész ország alkalmas területein elterjedt fészkelő faj volt, míg manapság egymás után tűnik el a korábbi élőhelyekről. A rendkívül ritka fészkelő kerti sármány (*Emberiza hortulana*) előfordulásáról is van adat, (Pátkai Imre.) fészkelési időben.

A kövirigóhoz hasonló élőhelyen költ a házi rozsdafarkú (*Phoenicurus ochrurus*) és a barázdabillegető (*Motacilla alba*). A hantmadár (*Oenanthe oenanthe*) is e sziklás élőhelyek gyakori fészkelője.

Az utak mellett már márciusban is megfigyelhetők a vörös begyű, feltűnő cigány csaláncsúcsra (*Saxicola torquata*), amint valami kiálló kőrön vagy vezetéken üldögélve várja az arra tévedő rovarokat, pókokat, melyeket a levegőben és a földön egyaránt elkap. Fészkéhez a

magas növényzetben egy kis alagút vezet. Szintén a karsztbokorerdők alacsony fái üdögélve tűnik fel az erdei pityer (*Anthus trivialis*), amint énekelve rézsút felemelkedik, ott vitorlázva egy kört ír le, majd még mindig dalolva ereszkedik alá kiindulási helyére. Fészket tisztásokon, kisebb fák alá, avas fűbe építi és szintén kis bejárónyíláson, lehet megközelíteni. Tavasszal itt hallani az erdei pacirta (*Lullula arborea*), lu-lu-lu énekét melyről latin nevét is kapta. Napközben fészkelőhelye felett énekel.

E meleg déli oldalakon fészkel a lappantyú (*Caprimulgus europaeus*) vagy népies nevén, kecskefejő. Ez az éjszakai madár napközben többnyire egy-egy vízszintes ágon, a fakéregre lapulva pihen. A fakéregre emlékeztető színű tollazatával tökéletesen „álcázza” magát, csak az alkonyati órákban lehet jelenlétéről tudomást szerezni. Zöld varangy hangjához hasonló „pirregését” is ilyenkor lehet hallani. Fészket nem épít, két terepszínű tojását többnyire nyílt részen, tisztásokon a talajra rakja. Az éjszaka vadászó baglyok közül a füleskuvik (*Otus scops*) is gyakran zsákmányol bogarakat, sáskákat, lombszöcskéket. Több adattal rendelkezünk Vértess környéki fészkeléséről. Kedveli a meleg déli fekvésű gyümölcsösök, kertek, szőlők, öreg parkok odvas fáit, ahol megfelelő fészkelőhelyet talál magának. Jelenlétét lágy rövid füttyentésszerű hangja jelzi legjobban, melyet május végén és júniusban lehet hallani. A gyöngybagoly (*Tyto alba*) is megtelepszik a sziklaüregekben. A „bagolylakta” barlang aljában mindig megtalálhatók a lakó teljes étrendjéről tanúskodó bagolyköpeteket. A baglyok az elfogyasztott zsákmányállatok megemészthetetlen részeit, csontot, szőrt kis gombócok formájában visszaöklendezik, melyekből aztán megismerhetjük az egész térség kisemlős faunáját. Vannak olyan apró emlősállatok melyek jelenlétéről csak a bagolyköpetekből szerezhetünk tudomást.

A kisebb barlangokban, sziklarepedésekben, öreg pincékben szívesen telepsznek meg a denevérek különböző fajai. Erről a rejtett életű állatsoportról viszonylag kevés az ismeretanyag, kutatásuk az utóbbi években vált intenzívebbé. A megfigyelések azért is rendkívül fontosak, mert jelenlétük vagy éppen eltűnésük jelzi az ökológiai folyamatokat (indikátor fajok).

A sziklás meleg hegy-oldalokon jelentős hulló állomány él. A Kitaibel Pál által Csákvárról közölt pannon gyíkról (*Ablepharus kitaibelii*) nincs adat, de a másik jellemző faj a haragos sikló (*Coluber jugularis*) előfordulását Szabó László V. bizonyította. Ez a délkelet-európai faj Magyarországon korábban két helyről volt ismert. Vértessi előfordulása az éghajlati és élőhelyigénye alapján várható volt. A bizonyító példányt 1970 V. 9-én találták meg Csákvár község mellett. Az erdei sikló (*Elaphe longissima*) főleg bokrokban, alacsonyabb fákban keresi zsákmányát. Ez leggyakrabban madártojás, fióka és kisebb rágcsáló is. Júniusban vagy júliusban a nőstény 5-8 darab vastag, de lágy héjú tojást rak lomb alá,

korhadékba. A fiatalok szeptember folyamán kelnek ki, és október elején téli álmra vonulnak. A sokkal kisebb termetű rézsikló (*Corinilla austriaca*) kedveli a nyílt sziklagyepeket, és ezért is esik könnyen zsákmányául az ott, egy helyben szitálva vadászó kígyászölyvnek. Érdekesebb a szaporodása. Az anyaállat augusztus végén, szeptember elején 3-15 vékony burkú tojást rak, melyből azonnal kibújnak a kis állatok. Fiatal korukban apró rovarokat, míg felnőttként kisebb rágcsálókat, gyíkokat fogyasztanak.

A gyíkok közül a kisebb termetű, barnás színű fali gyík (*Lacerta muralis*) és a zöld gyík (*Lacerta viridis*) jellemzi ezen élőhelyeket. Szinte az összes sziklagyepen találkozni velük. A nagyobb termetű zöld gyík sokszor a karsztbokorerdő alacsonyabb bokrain sütkérezve tűnik elő. Ha türelmes várakozással, megfigyelhető villámgyors zsákmányolása is, amint egy-egy rovar vagy apró pókot elkap.

Az őszi színpompás időszak után télen, kihaltak tűnik e sziklavilág. Érthető is, hiszen az itt élő állatvilág a melegkedvelő, és táplálkozásában is ehhez alkalmazkodott. A hullók téli álomba, a madarak pedig délebbre vonulnak. Vannak, azonban olyan vonuló madárfajok me-

lyeknek ezen élőhelyek nyújtják a megélhetést télen. A havasok egyik jellemző madara a hajnalmadár (*Tichodroma muraria*) gyakran feltűnik télen, amint a kihaltak tűnő sziklafalra egy kis szint varázsolt pirosas szárnyaival.

CSERES-TÖLGYESEK

A Vértés erdeinek nagy részét kitevő cseres-tölgyesek élővilága a leggazdagabb faj- és egyedszámban is, hiszen ezekben az erdőkben a gerinces élővilág a gyepszíntől a lombkoronaszintig mindenütt képviselve van. A lombkoronaszintben elsősorban a nagyobb termetű ragadozók fészkelnek, fajoként váltakozó kitettségben.

Az ismerkedés kezdhető a legnagyobb és legritkább madárfajjal, a kígyászölyvvel (*Circaetus gallicus*)! Táplálkozásában e madár is a nyílt területekhez kötődik elsősorban, a többi nagytestű ragadozóhoz hasonlóan. A Vértés környékén e táplálkozóterületek általában a dolomitkopárokon és a hegylábi nyílt gyepeken, lápréteken található. Itt megfigyelhető, általában április közepétől, a vadászó kígyászölyv amint a rét fölött egy helyben lebegve szaknyelven szólva "szítálva" les zsákmányára. Ez leggyakrabban vízi-, réz-, és erdei sikló de ritkábban gyíkokat is zsákmányol. E nagytestű madár alulról szinte teljesen fehér, és közelebbről szemügyre véve feltűnik kénsárga szeme is. Fészkelőhelyéül előszeretettel választja a meleg déli fekvésű tölgyeseket, ahol fészket jó kirepüléssel a táplálkozóterület felé, leggyakrabban sárga fagyöngyre építi. A kígyászölyv ismert magyarországi állománya 50 pár alatt van, ebből a Vértésben 2 pár költ. A vértesi kígyászölyvek leggyakrabban olyan véderdőkben költenek, ahol erdészeti tevékenység nem veszélyezteteti fészkelőhelyüket, a hegylábi vadászterületek biztosításával pedig valószínűleg még sokáig lehet gyönyörködni a Vértés felett köröző kígyászölyvek látványában.

A száraz tölgyesek másik jellemző és érdekes táplálkozású ragadozó madárfaj a darázsölyv (*Pernis apivorus*). Mint a neve is mutatja, fő táplálékát a darazsak, méhek, pontosabban azok lárvái teszik ki, melyeket a léppel együtt akár a föld alól is kikapar. Szívesen fészkel a cseres-tölgyesekben az egerészölyv (*Buteo buteo*) és a héja (*Accipiter gentilis*). Míg az egerészölyv elsősorban a nyíltabb részekben pockokat és gyengébb állatokat zsákmányol, addig a héja a környékén előforduló kisebb állatok bármelyikét zsákmánynak tekinti, amelyet le tud gyűrni. Főként ott költ, ahol kedvenc prédái az énekesmadarak sűrűbben előfordulnak. A lombkorona-, a fatörzs-, és a cserje-, valamint gyepszint itt ugyanolyan törvényszerűségek alapján van beosztva táplálkozás szempontjából, mint amellyel már megismerkedtek a szurdokvölgyeknél. Néhány ismerőssel is, találkozni ezekben az erdőkben is, hiszen egy-egy faj számára többféle élőhely is megélhetést nyújthat. A fatörzsszint jellemző szálláscsinálói itt is a harkályok, azonban egyik fajuk jellegzetesen a meleg tölgyesekhez kötődik. A középfakopáncs (*Dendrocopos medius*) szintén "gyengébb csőrű" harkályok közé tartozik, ezért szívesen fészkel és táplálkozik ott, ahol elegendő pudvás fatörzset talál. Az erdőgazdálkodás egyre intenzívebbé válásával, fészkelő állománya szinte mindenütt megfogyott. Mivel csőre másra specializálódott a középfakopáncs ritkán vési a fatörzset, táplálékot kutatva, inkább a résekbe bújó rovarokat keresgéli. A másik nagyobb termetű odúkészítő madár itt a zöld küllő (*Picus viridis*), ugyan a fatörzseken is "dolgozik", ahol alulról felfelé csavarvonalban járja végig azokat, azonban igazi táplálkozóhelye a hangyabolyokkal tarkított erdőszéleken van.

A fatörzseket, mint táplálkozóhelyeket "több szem többet lát" alapon többféle irányból is átfésülik az itt táplálkozók. A csuszka (*Sitta europea*), mint neve is mutatja felülről lefelé, a fakúsz (*Certhia brachydactyla*) pedig alulról felfelé kúszva keresgéli táplálékát. A csuszka fészkelőjét könnyű felismerni, hiszen gazdája sárral tapasztva szűkíti le az odunyílást a megfelelő méretűre. Annál nehezebb felfedezni a fakúsz kéregrepedésbe épített fészket!

A legnépesebb odúlakó család a cinegéké. A Vértesben három fajuk él, s mindegyik elég gyakori. A széncinegét (*Parus major*) szinte mindenki ismerheti, még otthonról a postaládában fészkelve is, ha onnét nem, akkor a téli etetőről, melynek leggyakoribb vendége. Valamivel ritkább az apró termetű kék cinege (*Parus caeruleus*) és a fekete sapkás barátcinege (*Parus palustris*). A legvékonyabb gallyakon hosszú farkával egyensúlyozva keresgél megbújó rovarok után, az őszapó (*Aegithalos caudatus*). Nem odúban fészkel, hanem a lombkoronában, vagy bokrokban építi gyönyörű művészi fészket. Zúzmó és moha az alapanyag, legfontosabb azonban a ragasztóanyag felkutatása. Rengeteg pókpeteszövedéket szedgetnek össze és a tapadós fonalakkal, szövik át meg át a fészket. A kis fészket a legvégén még tollakkal kibélelik. Pár hét múlva e puha kis fészkek mellett tucatnyi apróság egymás mellett ülve várja a szorgalmasan etető szülőket. A harkályok, cinegék és az őszapók is rendkívül sok rovar fogyasztanak, s így az erdők ökológiai egyensúlyának fenntartásában fontos szerepet töltenek be!

Igazi fészkepítő művész az erdőkben az erdei pinty (*Fringilla coelebs*). A pintyfélékhez tartozik a valamivel természetesebb meggyvágó (*Coccothraustes coccothraustes*). A madáretetőkről jól ismerhetjük feltűnően vaskos csőréről. A bokorszintben fészkel, művészi fészket egy ág-villába szöve, a sárgarigó (*Oriolus oriolus*). A sárgarigó valójában csak nevében rigó, a málinkófélék egyetlen magyarországi képviselője. Egyike a legkésőbbben érkező költöző madarainknak. A rigók közül gyakori a fekete (*Turdus merula*) és énekes rigó (*Turdus philomelos*). Fészket mindegyikük a bokrosokban építi változó magasságban. A különbség közöttük az, hogy az énekes rigó fészekcsészéjét mindig kitapasztja, tojásai pedig gyönyörű égszínkék alapon foltozottak, a feketerigó sosem tapasztja ki a fészket és tojásai is olajzöld alapon pontozottak. A rigófiókák még röpképességük elérése előtt szétugrálnak a fészkekből, s egy-egy fücsomó mellett bokor alatt lapulva várják eleséggel érkező szüleiket. Ritkábban bár, de előfordul fészkelőként a léprigó (*Turdus viscivorus*) is. Égszínkék alapon foltozott tojásait szintén olyan fészkekben találni, mely nincsen kitapasztva.

A bokrosok rejtetten mozgó madárvilágát leginkább énekük alapján lehet meghatározni. A legjobb időpont erre a megfigyelésre a hajna. Májusi reggelen a harmattól csillogó levelek között bujkálgatva talán megpillantható egy-egy érdekesebb madárhang gazdája. Ilyenkor szinte zeng az énektől az egész erdő! A legművészibb énekesmadár a fülemüle (*Luscinia megarinchos*). Éneke egyike a világ legszebb madárdalainak. Fészket a sűrű bokrosban, nagyon rejtetten a földön készíti. Fényes olajbarna tojásait ritkán látja emberi szem! Szintén a földön fészkel a csilp-csalp füzike (*Phylloscopus collybita*), mely jellegzetes hangjáról kapta nevét. Vidám hangja a tavaszi erdő ébredését jelzi. A poszáták szintén a szépen éneklő madarak közé tartoznak. Közülük jellemző itt a barátposzáta (*Sylvia atricapilla*), mely hevenyészett fészket kisebb bokrokra építi. A csilingelő hangú kisposzáta (*Sylvia curruca*) leginkább az erdőszéleken, és tisztások bokrain fészkel. Jelenléte éneke alapján állapítható meg, mivel megpillantani csak ritkán sikerül.

III.2. A TÖRTÉNELEM VIHARAI A VÉRTESBEN

ÉS MEGJELENTEK AZ ELSŐ EMBEREK - ALSÓ PALEOLITIKUM

Amióta ember lépett erre a vidékre, ez az összefüggő, hatalmas erdőrengeteg a maga varázásával rögtön magához láncolta. Egyek lettek, a Dunántúl mérhetetlen erdőségei s maga az ember. Ez az irdatlan erdőség valaha csaknem osztatlan, egységes erdőterület volt. Az Alpok Lankáiról lehúzódnó, erdő borította dombor összeért a Bakonnyal, az a zalai és a somogyi dombokkal, ezek ismét beleáradtak a Vértesbe, Gerecsébe, összeölelkeztek a Pilissel, hogy a budai hegykoszorú karján át a Duna partjától pillantsanak át a Börzsöny és a Cserhát tetőire, az Alföld ligetes síkjára.

Az ember kezdetben a völgyek szegélyén telepedett meg, barlangok mélyén keresett védelmet, harcban a másik emberrel és az erdőség minden veszedelmével. A kort, amelyben ez az emberfajta, élt, a tudósok csiszolatlan kőkorszaknak nevezik. Itt élt és harcolt ősapánk a barlangokban medvével, farkassal, bölénnyel, orrszarvúval, még hiénával is.

Hihetetlen volt, hogy a Vértestől északra és délre egyaránt kerültek elő emberi nyomok, csak éppen a Vértes területe hiányzott a térképről. Az 1960-as évek kutatásai meghozták az eredményt: Vértes László régész és Skoflek István munkatársaikkal Vértesszőlősen rábukkantak a legrégebb hazai ember maradványára. (Furcsa történelmi egybeesés, hogy a legrégebb emberleletet Vértesszőlősen Vértes László találta meg, az anekdoták szerint világhírű kollégái - Amerikától Kínáig - azzal ugratták, hogy róla nevezték volna el a lelőhelyet.) Vértesszőlősen időszakosan szárazon maradt hévízü források adták a természetes lakóhelyet. Az embercsoport a langyosvízü medencék partján élt, az elejtett állatok feltört csontját is ide dobálták be. A hulladék anyag később a mésziszapba, majd mészkőbe ágyazódott, így mozdulatlanul hevert csaknem félmillió éven keresztül. A leletanyagban állatcsontok töredékei (a ló, marha, bölény, orrszarvú, szarvas, őz jégkori ősei), kagylók és csigák, kis tüzelési helyek, az eszköz-készítés hulladékai, jellegzetes kavicseszközök voltak. A településen az emberi lábnyomok lenyomata mellett három tejfog és egy felnőtt férfi nyakszirtecsontja került felszínre (az ásatás vezetője Sámuelnek nevezte el). A nyakszirtecsont máig vitatott tudományos szempontból: embertani jellege a *Homo erectus*-éval (előember), agykapacitása viszont (kb. 1200 cm³) a *Homo sapiens*-ével egyezik meg.

KÖZÉPSŐ PALEOLITIKUM

A középső paleolitikum - tág értelemben a *neandervölgyi ember* kultúrájának időszaka. Ez a korszak az ember első nagyobb széttrajzásának ideje. Az emberi települések száma "hirtelen" megnő, a kultúrák különféle változatai bukkannak elő, helyi csoportok sajátos hagyományaival. A középső paleolitikum nagyjából 80 ezer évvel ezelőtt kezdődött és 40 ezer évig tartott. Kis létszámú embercsoportok, vadásztörzsek népesítették be a vidéket.

A lakóhely általában barlang, vagy sziklaeresz, ugyanakkor nagy kiterjedésű szabad ég alatti vadásztelepek is ismertek. Ezeken a helyeken már épített "házak", kunyhók is előkerültek. A telepek többszörös rétegződése, az időszakonkénti visszatérésre mutat.

A Vértesben egyetlen helyről, Csákvárról ismerhető a korszak jellegzetes leletei. A Bárczaháza-barlangban 1926-ban folytattak őslénytani célú kutatást. Ezek során mintegy 50 ezer éves kaparók és kaparókések kerültek elő. A gazdag állatcsontanyag nyomán kiderült, hogy az utolsó nagy eljegesedési korszak (Würm) idején élt először ember a sziklaüregben. 30 ezer évvel ezelőtt újabb népesség telepedett meg a barlangban. Eszközeik mások voltak: kőpengék, speciális formájú vésők. A két átfúrt szarvas-szemfog nyaklánc részeként amulett lehetett. Kiemelkedően fontos lelete a kornak az öt darab, mamutagyarból faragott karperec,

közülük az egyik rovátkolt díszítéssel. Tatabánya -Koldusszállóhegyen hidegtűrő állatcsontok mellett égett csontok, faszénmaradványok, kavicsok voltak.

AZ ELSŐ FÖLDMŰVELŐK - KORAI NEOLITIKUM

A neolitikum, az újkor kezdetét a Kárpát-medence e vidékén déli eredetű, balkáni népcsoportok megjelenése jelzi. Az időszámítás kezdete előtt mintegy 6 ezer évvel zajlott le az a folyamat, amelyet neolitikus forradalomnak neveznek. A lényege röviden az, hogy a korábbi vadászó-halászó-gyűjtögető népesség az *élelemgyűjtögető* életformáról áttér az *élelemtermelésre*. Kialakulnak a földművelés és állattenyésztés korai formái. ennek következtében egy-egy helyen huzamosabb ideig élnek, létrejönnek az állandó falvak, a putrik helyett ágakból, nádból font, agyaggal tapasztott házak épülnek. A jobb élelemellátás miatt a népesség lassan gyarapodni kezd, újabb és újabb falvak jönnek létre. Újabb eszközöket készítenek: pl. a kőpengékkel berakott fasarló, kialakul az edényművesség, a korábbi fa-, bőr- és tök edényeket a tartósabb égetett fazekak, hombárok váltják fel lassan.

A legkorábbi neolitikus embereket a bekarcolt díszítésű edények alapján a vonaldíszes kerámia kultúrájának nevezik. Móron, Zámolyon, Vértesacsán ismerhetők leleteik. A következő időszakot a kottafejes kerámia kultúrája tölti ki. Településeik Csákvárról és Tatabányáról ismertek. A korai neolitikus kultúra embere a halottait zsugorítva helyezte sírba, melléjük edényben ételt-italt rakott, kőfejszékét, bőrkaparókat adtak túlvilági életükhöz. Asszonyaik magukkal vitték a csigákból, kagylókból készült ékszereiket: karpereceket, nyakékeket, csüngőket.

AZ ELSŐ FÉMEK KÉSZÍTÉSE, A RÉZKOR

A korszak lelőhelyei Csákváron két helyen ismertek: a belterületen és a Báracházi-barlangban. Mór, Vértesacsa, Tatabánya, Környe-Fácánkert lelőhelyek szolgáltatnak még hamvasztásos sírleleteket.

Jellegzetes edény ebből a korszakból egy kétosztatú tál. Ez egy vékony fallal az edény testének harmadában, vagy negyedében, de sohasem a felében van megosztva függőlegesen, az osztófal két végében az edény peremén egy-egy nagy füllel. Az edények nyilvánvalóan nem mindennapi rendeltetése ma még ismeretlen szertartást takar.

A Csákvár-Belterületen a Gálicz-kertben talált kemence érdekes adat a péceli kultúra mindennapjaihoz. Félgömb alakú falát vastag agyagrétegből építették. Fenekét több rétegben lesímtották. A jobb hőátadás miatt az egyes rétegekbe kőveket, törött agyagserepeket tettek. Méretei szerint használhatták sütésre vagy edényégetésre is. A feltárók a hátsó részében a kemence falához égve állatcsontokat és edénytöredékeket találtak. A péceli művelődés fejlődésének végét mindenképpen összefüggésbe kell hozni azzal a nagyarányú népmozgalommal, amely ie. 1900 táján zajlott le, a Fekete-tenger környéki népek vándorlásával, az első igazi népvándorlással, amely a bronzkor nyitánya volt.

A BRONZKOR

Az új korszak alapja az új fém, a bronz. A bronz voltaképpen ötvözet, a természetben nem található, előállításának feltétele egy jól szervezett társadalom, amely mind a kereskedelmen, mind az államhatalmon keresztül biztosítani tudja a bronz alapanyagainak előteremtését és az eszközök előállítását. A bronz megkönnyíti a vagyonfelhalmozást: értékes, könnyen elrejtethető, sérülés esetén újraönthető. A bronzöntés hazánk területén először az ie. 20-19. században tűnik fel, elsősorban kaukázusi és balkáni hatásra. Az ie. 11-8. század a bronz virágkora. Tömegesen és sorozatban állítják elő a kardokat, lándzsákat, késeket, sarlókat, baltákat, vésőket, borotvákat, üstöket, csészéket, vödöröket, ékszereket. Késő bronzkori leletek ismertek Csákvá-

ri-belterületről, Vértesacsáról, Tatabánya-Dózsakertből, Bokodról, Környe-Fácánkertből. Csókakőn egy pontos időponthoz nem köthető földvárát találták.

KÉSŐVASKOR, A KELTÁK

A vas néhány évszázad alatt teljes mértékben kiszorította a többi fémeket a mindennapi használati eszközök és fegyverek közül. Nagy mennyiségben könnyebben előállítható volt, mint a bronz. A Vértesben Móron ismernek Vajal pusztán, valamint Csákberény-Orondpusztán nagyobb kiterjedésű kelta falut, amely a római kor első évszázadaiban is lakott volt. Pusztavámon a római korban is továbbélő kelta őslakosság ritka hagyatéka került elő, Diana barbár jellegű kőszobra.

A RÓMAI KORI PANNÓNIA

A köztársaság kori békés kereskedelmi kapcsolatok, a kelta arisztokráciát elkápráztató római fényűzés megtette jótékony hatását. Az első század közepére szinte észrevétlenül szállták meg a római seregek a Dunántúl fontos stratégiai pontjait. A római Birodalom határa északon teljes hosszában a Duna lett. Domitianus császár idejében fokozatosan épült ki a limes, kisebb-nagyobb táborok láncolatával. A század végére kiépültek az utak is. A törzsi területek fokozatosan szűkültek, a fejlődést a Hadrianus alatt kiépült városok tették teljessé, Pannonia népei a római Birodalom népévé váltak. A városok mellett nagyobb falvak, gazdag villa-gazdaságok épültek Pannónia-szerte.

Az első nagyobb megrázkódtatás a 167-180 között zajlott markomann háborúk sorában érte Pannóniát. A háborús károk az egész provinciát sújtották, a bebetörő barbárok mindent elpusztítottak.

Elrejtett kincsek sokasága bizonyítja, hogy a tartományt 258-260-ban ismét nagy megrázkódtatás érte. Egyre inkább világossá vált, hogy a merev védelmi rendszer alkalmatlan a váratlanul felbukkanó ellenséggel szemben. A 4. század elején a már négy részre osztott provinciában egy belső védelmi vonalat hoztak létre. Ennek egyik láncszeme a környei erőd volt, de valószínűleg Florianat (Csákvár) is ekkor vették körül városfallal. Az új rendszert követte a hadsereg átszervezése, ami lehetővé tette gyorsan mozgó egységek bevetését. A 4. század végén a római csapatokat visszavonták a belső védelmi vonalra, a limest egyre inkább barbár zsoldosok őrizték.

Egy késő római kori útikönyv, az Itinerarium Antonini írta le a római Birodalom útjait felsorolva a fontosabb településeket. Ebben a leírásban két út szerepel, amely a Vértest érinti. Az Aquincumból Savariába vezető út Bicske felől Vértesboglárnál érte el a vidéket és innen kissé délnyugatnak fordulva nagyjából a modern út nyomvonalán érte el Csákvár-Florianat. A római kori városka a mai község belterületére esik, így régészeti feltárása meglehetősen nehézkes.

Az 1. század végi- 2. századi sírkövek, amelyeket a késő római sírokba másodlagosan építettek, bizonyítják, hogy a városka teljes egészében kelta eredetű volt. A kocsijelenetes sírkövek, a sírköveken ábrázolt női viseletek és a névanyag alapján az eraviscusok lakták a vidéket. A 4. század végén induló temetőben jól megfigyelhető a lakosság átalakulása. A több mint 2000 eddig feltárt sír korántsem jelenti a temető egészét. A 4-5. században fokozatosan barbár, főleg germán jellegű leletek váltják fel a római tárgyakat.

Kiemelkedő lelőhely Báraczháza barlangban talált szentély. A II-IV. században használt Diana szentélyben hódoltak a vadászok istennőjének. A Diana szentély felirata: "Dianának szentelve Marcus Aurelius Constantinus a pretorianusok veteranusa fogadalmát szívesen teljesítette. A. Constantinus saját költségén állította". Diana kultuszának tisztelői Pusztavámon is éltek. Ugyan-ebben az időben volt kiterjedt kultusza Silvanus-nak, az erdők istenének is.

Az út törés nélkül folytatódott Csákberény felé, ahol Orondpusztán több alkalommal épületeket tártak fel, közöttük egy fürdő is volt. A fürdőben freskó és stukkó maradványok voltak, amelyeket a székesfehérvári múzeum őriz. A római leletek kiterjedéséből egy jelentősebb villa rusticara lehet következtetni. Az út Söréden át vezetett tovább, ahol az 1. századi császárok pénzeit találták meg. A Móri vízfolyás mellett a Kőhalomnál nagy kiterjedésű település nyomai látszanak, a Savariai utat itt keresztezte a Gorsium-Arrabona út vonal.

A másik főút vonal a Sopianaet (Pécs)-Brigetióval (Ószőny) összekötő út volt. Az út dél felől, Gorsiumot északi irányban elhagyva, Forna-pusztá-Csákvár-Kőhányás-pusztá-Majk irányában haladt. Az út érintette a Környei római erődített települést, majd Brigetiónál elérte a limesutat. Környe falu ráépült a római kori településre, ami nehezíti a kutatást. A feliratos köemlékek alapján bizonyos, hogy a II. században már virágzó, nagy kiterjedésű város volt, jelentős ipari negyeddel, ahol főképpen fazekasok dolgoztak. A 4. században már a belső erőrendszer egyik láncszeme volt. A leletek alapján nagyobb lakott hely lehetett Tatabányán is. A Vértes déli oldalán, Csókakőn, villa épületek kerültek elő. Mór és környéke rendkívül gazdag római kori lelőhelyekben (Törös pusztá, Vajal pusztá, Belterület). A régészek sírkövek, szarkofágok, freskós épületek nyomaira bukkantak. Zámolyon egy kő sírban Diocletianus kori érmével kezelve, egy falapocská került elő, amelyet kétoldalt bronzberakással Sol és Luna ábrázolása díszít. Vértesacsán veterán katonák sírkövei ismertek. Mór-Felsődoboson Septimius Severus kori jelentős dénárlelet gazdag villatulajdonosra utal.

Csákvár belterületén a Római Birodalom egyik legnagyobb temetőjét tárták fel több, mint 2000 sírral.

KELETI NÉPEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN, AZ AVAROK KORA

Alig 1 évszázad telt el Attila halála óta, amikor újabb keleti eredetű lovas nomád nép, az avarok törzsszövetsége jelent meg a Kárpátok alján. Hadi sikereik nem voltak olyan látványosak, mint a hunokéi, mégis tartósan letelepedtek a Duna-medencében, egységes államot alkotva a Kárpát-medencében. A 8. századi avar szállásterület nagyjából a Középkori Magyarország területeivel volt azonos.

A korai avarság nomád pásztorkodó gazdálkodást folytatott. Néhány generáció után azonban - a jó körülmények között - kialakultak az állandó falvak. A falvak mellett létrejöttek a több generáción át használt, több száz síros, néha több ezer síros temetők. Az avarok az előkelőt magányosan temették el, több kiló arannyal, fegyverekkel, lovukkal küldve őket a túlvilágra. A nemzetségi temetők tükrözik a korai feudális hierarchiát; a vezetők gazdagabb, többnyire lovas sírjai a temetők közepén helyezkedtek el, a szegényebbek a temető széle felé kaptak helyet.

A késő avar-kori birodalom bukását a frankok keleti terjeszkedése készítette elő. 781-ben az avarok Bécs előtt vereséget szenvedtek. 791-ben Nagy Károly seregei Győrre hatoltak. A következő években kirobbant belháború tette lehetővé azt, hogy Erik friauli herceg 795-96-ban kirabolta a kagáni székhelyet, társzekerek tömegével szállították el az arany holmit nyugatra. A keleti részeken később a bolgárok támadtak, északon kialakult a Nagymorva Fejedelemség. Az avar kagán 805-ben Anchenben letelepedési engedélyt kért Nagy Károlytól Carnuntum és Savaria közé. Népével együtt felvette a kereszténységet. A 9. század folyamán a Dunántúl keleti feléről kevés információnk van. A harcokat túlélő késő avar-kori népesség temetőiben egyre szegényesebb a sírmelléklet. A Vértes vidéke a frank-morva birodalom ütköző területe lehetett. A 9. század végén a bánhidai csatában Arnulf és Szvatopluk seregei csaptak össze, ez azonban csak az urak "háborúja" volt. A régészeti adatok alapján egyre nyilvánvalóbb, hogy a késő avar-kor népei nagy tömegben éltek meg Árpád honfoglalását, a későbbi magyarság anyagi és szellemi kultúráját gyarapította összeolvadásuk.

A kora avar korszak nagy temetője Csákberény-Orondpusztán került elő a század harmincas éveiben. A 420 sír, közel sem a teljes temető, hazánk egyik legnagyobb korai avar-kori temetője. Az 5 lovas sír között belső-ázsiai típusú csont oldalpálcás zabla is volt. A fegyverek között ezüstveretes egyélű kard, kopják, keskeny csontmerevítő íjak voltak. A nyílhegyek formája változatos, a vadat felriasztó fűtyülő nyíltól kezdve, a tompa hegyű, prémes állatot leterítő nyílon át a háromélű páncélt átütő harci nyílhegyekig. A női ékszerek között nagygyömbös arany- és ezüst fülbevalók, színes szemesgyöngyök jellemzők. A politikai és kereskedelmi kapcsolatokra a mindkét nemnél gyakori bizánci bronzcsatok utalnak. Rendkívül gazdag a sírokba tett kerámia, ami a halotti tor maradékának hordozója volt. Csákvárról 7. századi bizánci pénzsúly és mérleg ismert, ami ötvös sírra utal. Mór-Akasztódombon - korántsem a temető egészét - rangos nemzetségi temető 25-30 sírját mentették meg. Vértesacsán a Körtvélyesláposi-dűlőben és a Belterületről ismerünk avar-kori temető részeket. Zámolyról kora avar-kori kopja került a Magyar Nemzeti Múzeumba. A Vértes északi oldalán Tatabánya-Bánhidán az egyik legkorábbi avar leletegyüttes: kengyelek, kopja, csikózabla került elő. Vértessomlón 3 sírt találtak pinceásás során. Vértesszőlősen a Belterületről ismernek avar-kori temetőt. Tatabánya-VII. akna területén sámanküzdemi jelenetes csont sőtartót találtak. A Környe 152 síros korai avar kori temetőrészlet etnikai összetételét illetően máig vitatott a kutatásban. Oroszlányban két helyen ismerik a korszak lelőhelyeit. A Tatabánya-Kertvárosi, valamint az Alsógallai temetőket a 6-9. század folyamán folyamatosan használták. A Tatabánya-Síkvölgypusztai temetőben csak késő avar-kori (8-9. századi) leletek kerültek elő. Feltárt településrészletek Tatabánya-Dózsakert és Alsógalla területéről ismertek.

A NÉV EREDETE: LEGENDA ÉS VALÓSÁG

A történelmi tényre támaszkodó monda erdőrengeteget, két megyére szóló hegyrendszert ajándékoz meg a Vértes nevével. A névhez fűzött történelmi tény valóság. De a név talán már előbb megvolt, csak utólag fűzték hozzá a megesett történelmi eseményt. Mindössze kétszáz esztendő kellett az Árpádok idején, hogy a hegység névadó legendája összeforrjon a valóban megtörtént eseménnyel, s a hegyvidék, amely Anonymusnál még *Vertusként* szerepel, a Képes Krónika csodálatos miniaturákkal ékes lapjain már Vértesként említődik.

Anonymus *Gesta Hungarorum* szerint „Árpád vezér innen (Bodoc hegyétől) kelet felé Elődnek, Szabolcs apjának nagy erdőt adott, melyet most Vértesnek hívnak, a németek otthagytott vértjeiről. Ez alatt az erdő alatt, a Fertő-mocsár mellett Szabolcs unokája, Csák sok idő múltán várat emelt.”

Kézai Simon a Magyarok Krónikájában Chakwarát mint romokban heverőt írja le, s bizonygatja, hogy a Csák nemzetség Szabolcs kapitánytól vette eredetét. A Képes Krónika szövege már újabb elemeket is tartalmaz, eszerint (Szabolcstól) „...származott Csák nemzetsége; mondják ama mezőségen és helyen telepedett meg, ahol most Csákvára fekszik pusztultan. Ezt a várat Szabolcs kapitány alapította, halála után azonban Csák atyafiságával és családjával a maga nevére nevezte; előbb ugyanis Szabolcs várának hívták. Szár László fiai, András, Béla és Levente idejében ezt a várat a magyarok egyetértő akarattal rombolták le.” Később a XV. Századi *Chronica Hungarorum* (Budai Krónika) is ezt a változatot vette át.

„A fiatal magyar királyság István király halála után az alakulás fájdalmainak nehéz óráit éli. Külső és belső ellenség támadja, minden erejét össze kell szednie, hogy életképes maradjon. A belső ellenség a pogány hitű magyar, a külső ellenfél a német. I. Endre király idején éppen III. Henrik német császár.

1051-et írunk. III. Henrik az Ostmark felől újra támad, Fehérvárnál akarja szíven találni a magyar birodalmat, új hűbérest szeretne szerezni Endrében. Három sereggel tör az országra. Kettőt a Duna bal partján küld előre, ő maga a fősereggel Karinthis felől menetel. Az élelmisszert, a hadiszereket hajók szállítják a Dunán Bécsből Esztergom felé. A védelmet a tehetség-

ges hadvezér, Béla herceg szervezi meg, azzal a taktikával, amely sikeres módszernek bizonyult: mindent elpusztított, felégetett, elhordott az ellenség elől. Henrik serege pusztá földiken, kihalt falvakon vonult keresztül a nyugati gyeptől a Balaton-táj felé. A hajóhad a Duna útvesztőin bukdácsolva lassanként elveszti az összeköttetést főseregével, a Dunántúl mocsarai, erdei közé keveredett császárral. A magyarok a magok portyázó, lesvető módján folyton aprítgatják a derékhadat. Henrikék éheznek, sohasem tudják, merről csap rájuk a fürge magyar lovas. A Duna bal partján menetelő Gebhardt püspök, a segítő sereg vezére ijedten küld futárt a császárhoz: mitévő legyen? A feljegyzések szerint itt száll a magyarok tábora fölé a szerencse madara. A futár eltéved, magyar portyázók fogják el levelével együtt. Béla herceg elolvastatja a levelet, s egy kéznél levő tudós papi személlyel választ is irat rá. A választ németül tudó hazai ember viszi el a Vág partján táborozó püspöki seregnek. Az áll a megtévesztő válaszban, hogy Henrik már visszafordult, birodalmát nyugaton támadják, oda kell sietnie. Hátráljon tehát Gebhardt püspök szintén, s vonuljon vissza a hajóhad is. Az alvezérek engedelmeskednek a hamis parancsnak, Henrik a mocsarak s erdőrengetegek között seregével magára marad. Könnyű végezni a sereggel, a kiéhezett, meggyötört hadat szétverték.

Eddig a hiteles történet.

A Képes Krónika azonban hozzátesz még valamit. Azt írja, Henrik csapatai annyira féltek a magyaroktól, hogy minden gödörbe bebújtak, vértjeikkel takaróztak, s végül eldobták ezeket a vértet, úgy menekültek. Tele lett a hegység vérttel.

Innen tehát a Vértes hegység neve. Kézai mester még rá is tódít. Azt mondja, sok volt „vér és test” a nagy csata után.

Legendának szép. Történelmi könyvekben, mint érdekesség, ma is olvasható. A történelemtudósok az ilyenfajta névadást eseménynévnek mondják. Viszont nehezen tételezhető föl, hogy a visszavonuló sereget egy helyen s ezerszámra dobálja el vértjét, legfőbb védelmi eszközét. A sereget sem verték meg annyira, hogy szervezeten ne tudott volna menekülni: Moson táján még áttörte a magyarok zárógyűrűjét, s ha veszteségek árán is, de visszavonult Bécs alá.

Ami egyébként a vért elnevezést illeti, régi szomszédainktól származik: *alán* szó, *pajzsot* jelent. Tehát fordulni lehet a nyelvtudósokhoz, akik nyelvi hagyományok alapján bogozgatják a kérdést.

A Vértes hegység tájékát – ma már meghatározhatatlan területen – a *Bodok* nemzettségről nevezték el, ez a név eltűnt a nemzetséggel együtt, valamennyire él emléke Bodajk falu nevében. Bizonyos azonban, hogy a hegység 1051-ig sem állott név nélkül, nevet sem, változtathatót egyik napról a másikra még oly győzedelmes csata után sem, mint a Henrik ellen vívott. Ennek a helynek a magyar leteleplők már régebben nevet adhattak, mégpedig a hely természeti adottságainak megfelelően.

Hunfalvy János ekképp elemezte a Vértes elnevezést:

Észt rokonaink nyelvében van egy szó, amely mocsarat jelent: *wertse*. A szó az idők folyamán alakulgatott, lett belőle *wert-fert-wirt-ferte-ferteu-fertő*. Azaz mocsár. Az Anonymustól is említett „*wertus*” név Hunfalvy szerint mocsárral, vadvízzel, fertővel körülvett erdőséget jelent, s ez a fertő nem más, mint a Velencei-tó egykori nagy árterülete, amely felhúzódott egészen a Vértes határáig. Való igazság, hogy Székesfehérvárt a körülötte szétterülő mocsarak miatta a tatárok sem tudták bevenni.

Anonymus nyilván ráhibáz erre a névadásra akkor is, amikor megemlíti, hogy Árpád fejedelem nyugat felé haladtában a Bodoctól, a mai Bodajktól keletre fekvő erdőséget Szabolcs atyjának, Csáknak ajándékozva, Csák egy fertő mocsár mellett várat is emelt, Csákuvarhelyet, a későbbi Csákvárt. Ennek ugyan ma már nyoma sincs, annyi azonban bizonyos, hogy a Csákok

ősi fészke a Vértesnek ez a sarka volt, nagy mocsaraktól körülvett, fertőkkal meg-megszakított erdőrengeteg.

Az előzőek alapján ismertté vált a történelmi eseményhez fűződő szép legenda, s a nyelvtudósok magyarázata. Ki-ki válassza a neki tetszőt. Emígy szárazabb, de talán hitelesebb, amúgy költőtebb, ám nekünk inkább kedves.”

ÁRPÁD NÉPE

Árpád népe több hullámban foglalta el a Kárpátok medencéjét. Az Akadémia és a miniszterek által megállapított honfoglalás (896) után, valamikor a 900-as évek elején került Árpádék birtokába a Dunántúl, benne a Vértes hegység is.

Árpádot a vezérségben unokaöccse, Előd fia, Szabolcs követte, aki a hajdani Fejér megye északi részét birtokolta. Szabolcs halála után a nemzeti birtokok utódai, a Csákok kezén maradtak, a Vértes java részével együtt. A honfoglaló magyarság a Vértesben a stratégiai fontos pontokat szállta meg. Délen, Mórton, Csákváron, északon Tatabányán, Tarjánban, Csépen kerültek elő 10. századi temetők, jellegzetes katonai temetkezésekkel. A móri sírleletben előkerült nyugati denárok (Provencei Hugo-II. Lothar /931-947/ és Burgundi Rudolf /922-926/) arra mutatnak, hogy a Vértes-környéki fegyverek az augsburgi vereségig /955/ részt vettek a "kalandozó hadjáratokban".

A súlyos katonai vereségek, a kőből épített városokban látott élő környezet, a sztyeppéről hozott hagyományok, lassan átalakították a magyar társadalmat. A gazdálkodás alapja a földművelés lett, a legeltető állattartás háttérbe szorult. A Duna két partját Esztergomtól-Pécsig birtokló főfejedelem egyre inkább megerősödött a többi törzs- és nemzetséggel szemben. Árpád halála után a család más ágaira szállt a nagyfejedelmi cím. Taksony idejében tértek vissza Árpád ágához 955-ben. Taksonyt fia, Géza követte a trónon 970 körül. Már Taksony alatt is mutatkoztak jelei a központi hatalom kiépítésének. Ez a törekvés Géza alatt folytatódott. 973-ban követeket küldött Quidlenburgba, ahol térítő papokat és szövetséges lovagokat kapott. Néhány évtized alatt "tűzzel-vassal" terjesztette a kereszténységet, telepítette át a törzseket, nemzetségeket, állított várakat és katonákat az ország főbb katonai pontjaira.

Az Istváni megyeszervezés a Vértest is érintette. Ezen a vidéken a király a Szabolcstól le-származó Csáknak és utódainak hagyta meg a Vértes-erdőt, kivéve a Komáromból Bánhidán és Bicskén át Buda felé vezető főút környékét. A Vértes déli lejtőjén építette fel Csák saját várát, Csákvárat. 1300-ig kb. 50 falu volt részben vagy egészben a nemzetség kezén, de ugyanennyire tehetők a pusztává vált és név szerint nem ismert falvak száma. 1146 előtt már állott a Csák nembeli Ugrin ispán, később győri püspök majd esztergomi érsek által alapított nemzeti monostor Vérteskeresztúron (Vértesszentkeresztben).

A bencés apátságot a 13. század elejére díszesen átépítik. Feltehetően a Csákok másik ága alapította a majki premontrei prépostságot, 1234 előtt.

A középkori falusi templomokról alig tudni valamint, részint a tatárjárás, részint a török idők pusztításai miatt. Környén és Zámoly határában Árpád-kori kerektemplomot tártak fel, Zámoly déli részén apszisos falusi templom állt. István király utódját, a menekülő Orsedo Péter 1046-ban Zámolyon egy udvarházba (Curia) húzódva védekezett, de elfogták és megvakították. Tatabánya-Csákányospusztáról a korból származó rézkereszt ismert. A tatárjárást a Vértes falvai átvészelték, a sík vidékekről számosan menekültek ide a vad lovasok elől a Vértes sűrűjébe. A tatárjárás utáni újjáépítést a hadi tapasztalatok alapján várépítés is követte. A Csákok dudari ága felépítteti Csókakő várát, a trencsényi ágbeliek Oroszlánkő várát építtetik meg. A Csákok gesztesi várát 1326-ban, a Gerencsérvárat 1330-ban említik első ízben. Ismeretlen birtokos építtette Vitány várát, amelyet 1324-ben említenek először. A Vértes hegység várai az 1320-as években királyi birtokba kerültek Károly Róbert kezdeményező

országátalakító politikája következményeként. A vértesi királyi várak környéke kedvelt vadászterülete volt későbbi királyainknak. Gyakran időzött a környéken Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás.

TÖRÖK VILÁG A VÉRTESBEN

Mohács után 1541-ben került a török kezére Buda vára, az ország fővárosa. Szulejmán szultán világosan látta, a Duna mentén húzódó, keskeny megszállási vonalat nem tudja tartani, ha nem terjeszti ki a védelmi rendszert a Duna vonalától távolabbra. 1543-ban került sor Esztergom, Csókakő és Székesfehérvár meghódítására. Következő évben a foglalat a Balatonig terjesztették ki, ezzel létrejött a végvárrendszer, amely kisebb-nagyobb mozgásokkal 1688-ig, a török uralom végéig állandósult. A Vértes kis várai török uralom alatt álltak. Tata, a Vértes északi oldalát figyelő erősség 1558-ig magyar kézen volt. Egy alkalommal a vár kapitánya - katonái kíséretében - a komáromi várba ment rokonlátogatásra. A várban maradt katonaság lakomát rendezett, s így nem tudott ellenállni a fehérvári Hamza bég váratlan rajtaütésének. Az őrség nagy részét lekasabolták, a vár 1566-ig török kézen volt.

A Vértes török kori életéről alig van forrás. A másfél évszázad alatt a Vértes kisebb-nagyobb magyar és török seregek állandó hadfelvonulási területe volt. Lakossága megtizedelődött, de inkább a békésebb nyugati és északi megyékbe menekült. A falvak elnéptelenedtek. A török idők pusztításait a pusztatemplomok őrzik, amelyek körül a középkorban falvak voltak. Legtöbbjük nem népesedett be újra.

A csókakői uradalom a Vértes hegység nagy részével együtt a XVI-XVII. században a Nádasdy család tulajdonába került.

Az 1660-as években a birtok akkori gazdája, Nádasdy Ferenc országbíró, látva a Habsburg ház magyarellenos politikáját, Wesselényi nádorral és az ország más tekintélyes előkelőségeivel összeesküvést szőtt az országnak az uralkodóháztól való elszakítására.

Az úgynevezett Wesselényi féle összeesküvés kitudódott, a résztvevők közül Nádasdy, Zrínyi és Frangepán fő- és jószágvesztésre ítéltetett, mely ítéletet 1671. április 30-án végrehajtottak. A csókakői uradalom pedig a kincstár tulajdonába került.

A TÖRÖK KIÜZÉSE UTÁN ...

A török kiűzése után sürgető feladattá vált a Habsburg Birodalomba immár ténylegesen is visszakerült területek jogi helyzetének és közigazgatásának rendezése. A bécsi udvar magas bevételt remélt ezekről a frissen felszabadított területekről, hiszen elhúzódó törökellenes és nyugati háborúi miatt államadósságai rendkívül magasra rúgtak. Lipót császár a felszabadított területeket a fegyverjog alapján megszerzett tartományoknak tekintette. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az addig török uralom alatt lévő területek tulajdonosainak, illetve utódainak nemcsak a birtokokra vonatkozó jogukat kellett igazolniuk, hanem fegyverválság címén a birtok becsértékének tíz százalékát is be kellett készpénzben fizetniük a kincstárba. Ezen ügyletek intézésére a császár az udvari kamarán belül létrehozta az Újszerzeményi Bizottságot. Sok birtokos nem tudta a fegyverválságot kifizetni, vagy jogait az Újszerzeményi Bizottság számára elfogadhatóan igazolni. Ezek a birtokok a kamara kezelésébe kerültek, és azok vásárolhatták meg, akik a Habsburgok iránti feltétlen hűségükről tanúbizonyságot tettek.

A csókakői uradalmat 1691-ben 60.000 rajnai forintért Hochburg János udvari tanácsos és katonai élelmezési prefektus vette meg. Az uradalom magában foglalta Zámoly, Csákberény és Mór lakott falvakat és számos pusztát. Arx-Csóka (Csókavár - a mai Csókakő) lakatlan. Bár a falvak közül a legkisebb népességű Mór, a Hochburg-család mégis a nagy kiterjedésű birtok központjává tette. Ezért indokolt a következőkben móri uradalomról beszélni.

Gróf Esterházy Antal még a török hódoltság idején Csákvár és Almás (Magyar) falvakban alapozta meg uradalmát, amelyhez Forna, Boglár és Kozma pusztája is tartozott. Az 1701-es összeírás szerint Csákvár Fejér megye harmadik leggazdagabb faluja volt.

Esterházy Antal gróf a család fraknói ágának leszármazottja. 1672-ben született, apja Esterházy Ferenc, anyja Thököly Mária. A Rákóczi-szabadságharc kezdetén a császári csapatokat vezette a kurucok elleni harcban. 1704 márciusában csatlakozott Rákóczihoz, s mindvégig kitartott mellette, több győzelmes hadjárat vezére. Legnagyobb sikereit 1708-ban a Dunántúlon aratta. Augusztusban kétszer is berontott Ausztriába egészen Bécsig jutott. Egy alkalommal maga József császár is alig tudott menekülni előle. 1710-ben elkísérte Rákóczit Lengyelországba, később Francia- és Törökországba is. Rodostóban halt meg 1722-ben.

A szabadságharc leverése után birtokát elkobozták. Öccsei - József és Ferenc - a labanc seregben buzgólkodtak. Árulásuk jutalmaként megkapták száműzetésbe vonult bátyjuk birtokait.

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCBAN

A török uralom és a török ellenes felszabadító háború idején a népesség jelentős része elpusztult vagy elmenekült. Falvak néptelenedtek el. Az itt maradókra a török kiűzését követően is súlyos terhek nehezedtek: erejükön felüli adózás és szolgáltatás; az átvonuló és beszállásolt katonaság élelmezése. Az otthonaikba visszatérő emberek hamarosan rádöbbenek, hogy a török uralom vége sem hozta meg számukra a békét. A német katonák sokszor a töröknél is többet pusztítottak.

Amikor 1704 januárjában Rákóczi katonái átkeltek a befagyott Duna jegén, egész Dunántúl ujjongott. A Vértes sokat szenvedett népe is nagy lelkesedéssel csatlakozott a kuruc seregekhez. A várak ormán, éveken keresztül Rákóczi zászlaja lengett. A Fejér megyei származású Szekeres István főkapitány a móri uradalomban és a megye északi falvaiban fegyverbe szólította volt végvári bajtársait. Tata is kuruc kézre került.

Heister Siegbert császári generális, egyébként lovasberényi földbirtokos, április 5-én nagy haderővel Győrből Székesfehérvár ellen indult. Szekeres István seregével ugyanezen a napon még Móron tartózkodott, s mit sem tudott a fenyegető veszélyről. Heister katonái éjfél tájt értek ide, másfél óráig táboroztak a kapucinus kolostor körül, azután tovább indultak. Április 9-én Székesfehérvár elesett.

A sors kegyetlen játékaként két szomszédos uradalom birtokosai harcoltak egymás ellen. Esterházy Antal a csákvári uradalom birtokosa a kurucok, míg Heister Siegbert lovasberényi birtokos a labancok oldalán harcolt. Heister győzelme után néhány hétig a Dunántúlon szervezett kuruc haderő nem volt. A csapatok maradványai a Vértes és a Bakony erdősegeiben húzódtak meg, szerveződtek újjá és a labancok ellen sikeres akciókat hajtottak végre. Mór ismét, mint már annyiszor a múltban, földrajzi fekvésénél fogva többször került a harcok középpontjába. 1705. október 5-én 100 kuruc lovas és gyalogos járt itt, akik zsákmányolás után visszatértek a Vértes erdeibe. Ha a kuruc csapatok valamilyen vállalkozásra Győr felé, vagy a Rábaközbe mentek, útjuk mindig Móron vezetett keresztül. Nem egyszer járt a faluban Vak Bottyán is, aki egyik haditettét 1706. december 24-25-én itt hajtotta végre. Amikor a kuruc generális kémei útján arról értesült, hogy Győrből nagyobb rác haderő indult ki és Fehérvárra élelmiszert szállít, a móri völgy nyílásához vezető úton seregével lesben állt, és a 300 főből álló rác sereget megsemmisítette. Másnap újabb 350 rác futott be a csapdába, akik közül alig 30 jutott el Fehérvárra.

A falvak az állandó katonajárás miatt nehéz helyzetbe kerültek. A kuruc katonákat, ahogy tudták, segítették, de a császáriak is kicsikartak tőlük, amit csak lehetett. Székesfehérvár esete után a labanc városparancsnok követelésére a zámolyi, csákvári és csákberényi lakosoknak

"a fejevári bástyáknak épületére" 150 db éger szálfát, 45 szál nyárfát és 35 deszkát kellett szállítaniuk.

Csákvár lakóit - mivel földesuruk Rákóczi mellé állt - 1705-ben olyan súlyos gabonabeszállítással büntették, hogy alig tudták teljesíteni. Nádasdy Ferenc császári tábornok parancsára 1706 tavaszán a móri uradalomnak két hét alatt 100 mérő búzát és 118 mérő abrakot kellett Fehérvárra beszállítani.

A kuruc hadak 1709 nyarán ezen a vidéken teljesen elszigetelődtek, a csapatok - Esterházy Antal jelentése szerint - feloszlottak. Szeptemberben már csak Esterházy és Szekeres István katonái harcoltak. Esterházy Antal hamarosan elhagyta a Dunántúlt. A katonák a Vértesben találtak menedéket.

Heister generális parancsot adott a falvak lakóinak, hogy a bujkáló kurucokat bottal verjék agyon. Mulasztás esetén a bírót fogja karóba húzatni.

1710-re megszűntek a harci cselekmények, de annál nagyobb erővel tombolt a pestisjárvány.

A háborús évek pusztítást, felégetett, kirabolt településeket, erdőkben bujkáló, éhező embereket hagytak maguk után. A földesurak, hol megtartották elhanyagolt birtokaikat, hol új tulajdonosoknak adták el. Így került Tata és a hozzátartozó hatalmas uradalom az Esterházyak kezére.

Elkezdődött a XVIII. századnak az új, hosszú, háborútól mentes szakasza, amelyre ezen a vidéken is a nagyarányú betelepítések, jelentős építkezések jellemzők, az ipar és a kereskedelem nyomon követhető fejlődése, valamint az uradalmak végleges kialakítása.

A TELEPÍTÉS KORA

E békés korszak kezdetén a térség ritkán lakott, kis népességű. A török után megindult nagyarányú vándorlási mozgalom során a Felvidék és a Dunántúl háborútól kímélt területeiről érkeztek ide jobbágyok, de ezeknek csak a fele telepedett le, a többi tovább vándorolt. A Rákóczi-szabadságharc idején a népesség hullámzás még erőteljesebb. A természetes elvándorlás mellé ekkor még olyan külső tényezők is járultak, mint a katonaság garázdálkodása, amely több faluban megbénította az életet, és a pestisjárvány tombolása, amely továbbtizedelte a lakosságot. Az uradalmak, falvak puszták betelepítését, elsősorban a hiányzó munkaerő tette szükségessé, ám a kihalt területeket a magyarok belső vándorlásával nem lehetett benépesíteni. A német nyelvterületeken viszont rendelkezésre állott olyan lakosságfelesleg, amely hajlandó volt jobb élet reményében a birodalom keleti területeire költözni.

A Hochburg uradalom a németek betelepítését már 1698-ban elkezdte. Ebben a nagybirtokosnak segítségére voltak az 1694-1696 között Mórban megtelepült kapucinus szerzetesek. Ők valamennyien németek, magyarul sokáig nem is beszéltek. Az 1698-ban érkezett néhány német családot - a Rákóczi-szabadságharc dunántúli kiterjedéséig - minden évben követték újabb telepések. Őket a Hochburgok nyugati birtokairól irányították Móra, ahol külön faluszervezetet alkotva kezdték meg új életüket. A század első évtizedében - különösen a szabadságharc idején - a móri németek az uradalom több helységébe kirajzottak. Ekkor települtek át Gántra, Pusztavámra is.

Mária Terézia Bécsben, 1758. március 16-án kiadott kiváltságlevele kimondja: "A jövőben Mór község nemcsak a mezőváros névnek örvend, hanem megtarthatja az évi négy szabad vásárt is." Gánt és Kápolna minden jövedelmével együtt 1725-ben gróf Lamberg Ferenc birtoka lett. 1757 májusában ő írta alá a németek idetelepítését tartalmazó szerződést.

Gánt a török előtt és alatt is lakott település volt. 1685-ben, mint elpusztult birtokot említik a források. Gánt - Kozmával együtt - eredendően nem német telepítésű falu. Protestáns szlovákok lakták, az iskola tanítási nyelve is szlovák volt. A XVIII. század második felében indult

meg és egyre erősödött a német bevándorlás. 1788-ban Lamberg gróf a nyáj és a pásztorok védőszentje, Szent Vendel tiszteletére templomot építtetett. Az első káplán működése idején a protestáns szlovákok Oroszlányra költöztek.

Oroszlány betelepítését a "nemes lelkű" jelzővel illetett Esterházy Antal kezdte el. "...A község leginkább Nyitra, Pozsony és Trencsén megyékből népesített, és pedig protestánsok üldözése idejében találván itt temérdek erdőségekben az idevándorolt tót ajkú protestánsok..., mint favágók biztos menedéket." A négy szabad esztendő és a különböző kedvezmények mellett a szabad vallásgyakorlat megadása is vonzotta az üldözött luteránusokat. Az 1701-ben aláírt telepítési szerződés - amely még Oroszlánkö pusztát említ - nem szól erről. Más források viszont hangsúlyozzák, hogy Esterházy Antal a telepéseknek "vallásuk szabad gyakorlására, templomépítésre, lelkész és tanító tartására engedelmet adott." 1702-ben már állt első templomuk, amelyet fából, sövényből és sárból építettek. Ettől az időtől kezdve prédikátoruk és iskolamesterük is volt, ami szintén azt bizonyítja, hogy az első évben több család érkezett.

Amikor a falu Esterházy József tulajdonába került, az új földesúr elkérte az oroszlányiaktól a szerződést, és többé vissza sem adta. Az elveszettnek hitt dokumentum azonban megmaradt a család levéltárában, s nagyon értékes forrása a korszak történetének. Az Esterházy család gesztesi uradalmának Csákvár volt a központja. Gesztesvár már a XVII. században használhatatlanná vált. Pusztulása a következő században folytatódott, amikor Esterházy József a majki kamanduli rendház építéséhez a gesztesi vár faragott köveit hordatta el és építtette be. Német telepesei a mai Várgesztes község felépítéséhez ugyancsak a gesztesi vár köveit használták fel. Egy 1759-ből származó adat a várat már, mint romot említi. Ellentétben a szomszédos községek (Boglár, Gánt, Kozma) németajkú lakosságával, Csákvárra magyarok költöztek, részben az eredeti lakosok leszármazottai tértek vissza, részben a feltörhető földekre adott kedvezmények miatt a Tata környéki magyar falvak lakossága települt át az uradalom déli községébe. 1727-ben királyi rendelet alapján megtörtént a Pápa és Gesztes uradalmakhoz tartozó birtokok összeírása. 1729-ben a két testvér, Esterházy József és Ferenc - miután rendezték bátyjuk, Esterházy Antal adósságait és megváltották az elzálogosított birtokokat - megállapodtak az örökség felosztásáról. Eszerint Csákvár, Forna és a hozzátartozó birtokok Ferenc tulajdonába kerültek. Utóda, János építtette eredetileg barokk stílusban a kastélyt. 1793. június 20-án kelt királyi leirat szerint "gróf Esterházy János kérésére I. Ferenc magyar király privilégiumot ad Csákvárnak, mellyel mezővárossá teszi és évenként négyszer nyilvános vásárt engedélyez neki."

Ebben az időben református lelkész itt a költő, Kovács Sámuel, korának jellegzetes alakja. Baráti kapcsolatot tartott fenn a felvilágosodás csaknem valamennyi ismert alakjával. Levelezett Virág Benedekkel, Baróti Szabó Dáviddal, Kazinczy Ferencel. Csokonai meg is látogatta őt.

Esterházy József hatalmas uradalom birtokosa lett. Megkapta kuruc hadvezér bátyja birtokainak felét, 1727-ben Franz Josef Krapf bécsi bárótól roppant összegért megvásárolta a tатаi uradalmat. Esterházy József országbíró, horvát bán és altábornagy személyéről és tevékenységéről elismeréssel szólnak kortársai. Szekfü Gyula is a barokk-korszak kiemelkedő hazai figurájaként jellemezte, vele példázta a "magasabb, kultúrált életformák" terjesztőit, a korszak nagy építtetőit és telepítőit. Kastélya pompás könyvtártermével, fegyvertárával, hársfasorával ékessége lett a magyar földnek. Gazdagodott, gyarapodott a tатаi és gesztesi uradalom is. A százados halastavak szabályozása, újak építtetése, a mocsarak lecsapolása, sörfőzdék, téglagyárak, mészkemencék felállítása, a vízierővel működtetett malmok szaporítása, gazdasági épületek, mészárszékek, vendégfogadók létesítése, számos falu telepítése, illetve újranevesítése hatalmas jelentőséggel bírt az egész vidék fejlődése szempontjából.

1733 februárjában, más nagybirtokosokhoz hasonlóan, Esterházy is kiáltványokat bocsátott ki, amelyekkel ügynökei a viszonylag túlnépesedett német tartományok lakossága körében

igyekeztek katolikus települőket toborozni, földjuttatás, 6 évi adó és szolgálatmentesség ígéretével. Telepítéspolitikájával, saját gazdasági érdekei mellett, a katolikus egyház térhódítását kívánta támogatni. Már 1711-ben elrendelte, hogy uradalmának községeit 14 nap alatt hagyják el a protestáns lelkészek és iskolamesterek. A két uradalomban a templomok egész sorát vette el a protestánsoktól és adta át újonnan telepített katolikusoknak. Birtokainak fényes jövővédelméből sokat fordított új templomok építésére.

Esterházy elsőik között Szár falut telepítette be. Szárt a török uralom idején magyar reformátusok lakták. A törökök a házakat felégették, lakóit elhurcolták, vagy lemészárolták. Esterházy 1729-től a Budai-hegységben fekvő Vörösvárról - amely szintén az ő birtokához tartozott - német jobbágyságot telepített ide. 1734-ig évente több csoportban, összesen 54 család érkezett.

1733-tól Elzászból, a Rajna vidékéről, Württembergből, Bajorországból - különösen Würzburg és Bamberg vidékéről - folyamatosan érkeztek települő szegényparasztsok. Alsó- és Felsőgallát, Környét, Vértessomlót, Várgesztest népesítették be. A Felvidékről kisebb csoportokban katolikus szlovákok érkeztek. Általában nem a németekkel együtt, hanem magyarok által már lakott községekben telepedtek le, Bánhidán, Bokodon, Oroszlányban, Kozmán, Vértesszőlősen.

Hét német községgel az uradalom "örökös szerződést" kötött. A telepések 4-6 évi mentességet nyertek, s ez idő alatt kötelesek voltak házakat építeni. A szerződés a szabad évek elteltével a községek megszabott pénz- és terménymennyiség szolgáltatására kötelezte, de ez a teher minden esetben könnyebb volt az őslakos jobbágyság kötelezettségeinél.

Az Esterházy család utolsó vértesi telepítése 1755-ben kezdődött Boglárra. Körültekinthetően, 27 pontba szedve szabályozták a bogláriak jogait és kötelezéseit. Leszűrték és hasznosították mindazokat a tapasztalatokat, melyeket az Esterházy család a német telepítésekkel kapcsolatban az előző évtizedekben szerzett. Kezdetben az egész határ erdő volt, ezért Württembergből olyan sváb jobbágyságot hoztak, akik vállalták legalább 2 hold erdő kiirtását. A telepítési szerződésben a szántóföldek után három, a szőlő után hét esztendei adómentességet biztosítottak számukra, továbbá kedvezményesen építőanyagot, követ, fát kaptak. A svábok bármilyen szívós természetűek is, a vértesi éghajlattal, a zord környezettel, a kedvezőtlen termelési adottságokkal nehezen barátkoztak meg. A kiirtott erdő talaja nehéz művelésű, részben köves és kavicsos; a határ déli részén pedig állóvizek, mocsaras, lápos részek voltak, amelyeket hasznosítani csak nehéz munka árán tudtak. A közel másfél évtizedes tartózkodás után egy részük továbbvándorolt.

A "sváb elvonulásnak" nevezett esemény sokáig fennmaradt a boglári nép emlékezetében. Ez is bizonyítja, hogy Bogláról nem távozott el a teljes lakosság. A házak rövid ideig maradtak csak üresen, az elköltözők helyét hamarosan elfoglalták az újabb telepések. 1770 után kelet-bajorok érkeztek. Ebben az időben Boglár népes és tiszta német lakosságú település.

A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELE

A békés építőmunkát a napóleoni háborúk, okozta változások zavarták meg. Növekedett a katonai besorozások, kötéllal való fogások száma, nőtt az adóteher, a katonai beszállásolás gyakorisága. Az uradalmak igyekeztek kihasználni a háborús konjunktúrát, növelték a majorsági földek területét, keményebben követelték a robotot, a hosszú fuvarokat.

A háborús események két ízben közvetlenül is érintették ezt a vidéket: 1805-ben és 1809-ben. Mindkét esetben Mór volt a nemesi felkelés bázisa, elhelyezés és ellátás szempontjából egyaránt. Nemcsak a lakosok, hanem az uradalom épületeit is igénybe vették.

1809-ben az összes lovas századot Móron vonták össze. Június 29-én a Győrnél állomásozó francia hadsereg egy lovas alakulata megkerülte a nemesi hadat, és Kisbér felől behatolt Mór-

ra. Kenyeret, bort, zabot és szénát rekviráltak, minden uradalomtól ezer porciót. Másnap vonultak ki a városból, magukkal hajtva a lakosok egy részét szekereikkel, lovaikkal. Az emberek életük kockáztatásával megszöktek, de kocsijaikat, állataikkal együtt elvesztették.

A főhadiszállás július 5-i jelentése szerint a francia katonák Zámolyon is rekviráltak. A felingerelt parasztok "agyonütöttek egy tisztet és 13 közlegényt. Erre egy lovas különítményt küldtek oda a franciák, elfogtak 20 parasztot, és állítólag kivégezték őket."

Még tartott a háború, mikor újabb csapás érte e vidék lakóit: a móri földrengés.

A földrengést követően Cákváron először a megrongálódott kastélyt építették újjá, a kor uralkodó építészeti stílusának megfelelően, klasszicista stílusban. 1823-ban már új fényében tűndökölt. Lakosztályait a birtok falvairól nevezték el. Esterházy Miklós különösen a képtárat és a könyvtárat fejlesztette. 1834-ben XVI. Lajos francia király lánya is - aki a grófnéval együtt nevelkedett - a kastély vendége volt.

A falu újjáépítése grófi segítséggel valósult meg. 1832-ben uradalmi kórházat alapított. Ezt később bővítették, szellőztetővel, fürdővel látták el. A gyógykezelés az uradalom alkalmazottai számára ingyenes volt.

Ebben az időben Móron már működött a kapucinusok gyógyszertára, melyet a megyei főorvos felügyelt. Az 1831-es kolerajárvány Mór megkímélte, de a környező helységeken - Csákberényben, Zámolyon - sok haláleset volt. 1836-ban a kolera Móron több mint 200 áldozatot követelt.

Az 1830-as évek elején a városban nevelősködött - tanulmányai végzése közben - Ballag Mór, nyelvész, szótáríró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC IDEJÉN

A pesti forradalmi események híre futótűzként terjedt. "Adót többé nem kell fizetni, ezután senki sem parancsol" - így értelmezték a minden ember egyenlőségéről, függetlenségéről hallottakat. A nyugalanság azt követően hágott tetőfokára, hogy Mór földesurai - Lamberg és Luzsénszky családok - március 18-a után jobbágyaikat a további feudális terhek és szolgáltatások alól felmentették. A jobbágyfelszabadításról szóló törvényjavaslatot azonnal kihírdették, nem várták meg annak szentesítését. Feltehetően a szervezett mozgalmaknak kívánták elejét venni, mégis e vidéken Mór népe bizonyult a legnyugalanabbnak. A környék falvainak jobbágyai - a móriak felszabadításáról értesülve - megtagadták a feudális szolgáltatások további teljesítését. Minden, amit a nép akar, annak meg kell lennie - magyarázták egy rölpap tartalmát.

A falvak egy részében a jobbágyfelszabadítás kihirdetése után úgy vélték, hogy a vadászat, és a fák kivágásának tilalma alól is mentesültek. A gántiak a csákvári határban is vadásztak, mert - mint mondták - a nagy csákvári vadállomány okozta földjeiken a legnagyobb károkat. A falu népe és az uradalom vadászai között olyan súlyos összetűzésre került sor, hogy a tiszttartó - a vadászok életét féltve - megtiltotta az erdőkerülést. Így a gántiak közel egy héten át, hajtók segítségével vadásztak, szabadon hordták a fát, a vadak húsát részben elosztották, részben kimérték.

A csákberényiek régi sérelme, hogy az irtásföldek nagyobb és minőségileg jobb részét elvette az uradalom. A 13 éve folyó perben ítélet nem született. Úgy gondolták, hogy legalább a használatukban maradt irtásföldek és szerződéses földjeik után dézsmát és robotot nem kell teljesíteniük, így érthető, hogy kötelezettségeiket megtagadták. Április 24-én az uradalom vadászai és az erdőben vadászó csákberényiek között összetűzésre került sor. A tűzharc, a verekedés során "a tolvajpuskásokból néhányan... tetemesen megsebesítettek". Ezt hallván a falu népe betört a kastély udvarára, s a vadászok kiadását követelte. A földesúr, Lamberg Ru-

dolf, a dorongokkal, husángokkal felfegyverkezett lakosokat személyes közbelépésével csilapította le.

Az utolsó rendi országgyűlésen megalkotott törvények az elégedetlenség láncolatát váltották ki Mórón is. A jobbágyság, zsellérek továbbra is föld nélkül maradtak. Ehhez járult a magyar és német nemzetiségűek közötti ellentét. A mezőváros előjárói zömében németek voltak, ezért a magyarok követelték, hogy a hegyesteri és a bírói tisztségre magyarokat is válasszanak. Április 24-én az uradalom vadászai és a szőlőkarókkal, vasvillákkal felfegyverzett móriak közötti összetűzés a parasztmozgalom nyitányát jelentette. A mozgalom szervezett voltát bizonyítja, hogy csoportosan járták az erdőt, rakták meg szekereiket fával, sőt a szomszédos falvakat is földesuraik elleni föllépésre ösztönözték.

Miként Gánton és Csákyberényben, Mórón is a katonaság állította helyre a rendet. Május 18-án három század érkezett a városba. A vizsgálat során 400 lakost hallgattak ki, a mozgalom három vezetőjét börtönbüntetésre ítélték. A móriak megfogadták, 120-an alá is írták: többé a törvényes rend útjáról le nem térnek, csak a katonaságot vonják ki mielőbb, hogy a beszállás és élelmezés terhei alól mentesüljenek.

Az 1848. évi szabadság-harc fegyveres eseményeinek közvetlen előzménye egy vértesi földbirtokos; gróf Lamberg Ferenc Pesten történt meggyilkolása.

Lamberg Ferenc személyének megítélésére hosszú időn keresztül Petőfi: Akasszátok fel a királyokat című versének kezdősora volt döntő hatással: "Lamberg szívében kés, Latour nyakán kötél" - mintegy azonosítva őt a nemzetközi reakcióval.

Személyiségének árnyaltabb, valóság-hű bemutatása Nemeskürty István érdeme, aki "Kik értek haltak, szent világszabadság" című könyvében ismertette Lamberg életpályáját és tevékenységét, mintegy felmenti őt a korábbi igazságtalan megítélés hatása alól.

A március 15-i forradalom hatására, törvényes keretek között, a király jóváhagyásával létrejött az első felelős magyar kormány gróf Batthány Lajos vezetésével. Az idő multával az udvar reakciós erői is aktivizálódtak, és megerősödtek azok a csoportok, melyek a magyaroknak adott szabadságjogokat akár fegyveres harc árán is szerették volna visszavenni. Ezen csoportok támogatásával, de királyi jóváhagyás nélkül kezdte meg Jellasics horvát bán a forradalmi vívmányok megsemmisítésére irányuló hadjáratát.

A király tehetetlenségét látva, a lehetetlen helyzetbe került törvényes kormány lemondott.

Hosszas késlekedés után az uralkodó Lamberg Ferencet nevezte ki teljhatalmú katonai megbíztottjává és ideiglenes nádorrá, az időközben ugyancsak lemondott István nádor helyett.

Lamberg, ez a konzervatív beállítottságú, feltétlenül királyhű főúr, akit a korabeli források szinte egyöntetűen jó szándékú, becsületes magyar embernek tartanak, szerette volna megakadályozni a magyar nemzet és a Habsburg-ház fegyveres összecsapását. Féltette az éppen csak fejlődésnek indult Magyarországot egy nagy anyagi- és emberáldozatot követelő, a túl-erővel szemben szükségszerűen vereségre ítélt szabadságharcától. Nézetével nem állt egyedül, hiszen az arisztokrácia hazafias érzelmű része, és sokan mások is hasonlóan gondolkodtak. Elég, ha azt említem, hogy gróf Széchenyi István "a legnagyobb magyar" is ilyen véleményen volt. Lamberg az utolsó pillanatban is megpróbálta a Jellasicsal való összecsapást tárgyalásos úton elhárítani, bár erre igen kicsi volt a reális esély. Jó szándékára és gyanútlanágára jellemző, hogy a felbolydult fővárosban kíséret és biztosítás nélkül közlekedve próbálta felvenni a kapcsolatot a vezető körökkel. Az ellenség közeledtének hírére felbőszült és radikalizálódott tömeg azonban Pestet Budával összekötő hajóhídon déli 1 óra tájban elfogta és brutálisan meggyilkolta. Így a császári udvar kétszínű politikája miatt egy törvényesség alapján álló magyar főúr esett áldozatul az elkeseredett tömeg dühének.

Szerencsére másnap a fiatal honvédsereg Pákozdnál megfutamította Jellasics seregét. A Székesfehérvárról Győrbe vezető út mentén menekülő egységeket népfelkelők fenyegették. A csapataiktól elmaradókat lefegyverezték és megölték, hiába kerestek menedéket a szőlőkben, erdőkben. A zámolyiak és magyaralmásiak "nagyobb része a rablók ellen felkelt", üldözőbe vették őket, harmincnál többet megölték.

Jellasics főerege október 1-jén Móra érkezett. Feldúlták az egész környéket, a szomszédos falvakat kirabolták. Mór lakói szenvedtek a legtöbbet, itt nemcsak átvonult, hanem meg is szállt a katonaság. Feltehetően itt értesültek Lamberg altábornagy felkoncolásáról.

1848. decemberében az áprilisi törvényeket szentesítő V. Ferdinand osztrák császárt, magyar királyt lemondatták a trónról. Utóda a fiatal Ferenc József. A hónap közepén Windisch-Grätz herceg tábornagy vezetésével a császári hadsereg főerői keltek hadra Magyarország ellen. December 13-án átlépték a határt. Kossuth a megyei bizottmányokat a népfelkelés megszervezésére szólította föl. Perczel Mór hadteste december 29-én az esti órákban érkezett Kisbértől Móra. Itt vette át a Kossuth Lajostól érkezett levelet, melyben a Görgeinek küldött utasítás másolata és néhány személyes hangvételű mondat volt olvasható. Kossuth felszólította Görgeit, hogy a visszavonulást hagyja abba, s vegye fel az ütközetet a császáriakkal. Ezt egészítette ki a következővel: "Édes Móriczom! Időnyerés végett nem írok külön, hanem küldöm azt, amit Görgeynek írtam párban. Az örökös retirada lehangolta a sereg szellemét, egy támadás, egy győzelemnek kell okvetlenül történni, még az eldöntő csata előtt. Valami győzelmecként édes Móriczom! Különben az örökös retirada lever minden bátorságot a nemzetben. "Perczel Kossuth utasításának értelmében menetrendjét megváltoztatva döntött az ütközet elfogadása mellett. Félóránnyira Mórtól, a Bakonysárkányba vezető út két oldalán foglalta el állásait. A csata reggel 8 óra tájban kezdődött. A balszárny hamarosan megfutamodott. A centrum hősie ellenállását az ellenség félórás küzdelemben felszámolta. Ezután Perczel visszavonulásra adott parancsot. A balszárny üldözésére kelt császáriak a mezővárosból visszafordulva megakadályozták, hogy a gyalogság egésze Móra felé meneküljön, ezért a hegyeken át Csákvár felé vonultak. A móri ütközetben - mindkét oldalról beszámítva a veszteségeket - 32 katona esett el, akiket Móra közös sírba, az ún. homoki temetőben temettek el. 350 sebesült került a katonai kórházba, illetve a kapucinus zárdába. A mezőváros és a környék falvai a megszállók szabad prédájává lettek. A Lamberg és a Luzsénkszky uradalom egyaránt nagymennyiségű zabot, szénát és bort szolgáltatott ki a császáriaknak. 1849 tavasza ismét visszaadta a szabadság reményét. A Debrecenbe menekült Honvédelmi Bizottmány szakadatlanul szervezte az újabb és újabb honvédszászlóaljakat, s ez rövid időn belül fordulatot hozott a hadszíntereken. 1849. április 14-én a Debreceni Református Nagytemplomban felhangzott a Függetlenségi Nyilatkozat: "Mi a magyar állodalmat törvényesen képviselő nemzetgyűlés, midőn jelen ünnepélyes nyilatkozatunk által Magyarországot elidegeníthetetlen természetes jogaiba visszahelyezve minden hozzá tartozó részekkel és tartományokkal egyetemben, az önálló, független Európai Statusok sorába iktatjuk, a hitszegő Habsburg-Lotharingeni-házat Isten és világ előtt trónvesztettnek nyilatkoztatjuk. "Sobor Antal Perelj, Uram! című kisregényében emléket állít annak a két csákkerényi papnak, akik 1849. májusában, a templomban, a szószékről kihirdették a Függetlenségi Nyilatkozatot, és ezért életükkel fizettek. Júliusban császári katonaság érkezett a faluba. Elfogták Szikszai János református lelkészt, Manszbarth Antal katolikus plébánost, és kegyetlenül megkínózták a mozgalom vezetőit és résztvevőit, "hogy az igen rossz szellemű móri járás falvait a megfélemlítés erejével végre" lecsendesítsék. A két papot a nagyigmándi főhadiszálláson kivégezték. Vértesboglár német nemzetiségű lakosai már 1848 őszén fegyvert fogtak falujuk védelmében. A megyei forradalmi bizottmány tagja lett Streith Miklós római katolikus plébános és König Mór káplán. Streith is kihirdette a Függetlenségi Nyilatkozatot, s 1849 júniusában népfelkelésre szólította fel híveit. A császáriak mindkét papot letartóztatták. Streith Miklóst kivégezték, König Mórt 15 évi börtönnel sújtották.

A SZABADSÁGHARC BUKÁSA UTÁN...

1853. február 18-án 12 óra körül a szabadságharc idején trónra emelt 23 éves Ferenc József császár ellen Libényi János egy a fokán is kiköszörültetett, törszerű, kb. 10 és fél coll hosszú késsel merényletet követett el. A merénylő látván, hogy az első döfés után a császár állva maradt, több döféssel újra próbálkozott, de a császárt kísérő ezredes, ura védelmére kelt és a merénylőt földre terítette. Ferenc József csak könnyebben sérült meg, de erősen vérzett. Az elfogott merénylőt aznap 2 órától 6-ig vallatták, majd ügyét a haditörvényszék elé utalták. Libényi János 1831. december 8-án Csákváron született, azonos nevű katolikus szabómester második gyermekeként. Szülei és három kiskorú testvére tettének idején is Csákváron lakott. Libényi János a szabadságharc alatt katonai szabóként dolgozott Aradon, majd vándorlókönyves szabólegényként Pesten és Vácon töltött rövid időt. 1851 márciusában Bécsbe ment, s ekkor Samuel Mayer műhelyében dolgozott. A vádhatóság a merényletet követő két napon 356 gyanúsítottat tartóztatott le, börtönbe került szinte mindenki, akivel Libényi életében kapcsolatba került. Tömegével ítélték el olyan embereket is, akik nem is ismerték Libényit, csak itt-ott császárellenes kijelentést tettek. Az éppen folyó politikai perekben a legsúlyosabb büntetést szabták ki. Sietve kivégezték a szabadcsapatokat szervező Noszlopy Gáspárt és társait. A merényletben nem sikerült összeesküvést bizonyítani. Libényi vallomásaiban nem nevezett meg társakat, egyedül cselekedett, "és utolsó órájáig hősie és állhatatos maradt." Az a sors, amelyet hazámnak a mostani császár kormányzása alatt szenvedni kellett, a legmélyebben megrendített - vallotta. Hazámat mindenek fölött és életemnél is jobban szeretem. Látnom kellett, hogy honfitársaimat, még a legmagasabb állású főnemeseiket is kivégezték, felakasztották, vagy agyonlőtték, és tömegesen hurcolták fogságba, és az országban elnyomták a szabadságot. Nem bírtam ezt az állapotot tűrni..."Libényi Jánost a haditörvényszék 1853. február 23-án kötél általi halálra ítélte. Az ítéletet három nap múlva végrehajtották. Lélekharang címmel 1984-ben Páskándi Géza megrendítő drámát írt a Libényi-merényletről.

HÁBORÚ ÉS FORRADALMAK

Csákerényben 1918 őszén nagyméretű baromfivész dühöngött. Mivel oltóanyag nem volt, majdnem teljes egészében kipusztult a falu baromfiállománya. A szomszéd falvak népe már szinte teljesen kilőtte a Vértesből a vadat; állítólag mindössze 9 db szarvas maradt. Néhányan Csákerényből is kimentek titokban vadászgatni. Míg Gánton erdőt irtottak és a méterfát kocsin vitték Fehérvárra eladni, a csákerényiek azt mondogatták, hogy nem jó vége lesz ennek: "1848-ban is így volt, akkor is hordták a fát, sőt még a kastélyt is el akarták hordani apáink, de drágán meg is fizették..."A Tanácsköztársaság kikiáltásának másnapján, március 22-én reggel népgyűlést tartottak. Egy szabólegény - Pánczél Rudolf - bejelentette, hogy a proletárok a községben is átvették a hatalmat, ellenőrzésük alá vonták a községházát, a postát és a csendőrséget. Március 30-án megválasztották a 3 tagú direktóriumot, a képviselőtestület megszűntette működését. Hetenként tartottak népgyűlést. Szocializálták az uradalmat, a gróf intéző lett. Átvették az iskola irányítását, megszüntették a református és katolikus tanulók eddigi elkülönítését. Felosztották a plébánia gyümölcskertjét, ahol a szegények házhelyeket és kertet kaptak. A tanácskormány lemondása - augusztus elseje - után újjáalakult a képviselőtestület. A volt vezetőség átvette a közügyek intézését a jelenlevő direktóriumi tagoktól. Az ülésen a plébános is felszólalt: elismerését fejezte ki a direktórium tagjainak - amit a közgyűlés is egyhangúlag magáévá tett - azért, hogy olyan emberségesen bántak a néppel, a község lakói közül senkit sem büntettek meg, nem jelentettek fel, a pénztár kezelésével kapcsolatban sem merült fel kifogás. Mőron augusztus 6-10-e között letartóztatták a direktórium, a munkás-, a paraszttanács s a községtanács tagjainak egy részét. Szeptember 10-én román katonák vonultak be, majd egy gyalogos szakasz telepedett meg, amelynek rekvirálási feladatai voltak. A Vértes településein nagyobb román haderő legfeljebb átvonult, de huzamosabb ideig nem tartózkodott ott. A Tata környéki falvakban augusztus 9-e után csendőrrjárőrök jelentek meg, s

megkezdtek Tanácsköztársaság helyi vezetőinek letartóztatását. Zámolyon az életveszélybe került embereket Gulyás Kornél református lelkész mentette meg attól, hogy a különítményesek elvigyék őket.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A háborús igények kielégítésére fölfejlesztett ipari termelés az I. világháború után radikálisan visszaesett. A tatai szénmedencében egyeduralkodó Magyar Általános Kőszénbánya Rt. - létének és tevékenységének alapját mindenkor a szénbányászat képezte: a két világháború közötti időszakban kombinált jellegű vállalatná vált. Tatabányán karbidgyár, szénleparló üzem, ferroszilícium gyár, alumíniumkohó létesült. A szénbányászatban az 1920-as évek elején a konjunkturális helyzet következtében a termelési eredmények emelkedést mutattak, majd 1924-től csökkentek. Az 1929-32-es világgazdasági válság idején a termelés 25 %-kal csökkent. Jelentős növekedés az 1930-as évek közepétől következett be. Ekkor indult meg a később sorsdöntőnek bizonyuló bányászat Oroszlány közelében. Ez az új helyzet vezetett oda, hogy az egykori jobbágyszócska a közigazgatási jog szerint később városi rangra emelkedett. Az 1920-as években Fejér megye legszegényebb községe Gánt volt. Változást, új jövedelemforrást az 1926-ban megnyitott bauxitbánya jelentett. Még ebben az évben Gánt-Bányatelepen felépült az első 140 férőhelyes munkáslaktanya: 30 egyszoba-konyhás lakás és két barakk. Itt lakott a bányagazgató, Bortyák István és az üzemvezetőséget irányító Nemes Vilmos bányamérnök is. 1928-ban Gánt közigazgatása új területekkel bővült: Vérteskozmat és Kőhányáspusztát csatolták hozzá. Vérteskozma egyetlen utcáján a házak szalagszerűen épültek. Eredetileg egyformán fehérre meszelt, fekete alapzaton álló, szalmával fedett lakó épületek sorakoztak egymás mellett. Az uradalom és a község érdeke is azt kívánta volna, hogy inkább Csákvárhoz csatolják, de a közös körjegyzőségen kívül, az szolt Gánt mellett, hogy mindkét községet a XVIII. században német telepesek népesítették be, s ezt a nyelvet beszélik mai napig is. Csákvár arculata a két világháború között nem változott. Birtokosa 1945-ig Esterházy Mór, aki 1881-ben Majkon születet. Tanulmányait a budapesti és az oxfordi egyetemen végezte. Országgyűlési képviselő, 1917. június 17 - augusztus 20-a között az ország miniszterelnöke. Ellenzéki pártokból alakított kormánya jelentős választójogi és szociálpolitikai reformokat tervezett. Az 1920-as évek végén Csákvár országos hírnévre tett szert. Az uradalom nagyhatalmú ispánjának azonos nevű fia, Paulini Béla, - jó nevű pesti újságíró - több mesekönyv után, 1926-ban Harsányi Zsolttal közösen sajátos humorú operaszövegkönyvet írt, Garay János Obsitos című művéből Hány János címmel, melyet Kodály Zoltán megzenésített. A daljátékot az Operaház tűzte műsorára. Működött Csákváron egy "Beszállóvendéglő", melynek a kultúra iránt érdeklődő hegedűlő tudó tulajdonosa, Bozory Endre nagyot gondolt, s 1929 húsvétjára Csőváry Rezső evangélikus lelkész segítségével igazi, színpadot soha nem járt parasztfiataloknak betanította a Hány Jánost. A sikeres előadásnak híre ment. Június 16-án a Bozory vendéglő nagyterme előkelő vendégekkel telt meg. Itt volt Kodály Zoltán, Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház igazgatója, az Operaház 26 művésze, közöttük Székely Mihály, Maleczky Oszkár, Ferencsik János. Ekkortájt a rádió volt a legnagyobb szenzáció. Műsora többnyire élő adásban ment. Még soha nem közvetített vidékről, s a csákvári előadást választották próbaként. Bizonytalan volt, hogy sikerül-e az adás átjátszása légvezetékén a Csákvár - Bicske - Budapest József-központ - Lakihegy telefonvonalon. 1929. július 29-én 20 óra 15 perctől minden rádióhallgató Csákvárra figyelt. Paulini bevezetője után a szereplők lámpaláz nélkül előadták a daljátékot, s utána ügyesen válaszolgattak a riporterek kérdéseire. Másnap, vasárnap 17.30-tól még egy közvetítés volt Csákvárról. Ekkor az aratógazda köszöntője után az uradalom béresei énekeltek népi és népies dalokat, a csákváriak magyarul, a gesztesiek németül. Paulini még több előadást szervezett a földműves-színészekkel, bemutatták a Hányt Budapesten is. Ez az előadás inspirálta Paulini Bélát a "Gyöngyösbokrétá" mozgalom elindítására.

A II. VILÁGHÁBORÚ ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT...

A háború idején minden rendelkezésre álló erőforrást a hadiérdekeknek rendeltek alá. A hadi érdekek határozták meg a bányászat, az ipar, a mezőgazdaság termelését, a társadalom irányítását. Egymást érték a bevonultatások, kincstári tulajdonba vették a lovakat és egyéb szállító-járműveket. Az ország német megszállásának következményeit minden vértesi település hamarosan megérezte. 1944 őszén a gánti bánya irányítását a termelés zavartalansága érdekében a németek vették át. A front közeledtével megkezdtek a felszerelés Németországba szállítását. A falvakban már csak nők, gyermekek és öregek maradtak. A 18-50 év közötti férfiaknak kötelezően be kellett vonulniuk. A házak többségében német katonák laktak. A németek által Csákvár határában felépített katonai repülőtéren már 1944 őszén, a Margit vonalért folytatott csatákban nagy szerepe volt. A szovjet csapatok 1944. december 24-én éjszakai támadást indítottak a Móri-árok - Vértes vonalon kiépített német állások ellen, majd a Vértes "hadászati hullámtörő" szerepének megfelelően három hónapra állófront alakult ki Csákvár környékén, s csak 1945. március 16-án tudtak a szovjet csapatok nyugat felé áttörni. 1945. január 2-án a falut teljesen ki kellett üríteni, mert határában zajlott le a II. Világháború egyik legnagyobb tankcsatája. 400-nál több kilőtt harckocsi, 20 repülőgéproncs, 80 ágyú maradt a zámolyi mezőkön.

A II. Világháború befejeződött. A remélt béke helyett azonban újabb embert próbáló évek következtek. 1945. december 29-én jelent meg a következő rendelet: "Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres német alakulatnak tagja volt. Háromtagú felülvizsgáló bizottságok alakultak, s értékelték a német nemzetiségű lakosok múltbeli magatartását és politikai tevékenységét. A kitelepítendő egyének és családok összeírása Mórón is megkezdődött. A vulksbundisták vagyonát 1946. szeptember 5-én kezdték meg összegyűjteni. Ez azonban karhatalom igénybevétele nélkül nem volt lehetséges, ezért az Országos Földbirtokrendező Tanács móri telepfelügyelője 40 fős karhatalom kirendelését kérte Mórra. Bizonyos források szerint az elkobzások alatt néhány összeütközés is történt a karhatalom és a helyi lakosok között. Az elkobzást végrehajtó csoportok a vagyont leltározták és azt 3 havi élelem, ruhanemű és szükséges bútort, háztartási felszerelés kivételével azonnal zárolták. Az élő és holt gazdasági felszerelést, azután a terményeket a földműves-szövetkezet raktárába szállították. A vagyonuktól megfosztott lakosok természetesen nem dolgoztak, így a mezőgazdasági munkák akadoztak. Az első sváb csoportok kitelepítését 1946. október 20-án kellett volna végrehajtani, de a nyugati területek egyelőre nem tudták fogadni a Magyarországról kitelepített népcsoportokat. Közben megérkeztek Mórra a magyar telepések első csoportjai is, akiket a sváb házakba telepítettek be. A házak egy részében azonban még benne laktak eredeti tulajdonosaik is - azok, akiknek a kitelepítés időpontjáig nem adtak ideiglenes lakhelyet, vagy akik rokonoknál, ismerősöknél nem tudtak meghúzódní - így azután állandó volt az összeütközés a svábok és a telepések között. Ez utóbbiak főleg a Felvidékről idetelepített magyarok voltak, de akadtak köztük alföldi parasztok és román cigányok is, akik a lakáshoz jutás reményében vándoroltak a Dunántúlra. Mórón és a többi sváb településen is a kitelepítéssel kapcsolatban különböző visszaélések történtek. A móri telepfelügyelőről például kiderült, hogy egyeseknek munkabér címén földet adott, ezért őt 1947 tavaszán elbocsátották a községből. Bizonyos források szerint a Kisgazdapárt ügyvédi segédlettel mentett meg a kitelepítéstől a svábokat. De voltak olyan vagyonosabb családok is, akik a kitelepítendő listáját összeállító biztosokat maguk fizették le, így módon menekültek meg. Ezen emberek helyébe azután újabb móri lakosok kerültek a "listára", akiknek sokszor csak annyi közük volt a németekhez, hogy a nevük német volt, de még az 1941-es népszámláláskor sem vallották magukat németnek vagy német anyanyelvűnek. Ezen népszámlálás eredményeit azonban meghamisították. Az 1941-es népszámlálás első összegzése azt mutatta, hogy Mórón mindössze 600 német nemzetiségű lakik,

a többi lakos magyarnak vallotta magát. A fővárosi Statisztikai Hivatal azzal küldte vissza a népszámlálási íveket Móra, hogy több németet kell kimutatni. A népszámlálási bizottság ekkor újra kezdte az összeírást, és ahol tudta, hogy a család németül is szokott beszélni, azokat német anyanyelvűnek és nemzetiségűnek tüntette fel. Így váltak az asszimilációs folyamatban igen előrehaladott családok ismét németekké. Végül is 1946-ban a kitelepítendőek listáján kb. 1500 fő szerepelt. A móri sváboknak sokáig kellett várniuk a kitelepítésre. 1947 augusztusában, amikor Rajk László belügyminiszter választási beszédet tartott Mór, a Lamberg kastély parkjában, azt még ők is hallgathatták. Beszédében a belügyminiszter kitért a lakosságot ekkor leginkább izgató kérdésre, a németajkúak kitelepítésére is. Szerinte a vagyonos németajkú lakosság egy részének el kell hagynia a községet. Ehhez az intézkedéseket már meg is tette. De mindenképpen itthon kell tartani a háború előtti munkásmozgalomban részt vett sváb lakosokat. "1948 telén történt. Emlékszem, farsangi bálon volt a falu népe. Akkor még nem tudták, hogy a kitelepítő bizottság már itt van a tanácsházán, s a kitelepítendőek névsorát írja. Hétfőn már ki is rakták a táblát, hogy kiket telepítenek ki. Kedden vitték el őket. Kijárási tilalom volt, az egész falut megszállta a rendőrség. Kedden lovas kocsik jelentek meg, azokkal vitték őket az állomásra. Mindenki 50 kg-os csomagot (főként élelmet) vihetett magával. Az állomásra már nem engedtek másokat."- olvasható egy visszaemlékezésben. Gántról 900 embert telepítettek ki. Az első családok - vértessogláriakkal együtt - 1946. május 12-én hagyták el a falut. A többség május 18-án ment el. Lovas kocsira pakolták a legszükségesebb holmijaikat, háztartási felszerelésüket, ruha- és ágyneműjüket, kézi szerszámaikat és 20 kg élelmiszert: 7 kg lisztet, tésztát vagy kenyeret, 1 kg zsírt, 2 kg húsfélét, 2 kg hüvelyest, 8 kg burgonyát. Értéktárgyakat, készpénzt, valutát nem vihetek magukkal. A vértessacsai vasútállomáson vagonokba rakták őket, majd több mint tíznapos utazás után érkeztek meg Schwegébe. Itt barakkokban szállásolták el őket, később a környező falvakban élő családokhoz kerültek. Sokszor a hadifogságból hazatérő családfő csak évekkel később, ismerősöktől tudta meg, mi történt szeretteivel. Vértessacsáról 1600 embernek kellett elmennie. Helyüket túrkevei, mezőkövesdi, tápióbicskei szegények, szlovákiai magyarok foglalták el. A száriakat Dingolfing környékére vitték. A Heves megyei Átányból, Iszkaszentgyörgyről és Szlovákia 4 falujából telepítettek ide magyarokat. 1948-ban 16 német családnak Vértesszékára kellett költöznie, ahonnan viszont 16 magyar családot telepítettek át Szárra. Közülük sokan eladták a házat volt tulajdonosának, aki így visszatérhetett falujába. A fordulat évében, 1948-ban néhány napra Mór neve az országos és megyei sajtó címlapjára került. Négy móri fiatalember, Stumpf Alajos, Stumpf János, Harbauer György és Albrecht Imre szeptember 24-re virradó éjszaka időzített robbanóbombát rejtett el a szovjet hősi emlékmű talapzatára helyezett koszorú alá. A pokolgép másnap délelőtt néhány perccel 10 után robbant fel, megrongálta az emlékművet és betörte a környező házak ablakait. A Fehérvári Napló szeptember 28-i száma arról adott hírt, hogy a demokratikus rendőrség bravúros nyomozással a robbanás napján elfogta a tetteseket. A kihallgatást Budapesten az államvédelmi szervek folytatták. Nagyon eredményesen: az elkövetők "beismerték", hogy már a háború idején a német kémszervezet tagjai voltak, a szovjet haderő hátában terrorakciókat hajtottak végre. Tito szembefordulását a Szovjetunióval és a kommunistákkal úgy értelmezték, hogy ez jeladás az akciók megkezdésére. Az emlékmű felrobbantása után egy bányászüdültő következett volna. Merényletet terveztek Rajk László és Gerő Ernő miniszterek, valamint a Magyar Dolgozók Pártjának helyiségei ellen. A Szabad Nép szeptember 30-i száma már az ítéletről és az ítélet végrehajtásáról számolt be. A statáriális bíróság Stumpf Alajost és Harbauer Györgyöt halálra, Albrecht Imrét életfogytiglani fegyházra, a kiskorú Stumpf Jánost 10 évi börtönbüntetésre ítélte.

III.3. MESELŐ MÚLT-TÖRTÉNELMI EMLÉKEK ÉS LEGENDÁK

A vértesi műemlékekről - a gyakran erdők mélyén, a csend, a zavartalan nyugalom rejtelmes világában megbúvó, mohával benőtt kövek, omladozó falak és csonka tornyok vagy pompás díszeket, nemes arányaikat büszkén viselő ifjabb, mintegy két évszázados épületek, amelyek egy-egy település központját képezik ma is - méltán mondhatni, hogy múlt gyökereit jelentik. Hiteles tanúi a régi időknek, romjaikban is híven tájékoztatnak építőik életmódjáról, ízléséről, kultúrájáról. Viselik az építő erők és romboló indulatok nyomát, tudósítanak a békeidők te remtő igyekezetéről és a háborúk vagy kincskeresők vad pusztításairól. A hozzájuk fűződő mondák, mesék, hőstörténetek és helynevek segítségével megelevenedve hű képet adnak népünk történelméről. Érzékeltetik a hosszú és rögös utat, amelyet az államalapítás és egyház-szervezés első évszázadaitól mai kultúránk megteremtéséig népünk bejárt, elősegítik érzelmi kötődésünket az adott helyhez, és ezáltal a hazához, egyúttal figyelmeztetnek az elemek romboló hatásának kitett tárgyi emlékek megóvásával kapcsolatos feladatokra is.

A Vértesszőlő fennsíkját szebbnél szebb völgyek szabdalják fel, a meredek hegycsúcsokról, pedig mint ősi ékszerek, régi várak romjai nyúlnak a zöldellő lombok fölé. Megtalálni a hegységben a XIII. században épült Vértesszentkereszt apátság maradványait, amelynek szépsége, mives megmunkálása a korabeli európai színvonallal vetekszik. A XVIII. század közepén épült Majki apátság, a csákvári Esterházy kastély, a Mór központjában álló Lamberg és Lánchos kastély ma is lényegében eredeti külsejét mutatva, a történelmi folyamatosságot jelzik.

Sajnos területi okok miatt, minden Vértesi műemlékkel nem tud az anyag foglalkozni. Pedig szinte minden település temploma építészeti, kultúrtörténeti szempontból jelentős értéket képvisel. Ezért elsősorban a Vértesszőlő belsejében található, vagy az egész térség történetére hatással lévő műemlékek kerülnek bemutatásra.

A középkori, eleven életet a fennmaradt helynevek is tanúsítják. Mindszent-, Kerekszenttamáspuszt, Szentgyörgyvár elnevezésekből arra lehet következtetni, hogy a várak védelmében kis községek húzódtak meg, amelyek osztoztak a vár sorsában.

Várak – Regék

A magyarországi várak építését a tatárjárás után IV. Béla király rendelte el, a külső támadások elleni hathatós védekezés érdekében. Ezek a várak azonban kezdetben a környék valamint az utak forgalmának védelme mellett főleg tulajdonosaik hatalmát voltak hivatottak biztosítani. A várak közül több lényegében nem is vár, inkább torony volt. A XIII. század legvégén, a XIV. század elején emelt építmények a hatalom, a gazdagság, az előkelőség jelképévé váltak, a korabeli magyar társadalomban. A Vértesszőlő királyi vadászterületé, az ott emelt várak királyi várakká lettek. A vidék jelentőségét a gazdag vadállomány mellett Fehérvárhoz, a királyi székhelyhez való közelsége magyarázza. Nemcsak vadásztak itt középkori királyaink, hanem közben fontos diplomáciai ügyekkel is foglalkoztak. Több esetben húzódtak az előkelők pestisjárvány idején is az erdőségbe, így 1495-ben Ulászló, 1510-ben pedig a fehérvári országgyűlés rendiek.

A régészeti kutatások szerint azonban a várnép biztonságát az erdő, a hegység, a környezet valószínűleg jobban szolgálta, mint a falak vastagsága. A török veszély közeledtével a szükségessé megerősítésük. A vértessi várkastélyok ekkor nőttek vaskos várakká. Jelentőségüket az adta, hogy a Balatont és a Bakonyt kikerülve a hegységen áthaladtak a Bécs felé vezető utak. Összefüggő láncszemei voltak a Palota vára, Székesfehérvár és Tata által alkotott védelmi rendszernek, amely szó szerinti értelemben valóságos vértet képzett előbb a német, cseh behatolások ellen, később pedig feladatuk a török sereg feltartóztatása és a mögöttes területek védelme volt.

„A móri-bodajki völgyet Csókakő uralta, a Tata-bicskei országutat Tata és Vitány őrizték, a Csákvár felé vezető völgytorkolatokat pedig Gesztes, Oroszlánykő és Gerencsértvár zárta el.” Ezek a várak a tatái kivételével egytől egyig hegyormon vagy hegykúpon fekszenek. *„A hegyvidéki várakat bajosabb volt bevenni, mert amíg az ellenség a hegyre felér, addig a kőzár a felét lesodorta, s ha felért, a várak még mindig tisztas távolban tartotta nyilait. Ha a vár árkan keresztüljutott, a bástyafalak alatt nem tudott megállni, mert azokat rendszeren úgy építették, hogy a hegyorom egész sík felületét bekerítették velük. A vár homloka hosszában, az árkon belül maradt keskeny feljáró a kapuhoz, de mire az ellenség odajutott, a bástyáról emberenkint agyonkövezheték. A várba erőszakosan többnyire csak létrákon mászhatott, mire kis sereg nem vállalkozhatott. S ha a bástyákat csellel bevették is, a belső, a fellegvár még képes volt ellenállni...”*

A pyrotechnika ezeket a várakat is legyőzte és elűzte a hegyekről. A golyó létra nélkül is elérte a várat, s faltörő kosok helyett morzsolta a bástyákat, melyeknek omladéka a védőket eltemetéssel vagy a rájuk gyújtott tetők eléggéssel fenyegették. A várak megadták magukat a haladó kornak.” - írja Náczy József 1899-ben a Vértes vidékének történelmi műemlékeiről szóló tanulmányában. A vértesi váraknak ma már többnyire csak a romjai, gyakran azonban hűlt helye található. Élnek viszont a mondák és a regék, amelyek a „vérzivataros” századokkal dacolva, megőrizték a régmúlt egy-egy darabkáját. Képzeletben ezek segítségével élet varázsolható a sűrű, sötét erdőségben élő bukkánó, büszkén emelkedő vagy omladozó várromok köré.

A mondákból tudható az is, hogy békeidőben ezek a várak jókedvű multságoknak, vadászatoknak és szerelmi kalandoknak is tanúi voltak. A várak köré települt kis falvak népének hagyományában fennmaradt mondavilág a történelmi adatokkal kiegészítve - hitelesítve! - színes képet alkot a környék múltjáról.

CSÓKAKŐ

Az omladozó vértesi várak közül Csókakő az egyetlen, amely nem erdők sűrűjében bújik meg. A vár csonka öregtornya, amely valaha a Kisalföldre vezető utat ellenőrizte, a hegység peremén, szőlőskertek között meredezik, méltóságot kölcsönözve a hegy lábához futó, ma is eleven életet élő kis falunak, Csókakőnek. A messziről látható, de a közúti forgalomból ma teljesen kieső Csókakő vára, mint a végvárrendszer fontos pontja, egykor a völgy, s rajta a Győr és Komárom felé átvezető út ura volt. Öregtornyának büszkén emelkedő maradványa, a hegyormot körülfogó, terjedelmes, fehérítő falai a Vértes hegység déli peremén 228 m magasságban omladozva jelzik az idők múlását. Környéke ma is eleven, de őrtálló, ostromló katonák helyett már évszázadok óta békés szőlősgazdák szorgoskodnak a várhoz futó, napsütötte hegyoldalon.

A szabálytalan tojásdad alaprajzú vár kiváló stratégiai adottságaihoz hozzájárult, hogy három oldalról meredek szakadék védte. Csak nyugatról volt könnyen megközelíthető, itt viszont mesterséges árok, felvonóhíd és a kaputoronyba épített, csapórácscsal záródó, lövéses, védőpártázatos kapu erősítette biztonságát. Előtte tetővel fedett, fallal körülvett előudvar helyezkedett el. Az alsó udvart különböző rendeltetésű helyiségek, és kazamatasor vette körül. A várfal a nyugati, nehezebben védhető oldalon 2 m vastag volt. Az alsó várból a 6 m-rel magasabban fekvő felső várba csak a bástyakörönd mentén vezetett feljárás.

A kétemeletes donjon (öregtorony) - amely a várvédők utolsó menedékeül, mentsvárául szolgált - a két várudvar közötti belső sarkon, a bástyába ékelve emelkedett. Kapuzata nem volt, létrán vagy kötéllel lehetett feljutni az emeletre, ahol az ajtó nyílt. A torony mellett található kutat a törökök keresztény robotosokkal és rabokkal vágatták. A XVIII. századi alaprajz még két védőtornyot sejtet.

A vár elnevezésének Náczy József szerint nincs köze a „csóka” madárhoz. A Csóka név az István egyik korabeli, becéző formája. Ez a Csóka nevű személy a vár építője lehetett.

Bizonyos, hogy a Csákok tulajdonában állt a vár, amely a tatárdúlás után, a XIII. században épült, és már 1299-ben így említi levelében István nádor: *Csoukaku*. Olyan fontos erődítménynek tartották, hogy a vár urának, népének, katonaságának eltartására Fejér vármegye területének egyötödét jelölték ki birtokul. Ide tartozott például Csorgó, Pátka, mind a kettő tavastul, Bodajk, Csala, Csákberény, Dudar, Gánt, Söréd, Wárallja (a vár alatti, mai Csókakő település) és Zámoly is.

Csókakő 1327-ben királyi vár lett, majd egy század múlva zálogként a Rozgonyiak kapták. A Rozgonyiak kihalása után házasság révén a Kanizsayak, majd több tulajdonosváltás után 1557-ben hosszú időre a Nádasdyak birtokába jutott.

A várat a török Székesfehérvár eleste után már 1544-ben elfoglalta, és 1598-ig lényegében folyamatosan megszállva tartotta. 1598-ban Schwarzenberg, Pálffy és a „fekete bég”, Nádasdy Ferenc egyesített serege szabadította fel, és 1602-ig birtokolta. Véglegesen csak 1686-ban, Buda visszavétele után került magyar kézre.

Időközben Nádasdy Ferencet, a „fekete bég” unokáját - aki mint országbíró részt vett a Weselényi nádor és Lippai érsek vezette Habsburgellenes, katolikus főrendi szövetkezésben - halálra ítélték, és az ítéletet 1671. április 30-án, Bécsújhelyen végrehajtották. A kincstár a család összes birtokát, köztük Csókakő várát lefoglalta. Az országba a töröknél is ellenségesebben viselkedő német katonaságot helyeztek. Ez idő alatt súlyos megpróbáltatásokkal teli évtizedeket éltek át a csókakői uradalom népei is. Később, zálogként Széchenyi György, majd 60000 rajnai forintért a báró Hochburg-család vásárolta meg az egykori végvárat a hozzátartozó földekkel, legelőkkel, erdőkkel, hegyekkel, völgyekkel, folyókkal, halastavakkal, malmokkal, vámszedéssel, borméréssel együtt. Hadi jelentősége azonban megszűnt. Birtokosai fenntartásával nem törődtek, így lassan pusztulásnak indult.

A vár alatti, egykor „Váralja”-nak nevezett községet Lamberg gróf kezdte betelepíteni az 1750-es években. A magyar nevű lakosság főként szőlőműveléssel foglalkozott. Mára a község a falusi turizmus egyik kedvelt központjává vált. Vonzerejét a táj szépsége, kirándulási lehetőségek, a tüzes „csókai” bor, a vendégszerető lakosság és a település fölött emelkedő várróm által árasztott, történelmi levegő adja.

A település történelmi hagyományainak megőrzését és alkotó erejét mi sem bizonyítja ékebben, mint az a tény, hogy helyi kezdeményezésként a 90-es évek elejétől ismét el kezdték szakszerű irányítás mellett felépíteni a várat. A munkálatokat a Csókakői Várbarátok Köre szervezésében folytatják.

Mikszáth Kálmán: Magyarország lovagvárai Csókakő

Ahogy omladozott a vár, úgy szaporodtak a róla szóló mondák és regék. Talán a Vértes déli, délnyugati lejtőin termő édes, tüzes móri Ezerjő is hozzájárult, hogy a történetek nem vesztek a feledés homályába, hanem egyre színesebben megújulva, tovább éltek a borozgató, adomázgató lakosság emlékezetében.

Magyarország lovagvárai című művében Mikszáth Kálmán is feldolgozta a csókakői vár egyik regéjét.

Zsigmond király korában játszódik a történet, amelyben két asszony, Éva és Kata vonult hadba a török ellen gyáva férjeik, a Berkészi-fivérek helyett. Az asszonyok vitézül helytálltak, így senkinek sem tűnt fel, hogy a páncélzat nem férfiakat rejt. A mendemonda azonban a királyhoz is eljutott, miszerint Berkészi Balázs és Berkészi István otthon rejtőzködnek. Senki

sem értette a helyzetet, mígnem a király sátorába rendelte a két „lovagot”. Azok vonakodva bár, de engedelmeskedtek a király kívánságának, és levették sisakjaikat.

A körülállók megrökönyödésére kedves, női arcok váltak szabaddá, és gazdag hajfonatok hullottak vállaikra, miközben az asszonyok férjük számára kegyelemért könyörögve fordultak a királyhoz. A csodálkozó uralkodó e szavakkal oldotta fel a helyzetet:

„Amely országban ennyi bátorság van a női szívekben, ott fölösleges büntetéseket szabni a gyávaságra.” Az asszonyoknak vitézségükért Csókakő várát és uradalmát adományozta és elrendelte, hogy emlékükre utódaik az Éva és Kata nevet használják családnévként, a Berkészi név pedig örökre elenyésszen.

Mikszáth hitte is, nem is a történetet, de a hagyomány kedvessége, eredetisége megragadta. Ennek köszönhető, hogy a csókakői vár mondavilága a nagy író elbeszélésében igazi remekművel gazdagodott.

Rupp Róbert tragikus szerelmi története

Szerelmi történetek is fűződnek Csókakő várához. Rupp Róbert, az 1848-as, móri csatában elesett honvédtiszt egy tragikus szerelmi történetről regél, melyben az ifjú szerelmesek a lány apjának ádáz haragja következtében vesztik életüket, de az apa, Kemény várnagy is holtan marad az összecsapás színhelyén.

Azóta a várban nincsen élet, de holdfényes éjszakákon a vár nyughatatlan szellemei, régi századok hazajáró lelkei kísértenek. Végzetes szenvedélyek csapnak össze a versben, amelynek forrása ismeretlen.

Czuczor Gergely: A csókakövi rableány

Talán a hagyományból merített Czuczor Gergely, a korszak jeles költője is, aki boldog egymásratalálással végződő szerelmi románcot foglalt versbe A csókakövi rableány címmel. A költeményt - mely a török időköt idézi - a reformkor szellemének hősi pátosza hatja át. Az ősz Aga, Tahír elrabolja, és szerelmével ostromolja a szép magyar leányt, Delinkát. Az utolsó pillanatban érkezik a megmentő ifjú:

„Mennykövet hozó robajjal
tör be Aldor, a vitéz
s földre ejti a pogányt....
S a levente szép díját,
Bírja nőül a leányt.”

Tatár Péter verses regénye

Csókakő mondavilága oly mértékben megragadta a tollforgatók fantáziáját, hogy 1857-ben még egy verses ponyva is született a vár eredetéről, Tatár Péter megfogalmazásában.

A történet hőse egy ifjú, akit a Mór alatti sűrű erdőség egyetlen lakója, egy öreg remete talált egy szép napon, a sziklahegy oldalából eredő, tiszta forrás mellett álló, kis kunyhójának küszöbén. A gyermek a remete szerető gondoskodásának köszönhetően délceg fiatalemberré serdült. Ekkor katonának állt, és a harcok során kitűnt vitézségével. A győztes háború után a királyi udvarba volt hivatalos, mégis első útja nevelő atyjának kis kunyhójához vezetett. Az öreg már haláltusáját vívta, amikor az ifjú rányitott, s végső óhaja - hogy kedves fiát még egyszer láthassa - teljesülvén, hamarosan meghalt.

Az ifjú - a gyász letelte után - éppen elhagyni készült gyermekkorának színhelyét, amikor egy fekete csókát vett észre, amely a sziklahegy hasadéknál körözött. Fogta íját, célzott és a csóka aláhullt. Éppen oda, ahol csillogó kincseket rejtett a sziklaüreg. Ebből a kincsből azután - a király jóváhagyásával - várat épített azon a helyen, ahol a kincsre lelt, a remete sírja felett:

„Az ifjú kéré a királyt...
Hogy azon a helyen, hol a kincsre talált
S hol nevelő atyja, a remete sírja állt,
A hon védelmére várat építhessen,
Mellyet Csókakőnek el is nevezhessen.”

S ím, a büszke Csókakő vára romjaiban is hirdeti egykori lakóinak nemes tetteit.

VÁRGESZTES

Gesztes vára építészeti kialakítása révén a Vértes hegység legjelentékenyebb középkori építménye. A Vértes váraihoz hasonlóan a tatárjárás, tehát 1242 után épült. Valószínűleg a Csák nemzetség építtette. A Csákoktól birtokcsere útján tulajdonjoga, a koronára szállt. Terjedelmes birtokát 51 helység és több vám alkotta. Az első írásos emlék 1332-ben említi, egy 1335-ből származó oklevél pedig a várnagyot, Csóri Nagy Tamást is megnevezi. Szerepe különösen a török terjeszkedés idején volt fontos, mivel mind nagyságban, mind védelmi berendezés tekintetében a Vértes vidékének legerősebb várai közé tartozott, így birtoklása a hadviselő felek számára meghatározó volt. A királyi előjog csak 1632-ben szűnt meg, amikor az Esterházy-család végleges tulajdonába ment át.

Múltja igen mozgalmas. 1387-ben Zsigmond király „*ad castrum nostrum*” tesz említést a várról, 1388-ban pedig Mária királynő Gesztesen keltezte királyi kéziratát, melyben bizonyos lázadók megfékezésére hadjáratot tervezett. 1435-ben Albert, 1495-ben II. Ulászló tartózkodott és vadászgatott itt kíséretével. 1438-ban a Rozgonyiak kapják Albert királytól zálogba, majd szintén zálogként az Újlakiak kezére kerül, akik még 1492-ben is birtokolják.

A török Tata elfoglalása után, 1543-ban vette be Gesztest. Ezután felváltva uralták a törökök és a magyarok. Emlékezetes az 1588-as visszavétele, amikor a győri és pápai várnagy, valamint a jó helyismerettel rendelkező Radics vajda az éjszaka leple alatt jutott be a várba, és a 60 főnyi török őrseget megadásra kényszerítette. A vár és annak teljes felszerelése Radics vajda kezében maradt. A törökök azonban a visszafoglalást az 1568. évi békekötés megszegésének tekintették, így a bécsi udvar elrendelte visszaadását a törököknek. 1598-ban viszont Pálffy Miklós sikeres hadjáratot vezetett visszafoglalására. 1599-től ismét a török, 1605-ben már a magyarok kezén van. Utolsó várnagya Kutassy Mihály volt 1635-ben. A törökök gesztesi portyázásairól utoljára 1669-ből van információ.

Az állandó harci cselekmények következtében egyre rosszabb állapotba került vár sorsát csaknem megpecsételte, hogy Esterházy József a kamalduli szerzetesek majki rendházának alapításakor engedélyt adott arra, hogy a köveket szabadon elhordhassák. Ugyancsak sok követ hurcoltak el Várgesztes község telepesei is. 1932-ben turistaházat létesítettek romjai között. Jelenleg az 1960-63 közötti helyreállítás szerinti állapotában látható. A helyreállítás során gazdag kerámianyag, csontból, vasból készült eszközök kerültek elő.

A gesztesi vár a hegytető szabálytalan vonalát követő külső, védőfolyosós várfalaival a környező hegyoldalakról megkapó látványt nyújthatott. A külső várfalnak azonban ma már csak az alapfalai láthatók. Ez a bástyafal 7-8 m magas, gyilokvédős volt.

A két hegyszoros közé ékelt, 404 m magas kúpon épült vár építéstörténete négy jól elkülöníthető szakaszra osztható. Építése, ahogy azt oklevelek is bizonyítják, az 1330-as években kezdődhetett. Mintegy félhektárnyi síkfelületen alakították ki az előudvart, ahol az őrség tartóz-

kodott, a várudvart, amely elég tágas volt katonai gyakorlatok vagy tornajátékok végzésre, és a várat, amely szabályos, négyszögletes alapon, 18 m magasra emelkedett. Hosszúsága 51,8 m, szélessége 18,4 m volt. Az udvar szintjéről pincesor nyílt, amit istállónak, szertárnak és éléskamrának használtak. Gyönyörű, boltozatos mennyezetéből egy szakaszt ma is tanulmányozhatók.

Az első építési korszak emlékét őrzi a földszinti és első emeleti alaprajzi elrendezés, valamint az északi homlokzathoz csatlakozó torony, amely valószínűleg a vár kápolnája volt. A feltárás során előkerült boltozati bordatöredékek, gótikus, kőkeretes ajtók-ablakok töredékei alapján ítélve termei gazdag kiképzésűek lehettek, azonban az ajtók és ablakok mind méretben, mind formában különbözőek voltak. Az északi oldalon álló, gótikus kőkeret övezte kapuja pilléres megoldású, felvonóhidas szerkezetű volt.

Zsigmond korára tehető második építési korszaka. Ekkor épülhetett fel a vár második emelete. Ezt a kort egy épségben megmaradt, csúcsíves ablak is idézi. Az Újlakiak idején reneszánsz stílusú javítások, kiegészítések történtek, amelyek nem képeznek önálló építési korszakot. Mind az írásos, mind a tárgyi dokumentumok arra mutatnak, hogy a XV. század végéig az építmény nem katonai erődítmény, hanem inkább várkastély, melyet vadászat vagy pihenés céljaira használtak tulajdonosai.

A harmadik építési korszak a várnak hadi célokra alkalmassá tételével kapcsolatos. Az első török ostrom után, 1543 és 1558 között alakították ki a biztonságot jobban szolgáló, kettős farkasverem rendszerű várkaput. (Meredekfalú, mélyükön felfelé meredő, hegyes karókkal kiképzett árok vagy gödörsor.) Felette a közlekedést felvonóhidakkal oldották meg. A belső farkasverem falaira épülve a bejárat elé egy egyszintes előépítményt emeltek, amely azonban teljes egészében megsemmisült.

A törökök - a negyedik építési szakaszban - a belső vár megerősítése céljából, a belső vár bejárata és a nyugati torony között erődrendszert alakítottak ki. Ekkor - török szokás szerint - kazamatasor és mögötte egy boltozatos helyiség is épült. A farkasverem egy részét betöltötték, a kapubejárat fölött pedig mindkét oldalon örfülkét helyeztek el egy-egy keskeny kilövő nyílással. Az örfülkék bejárata, ahogy az emeleti helyiségeké is, a kőkonzolokon nyugvó függőfolyosóról nyílt. A második emeleten gerendás karzat futhatott körbe. A külső homlokzatokhoz kemencéket építettek. Valószínűleg ekkor emelték a déli oldalhoz csatlakozó tornyot is, amelynek ma már szintén csak a maradványai láthatóak.

Gesztes várának tömbje egyhangú, komor képet mutat, építése azonban pontos mértani számítások alapján folyt, kivitelezése pedig igényes és gazdag volt.

Az 1960-63. évi helyreállítás alapelve az volt, hogy az építmény külső formáját a lehetőségekhez képest a korabeli állapotba kell visszaállítani. A nyílások keretköveit eredeti helyükre illesztették, a töredékeket bazaltzúzalékos műkőkerettel egészítették ki, hogy az új felület megkülönböztethető legyen a régitől. Másutt, ahol az eredeti méretek és formák már nem voltak megállapíthatók, téglával történtek a kiegészítések.

A lepusztult falkoronákra az állagmegóvás érdekében kismértékű ráfalazás történt. A bejárat utat a várba a legutolsó építési korszak nyomvonalán vezették fahíd közbeiktatásával, melyről jól áttekinthető a farkasverem rendszer és a kazamatasor. A belső várat körülvevő külső fal és védelmi rendszer minimális állagvédelmére szorítkoztak. A várban elhelyezett turistaszállás kialakítását teljes mértékben az adottságoknak rendelték alá.

VITÁNYVÁR

Vitány várának története is szorosan összefügg a Vértesi többi erődítményének és Tatának a történetével és sorsával. Első okleveles említése 1324-ből származik. E század a vár felépítés-

sének az ideje. Vitány a Vértes északi lejtőjén épült, 377 m tengerszint feletti magasságban, egy keskeny hegygerincen. Körös-körül várarak, ezen kívül a hegy lejtőjén még kétszeres árokgyűrű védelmezte. Alakja szabálytalan ötszög, amelynek belső udvarát két négyszögletes torony fogta közre. A nyugati torony - mint kettőstorony - szélesebb, a keletinél látszatra alacsonyabb volt. Ezt a különbséget a térszín egyenetlensége okozza. Mindegyik torony bolthajtásos földszinttel és két mennyezetes emelettel bírt, ahol 9 helyiséget alakítottak ki. Lapos ívezetű, dísz nélküli ablakait nem egymás fölé, hanem egymás fölött eltolva helyezték el. Ez a megoldás is védelmi célokat szolgált. Az emeleket 18 m magasságban oromzatos párkány koronázta. A várudvar kapuját a nyugati oldalon, a hegy legmeredekebb oldalán helyezték el. A várnak sem előudvara, sem kútja nem volt.

A pincehelyiségek között - az istálló és szertár mellett - kis börtön is lehetett, amelynek érdekessége, hogy a falakon nyílásnak nem látszik nyoma, így oda bejutni csak a mennyezeten képzett nyíláson át volt lehetséges. A pince közfalán ma látható lyuk, később keletkezhetett, valószínűleg kincskeresők törték.

Az első emeleten gerendás karzat futott végig, amely összekötötte az udvar négy oldalát. Erre a gerendás karzatra az udvar sarkából zárt kölépcsőzet vezetett. A második emeletre és a tetőre belül elhelyezett létrákon lehetett feljutni. A tornyok közötti összekötőfalak gyilokvédőként szolgáltak. A tornyok közül a kettőstornyot a várnagy és a cselédség foglalta el, a másikon a katonák lakhattak.

A kicsi, de jelentős vár fontosságát bizonyítja, hogy ezidőtájt 35 helység tartozott hozzá. A mai Pest, Fejér és Komárom megyei falvak, közöttük Bánhida, Bana és Tarján község. Vitány vára a Tata-bicskei utat ellenőrizte, a benne lévő katonaság többször lecsapott a környékre. Így történt ez 1417-ben is, amikor Vitány és Gesztes várnagya hajtóvadászatot indított a Pozsonyból a Vértesbe lehúzó és itt garázdálkodó rablók ellen.

Vitányt II. Ulászló 1493-ban Egervári László horvát-szlovák bánnak adta. 1532 után Héderváry birtok lett. A későbbiekben sokszor cserélt gazdát törökök és magyarok között. A tizenöt éves háború során sikerült végleg visszaszerezni a törököktől. Ez a siker azonban mégis a végét jelentette, mert 1598-ban a császáriak felrobbantották.

Máig fennmaradt, töredékes részletei alapján a szemnek tetszetősebb, mint Gesztes vára, építészeti megoldásában, kiképzéseinek gazdagságában, védelmi képességében azonban a vetélytárs felülmúlja.

GERENCSÉRVÁR

A vértesi várak közül talán Gerencsérvár a legrégebbi. A vár egy erdős síkon emelkedett, a Szépvíz-patak mentén az Oroszlány-Pusztavám közötti út mellett. Keletről a mészégetői út, északról a Gerencséri erdő, délről a Szakadéki cser- és bükkerdő, valamint a Szépvíz-ér által bezárt területen, egy erdős síkon emelkedett 18-24 m magasra. Két vagy három emeletes lehetett, hosszúsága 13 m, szélessége 8,7 m volt. Várként emlegetik, de valójában a középkori, főúri lakótornyok egyik jeles példájaként tartják számon. A kőből épült, nagyméretű, vastag falú torony a várúr és családja menedékeül, lakásul szolgált. A birtokos nemes úr személyzetének jó része a környező községekben lakott. Katonaság is szolgált az épületben, melynek falában - védelmi célból - emeletenként külön-külön lezárható lépcsőt építettek.

A vártorony valószínűleg a Vértesben fennmaradt épületek legrégebbje. Első okleveles említése 1231-ből való. Csák Miklós, Ugrin érsek testvére ez évben kelt végrendelete által idősebb, Lőrincz nevű fiára hagyta. Ebben az oklevélben WDVORHEL, azaz Udvarhely néven szerepel. Az elnevezés a főúri udvartartásra utal. Egy 1270-ben kelt oklevélben Csák Lőrinc és János osztozkodásának tárgya. Később került királyi tulajdonba. Ebben az időben teleped-

tek meg körülötte fazekasok, vagy népi nyelven gerencserek, és ezidőtől kezdik lassan Gerencsérvárként emlegetni. A környék két évszázadig királyi vadászterület volt. A közeli, halban gazdag Szépvíz-ér és Fekete-víz fokozhatta vonzerejét.

Lovagkirályunk, I. Lajos kedvelt vadászháza volt. 1364 és 1366 között több okiratot keltezett innen. 1366. december 6-án pedig falai között tanácskozott a Velencei Köztársaság követivel egy törökellenes hadjárat tervéről. V. László király dajkája, Kottaner Jánosné így emlékezik meg e helyről *„Én az ifjú királlyal (Tatáról Székesfehérvár felé) előre mentem, s így értünk egy szép vadászlakba, melyet németül Grintsechdelnek neveztek. Itt nagyon rideg szállásunk volt, szívesen ettünk volna, de nem sokat találtunk itt, mert péntek (1440. május 13-a) volt. Jól böjtöltünk, és éjszaka ottmaradtunk.”*

A vár és környéke 1495-ben Ujlaki Lőrincről került Erdődy Bakócz Tamás kezére. Mivel a vértesi védelmi rendszer egyik leggyengébb láncszeme volt, különösebb stratégiai jelentőséggel nem bírt, így birtokosai elhanyagolták, és a török időkben sajnos elpusztult. Maradványai ma 2-3 m magasak.

Gerencsérvár – Vitányvár legenda

Az egykor toronyszerű építménynek ma már romjai láthatók csupán, a várhoz tartozó falvakból pedig semmi sem maradt. Pedig a falvak lakóinak is fontos szerepük volt abban a történetben, amely Gerencsérvár jóságos és szépséges várkisasszonyának, Ujlaki Klárának és a szomszédos Vitányvár délceg kapitányának, Hédervár Imrének szerelméről szól.

Amikor apja, Ujlaki Miklós - a Mátyás király hatalmával is dacoló főúr - egy német grófhhoz akarta hozzáadni a lányt, Klára a szökést választotta jegyeséhez, Imréhez, a Vértesséki lejtőjén épült Vitány várába. A vár körül ma is fellelhetők a várakok nyomai. Ezek a várakok is sokat segítettek abban, hogy ellenállhasson az ostromnak, amelyet Ujlaki Miklós a lányaért indított. Nem is tudott volna bejutni, ha nem akad egy áruló, aki felfedi a titkos folyosót, amely közvetlenül a várkapitány szobájába vezetett. A bőszipapa elvakult dühében az ifjút leütötte, lányát pedig magával hurcolta és szörnyű büntetésként vára pincéjébe elve befalaztatta. A jószívű szolgák egy titokban meghagyott résen keresztül élelemmel és meleg holmival látták el, törődésükkel segítve szeretett úrnőjük életben maradását. Ők hozták a hírt arról is, hogy Hédervár Imre felgyógyult, és az igazságos Mátyás támogatásával menyasszonya kiszabadítására készül.

Ujlaki Miklósnak tehát kegyetlen tette következményeként legnagyobb ellenségével, magával a királlyal kellett szembenéznie. A „saját vérért pusztító keselyű”, a fékezhetetlen, gögös, gerencséri várúr erre az időre már megtört annyira, hogy a király színe előtt elismerte: „minden vagyonát odaadná lánya egyetlen mosolyáért.” Ekkor lépett elő Klára és Imre. A történet apa és lánya boldog kibékülésével, a fiatal pár egybekelésével valamint Mátyás király és Ujlaki Miklós békekötésével zárul.

Gerencsérvár és Vitányvár maradványai ma békésen pihennek a Vértesséki lomtengerében. A hozzájuk fűződő, népszerű monda felidézni a kor emberének gőgjét, hatalomvágyát, de az ifjúság tiszta ártatlanságát és az egyszerű emberek jóindulatát is, amelyek előtt minden hatalom kénytelen végül meghátrálni. Amor omnia vincit! (A szerelem mindent legyőz!) Fogalmazódik meg újból, a kétezer éves közmondás. A vértesi táj pedig örökszép díszletet von a pusztulásában is nagyszerű várak falai köré.

CSÁKI- VAGY OROSLÁNKÖVÁR

A Csáki- vagy Oroszlánkővár Kőhányáspusztá és Vértesszentkereszt között, egy várfalszerű, természetes sziklafal tetején 207 m-es magasságban épült, ahonnan jól beláthatóak a környező völgyek. Nevét a várat birtokló Csákoktól kapta. Oroszlánkővárként is emlegetik. Ezt az elnevezést a Csákok címerállatáról, a kapubejárat fölött is kifaragott, ágaskodó oroszlántól kapta. Később a Rozgonyi- majd a Török-család tulajdonába került, és a gesztesi vár tartozéka lett.

A várat körbástya övezte. A bejutás a déli oldalon, gerendás hídon történt. Hosszúsága 40,5 m, szélessége 14,5 m, falainak vastagsága 2 m, magassága 5-7 m volt. Nem erős, nagy várként, csak a vértesi védelmi hálózat egy láncszemeként tartják nyilván. Valószínűleg a környék lakosai számára építették, hogy menedéket nyújtson veszély esetén. Még a török hódoltság alatt is védelmi szerepet töltött be, mára azonban alapjáig elpusztult.

Oroszlánkő vára

Ehhez a várhoz fűződik Szapáry Péter mondája, amely valóságos és idegen mondaelemek egymásratalálásából alakult ki, a hősöket teremtő népi képzelet szép példájaként.

A török hódoltság korszaka gazdag forrása volt a mesébe illő, romantikus hősöknek, kalandos történeteknek, Szapáry Péter mondája azonban ezek között is a legismertebbek egyike. Irodalmi feldolgozása báró Mednyánszky Alajosnak, a német nyelvű magyar irodalom egyik kiválóságának nevéhez fűződik, aki 1816-ban jelentette meg a magyar úr keresztényi türelmét és nemes nagylelkűségét hirdető novellát Bécsben.

A történeti adatok is bizonyítják, hogy Szapáry Péter létező személy volt, részt vett a török elleni harcokban, többször megsebesült, majd 4 évig raboskodott az érdi Hamza bég, majd a budai basa fogságában, ahol megalázó körülmények között élve, válogatott kínzásokat kellett elszenvednie.

A Budai vár visszavétele után, Lotharingiai Károly, a keresztény seregek fővezére Szapáry hősiességét magasztalva, kezére adta egykori fogvatartóját és halálos ellenségét, Hamza bégget. A győztes ostrom utáni diadalmas hangulatban azonban bosszúállásnak nem volt helye.

Szapáry megbocsátott egykori kínzójának és szabadon engedte, de nagylelkűsége későn derült ki, akkor, amikor a bég már mérget vett be, hogy így meneküljön meg Szapáry bosszújától.

Utolsó órájában azonban - megrendülve a keresztényi nagylelkűség és türelem megnyilvánulásán, maga is keresztény hitre tért és bűnbocsánatért fohászkodott a keresztények Istenéhez, Szapáry ellen elkövetett vétkei miatt.

A Csáki várral azonos Oroszlánkő vára a török háborúk után védelmi szerepét elveszítve, lassan pusztulásnak indult. A Szapáry család is elhagyta, és 1740-ben már innen vitték kőanyagot a majki kolostor építkezéseihez. A vár nevét azonban ma is őrzi a közeli Oroszlány település.

Monostorok, apátságok

A sűrűn lakott hegységben nemcsak várak épültek, nemcsak falvak települtek, hanem a középkori szellemi élet és művelődés központjai, kolostorok, apátságok, templomok is. Árpádházi királyaink közül Kálmán (1095-1116), de különösen Géza (1141-1163) szorgalmazta a szerzetesrendek magyarországi telepítését. A XII-XIII. században, a világ zajától távol emelt épületeik közül azonban ma már csak néhány műemlék segít elképzelni a gazdagságot, a tökéletes és művészi építészeti kivitelezést és az áldozatkészséget, amit a kor a keresztény vallásosság és művelődés szolgálatába állítva tanúsított.

A kolostorok szerzetesei szigorú rendszabályok szerinti életmódot folytattak. Tudományos igényű filozófiai-teológiai és lelkipásztori munkásságuk mellett karitatív tevékenységgel is foglalkoztak, és nyugati mintájú, belterjes gazdálkodást folytattak. Utakat vágtak, irtották a vadont, tavakat rekesztettek, halásztak, malmokat állítottak, szőlőt és gyümölcsösöt telepítettek, kertészkedtek, gyógynövényeket termesztettek és gyógyítottak. Maguk készítették templomuk, rendházuk berendezési tárgyait, felszereléseit, művészi díszítéseit. Tevékenységükkel a környék népét is oktatták, ösztönözték egy értelmesebb, tudatosabb, „európaibb” életmód elsajátítására, s miközben a magyarországi gazdasági fejlődés motorjává váltak, missziós tevékenységük során a keresztény szellem és erkölcsiség elterjesztésén fáradoztak.

A Vértesben a bencések vértesszentkereszti és a premontrei majd kamalduli szerzetesek majki kolostorának maradványai beszédesen vallanak a letűnt századokról.

A VÉRTESZENTKERESZTI BENCÉS APÁTSÁG

Román kori építészet egyik legértékesebb emléke a bencések szokása szerint lakott területtől távol, egy magaslatra épült. Az első írásos feljegyzés 1146-ban a Csák-nemzetségből származó Ugrint nevezi meg a *Sancta Crux de Wirthis* monostor alapító és adományozó kegyurának. Az oklevélben az áll, hogy Ugrin comes monostorának egy Fulco nevű idegen végrendeletében négy márka értékű földet adományozott. „*Monasterio vero Ugrini Comititis quod monti Wirthis adjacet.*”

A családi monostor kezdetben csak szerény épületegyüttes volt, de a kiemelkedően tehetséges, fontos egyházi méltóságokat betöltő II. Ugrin jelentősen kiépíttette és megfelelő javadalmakkal látta el. A vértesszentkereszti apátok tekintélyes és befolyásos egyházi férfiak lehettek, mert pápai megbízásból többször szerepelnek egyházi birtokperekben. 1226-ból és 1239-ből is ismerünk ilyen feljegyzéseket.

A XIII. század első harmada az apátság fénykora. Ez tükröződik a gazdag díszítésű, magas technikai színvonalon megépített templom romjain is. A keleti tájolású, háromhajós, bazilikás elrendezésű, román kori templom, belső terének hossza 32,5 m, szélessége 16 m, a kereszthajóknál 19,6 m. Egyedi szentélykiképzése mellett a háromhajós térhez kereszthajó csatlakozik, tehát a hely nevét adó „kereszt” megjelenik a templom alaprajzában is. Ez az építési mód eltér a hazai bencés gyakorlattól. Építészeti megoldásaiban - valószínűleg francia hatásra - már megjelenik a korai gótika. Ezt mutatják a nyolcszögű pillérek, bimbós, leveles oszlopfők, és a hajó csúcsíves záródása. Az épületegyüttest a környékbeli lakosság vörösmárvány díszítései miatt „vörös kolostornak” is nevezte.

A XIV. században az Árpád nemzetségből származó, sok ágra szakadozott Csák nembéliek szerepe a Vértes vidékén egyre inkább visszaszorult. Váraik és birtokaik a király tulajdonába kerültek, a hegység királyi vadászterületté vált, ami az apátság szempontjából előnyös lehetett. Az uralkodók kíséretükkel gyakran megfordultak ezen a helyen. IV. László király 1276-ban oklevelet keltezett innen, Nagy Lajos király pedig valószínűleg kegyúri jogot gyakorolt

felette. 1393-ból maradt fenn Zsigmond király nyilatkozata, melyben a bencés rendet támogatta. Az apátság azonban hanyatlani kezdett, miután Zsigmondtól a Rozgonyiak kapták a kegyúri jogot. Az egyre rosszabb állapotba került apátságot a bencés szerzetesek elhagyták, így Mátyás már azt kéri IV. Sixtus pápától, hogy a dominikánusoknak juttathassa az uradalmat.

A dominikánus rend kolostorai kezdetben - a bencésekkel ellentétben - általában forgalmas kereskedelmi utak mentén, városokban alakultak. Eredeti feladatuk, a missziós tevékenység azonban erre az időre (XV. sz.) már megváltozott. Pápai engedély alapján lehetőségük nyílt a világtól elvonult, elmélkedő hivatásgyakorlásra. Erre az életmódra alkalmasnak bizonyult az elárvult vértesszentkereszti apátság.

A Vértesszebe települt domonkosok építkezését nem a szépségre törekvés, hanem a szerénység és a gyakorlati igényeiknek való megfelelés jellemezte. Kerengő-folyosót alakítottak ki, és az északi oldalon új épületszárnyat emeltek. A fennmaradt építészeti részletek és reneszánsz faragott kőanyag alapján arra következtethetünk, hogy még a XVI. század első felében is folytak itt átalakító munkák.

A kolostorban az életet a török pusztítás szüntette meg. A törökök valószínűleg erődnek használták a gyönyörű épületet. Kivonulásuk idején már rom volt. Bél Mátyás (1684-1749) Az újkori Magyarország földrajzi, történelmi ismertetése című művében 1720 körül így ír róla: „*A szép templomnak a falai megvannak, bár már erdők borítják úgy befedve, hogy alig közelíthető meg.*” Ezért történhetett, hogy építkezésre alkalmas kőveit a környékbeli lakosság kezdte elhordani házainak felépítésére. 1735-ben Sajghó Benedek pannonthalmi főapát tiltakozott a rombolás ellen.

1727-ben az Esterházyak kezébe került a Vértessze keleti, nagyobbik része. Új települőkkel új helységek keletkeztek, és megkezdődött a vidék gazdasági átalakulása. A Vértesszentkereszti apátság évszázados kövei - a főapát tiltakozása ellenére - új helyen kezdtek új, kevésbé magasztos életet. A növényi ornamentikával díszített, faragott oszlopfőket, állatalakos töredékeket, csúcsíves ablak- és kapukeret-köveket az Esterházyak a tатаi és a csákvári kastélyukba szállíttatták, ahol a kor divatja szerint romantikus műromokat építettek belőlük, amelyek ma is állnak. Számos faragott követ a tатаi múzeumban őriznek.

Mára már csupán néhány 8-10 m magas, megszürcült falmaradvány, széles falpillér, kapuboltzat-töredék maradt meg eredeti helyén. Mégis ez a templomrom töröktől dúlt, lakosságtól széthordott állapota ellenére is az ország egyik legszebb műemlékmaradványa, melynek rekonstrukcióján folyamatosan dolgoznak az Országos Műemléki Hivatal munkatársai.

PREMONTREI PRÉPOSTSÁG ÉS KAMALDULI REMETESÉG MAJKON

A premontrei szerzetesrend valószínűleg az Árpád-háziakkal és a rendalapító Norbert apáttal is rokonságban álló Hartwik püspöknek - Szent István nagyobbik legendája írójának - köszönhetette azt a támogatást, amelynek eredményeként a XII. században sorra létesültek a rend monostorai Magyarországon. Közülük az egyik legjelentősebb a Vértessze északi részén álló Boldogságos Szűz Máriáról elnevezett prépostság Majkon, a Csák-nemzetség birtokán. (Majk elnevezése mai alakjában a horvát majka - anya szóra emlékeztet, s rokon alakú a Rajk, Vajk régi helynevekkel.)

A prépostság jelentőségét bizonyítja, hogy hiteles helyi teendőket is ellátott. (A hiteles helyek feladata ügyfelek kérésére vagy hatósági megbízás alapján közhitelű oklevelek, végrendeletek kiállítása volt a XIII. század óta.) Ismerjük a majki hiteles hely függő pecsétjének feliratát is: „*Sigillum Capituli de Maik*” A pecsét képe a kis Jézust ölében tartó Szűz Máriát ábrázolja.

Első okleveles említése 1235-ből való. Ezután gyakran előfordult különböző okiratokban, amelyek főleg birtokaikról rendelkeztek. 1388-ban október 25-től november 4-ig Zsigmond király és felesége Mária királyné a Vértesben tartózkodott. Majkról keltezett oklevelei bizonyítják, hogy a premonstreiekhez is ellátogatott. 1495-ben Lőrincz, majki prépost több más tanúval együtt jelen volt, amikor II. Ulászló király Újlaki Lőrincnek adományozta Gesztes várát. Utolsó írásos említése 1516-ból maradt fenn. Az okiratból arról szerzünk tudomást, hogy Majk a csornai Szent Mihály prépostság fiókegyházai közé tartozott.

A török időkben a szerzetesek elmenekültek a kolostorból. Majkot ekkor a tatái várbirtokhoz csatolták. A XVI. század közepétől az egyre romló állapotú uradalomnak sűrűn változtak a tulajdonosai. Új fejezet kezdődött a hely történetében, amikor 1727-ben gróf Esterházy József kezébe került. Az erdőkkel övezett Majk-pusztá 1200 hold területű volt. A birtokot szántóföldek, rét, legelő, erdő, 3 malom, halastó valamint a volt premonstre kolostor és a román stílusban épült, háromhajós templom romjai alkották.

A romok helyén hamarosan megkezdődtek a kamalduli remeték rendjének építkezései. A rend számára korábban Gróf Ipolykéri Kéry Ádám, Veszprém megyei birtokos tett alapítványt, amelynek része volt az omladozó somlói vár is. A felajánlott anyagi eszközök azonban nem bizonyultak elegendőnek a tervek megvalósításához. Ekkor a Bécs melletti, kahlenbergi kamalduli kolostor perjele és tartományi főnöke, Radossányi László közbenjárására Esterházy József gróf bocsátotta rendelkezésükre a majki birtokot.

Az adományozás tényét 1733. július 28-án, Tatán foglalták írásba. Már ebben az évben megkezdtek a munkálatokat. Az alapító kegyúr arra is engedélyt adott, hogy Oroszlánkő és Gesztes vár romjait, és a Vértesszentkereszti monostor köveit az építési munkálatokhoz felhasználják.

A remeteség létrehozását az Esterházyakon kívül még 16 főúri család támogatta egy-egy remetelak állításával. Az építtető családok kívánsága csak annyi volt, hogy az ott lakó remete miséket mondjon lelkük üdvére.

Az építkezés terveit Franz Anton Pilgram, osztrák építész készítette el, híven követve a kamalduli rend ősi reguláinak megfelelő, középkori olasz mintákat és vezérelveket. A három sorban felépített cellaegyüttest templom és apátsági épület egészítette ki. Magas kerítés övezte, amelynek vörösmárvánnyal díszített kapuján a rendalapító Szent Romuald valamint annak apja, Boldog Sergius homokkő szobra áll. A kapu zárókövén az 1746-os évszám jelzi az építés évét.

A kapun belépve lenyűgöző kép tárul elénk. Az üde zöld pázsit és a sötétzöld fenyők között fehérén villannak elő a piros cserepes remetelakok. A szabályos rendben sorakozó épületek utcát alkotnak. Ez az utca visszaadja a kamalduliak zárt életének, de egyútté tartozásának hangulatát is. A remetelakok homlokzatán az építtető családok címere látható. A gróf Berényi, Szörényi, gróf Erdődy, gróf Cziráky, báró Lengyeltóti Lengyel család házai mellett az Esterházyak által emelt remetelakok sorakoztak. Az ablakkeretek, párkányok, kapukeretek, küszöbök süttői márványból készültek. A cellákat egy-egy szentnek ajánlották. A hatodik cellát, amely ma múzeum, Szent Pál apostol tiszteletére építtette a bodorfalvi Baranyay család.

A remeteség középpontjában a kamalduliak védőszentjéről, Nepomuki Szent Jánosról elnevezett barokk stílusú templom állt valaha. Építését 1753-ban Pilgram kezdte el, de időközben bekövetkezett halála miatt, valószínűleg Fellner Jakab, az Esterházyak neves uradalmi építész fejezte be 1770-ben. A templombelső terét művészi freskók díszítették, oltárképe Jézust az olajfák hegyén ábrázolta. A szentély belsejét faragott stallumok és szobrok valamint reneszánsz stílusú szószék ékesítette. A freskók alkotója Franz Anton Maulbertsch osztrák festő, a szobroké Bebó Károly, óbudai szobrász volt. Rajtuk kívül még számos kiváló mester és a rend tagjai járultak hozzá művészi munkájukkal a templombelső kiképzéséhez. A templom

azonban az 1800-as évek első felében leégett, köveit az oroszlanýi evangélikus templom építéséhez használták fel. A helyreállítások során csak a harangtornyot sikerült megmenteni. A falakon kívül, az erdőben emelt celli Mária-kápolna viszont ma is áll.

A remeteség főépülete zárja az épületegyüttest. Középső részén a perjel rezidenciája volt. Itt kaptak szállást a vendégek és átutazók, és itt alakították ki a közös ebédlőtermet is. Az udvaron reneszánsz stílusú, négyszögletes kávjú kút található. Oldallapjait, az Esterházy-család címerpajzsát tartó angyalok, griffek, rózsák díszítik. Ez az a kút, amelynek az 1980-as években történt feltárása során, a mélyben földalatti folyosórendszer bejáratára bukkantak. A folyosórendszer összeköttetésben állt a remeteházakkal is, kijáratát pedig a kolostoron kívül találták meg. Rendeltetése és eredete egyelőre tisztázatlan, és beomlások miatt feltárni sem sikerült még.

A remeteházak tágasak és célszerű térbeosztásúak voltak. Hálószoa, a munkavégzéshez szolgáló műhely, élelmiszerek és egyéb anyagok tárolására alkalmas kamra, valamint a hitélet gyakorlásához szükséges, oltárral ellátott, freskókkal díszített miniatúr kápolna állt egy-egy remete rendelkezésére. Minden házhoz kis kert tartozott. A magas kőkerítéssel körülvett házban és annak apró udvarában morzsolgatták le életüket a cellák lakói. A szigorú némasági fogadalmat tett szerzetesek szomszédaikat nem láthatták, egymással szót nem válthattak. Életrendjüket a Nap járásához igazították. Napjaik kertjük művelésével, a termékek feldolgozásával, kegy- és egyházművészeti tárgyak készítésével, elmélkedéssel és szigorú önvizsgálattal teltek. Eletmódjukat tökéletesen kifejezte jelszavuk: *Memento mori* (Gondolj a halálra). Beszélgetésre évente két alkalommal, a nagy egyházi ünnepeken volt lehetőségük. Ekkor a kolostor pompásan díszített ebédlőjében összegyűlve húst és vizezett bort is fogyaszthattak, búcsújáráskor pedig gyóntatói feladatokat is elláttak.

A kamalduli remeték rendjét a lombardiai hercegi család Ravennában született sarja, a szentté avatott Romuald alapította az ezredforduló táján. E rendnek volt tagja XVI. Gergely pápa is. „Fehér barátoknak” is nevezték őket, ruhaviseletük miatt. Fehér csuhájukat, elől-hátul kötény egészítette ki, derekukon, pedig barátszinór fogta össze. Lárukon leginkább sarut, néha csizmát hordtak. Fejük tetejét borotválták, tarkójuknál félkörívben rövidre nyírt hajat és hosszú szakállt viseltek.

A rend ügyeit, a fogadalmat tett, de fel nem szentelt rendtagok intézték. Az ő feladatuk volt a gazdálkodás, a külvilággal való kapcsolattartás és a rendtagok egészségi állapotának figyelemmel kísérése is.

A zavartalan szerzetesi élet azonban csak 1782-ig működhetett. II. József 1782. január 12-én adta ki rendeletét, amelyben feloszlatta mindazokat a rendeket, amelyek nem végeztek oktató vagy betegápoló tevékenységet. Ezután széledt szét a kamalduli rend is. A szerzetesek plébániákon nyertek elhelyezést, néhányuk más kolostorokba vonult. Ingóságaiknak egy része állami tulajdonba, más része árverésre került, kisebb hányadát a környező településekre szét-hordták. Hollétük ma is ismeretes. Az oltárok, keresztek, képek, gyertya- és ereklyetartók, bútorok azóta a környékbéli (a kecskédi, bánhidai, alsógallai, felsógallai, tatai katolikus, az oroszlanýi evangélikus és a komáromi görögkeleti) templomokat ékesítik. A pusztá és a hozzátartozó birtok a kincstár tulajdona lett. 1806-ban gróf Esterházy Károly megvásárolta a kincstártól, és bérlők útján hasznosította. Fényes Elek geográfus 1836-ban írta Majkról:

„a camalduli szerzet majki klastromában telepített, privilegizált szűr és pokrócszövő intézet működik.” Ez a műhely az 1848-as honvédek számára is készített felszerelési tárgyakat.

1860-tól Esterházy Móríc vadászkastéllá alakította át a nagy főépületet. Az átalakítás során megmentették a kamalduliak idejéből fennmaradt mennyezeti stukkókat és freskókat. Ezek ma is láthatóak. A kastélyt övező területet ritka és értékes fakülönlegességek telepítésével angolparkká varázsolták. A vadászkastély 1945-ig a család tulajdonában maradt. A II. Világ-

háború után lakásokként szolgáltak a remetelakok. A bányászcsaládok között 1973-ig itt lakott Gróf Esterházy Móricné is.

Az 1980-as években Komárom megyei vállalatok által helyreállított épületegyüttest ma idegenforgalmi célokra hasznosítják, és múzeumként is látogatható. Az erre járónak kis tó fölött emelkedő, erdő borította dombon a lombkoronák fölé emelkedő templomtorony, jelzi a csend és áhítat egykori szigetének jelenlétét.

Sobri Milfajt Ferkó legenda

"Titokzatos Majkapusztá, ha alkonyat óráiban mesélni kezdenek a tóparti tölgyek. Talán ők még látták az utolsó vértesi betyárt, Sobri Jóska társát a híres Milfajt Ferkót, hét vármegye rettegett zsványát. A legenda szerint utolsó kalandját itt élte a múlt század közepén. A pokrócgyárost akarta kirabolni, odafönn, a hajdani rendházban, de nem akadt vállalkozó, aki a gyároshoz vezesse a zsványt, hiába kérte kalauznak a kocsmárost, magát. Hirtelen haragú ember volt ez a Milfajt Ferkó, először a kocsmároscsaládot verte agyba-főbe, s rabolta ki dühében, úgy indult a gyanútlan gyáros háza felé. Egy iddogáló fuvaros megpróbált tréfálni vele, odaszólt neki: „Hát már megy kend? Pedig még ihatnám!” Megharagudott erre a betyár, s hozzásújtott puskájával a derűs ivócimborához. El is tört a puska, meg is lőtte enmagát véletlenül Milfajt Ferkó, úgy cipelték el társai egy közeli pusztá tanyára, hogy ott szedjék ki belőle a golyót. Pandurok mentek érte, Veszprémben ült össze a bíróság fölötte. Így lett vége Majkon a kegyetlen betyárnak.

Már a nótát sem ismerik a lágyan ringó tó partján, amit kinyomtatva a ponyván árultak a veszprémi vásáron:

Milfajt Ferkót megfogdosták,
A kocsmában megrugdosták,
Nem volt neki az eszébe,
Majki pusztán lesz a vége.

A tölgy nem susog, nyárfá nem árulkodik. S a régi kocsmá kármentője is a múlté, amelynek barna gerendáján kettétört a betyár puskája."

Kastélyok

A törökök kivonulása után 1690 óta a „*commissio neoaquistica*”, azaz az Újszerzeményi Bizottság működése nyomán keletkezett birtokpererek, valamint a főúri összeesküvések és a Rákóczi-szabadságharc következtében indított hűtlenségi perek eredményeként - birtokadományozások révén - egy új főúri réteg alakult ki Magyarországon. A háborús évszázadokat követő, elkeseredett perekkel teli, nyugtalan időszakot az 1700-as évek első évtizedeire már egy csendesebb politikai közhangulat váltotta fel, amely a gazdagodás, az alkotás, a kultúra fejlődésének kiemelkedő korszakát indította el az országban.

A régebb óta gyarapodó Esterházyak mellett a hirtelen meggazdagodott Festetichek, Batthyányiak, Pálffyak, Károlyiak, Erdődyek és Rudnyánszkyak óriási vagyonukat elsősorban építkezésekre használták fel. Elhagyva az immár korszerűtlenné vált, hegyen épült várakat, új, pompás, - kezdetben barokk később klasszicista stílusú - kastélyaik számára uradalmaik legszebb, lankás pontját választották. A kor ízlését, igényességét és gazdagságát az egyházi építkezések és városi paloták mellett ezek a főúri kastélyok reprezentálják. Annak ellenére, hogy ezek a kastélyok általában idegen építészek tervei alapján, bécsi mintára épültek, a tudományokat és művészeteket kedvelő, nemzetközi tapasztalatokkal is rendelkező főurak saját igényeiket, elképzeléseiket valósítják meg kialakításuknál. Így válnak gyakorlattá azok a megoldások, amelyek magyar sajátosságnak tekinthetők. A Bécsben megismert és megszokott életmód, a XVIII. század európai műveltsége is otthonra talált a főúri központokban, ahonnan - telítődve nemzeti tartalommal - szétsugárzott az országban.

A kastélyoknak gyakran az épülettel egyenértékű tartozékai voltak a terjedelmes, reprezentatív parkok, amelyeket az első időkben XIV. Lajos korabeli stílusban, szigorú parképítészeti elvek alapján alakítottak ki. A kert jellemzője a növényzet rendre és formára alakítása volt. A nyírt fasorokat és bokrokat, a geometrikus alakú virágágyakat, a kastély előtti térből sugarasan kiinduló, széles nyiladékokat az épület látványához komponálva a szimmetria jegyében alakították ki, és szobrok, szökőkutak, kövázák, kőpadok, kisebb-nagyobb pavilonok elhelyezésével tették kápráztatóan változatossá.

A XIX. század előszele azonban - amely a társadalmi, politikai, irodalmi és művészeti élet angol mintára történő átalakítását hozta - legelőször a kastélyépítészetben jelentkezett. A XVIII. század vége felé az építészetben a leegyszerűsödött, klasszicista architektúra jelent meg, a kertépítészetben pedig a fák és bokrok természetes szépsége visszahódította jogait. A feléledő botanikai érdeklődés eredményeként divattá vált a növényi különlegességek, egzotikumok beszerzése, ültetése és tenyésztése.

A magyarországi kastélyok többségének sorsát a II. Világháború majd az azt követő évtizedek csaknem megpecsételték. A háború pusztításain, majd a nemtörődömségen kívül gyakran eredeti funkciójuk elvesztése is siettetett romlásukat. Később új, de nem megfelelő, sokszor méltatlan rendeltetést kaptak, ami tovább rontotta helyzetüket és műszaki állapotukat. Napjainkban jelentős erőfeszítések történnek megmentésükre.

A Vértesben található kastélyok sorsa megnyugtatónak mondható. A móri Láncos- és Lamberg-kastély, valamint a csákvári Esterházy-kastély, bár belső díszítéseit, bútorait, berendezési tárgyait szinte teljes egészében elveszítette, megfelelő elhelyezést biztosít a benne kialakított közigazgatási, kulturális, egészségügyi intézményeknek, amelyek nemcsak állagmegóvásukról gondoskodnak folyamatosan, de fenntartják környezetük életében betöltött, meghatározó és reprezentatív szerepüket is.

LÁNCOS-KASTÉLY, MÓR

A Vértes déli oldalában, a Móri-árok középpontjában kialakult, bortermeléséről híres Mór város főterének arculatát egy jelentékeny épület, a Lánchos-kastély határozza meg, amely 1790-ben, a hazai kastélyépítési szokások szerint épült. Elnevezését az előtte húzódó, kovácsoltvasból készült lánckerítésről kapta.

Az egyemeletes, szintenként 16 ablakos, copfstílusú kastélynak két vörösmárvány, kosárárvas kiképzésű kapuja van. Homlokzatát három páros oszlop által tartott vörösmárvány erkély díszíti. Udvarán mindkét szinten árkádsor húzódik végig. Az épület középpontjában helyezték el a dísztermet, amely a bécsi mintájú társasági élet színtere volt. A hátsó szárnyakban két hengeres lépcsőtorony van, benne szűk csigalépcsővel.

A kastélyt a Luzsénszky-család építtette. A lengyel származású Luzsénszkyek Rudolf és I. Lipót királytól kaptak magyarországi birtokot, III. Károly királytól pedig bárói címet. A móri birtokrészhez a Lamberg-családba való beházasodással jutottak.

A XVIII. század közepén és a XIX. század elején földrengések sorozata rázta meg a környéket. A Lánchos-kastély történetében 1810. január hava és az 1814. pünkösdi hava emlékezetes dátum. A kastély a földrengések során mindkét alkalommal jelentős károkat szenvedett. Valószínűleg évtizedeknek kellett eltelti a teljes helyreállításig. A tekintélyes tömegű épület ezután különösebb károk nélkül vészelte át a történelem és a természet által ráért megpróbáltatásokat, és ma, otthont adva a Móri Polgármesteri Hivatalnak tökéletesen megfelel rendeltetésének.

LAMBERG-KASTÉLY, MÓR

A Lamberg-kastélyt, - amely szintén Mór középpontjában található - Lamberg Ferenc Antal gróf építtette 1762-66 között, nyári rezidenciának. Tervezője a neves építész, Fellner Jakab volt. A folyamatban lévő építkezést 1763-ban földrengés szakította meg. A kastély állapotában az 1810-es földrengés okozott ismét károkat.

A 1810-es földrengés utáni helyreállítások során, az épületen jelentős változtatásokat hajtottak végre. Az egyemeletes, manzardtetős, barokk kastély ma is az 1810 utáni állapotban látható. Az átépítésnek köszönhetően alakult ki egy-egy folyosó hozzáépítésével és a melléképületek összekapcsolásával a kastély zárt udvara. A főkapu fölött látható íves esővédő konzolok korábban erkélyt tartottak. A lépcsőház nyomvonala is más volt eredetileg. Megmaradt viszont az emeleten az „enfiladeos” elrendezés. (Ez a paloták termeinek egymás utáni elhelyezését jelenti, aminek eredményeként rajtuk a nyitott ajtók során végig lehet tekinteni.) Ma is eredetiek a földszinti ablakok szép vasrácsai, a fa ajtó- és ablakkeretek.

Az épület belsejét borító falfestéseket jelenleg általában fehér mész fedi, a remélhető, végleges feltárástól. Kivételt képez az emeleti díszterem és a szomszédos, jobboldali női szalon. Az előbbi falain ma is viszonylag épen látható a festett, illuzórikus oszlopcsarnok, a szomszédos, jobboldali női szalon falain pedig a virágokkal, madarakkal, lepkékkel díszített romantikus tájkép. A kövázák, melyek egykor a kerti homlokzat előtt, a lépcsőn álltak, ma a kert különböző részein találhatók. A feltárások során előkerült a kertben álló vörösmárvány szökőkút és a hozzá tartozó ülőpad.

A Lamberg-kastély a hazai barokk kastélyépítészet kiváló alkotása. Falai között ma könyvtár és művelődési központ működik.

ESTERHÁZY-KASTÉLY, CSÁKVÁR

A köznemesi sorból felemelkedett Esterházy család 1629-ben Túróc megyei birtokaiért cserében szerezte meg Gesztest és a hozzátartozó Csákvárt. A leszármazottak közül gróf Esterházy János építtette fel Csákváron azt a kastélyt, amelyet lenyűgöző méreteivel, részleteinek gazdagságával és hosszú évtizedeken át formált, ápolt, gazdagított parkjával ma is az egyik legszebb hazai kastélyként tartanak számon.

Építésének időpontjáról a kerti homlokzat oszloprendjének fogsorpárkányzatos mellvédjén, az egyesített Esterházy címer alatt lévő, latin nyelvű felirat tájékoztat. Eszerint a kastély építése 1781-ben befejeződött, más források azonban arra utalnak, hogy bővítésén, átalakításán még az 1820-as években is dolgoztak. Az építkezések elhúzódását valószínűleg az 1810-es földrengés által okozott károk is befolyásolták. Az eredetileg barokk stílusú kastély az építkezések befejezésére klasszicista külsőt öltött.

A reprezentatív épület sűrű lombok közül, hirtelen tűnik az érkező elé. Rácskerítéssel elzárt díszudvara fejedelmien előkelő, mégis rendkívül egyszerű. A díszudvar tágas terét két vörösmárvány, ónfejes Neptun-kút töri meg. A háttérben vörösmárvány lépcső vezet fel a tympanonnal lezárt, dór oszlopcsarnokhoz, amely jelzi a főbejáratot és a kocsifelhajtót.

A főépülethez harmonikusan csatlakozó oldalszárnyakban kápolna és színház is helyet kapott. Bejáratuk szintén tympanonos, dór oszlopcsarnok mögül nyílik. A tágas kastélyban tulajdonosaik hatalmas könyvtárat, képtárat, vadásztermet, lovasiskolát is berendeztek. A termeket az uradalom birtokrészeiről Gesztes-, Majk-, Ászár-, stb. szalonnak nevezték el.

A kastélyt az Esterházy család 1945-ig lakta. A háborús események során elsősorban belső berendezései károsodtak, azokat az értékeket pedig, amelyek nem pusztultak el, idegenek széthordták. Az épület ma - építészeti szempontból - teljes pompájában áll, s mint TBC szanatórium és utókezelő intézet, rendeltetése is méltó építészeti értékéhez, és megfelel adottságainak.

A Vértesi erdőségeinek peremén elhelyezkedő egykori főúri rezidencia különleges értéke a nagy területű angolpark, amelyet a kastély építkezéseivel párhuzamosan, részletes és szakszerű tervek alapján, évtizedek munkájával alakítottak ki. Mintául eredetileg a Fertődi kastély és parkja szolgált. Nemcsak a kastélyt, hanem a kertet is a francia késő barokk-rokokó forma és gondolatvilágában tervezték, hamarosan áttértek azonban az „angolpark” szellemében a tájképi parkrendezésre. Ez azt jelentette, hogy a táj adottságait is figyelembe véve, az őshonos molyhos tölgyek, kőrisek, juharok közé új fafajákat telepítettek, amelyeket úgy csoportosítottak, hogy a formák gazdagsága, a tisztások, sétautak, fasorok, színes virágfelületek változatos elhelyezése elragadó látványt nyújtott.

Bővizű kútból táplált, mesterségesen kialakított patak segítette a száraz talajú terület jobb vízellátását olymódon, hogy ezzel a kert esztétikai értékét is fokozták. Lóval működtetett vízemelő gép segítségével juttatták a vizet az épület homlokzata előtti medencébe, ami innen lépcsős, ligetes térszínen keresztül kígyózva, csörgedezve mesterséges tóba ömlött. A medencéből kitermelt földből kilátódombot emeltek.

A kert félreeső pontjain különös formájú kis kerti lakok, pihenőházak, emlékművek álltak. Ezeket a családtagok ajándékozták egymásnak, különböző családi ünnepek, évfordulók alkalmából. Az Apolló templomot például - ahogy a felirata jelezte - a „*Legjobb férjnek építtette a leghűségesebb feleség, Esterházy Mária Anna 1792. június 4-én.*”

A korabeli parkról festménysorozat ad hű tájékoztatást. Petrus Rivetti olasz vándorfestő - aki az 1700-as évek végén útba ejtette a kastélyt is - kilenc képből álló albumban mutatja be a kert legjellegzetesebb részeit, amelyeknek a középpontjában az építésük évével megjelölt, sajátos hangulatú építmények álltak.

1783-as évszám jelzi az „egyiptomi házat a piramissal” és a francia kertekben is dívó „remeteséget”. Az „indiai ház” 1792-ben, a kínai gloriette” 1794-ben épült, 1797-ben pedig a „török erőd” került hatalmas tölgyekkel, és egy „vitézi sátor” a jegenyenyárakkal körülvett térségre. A kor szentimentális hangulatát és a kert különleges szépségét kifejező képek rendkívüli értékét dokumentumjellegük adja. Rivetti-képről ismerhetjük meg a „Sweici lak”-ot és a Diána-kaput is. Az utóbbit 1799-ben építették, és annak ellenére, hogy teljes épségben állt, az 1950-es években lebontották.

Néhány épület, építmény, műrom Tatához hasonlóan itt is a vértesszentkereszti kövek felhasználásával készült. A római fórumot idéző műromot és a ma is meglévő Szentháromság-oszlopot valószínűleg a Tatán dolgozó Charles Moreau és Montage tervei szerint állították fel. Az említetteken kívül a „török hagyaték” elnevezésű oszlopon is felfedezhetők voltak a XIII. századi monostorból származó kövek.

A kert látványát a patakon átívelő nyírfahidak, „golyó alakú napóra” „grotta” (hűtőző) és szökőkút egészítette ki. A kerti képbe komponálták az 1788-ban épült, ma is, álló plébániatemplomot is. A park - amelyhez szőlő, gyümölcsös és zöldségeskert is tartozott - az északi, északkeleti oldalon szinte észrevétlenül csatlakozik a Vértesszentkereszti összefüggő erdőterületéhez. A kastély területére és a nagyparkba több irányból, márványoszlopos kapukon lehetett bejutni. A park és az erdő között - ahol vadászlak is állt - fácánoskert és vadaskert képzett átmenetet.

Még a XIX. században is jelentős fejlesztéseket valósít meg a kastélyban és a kastély körül Esterházy Miklós és felesége Roisin Franciska, majd Esterházy Mór. Bővítik a könyvtárat és a képtárat, felépítik a kertészet mellett a pálmaházat, ahol ma fűrésztelep van gépműhellyel. Ekkor építik a romantikus, sziklás tóparton álló, vízimalomra emlékeztető „Hollandi házat” is, mely kényelmes pihenőhely. Sok-sok képpel, könyvvel rendezték be. A közelben, a - mai Gurdi-major területén - állatkerti épületek és méhes is létesült. A házat 1951-ben lebontották, a tavat elhanyagolták. Az 1870-es évek végén artézi kutat fúrtak, az elsőket az országban.

Különleges értéke a parknak az a közel 150 éves mamutfenyő, amelynek magassága csaknem 40 méter. Körülötte vérbükkök, egy terebélyes vasmű és egy szép törökmogyoró és ezüsthárs állomány él. A közelben díszlik az erdeifenyő, feketefenyő, a virginiai boróka és néhány vörösfenyő látványos csoportja. Kisebb erdőket alkot a vadgesztenye, amely szillel, akáccal, gyertyánnal vegyül. Máshol karcsú oszlopos, nyugati tuják, tiszafák, molyhos tölgy, csertölgy hoznak változatosságot a képbe. A juharlevelű platán valaha kisebb erdőt képezett a tó partján, mára azonban csak néhány példány maradt belőle.

A faállomány mellett cserjefélék, borsófa, aranyeső, kecskerágók, pukkanó dudafürt, hólyagfa, jezsámenfajok, az őshonos, színpompás cserszömörce valamint a gypsintin sűrűn előforduló borostyán virulnak és teszik romantikussá a parkot.

Bár mesterségesen alakították ki a növénytakasulásokat, a területen mégis lényegében természetes vegetációt találni. A hosszú idő óta alig-alig gondozott és egyáltalában nem fejlesztett kertben sokfajta növény kipusztult, mégis a meglévő faállomány és az általuk alkotott tájkép rendkívüli értékkel bír, és védelmet érdemel. Annál is inkább, mert a kastély és kertje a XVIII. század végi Magyarország sajátos kultúrájának egyik legjelentősebb reprezentánsa. Kétszáz éves üzenete a természet szerepéről az emberi alkotókészség kibontakoztatásában ma is érvényes, és remélhetően a távoli jövőben is érvényes marad.

Népi építészet

VÉRTESKOZMAI NÉPI MŰEMLÉKEGYÜTTES

Aki áprilisban, a gyümölcsfák virágzásának idején vetődik el a hegység belsejében megbúvó Vértesszék, egy méhektől, madárdaltól zsongó, virágba borult völgy édeni képét őrizheti emlékezetében.

A falu egyetlen, lejtős utcája - amelyet 60-70 porta szegélyez, a múlt század közepéről származó, hófehér házaival - a völgyből indul, és a domboldalra kapaszkodik fel. A felvéget és az alvéget már a végtelen, vértesi rengeteg fái zárják le. Az utca hosszában, a völgyben erecske fut végig.

A török időkben elnéptelenedett Kozmapusztára gróf Esterházy József hozott telepeseket 1744-ben, zömében délkelet Bajorországból, akik mintegy két évszázadig éltek és dolgoztak itt zavartalanul. Szorgos munkájukat a természet és a termőföld tisztaságával jutalmazta. Hitük szerint a falu védőszentjeinek, Szent Kozma és Szent Demjén testvérpárnak áldása is segítette, hogy a családok ellátását biztosító, a házak mögött emelkedő, lankás hegyoldalakon kialakított szántóföldek és irtásföldek létrehozása eredményes lett.

Bár az első időkben itt is nehezen állandósult a lakosság, hiszen a betelepítések következtében szinte az egész ország mozgásban volt, és mindenki a jobb életlehetőségeket kereste. 1761-ben már tanítója volt a falunak, és 1772-ben felépítették a plébániát is. Az új templom építése 1779-ben fejeződött be. Még ez év őszén a felszentelése is megtörtént.

A XIX. században az úrbéri viszonyok rendezése, a jobbágyrendszer eltörlése, a földosztás a mezőgazdaságból élő és háziiparral (szövéssel, fonással) is foglalkozó, önálló lakosság anyagi megerősödését segítette elő. A század közepe táján alakult ki a község máig jellemző arculata. A ma is meglévő házak ekkor épültek fel, vagy kerültek átépítésre. 1834-ben a kegyúr Esterházy Miklós tanítólakot és iskolatermet építtetett. Ugyanekkor felújították a templomot is.

A község további fejlődését a környék természeti adottságai gátolták, mivel a völgyet határoló, meredek, erdős hegyoldalak miatt a fő megélhetést biztosító szántóterületek növelése nem volt lehetséges. Ennek az adottságnak köszönhető viszont, hogy a falu szerkezete, több mint kétszáz éven keresztül szinte változatlan formában fennmaradt. Gazdasági szükségességként jelentkezett a túlnépesedés következtében kialakult lakosságfelesleg elvándorlása. A hanyatlás jele volt, hogy a községet 1928-tól közigazgatásilag Gánthoz csatolták. Az erdőgazdaságban, mezőgazdaságban és bányászatban egyre kevesebben tudtak megélhetést biztosítani családjuk számára. Az 1940-es években 400-nál több volt a falu lélekszáma. A gondok ellenére tiszta, rendezett falu 1941-ben még új iskolát épített a templom mellett.

A község sorsát azonban megpecsételte a II. Világháború. A frontvonal több mint három hónapon keresztül a Vértesszékben húzódott. Többször cserélt gazdát, és igen sokat szenvedett ez a tájék. A háború után a lakosság megpróbálta a megszokott medrében folytatni életét. 1946. május 18-án azonban megtörtént a német anyanyelvű, vértesszék állampolgárok kitelepítése Németországba. Mintegy 300 ember, csaknem a teljes lakosság hagyta el ekkor végleg a falut.

Az elnéptelenedett Vértesszék ismét telepések kerültek, akik azonban az idegen körülmények között nem tudtak gyökeret eresztetni. Hosszú ideig egymást követték a messze földről, vagy csak a szomszéd faluból származó, kitelepített, vagy egyszerűen csak megélhetést kereső családok, de ezek előbb-utóbb továbbálltak. 1955-től bányászcsaládokat költöztettek ide Mór-ról. Villanyt kapott a falu és két tanítót. Viszont a környező bányák lassú kimerülése, visszafejlődése miatt a lakosság elvándorlása megállíthatatlan volt a 70-es évek végére a megürült

lakóházak egyre pusztultak, romlottak. Megszűnt az iskola. A falu egyre inkább előregedett, a fiatalok pedig távoli munkahelyeken keresték boldogulásukat.

Ebben az időben kezdődött a környék új élete. Városi lakosok fedezték fel a varázslatosan szép környezetben álló település értékeit. Egyre több, kispénzű értelmiségi vásárolt itt ingatlant, tatarozták, helyreállították az épületeket. Kezdetben ösztönösen, később viszont már a műemléki hatóság és az 1976-ban alakult Vértesi Tájvédelmi Körzet irányításával törekedtek a népi építészeti értékek megőrzésére.

A telek baloldalán elhelyezkedő, hosszú, hófehér, feketelábazatú házak hátsó részét az istálló foglalta el. Szemben az ólak, hidasok, az udvar végében a lábas pajta állt, amihez gyakran pince csatlakozott. A lakóteret tágas lakószoba, pitvar konyhával és kamra alkotta. A konyhát a pitvartól erős mestergerenda választotta el. A konyha felett német jellegű (kétirányban boltozott), nyitott kéményt alakítottak ki. A lakóházak előtt tornác fut végig, de ez minden bizonnyal későbbi hozzáépítés. A legkorábbi épületjelzés 1821-ből ered, mely az 569. hosszú épület hátsó szobájának mestergerendáján látható.

Az épületek egyenként nem, de összességükben olyan néprajzi értéket képviselnek, amely védelmet érdemel.

Napjainkra a község gyönyörűen gondozott, virágzó üdülőfaluvá vált, jelenleg még szinte egyedülálló példaként egy pusztuló néprajzi kultúra megmentésének, a táj és a településviszonyok által meghatározott, természetközeli életmód megőrzésének.

Az üdültulajdonosok - a néhány öslakos segítségével - igyekeznek feleleveníteni a hagyományokat, búcsút és bálakat is. Községi épületként az egykori iskola szolgál. A község nemcsak külsejében, de hangulatában, szokásaiban is hűen őrzi a múltat. Jelzi ezt az is, hogy a kitelepítettek emlékére emlékkeresztet állítottak 1992. július 4 -én.

KÁPOLNAPUSZTA

Aki ma kápolnapusztá felé kirándul egy kis temetőre, bukkan az erdőben. Az elcserjésedett mohlepte sírok feliratai között a halálozás dátuma soknak egy napra esik. Mi történt itt? – ismerjék meg és emlékezzenek az itt lezajlott szörnyűségekre!

1944 őszén a németek által Csákvár határában felépített katonai repülőtéren már, a Margit vonalért folytatott csatákban nagy szerepe volt. A szovjet csapatok 1944. december 24-én éjszakai támadást indítottak a Móri-árok - Vértés vonalon kiépített német állások ellen, majd a Vértés "hadászati hullámtörő" szerepének megfelelően három hónapra állófront alakult ki Csákvár környékén, s csak 1945. március 16-án tudtak a szovjet csapatok nyugat felé áttörni. Ami ez alatt a három hónap alatt történt, az minden képzeletet felülmúlt. A "magyar Lidice", Kápolna sorsa március 16-án pecsételődött meg. A Gánttól négy kilométerre levő kis településen húsz, zömmel sváb család élt, szinte elzárva a világtól. 1944 őszén, majd később rendszeresen orosz partizánok jelentek meg élelmet szerezni, vérfürdővel fenyegettek, ha elárulják őket. Az itt élők 1944 karácsonyáig hallgattak, majd feljelentést tettek a csendőrségen. Sikertelenül elfogniuk az egyik partizánt, aki azonban a Mór felé vezető úton elmenekült. A visszaemlékezők szerint ő tért vissza a 2. Ukrán front felderítő zászlóaljával március 16-án. A gyerekeket betelepítették egy pincébe, az összes helybeli férfit lelőtték, s azt a két civilbe öltözött magyar katonát is, akik a pincéből lőttek vissza az oroszokra. Kápolna férfi nélkül maradt, az asszonyok és gyerekek nagy részét kitelepítették. Ma már csak a temető néhány sírja jelzi, és az emlékezet őrzi Kápolnát.

Eltűnő életformák, népi mesterségek

Fényes Elek rövid szócikkében csak néhány szóval, de igen találóan jellemezte Gánt "a vértesi hegyek közt egy kösziklás hegy tövében" elhelyezkedő német falu múlt századi gazdálkodását: "Kevés szántóföld. Sok burgonya és gyümölcs. Szőlőhegy. Roppant vadaserdő." A kevés szántóföldet is nehéz munkával, irtással hódították vissza az erdőtől a XVIII. századi telepések. Fényes jellemzése a legtöbb vértesi falu gazdálkodására illik. Bokod burgonyatermesztéséről említette: "Jóságáról a bokodi kolonpér az egész megyében a leghíresebb." A burgonya magyarországi előfordulásának egyik legkorábbi említése Vértesszékéről 1745-ből ismert. Az Esterházy uradalom iratai között fennmaradt a csákváriak és a kozmaiak határvitáját megörökítő beszámoló, amelyből megtudható, hogy a csákváriak a kozmaiak kertjeire törtek, ahol a "Grundbeer" nevű növényt tönkretették. Az összeütközést, az váltotta ki, hogy a csákváriak a török korban pusztává vált kozmai határt a németek betelepítéséig (1744) szabadon használhatták, legeltethették. A telepítési szerződés értelmében az új lakosok házhelyet, szántót, rétet, káposztáskertet és kertet kaptak, ahol a pusztásodás következtében tért foglalt fákat, bokrokat kötelesek voltak kiirtani, a földeket a tuskóktól, gyökerektől teljesen kitisztítani. Az új lakosok által művelésbe fogott kozmai földekre a csákváriak jogtalan igényt támasztottak.

A határvita nyomán fennmaradt adat azt bizonyítja, hogy a Kozmára települők Németországból hoztak magukkal burgonyát, amit itt - a növény magyarországi általános elterjedése előtt mintegy fél évszázaddal - a kertekben elültettek, termesztettek.

A Vértesszék területén élők az irtásföldeken folytatott földművelés mellett erdei munkával, házi faiparral, bányászattal, mész- és szénégetéssel, hamuzsírforrással foglalkoztak. Az állattartás területén az erdei legeltetés, makkoltatás, a sziklás, kopár juhlegelők hasznosítása állt előtérben. Ugrik Alíz Oroszlány monográfiájában, jól jellemezte az erdei munkákkal, fuvarozással, alföldi idénymunkával foglalkozó község lakóinak életmódját: "A lakosság életmódja, foglalkozása terén nagyjából az 1940-es évekig nincs lényeges változás. Fényes Elek 1860-ból is azt írja az oroszlányiakról, hogy szén-, mészégetéssel, fuvarozással foglalkoznak. 'Ezek miatt gazdaságaikat elhanyagolván, lovaik nagyon elcsigázottak'. Bizony a fuvarozás, mint jobb kereseti forrás, még a XX. század első felében is főfoglalkozása marad az élelmes oroszlányiaknak. Nemcsak fát, szenet, de edényt is fuvaroznak a meszesek. Egészen Komáromig, Hatvanig eljutnak, sőt még a Duna északi partjára is, s hangos, 'Meszet vegyenek' kiáltással ajánlják portékájukat. Már éjfél után hangos az utca a kocsizörgéstől. Egy kis szalonna, kenyér, hagyma az útravalójuk. Mennek, amíg el nem cserélték a portékát gabonára. Egy mérő mészért egy mérő gabona járt. Ha kedvező alku adódott, a gabonát tovább cserélték edényért, ezért-azért, s csak az utoljára cserélt gabonát hozták haza. Sokszor egész nyáron át oda voltak. Jártak csapatostul az Alföldre is aratni, nyomtatni lóval. 1780 óta a zsemlyei (vértesszék) bányából is fuvaroztak szenet az Alföldre."

A móriak, gántiak, zámolyiak nagy mennyiségű tűzifát hordtak a székesfehérvári szerdai, szombati hetipiacra. Fáskocsijaikkal a Hal-téren a Mária-szobor körül sorakoztak fel. A fát kocsiszám, vagy csillénként árulták. A csille 25-40 darab, apróra vágott, zsúpkötéssel összekötött facsomó. A zámolyiak a csákerényi Merán-uradalom gánti erdejéből, a vidéki erdésztől vettek meg egy-egy hatalmas, kivágásra ítélt fát, amelynek törzsét, vastagabb ágait otthon felaprították, s a székesfehérvári piacra vitték. Saját maguk, a megmaradt ágfával és a megvásárolt fa környékén az erdőben gyűjtött száraz ágakkal tüzeltek. Utóbbi gyűjtését a vidéki erdész úr elnézte a favágóknak, különösen akkor, ha megkínálták őt jó zámolyi pálinkával. Egy megvásárolt fából így akár 18 lovas kocsival is kitellett. A fát a döntésre kiszemelt oldalon stájer fűrészszel kb. 15 cm mélyen befűrészelték, majd felette fejszével bevágták, behakkútták. A hakkulással ellentétes oldalról fűrészelték el a törzset stájer fűrészszel, amely-

nek fa fogantyúját két ember húzta. A vastag törzset ugyancsak stájér fűrészszel darabolták fel, majd vasékekkel hasogatták szét.

Gánton hízők számára összeállítható tölgyfa hidasokat, disznóólakat is készítettek az ügyes kezű fafaragók, amelyeket a vásárokon árultak. A szétszedett állapotban kocsival a vásárra vitt hidast a vevő udvarán állították össze. Tetőhéjazata korábban nád, századunkban már hódfarkú cserép volt.

Vértesszőmén és Vértesszőmlén faragták télen a legjobb facipőket, a klumpákat. Tavasszal és ősszel a klumpakészítők felkeresték a Vértesszőmén községeit. *Wer kauft Klumpen?* kiáltásokkal járták be az utcákat. Gánton télen még ma is használják a klumpát. Az udvaron, az istállóban járnak benne, a konyha vagy a szobaajtó előtt leveszik, ezekbe a helyiségekbe papucsban vagy gyapjúcsizmában lépnek be. Az 1920-as évekig a klumpák teljesen fából készültek, azóta a felső részük bőr. Vértesszőmlén a klumpák talpa hársfából, felső részük bőrből készült. Az alsóúti kastély parkjában József főherceg is klumpában sétált, amit egy vértesszőmi házaló klumpakészítőtől vásárolt. Klumpában dolgoztak az istállóban, trágyát hordtak, fejtek a csákvári Esterházy uradalom tehenészei, csirásai is.

Fényes Elek találóan jellemezte a várgesztesiek erdei foglalkozását: "A lakosok általában majorsági zsellérek, főképp szén- és mészégetésből élnek, továbbá favágással, bognársággal és kádársággal foglalkoznak." A bognárok a kerékgyártók, kocsigyártók, akiknél a legbonyolultabb munkának a keréktalpából, küllőkből és az agyból álló kocsikerekek készítése számított.

Móron, Felsőgallán és Oroszlányban hamuzsírőző ház is működött. Oroszlányban Hamuház, szlovákul Popelárna néven nevezik a régi Fő utca folytatását. A helyi hagyomány szerint a jobbágykorban ide, a Suvada porta telkére kellett hordani a hamut a falu minden házából, egész hegy keletkezett ott belőle. Ezzel átellenben, Kostyál Pál telkén állt a hamuház, ahol hamuzsírt főztek belőle. A hamuzsírőzés jogát 1749-1860 között a Frech és a Förstner zsidó családok bérelték az Esterházy uradalomtól. A hamuzsírőzés gyakorlati munkáját a bérlők hozzáértő alkalmazottal, a főzőlegénnyel végeztették, akinek szállást adtak a hamuházban. A bőrkötényes főzőlegény hatalmas kádakban vízzel oldotta ki a lúgot a fahamuból, majd üstökben forralva, kevergetve besűrítette a hamuzsírt, a káliumkarbonátot. Főként üveg-, szappan-, papírgyártáshoz, de a textiliparban is használták. A XVIII. században hazánk egyik fő kiviteli cikkének számított. Az Esterházy uradalom a győri gyűjtőhelyre szállíttatta, ahonnan a komáromi szekeresgazdák vitték tovább külföldre, Franciaországba, Németalföldre vagy Danzigba is.

A Vértesszőmén a mészégetés emlékét a földrajzi nevek (Meszes-völgy, Nádmészkemence-völgy) is őrzik. Fényes Elek szerint Várgesztesen "a tó felett égetni való mészkő-bánya van, mely több mészkemencében használtatik fel." Vértesszőmlén: "A kiásott kőszén részszerint a kir. kincstár számára Komáromba és Budapestre szállíttatik, részszerint pedig mészégetésre fordíttatik... Mészkemence van itt több, csak az uradalmiakban is évenként több száz mérő mészkő égettetik." Oroszlány "tót lakosai többnyire szén és mészégetésből s fuvarozásból élnek..." 1981 nyarán a négy kőhányási mészkemencénél dolgozott két mészégető. Munkájuk a kőtöréssel kezdődött. Kalapáccsal, vésővel hasogatták szét a mázsás kőtömböket. Kis fejű, hosszú nyelű kőtörő kalapácsot használtak, amivel hajnaltól késő estig dolgoztak. Másnap hajnalban kezdték a berakást: az összetört mészkődarabokat közel egy méteres vastagságban olyan pontosan kellett berakni, mintha házfalat építenének. A mészkemence (*mészpest*) felfelé szűkülő, csonka kúp alakú, körívet és dőlésszögét a berakásnál figyelembe kellett venni. Alsó átmérője és magassága meghaladta a két métert. Fala mellé kerültek a kisebb kövek, a belső szélre lezárásként a nagyobb darabokat rakták. Ügyelni kellett a kötésre, illesztésre. A berakás legnehezebb része a boglya kialakítása: a tűztér fölé a mészkőből boltozatot építettek. A harmadik napon történt a betuskózás: a boglya belsejében, kúp alakban rakták össze a vastag, egy

méter hosszú fákat, a kúp közepébe apró gyújtós került. Vaslemezekkel rakták körül a boglyát, aztán jöhetett a begyújtás. A három napig (72 óráig) tartó égetés során az egyik mészégető aludt, a másik őrizte a tüzet. A tűzőrző időnként kisebb nagyobb fahasábokat dobott a tűzbe, ilyenkor jól látható volt a berakott kő izzása. Másfél-két tonna mészkövet raktak be, amiből egy tonnánál valamivel több égetett mész lett. "Ez a mész azonban tiszta, nincs benne semmi szennyeződés, mint az ipari mészben. Sokszor a kemencéből viszik el azon melegében.

Építkezők, tűzépések, kőművesek várják az égetés végét, műanyag zsákokba, fémedényekbe szedjük ki a meszet, aztán úgy viszik el. Majdnem mindig két kemencével dolgozunk, amíg az egyik hűl, addig rakjuk a másikat". - említette a kőhányási mészégető.

Ugyancsak az 1980-as években a pusztavámi erdőben füstöltek a szénégetők földdel letakart boksái. Falepárló munkájuk végtermékét, a faszenet korábban a kovácsműhelyekben, a vasiparban nemesacélok gyártásánál, fekete lőpor készítéséhez, a háziasszonyok a ma már múzeumokban őrzött paraszas vasalók izzításához használták. A Vértesben manapság előállított, papírszakokba csomagolt faszén főként az Európai Unió piacain talál vevőre.

A Vértes összes települése szőlőtermelő község. Az önálló minőségi borvidékek közé a móri borvidék küzdötte fel magát a századfordulón. Területét a múlt századi áttekintés még a szomszédos neszvényi borvidékhez tartozónak tüntette fel. Mór 1900-ban kérte Fejér megyétől és a kormánytól, hogy a móri borvidék legyen önálló. A kérelmet végérvényesen az 1924. évi bortörvény zárta le az önálló móri borvidék kimondásával. Területéhez 1935-ben a Fejér megyei Mór, Bodajk, Csókakő, Csákerény, Nagyveleg, Pusztavám, valamint a Komárom megyei Császár községben 1993 hektár szőlő tartozott. A zámolyi, gánti, csákvári szőlőhegyeken termelt fehérbort is egységesen móri borként vásárolták fel, hozták forgalomba a borkereskedők, kocsmárosok. Az első világháború végéig Németországból, Csehországból, főként Ausztriából jöttek a Vértes szőlőtermelő községeibe a borkereskedők. A Monarchia korában, Bécsben külön móri borozó volt. Egyedül Mórról a múlt századi filoxeravészt megelőző időszakban évenként 50.000 hektolitert meghaladó mennyiségű bort vittek ki. Az osztrák borkereskedők gyakran transzport hordókat is rendeltek a móri kádároknál. A Bécs felé irányuló borkereskedelem kialakításában, fenntartásában nagy szerepet játszottak a móri kapucinusok, akik maguk is jelentős szőlőbirtokkal rendelkeztek, s akiknek anyarendházuk Bécsben volt.

Nagyon sok munkával járt a korábban erdővel borított hegyoldalak irtása, szőlőfölddé alakítása. Móri adatközlő, Ruff József (szül. 1904) még fel tudta eleveníteni ezt a munkát: "Valamikor a falu végéig, a Cigány utcáig, Tábor utcáig erdő volt. Irtottak, elértek Dobosig, ott is folytatták. Nem égettek, hanem irtottak ásóval, irtókapával, fejszével. Bárányos Bakonysárkány felé eső terület, Dobossal szemben, ott még a XIX. század végén, 1885-90 körül az erdőben tehenet legeltettek. Aztán felosztották, akinek volt egy bizonyos nagyságú földje, az kapott 800-1000 négyszögöl erdőt. Aztán kiirtották, a tuskót kiásták, ökörrrel szántották. Szántóföld lett, majd újra akácos. A Nagelombon is agácás volt, kellett szőlőkarónak. Irtás után kukorica jött. Kiadták szegény embereknek bérbe, akik kukoricát termesztettek benne. Kéthárom év múlva lehetett szőlőt beletelepíteni. Hatvan-nyolcvan centiméter mély árkot ástak telepítés előtt, átdobták, hogy alulra, a gyökérhez kerüljön a jó föld."

A móriak szőlői a Vértes déli és délnyugati lejtőin: Csókahegyen, Pohárhegyen, Látóhegyen, Kecskehegyen, Vénhegyen, Cserháton, Árpádhegyen, Táborhegyen, Terézhegyen, Koronahegyen, Örömhegyen és Reményhegyen voltak. Nem csupán a szőlőtelepítés, hanem az egész évi szőlőművelés is sok fáradtsággal járt: egy magyar hold (1200 n.öl) szőlő évente 85 nap munkát igényelt. A szőlőmunkák évi rendjét így mutatta be Ruff József: "A tavaszi szőlőmunka a kötélmetszéssel, karókihúzással, metszéssel, kapálással és a karóveréssel kezdődött. Már februárban mentek a szőlőbe az előző évi kötőzörszűpot késsel elmetszeni. Ezután kiszedték és három hétig szárították a karókat. A kiszedett karó a metszést sem akadályozta. Márci-

us 19. körül metszettek, utána kapáltak. Eredetileg kapálták a szőlőt, az ásás csak 1914-18 között jött be, amikor az asszonyok késő ősszel megásták. A kapálást követte a karóverés, majd a curhulás, gyomlálás, kötözés. Száraz időben 14, ha esik 8 naponként permeteztek, ami évi 6-12 permetezést jelentett. Másodszor is kötöztek, majd a nyár folyamán négyszer kapáltak. Az ötödik kapálás az érés előtti pucolás, gereblyezés."

"Móron a nagyobb szőlőhegyeken kettő, a kisebbeken egy, tavasztól ősziig felfogadott szőlőcsősz (Berg-meister) őrizetére bízták a szőlőket. A szőlőhegyek életét a századfordulótól kezdve három hegyközség irányította, élükön a hegybíróval (Bergrichter). A hegyközségek vezetősége és tagsága minden év márciusában a községházán tartott gyűlésen választotta meg a szőlőcsőszöket. Idősebb, nős férfiak jelentkeztek szőlőcsősznek. A tavasztól ősziig szolgálatban álló szőlőcsőszök mellé a szőlőérés időszakára 18-21 év körüli, nőtlen csőszlegényeket (Hirtenbube) vett fel a hegyközség. Szolgálatba lépésüknek nem volt pontos határnapja: akkor vonultak ki a hegyre, amikor augusztus második felében a szőlő már érni kezdett. Minden szőlőhegyre két csőszlegényt osztottak be. A csőszlegény szeretője, barátnőivel együtt a legény szolgálatba lépésének napjára fenyőágakból, zöld szőlőhajtásokból, szőlőlevelekből, őszirózsából egy kb. 60 cm átmérőjű koszorút (Hirtenkranz) készített. A koszorúra széles, piros, kék selyemszalagokat, lelógó maslit kötött. Ebédre tyúkhúslevest főzött, rántott húst, süteményt sütött. A koszorút és az ételt a szolgálatba lépés napjának reggelén a csőszlegény és szeretője ünnepi viseletbe öltözve vitték ki, barátaik, barátnőik kíséretében a hegyre, a csőszkunyhóhoz (Hütte). Három-négy méter magas póznára kötötték a koszorút, majd a póznát a kunyhó mellé a földbe ásták. A felállított csőszpózna az egész hegy számára jelezte, hogy a csőszlegények elkezdtek a szőlőőrzést. Szőlővel, almával, körtével a kunyhót is feldíszítették, majd a csősszel és a jelenlevő barátokkal, barátnőikkel együtt elfogyasztották az ebédet, ittak, énekeltek. Arra is volt példa, hogy valamelyik legény harmonikázott, s a jelenlevők a kunyhó előtt táncoltak. A csőszlegények ezen a napon ünnepi ruhát: fekete finomposztó kabátot, csizmanadrágot, csizmát, fehér inget, darutollas kalapot (Kranefederhut) viseltek. A csőszlegények kezükben hatalmi jelvényüket, a csőszfokost (Hirtenhackl) tartották. Ez leggyakrabban félkör vagy félhold alakú, vésett díszítésű kovácsoltvas balta. Legtöbbször 70-90 cm hosszú keményfa nyelét is faragott virágornamentika borítja. Nyelének alsó végéhez hosszú, széles bőrszíjat kötnek. Ez igen díszes szíjgyártó munka: különböző színű bőrből készült rátétes díszítéssel, cifra rézgombokkal kiverve. A csőszlegények e szíj segítségével karjukon, vállukon lógatták a fokost.

A szőlőcsőszök áprilistól a szüret végéig, a csőszlegények augusztustól a szüret végéig éjjelnappal a hegyen tartózkodtak, a csőszkunyhóban laktak. Legfontosabb feladatuk volt a rájuk bízott szőlőterület védelme az emberi és állati kártevőktől. A hegyen járás közben ökörszarvból készült kürttel jeleztek egymásnak. Gyakran kürt- vagy sípjellel hívták is egymást, két hegy határán összejöttek és beszélgettek. Kürtjellel figyelmeztették egymást abban az esetben is, ha a szőlőhegyre idegen, illetéktelen személy érkezett. Szőlőéréskor éjjel is járták a hegyet, ilyenkor felváltva aludtak. Egyik csősz vagy csőszlegény minden délben harangozott a kecskehegyi Orbán-kápolnában. A szombat déli harangszóval a heti szőlőmunkák végét is jelezték. Szombaton délben a szőlőhegyi dülők végén lévő sorompókat leengedték, hétfő reggelig senki nem tartózkodhatott a szőlőhegyen. Augusztus 20. után a szőlőhegyet lezárták, a csőszökön kívül szinte senki nem mehetett be a szőlőbe. A csőszök kötelessége volt a nyári zivatrok után a szőlőhegyi utakat, dülöket megjavítani, hogy azokon a szőlőtulajdonosok kocsi-val közlekedhessenek. Feladataikhoz tartozott a dülőkaszálás is. A dülők szélén kaszált széna a csőszöké lett. Szüretkor a csőszök és a csőszlegények egy üveg bort és egy kis borralalót kaptak minden szőlőtulajdonostól. Ezt rendszerint akkor kapták meg, amikor a vidám szüretelőket pisztoly- vagy puskadurrogatással jól megijesztették.

Móron a hegyközség mondta ki a próbaszüret után, hogy egy-egy hegyen mikor lehet elkezdni a szüretet. A hegybíró néhány szőlősgazdával együtt kiment a hegyre. Leszedtek egy

vödör szőlőt, a levét kinyomták, és megmérték a must cukorfokát. Ettől függően határozták meg a szüret kezdetét. Igyekeztek kitolni a szüret időpontját, ezért az asszonyok, lányok néha a késő őszi hidegben fagyos kézzel szüreteltek. Napsütéses, meleg október esetén a hónap közepéig is szedetlen maradt a szőlő. A sok esőtől kirepedezett, rothadásnak indult szőlőt már szeptember végén leszedték. A túlrett, édes szőlőt a darazsakon, seregélyeken kívül a kutyák és a borzok is megdézsmálták. A borz leginkább az Árpádhegyen ette meg a szőlőt, mivel erdő mellett feküdt.

A móri préházak, pincék nem az egyes szőlőparcellákra épültek, hanem két szép pincesorba (Pince utca, Hársfa utca) rendeződve a település északi részén találhatók. A leszüretelt szőlőt így a szőlőhegyekből kocsival kellett ideszállítani. Szüretkor egy nagy kádat, a szőlődarálót és a ledarált szőlő szállítására használt nagy törkölyös hordót a préházból lovas kocsival a szőlőhegyre vitték. Két férfi puttonyos volt. Ők a barázdába tették a puttonyt, s a leszüretelt szőlőt vödörben hordták bele. Ha megtelt, egy-két asszony segítette fel a hátukra a puttonyt. A puttonyosok a szőlőt a szüretelőktől a darálóhoz vitték, ledarálták, majd a cefrét vödörrel átmerték a kocsin lévő törkölyös hordóba. A megtelt cefrés hordót a préházhoz szállították, tartalmát kádba öntötték, amiben vesszőből font szűrőkosár volt. A szűrőkosárból a mustot finakkal merték ki a sajtárba (10-15 literes, kétfülű faedénybe) vagy vödörbe. A mustot sajtárral vagy vödörrel vitték le a pincébe, tőtikén keresztül a hordóba töltötték. A törkölyt a présre hordták sajtárral. Jól megtömték a nagy, főfás, kőhúzos faprés kosarát, s elkezdtek az első préselést. A második préselésnél az előző két préselés törkölyét tették fel egy présre. Sok préházban két faprés működött éjjel-nappal, ilyen helyen a préselés gyorsabban ment, hamarabb teltek a hordók. Csákerényi születésű költőnk, Gereblyés László (1904-1968) szépen adta vissza a vértesi szüret hangulatát *Őszi dalában*:

A Vértés oldalán	S kiforr a must,
sürögnek már javában,	mind teltebb lesz a pince,
Lesz bő szüret,	De kell a kéz,
sejtik már mindahányan,	mely dolgunk most segítse...

Szüret után a móri csőszök és csőszlegények megbízatása lejárt. A szőlőőrzés időszakának végét a csőszlegények a Stéger-, Stoffer- vagy Turiák-vendéglőben megrendezett csőszbállal (Hírtenball) ünnepelték meg. Ezen rajtuk kívül szeretőjük, barátaik is részt vettek. A csőszbállon a móri fúvószeneke (Blechmusik) muzsikájára jártak a különféle táncokat: a schmiedet, a trálilit, a valcert, a páratáncot (Polstertanz), az öregasszonyok táncát (Altweibertanz) és a csárdást. Móron utoljára 1935-ben fogadtak fel csőszlegényeket, az utolsó csőszbált is ebben az évben rendezték. A csőszbáltól függetlenül minden évben tartottak szüreti felvonulást, szüreti bált is. A szőlőőrzésnek Mórról bemutatott rendszerét alkalmazták az első világháború előtt a pusztavámi szőlőhegyeken is.

Móron nem csupán a csőszök, hanem a szőlő védőszentje, Orbán is vigyázta a termést.

A móri Orbán-kápolna 1794-ben épült. A közkézen forgó kéziratok szerint: "1794-ben P.Hositiusz kapucinusnak gróf Lamberg Fülöp téglát adott, és ebből felépítette a Kecsehegyen lévő Orbán kápolnát". Az építkezés megkezdése előtt a gróf, a következő utasítást adta uradalmának gazdasági hivatala számára: "Mivel a kecskehegyi kis kápolna építéséhez szükséges téglát és meszet a kapucinusoknak megígértük, ezért a gazdasági hivatal Pater Hositiusz hitszónok elismervénye fejében a szükséges téglát és meszet adja ki". A szőlőhegyi Orbán-kápolna búcsúját minden évben megünneplik Móron. Litániát az Orbán naphoz (május 25.) legközelebbi hétfő délután tartanak. A szőlőművelők a szép barokk kápolna előtti hatalmas hársfa alatt állnak a szertartás alatt. Az oltáron Szent Orbán és Medárd képe látható. Orbánt a móri kádárok is védőszentjüknek tisztelték, szorongással teli várakozással figyelték a szőlőtermésre hatással levőnek tartott napok időjárását. Azt tartották: "Ha megcsordul Vince,

megtelik a pince" (január 22.). A fiatal szőlőhajtásokat veszélyeztető májusi fagyosszentekre is nagyon ügyeltek. Ha az utolsó fagyosszent, Orbán napja is fagykár nélkül múlt el, akkor már bíztak az ígérkező termésben, a bőséges hordó- és kádmegrendelésekben. Az Orbán-kápolnában tartott litánián a móri kádárok is részt vettek. Mórón a kapucinus rendház pincéjében egy hordófenék található Szent Orbán faragott képével. Feliratának tanúsága szerint a hordó 1839-ben készült, 53 akós. Fenekén 80 cm magas és 66 cm széles domború faragással Orbán püspöksüveges, püspökbotos képe látható.

A Vértes német nemzetiségi községeiben gyakran emlegették Orbánt az időjárással kapcsolatban. Vértesbogláron, ha Orbán napja körül hideg volt, ezt mondogatták: "Urbaní sitzt noch immer auf der Ofenplatten, geh herab, sonst schlag ich dich herab!" (Orbán még mindig a tűzhelen ül, menj le, mert különben leütlek onnan!). Vértesacsán az adatközlő, Grim Jánosné (szül. 1912) szerint Orbánnal kapcsolatban így beszéltek: "Még az Orbán van vissza, az még mesterkedik, az még fagyaszthatja a szőlőt!" Gánton legkorábban Hugó napján (április 1.) metszettek, mert attól féltek, hogy a fagyosszentek elfagyasztják a korán megmetszett szőlő szép hajtásait. Az adatközlő, Molnár Henrikné (szül. 1916) szerint gyakran emlegették: "Der Urban der sitzt noch nicht herunter, er sitzt noch am Ewel!" (Az Orbán még nem szállt le, még a kályhán ül!) Orbán napját nem csupán a német, hanem a magyar szőlősgazdák is számon tartották. "A fagyosszentek: Pongrác, Szervác, Bonifác és Orbán, a kisöccsük" - mondogatták a zámolyi öregek még az 1960-as években is. Orbán segítségül hívása ellenére a tavaszi fagyok sokszor kárt tettek a szőlőben. Vértesacsán Isinger János (szül. 1907) visszaemlékezése szerint 1915 körül június 7-8-án olyan nagy fagy volt, hogy a rétekhez közeli, alacsonyan fekvő szőlők elfagytak. A népi időjárás feljegyzésekben is gyakran panaszkodtak a májusi fagyokra. Naszádos Ferenc csákvári fazekasmester a következőt jegyezte fel kézíratos könyvébe a százhusz évvel ezelőtti májusról: "Az 1876. Évben elfagyót a szőlő május 21-én verradora vasárnap reggelre." A móri Lamberg-uradalom német nyelven kiadott krónikájában az 1866-os évről olvasható: "Május 28-án a Mór környéki szőlők úgy elfagytak, hogy alig lehetett egy zöld levelet látni. A hajtások már egy lábnyi magasak voltak. A kár szörnyű, mivel olyan gazdag szüret ígérkezett, amilyen már régen volt: egy-egy tőkén 30-40 fűrtöt is megszámláltak, a 20 fűrt egészen megszokott volt. A móri és csókai hegyen több mint 60 000 akó pusztult el, közel fél millió forint értékben."

A szőlősgazdák, szőlőhegyek másik, különösen a Dunántúlon kedvelt védőszentje Donát. Csókakő 1772-73-ban épült, majd 1863-66-ban megújított templomának Szent Donát a titulusa. Teljesen kiégett a második világháború súlyos harcai idején. Oltárképe, amelyen Szent Donát áldó-védő kezeit szép szőlőtőkék fölé terjeszti, egészen új, 1986-ban festette a mezőkövesdi Takács István. Csókakőn ma is két napig tart a Donát-búcsú: az augusztus 7. utáni vasárnap van a vidékiek búcsúja, nagymisével, a meghívott vendégek számára adott ünnepi ebéddel. Búcsúhétfőn tartják a csókaiak búcsúját, a falu búcsúját. Ekkor is ünnepelnek, a munkahelyekre sem mennek be, szabadságot kérnek. Szent Donát ünnepét időjárás-jósló napnak tartották: "Jön a csókai búcsú, majd lesz eső! Donát hetében mindig vihar szokott Csókára jönni. Vagy jégeső, vagy hatalmas zápor. Búcsú hetében mindig jön. A búcsúszok azt mondták, ha búcsú szombatján nem jön meg az eső, akkor egy hónapig nem lesz!" "A csókai búcsú hozza meg az esőt. Búcsú hetében néha akkora vihar szokott lenni, hogy a hegyről lezúduló víz köveket görgetett az utcákon. Az öregek ilyenkor szentelt barkát dobta a tűzre. Szentelt gyertya fénye mellett imádkoztak. Búcsúhétfőn kellett megkezdeni a szőlősorok kitisztítását. Hétfőn reggel kimentek a hegybe kinyűni a szőlő közé vetett babot. Az előző napi vendégeskedés után sokan alig bírtak fölkelni, de menni kellett. Délután már újból folytathatták az ünnepelést. Mindig volt néhány Donát névre keresztelt ember a faluban." - így emlékezett a búcsúra 1990-ben Kalocsai Istvánné 77 éves, Végh Ferenc 67 éves és Végh Donát 63 éves csókakői lakos. Ők énekeltek magnetofonkazettára az alábbi két Szent Donát-éneket is:

1.

Ó, Szent Donát, buzgó szívvel köszöntünk ma tégedet,
Győzedelmed emlékére szenteljük ez ünnepet.
Te, ki Jézus szent hitéért életed feláldozád,
Megnyerted érte mennyekben a vértanú koronát.

Védőszentünk, ünnepeden kérünk téged kegyesen,
Az Istentől kérd mireánk bő áldását szüntelen.
Óvjad jégtől, csapásoktól gyümölcsünket, szőlőnket,
S mi fogadjuk megjobbitjuk bűnnel terhelt életünket.

Ó, Szent Donát, kérj kegyelmet számunkra az Istentől,
Hogy lelkünket megtisztítsuk a bűn minden szennytől.
És ezáltal méltók legyünk így az égi áldásra,
Hogy az bőven áradhasson fáradságos munkánkra.

Egykor Donát-kereszt állt a csókakői Öreghegyen. A századfordulón még viharágyúkkal próbálták védekezni a jégverés ellen. Szent Donát nevét adták a csókakői Magyaros szőlőhegyen felállított viharágyúnak.

A szőlőműveléshez kapcsolódó vallási-néprajzi hagyományok közül még a János-napi (december 27.) borszentelés érdemel figyelmet. Mórón János napján a szőlősgazdák egy üveg bort vittek a templomba, amit mise után a pap megszentelt. A János-napi szentelt bort (Johannessegen) a hordókba töltötték. Gánton Molnár Henrikné így emlékezett vissza a borszentelésre: "János napján mise volt, mindenki vitt bort, egy litert. Megszentelte a pap a mise alatt. Egy kis asztal volt az oltár előtt, arra tették rá. Ha nem fért rá, akkor rátették az első padra vagy a kisoltárra. Hazahozták, és minden hordóba öntöttek a szentelt borból." Tafferter Antal könyvéből megtudjuk, hogy Vértesbogláron a szentelt bort a népi gyógyászatban is alkalmazták: "December 27-én, Szent János evangélista napján, bort visznek a templomba. Az egyház ekkor megáldja a bort. Otthon mindenki iszik belőle. Utána elviszik a pincébe és a boroshordókba is, öntenek belőle. A maradékot elteszik, és főképpen torok- vagy egyéb baj alkalmával szokták inni."

A pincészer a szőlőhegyi mulatozás alkalma, amely a Vértesben napjainkig élő szokás. A szőlősgazdák családjuk szükségleteinek megfelelően hordták haza szőlőhegyi pincéjükből a bort. Az idősebbek télen lehetőleg naponta felkeresték a pincét, sokszor csak azért, hogy megnézzék, hogy nem csöpög-e a hordó, nem pattant-e meg a hordóabroncs. Zámolyon, Csákváron a boraikra igen büszke szőlősgazdák a pincéjük felé járó ismerősöket, barátokat behívták borkóstolóra. Az így összejött emberek sorra járták egymás pincéit. A borkóstolás mindenütt megismétlődött. Szórakozásra, beszélgetésre, nótázásra jó alkalom volt a pincészer. Szóval és nótával bíztatták egymást az ivásra úgy, ahogy az a pincékben a csákvári fazekasmesterek által készített zöld mázas boroskorsókon olvasható:

Igyál jegyző, igyál pap,
Nem lesz mindig János nap!

A gazda névnapján (András-napkor, János-napkor, József-napkor), a nagyobb egyházi ünnepek táján, de leggyakrabban farsang idején tartottak pincészer. Legények, nős emberek és öregek is jártak pincészerezni, csak az asszonyok nem. Farsangban kocsival vagy lovas szánal mentek ki a pincéhez. Útközben még azt is élvezettel hallgatták, hogy a szántalpak alatt milyen szépen ropog a hó. Pincészer keretében tartották meg a regrutabúcsúztatót is, ahol felhangzott a szomorú népdal:

A zámolyi toron tetejébe
Ül egy holló tiszta feketébe,
Ez a holló, rózsám, minket gyászol,
Októberba elválunk egymástól.

A zámolyi toron-kerületbe
Arra jár a rózsám fűtyörészve,
Ne fűtyöréssz, kedves kisangyalom,
Sötét az ég, messziről meghallom.

Ugyanakkor a tetőt verő jókedv kurjongatásaitól is hangos volt a szőlőhegy:

Bárcsak engem valaki, valaki	Bárcsak, engem valaki, valaki
A pincébe hilna ki, hilna ki,	Retket ásnyi hilna ki, hilna ki.
Meginnám a jó borát,	Bizonságom a retek,
Elszeretném a lányát,	Hogy én barnát szeretek,
Fölrúgnám a tízakós hordaját.	Hogy én barnát szeretek.

A Vértésben az uradalmak, földművesek, iparosok, értelmiségiek (papok, tanítók, jegyzők) közül többen is méhészkedtek. Méhkaptáraikat a veteményes- vagy gyümölcsösökben, ritkábban külön méheskertben tartották. Néhányan méheikkel vándoroltak is, kaptáraikat akác- virágzás idején a Vértés környéki akácerdők szélén helyezték el. Az 1970-es évek közepén a vértesszentkereszt-i templom- és kolostorrom közelében lehetett még találkozni vándorló méhészek kaptáraival.

Csókakőn gróf Merán Fülöp három holdas almáskertjében tartott 80-110 család méhet. Az uradalmi almáskert a Vértés lábánál helyezkedett el. Benne a méheket Tollas Gábor asztalos kezelte. A kaptárak a gyümölcsfasorok között a szabadban álltak: ezeket Tollas Gábor asztalos készítette. Eleinte cseresznye-, dió-, később akácfából. Heltai József jegyző is gyümölcsösében tartotta 60-80 család méhének lakásul szolgáló kaptárait. A deszka kaptárak mellett mindkét méheskertben használták a rozsszalmából, zsúpból font méhkasokat is. Csókakőn féltetős, három oldalról előbb deszkával, majd téglával beépített méhese egyedül Flédervis Ferencnek volt. Ebben a méhesben egymás felett három sorban álltak a Boczonádi-kaptárak, felettük a szalmából font méhkasok. A régebbi, még deszkafalú méhes berendezéséhez tartozott a kukoricalevélből vagy zsúpból font fekhely, a lésza is, amelyen megpihenhetett a méhei közelében szívesen időző méhész.

Csákváron a Vértés Múzeum udvarán három méh lakás: egy nagy Mayer-, egy kis Mayer-kaptár és egy Mayer-féle anyanevelő látható. E kaptártípust Mayer Károly (1837-1925) csákvári esperes plébános szerkesztette meg. Mayer méhészeti munkásságára a legkorábbi adatot a Méhészeti Lapok V. (1884.) évfolyamában találjuk. Arról értesülünk, hogy a Válszéki gazdakör méhészeti kiállításán a bírálóbizottság tagjává választották. A méhészeti eszközök kiállításán többek között gróf Esterházy Miklós Mórca majki méhészte és Mayer Károly tűntek ki. Kiemelkedően szerepelt Mayer a viasztermények és az élőméhek kiállításán is. A kiállítók közül aranyéremmel jutalmazták Esterházyt: "A méhészet terén kifejtett buzgalmaért, tevékenységéért és helyes irányáért, melyeket kiállított tárgyaival igazolt." Aranyérmet kapott "ugyanezen alapon főtisztelendő Mayer Károly plébános úr, mint Fehér megye legszakavatottabb méhésze." Ezüstéremmel jutalmazták Gottfried Enderscht, Esterházy méhészt, gyakorlati működéséért.

Mayer a Méhészeti Lapok VIII. (1887) évfolyamában ismertette kaptárát. A *szabadban álló méhdúcok előnye a méhházakkal szemben* című cikkében. Első kaptárát 1872-ben készítette, mert kaptárak között vannak olyanok "amelyek az idén, 15 év után lettek külsőleg egy kis festékkel megújítva." Kaptárát a helybeli Giesz asztalos 25 forintért készíti talapzattal és fedéllel együtt, de keretek és Hanemann-rács nélkül. Fekvő kaptárak, 2 külső, szalmával bélelt ajtóval, 2 belső üvegajtóval, egy Hanemann-féle rácsajtóval. Ezekből a fekvő ikerkaptárakból 3 darab alkot egy hatlakásos, talapzaton álló és nyeregtető alakú fedéllel takart piramist vagy dűcot. Kettős keretet használ, mivel a nagy keret a könnyű kezelésnek, a nagyban való méhészkedésnek fontos feltétele. Az egyöntetű, a méheknek jó telelését biztosító, a költségfejlődést nem akadályozó nagy keretek és a Hanemann-rács (rekeszajtó) alkalmazásával kaptárában költőfészket és tetszés szerinti nagyságú méztárat rendezett be.

1886-ban a Magyar Országos Méhészeti Egyesület tagjainak első kirándulása Csákvárra vezetett. Kriesch János alelnök igen elismerően nyilatkozott a Csákváron látottakról: "... aki rendszeren és okszerűen kezelt méhest akar látni, az menjen el Csákvárra és tekintse meg a plébános

úr, és Endersch úr, az uradalmi kertész méhesét. Valóban gyönyörűséges méhesek azok, a kasok a szabadban állnak dúcokban és mindenütt a legnagyobb rend, pontosság és tisztaság uralkodik. Mayer kettős fekvő kaptárai kitűnően válnak be." Kühne Ferenc kereskedelmi méhész a kirándulás hatására elkezdte a Mayer-kaptár gyártását és árusítását. Budapesten 1889-ben a Méhészeti Egyesület estélyén "egy hat családra berendezett Mayer-féle kaptár csoportot lőn bemutatva, melyet Kühne tagtársunk külön e célra készítettett." Kühne Ferenc Első Magyar Kereskedelmi Méhtelege 1889. évi árjegyzékében már szerepel a Mayer-kaptár.

1890-ben a bécsi Praterben megrendezett gazdasági és erdészeti kiállításon is kitüntették Mayer kaptárát. Ez év pünkösdjén a Méhészeti Egyesület kirándulását újra Csákvárra szervezték. Binder Iván, a Méhészeti Lapok felelős szerkesztője a kirándulás nyomán a Mayer-kaptár terjedéséről ezt írta: "Veszedelemesebb versenytársa a háromszakaszú Berlepsch-féle, illetve a délmagyarországi kaptárnak a Mayer-féle kaptárnál alig lehet. Meg is hódoltak már neki sokan. Csak magában Csákvárban rövid idő alatt 600-nál több ilyen kaptár készült, részint Fehér Megyei, részint más magyar méhész részére, a többi pedig külföldre szállított. De nem csak a csákvári asztalos-műhelyt foglalkoztatja nagyban a Mayer-féle kaptár terjedése, hanem másutt is ad a fűrésznek és gyalunak dolgot. Kühne kereskedelmi méhész tagtársunk éjjel-nappal dolgoztat és mégis alig képes a Mayer-féle kaptárakra szóló számos megrendelésnek megfelelni." A csákvári kiránduláson a kaptárakon kívül Mayer méhészetében, az általa meghonosított amerikai napviaszolvastó valamint Endersch saját készítésű gipszműlép-prése keltett feltűnést, amelyen a műlép-öntést be is mutatta. Esterházy méhészetében a dúcokban tartott olasz méhektől kaptáronként átlag 24 kg-ot szüreteltek. A látottak alapján a kirándulás résztvevői méltán állapíthatták meg, hogy a csákvári méhtelegek mintatelegek.

Mayer pár év alatt nagy sikert aratott kaptárával, méhészeti szaktudásával. 1888-ban a Méhészeti Egyesület választmányi tagjai közé került, az egyesületben felolvasásokat tartott, a Méhészeti Lapokban szakcikkei jelentek meg. Kaptárának közlésével, megismertetésével, népszerűsítésével azonban elkésett. A kiállításokon, a szakajtóban és Kühne hatására a Magyar Országos Méhészeti Egyesületben kaptárával aratott sikere ellenére fellépése idején hivatalos részről már más irányba terelték a magyar kaptárkérdés útját. Kaptárfejlődésünk irányát ekkor már a Grand Miklós által szerkesztett három keretsoros állókaptár szabta meg. 1885-86-ban ezt a kaptárt a Földművelési Minisztérium országos egyesületi kaptár néven hivatalosnak minősítette. Grand a Minisztérium méhészeti felügyelőjeként kaptárát hivatalos nyomással, tanfolyamokkal, kedvezményekkel és ajándékozásokkal is terjesztette. A kicsiny térfogatú, apró keretű egyesületi kaptár hibáit végérvényesen idős Boczonádi Szabó Imre nagy állókaptára küszöbölté ki 1901-ben. Boczonádi egész századunkra meghatározta a magyar kaptárfejlődést.

A Mayer-kaptárról a legkésőbbi kereskedelmi hirdetés 1912-ből maradt fenn: A Meister Testvérek Faáru- és Méhkaptárgyára (Budapest) katalógusában még hirdették. Varga József méhész (szül. 1886) elmondta, hogy a csákvári Esterházy uradalomban az első világháború előtt főként Mayer-kaptárral dolgoztak. 1914 júliusában Pozsonyban a háború kitörése miatt félbeszakadt méhészeti kiállításon az uradalom két Mayer- és egy Boczonádi-kaptárral szerepelt. Az 1914-es év méhészeti leltárában a 173 méhcsalád számára 81 Mayer-kaptárt, 4 egyesületi kaptárt, 7 öreg méhkaszt fából és 2 Boczonádi-kaptárt találunk. Az uradalom és a csákvári méhészek egészen a második világháborúig főként a Mayer-kaptárt alkalmazták, néhány csákvári méhész, kissé átalakított formában még az 1970-es, 1980-as évek fordulóján is használta.

Csákvár nem csupán méhészetéről, hanem elsősorban fazekasságáról vált országosan ismertté. A Vértes lábánál bányászott kitűnő tűzálló agyagot és a tálföldet a XVIII. század óta edénnyé formálták a csákvári fazekasok. Csákvár a Dunántúl legnagyobb fazekasközpontja volt: a mesterség fénykorában, 1833-ban 193, 1900-ban 131 önálló mester forgatta műhelyében a fazekaskorongot. A mesterség négy ágát így jellemezte Kresz Mária (1919-1989) néprajzkuta-

tó A *csákvári fazekasság* című könyvében: "Csákváron a fazekasmesterség több ágra oszlott, amelyeket szigorúan megkülönböztettek egymástól. A szó szoros értelmében fazekasnak csak azt nevezték, aki tűzálló földből, ún. fazékföldből dolgozott, ún. bajtati földből, amelyet az erdőben bányásztak. A fazekas főző-sütő edényeket készített, főleg fazekat, ezenkívül lábost, süttőt, tűzálló edényeket. A jó tűzálló edényről volt nevezetes Csákvár. A tálások, a tál, tányér, köcsög, bögre, kancsó mesterei (akiket közönségesen szintén fazekasnak mondtak), más agyagból dolgoztak, ún. tálföldből, sárgaföldből, amely nem volt tűzálló és nem is abból az agyagbányából eredt, mint a fazékföld. Csákváron a mesterség e két ága elkülönült felekezet szerint és település szerint, a céhen belül is két csoportot alkotott: a fazekasok főleg reformátusok voltak, és a Felsővárosi Társulatban vagy kerületben egyesültek, míg a tálások, akik mind katolikusok voltak, az Alsóvárosi Társulathoz tartoztak. Az elnevezéseknek megfelelően a fazekasok többnyire egy utcában laktak a református templom környékén, a Vértés felé emelkedő Felsővárosban; míg a katolikusok lejjebb laktak az Alsóvárosban... Voltak Csákváron korsósok, is más szóval vörösedényesek, itatósok, akik csak mázatlan parasztedényt készítettek, vászonmunkát, mázatlan vörös korsót, kantát, csirkeitatót, virágcserepet... Végül néhány kályhás is dolgozott Csákváron." A csákvári fazekas főcéh alá tartozott az egész Vértés vidék valamennyi fazekasmestere, akik Száron, Válon, Lovasberényben, Zámolyon, Gánton, Magyaralmáson, Bodajkon, Csókakőn, Mórón és Pusztavámon dolgoztak.

A fazék a szabad tűzön való főzés edénye, a csákvári fazekasok fő terméke volt. Az edénykereskedők a fazekat vitték a legtávolabbra, a Dunántúlon a Drávaig, sőt Szlavóniába is, az Alföldön a Duna-Tisza közére. Minden fazék belül mázas volt, és felül a szájánál mázba mártották. A hegyes fenekű fazék lehetett mázas vagy mázatlan külsejű. Utóbbi a paraszt vagy vászonfazék. A mázas függőleges csíkokkal készült, ez volt a híres csákvári csíkos fazék. Legjellegzetesebbek a háromszínű mázzal csíkozottak: váltakozva zöld-, sárga- és sötétbarna mázzal eresztettek függőleges csíkot a fehér alapú fazéokra, majd szintelen mázzal öntötték le. A csíkok helyén tehát kétszeres a máz, ez megdrágította az edényt, de szebbé, mutatósabbá tette.

Csákváron sok feliratos edény készült, amely a Vértés vidékén a népi írásbeliség előrehaladott állapotát jelzi. A bornak, pálinkának készült korsók majdnem mindig feliratosak. Az egyik, 1849-ben készült korsón ezt olvashatjuk:

Ha belém Jót Töltöl
Ugy jot várhatz vissza
De osztán vigyázzonn
a' ki mohón Isza.

Csákvári különlegesség, hogy nem csak a boroskorsókra került ivásra buzdító szöveg, hanem a tálakra is étvágygerjesztő feliratokat írtak:

Tíz óra a toronyba,
Tizenkettő a gyomromba

„Jó ám a húsleves Juli.” vagy „De jó a pecsenye.”

A csákvári fazekasság tárgyi emlékeit a Vértés Múzeum (Kossuth u. 2.) és a Fazekas Emlékház (Petőfi u. 10.) kiállításain mutatják be.

Az 1900. évi népszámlálás szerint Zámolyon 5 fazekasmester dolgozott. Név szerint a múlt század végéről, századunk elejéről Dobás Albert, Kardinál József, Schlosser János, Szekeres György és Zólyomi József fazekasokra emlékeznek. Kardinál József ösei is fazekasok voltak, közülük Cardinal Flórián nevével az 1828-as összeírásban találkozunk. Az adatközlő, Posztl Mihály (szül. 1908) így emlékezett vissza a zámolyi fazekasságra: "Zámolyon a mai Bem József utcát még mindig Fazekas utcának hívja a nép. Itt voltak a zámolyi fazekasok házai, műhelyei, Kardinál József fazekas még 1910-15 között is dolgozott. A Kásahegyből szedte az

agyagot. Még mázas edényeket is gyártott. Korongolással készítette az edényeket, és kemenében kiégette. Fehérváron, Mórón a vásárokon adta el. Édesapám, Posztl Mihály hordta el az edényeket kocsival a vásárokra." A zámolyi edények formája, díszítése megegyezett a csákváriakéval. Zámolyról 1903-ban különlegesen szép kerámiák kerültek a budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményébe.

Az első világháború előtt Zámolyról több, kocsival, lóval rendelkező ember is kereskedett a csákvári fazekasok termékeivel. Közülük Bencze István cserépedénnyel megrakott kocsijával a dunai réven Csepel-szigetre, sőt az Alföldre is átment.

Csákvár nemcsak fazekasságáról, hanem kolompkészítő iparáról is híres volt. "Lakosai közt sok kézműves, harangcsináló és kolompáros találtatik" - írta róla 1851-ben Fényes Elek. A kolomp vastag bádoglemezből kétrét összehajtott hosszúkás négyszög alakú, felül kétcsücskű, alul tojásdad vagy kerek nyílású csengőféle, amit az állat nyakára csatolt szíjhoz erősítenek. A kolomp nyelve az állatnak minden mozdulatára a kolomp oldalához ütődik, s jellegzetes hangot ad. Az alföldi magyar nép a legnagyobb kolompot harangnak, dellengnek nevezi, a közepes nagyságú a tulajdonképpeni kolomp, a legkisebb pedig a pergő. A kolompokat a kolompárok készítették: a kolompnak való vaslemezt rézzel forrasztották össze. Minél rezesebb a kolomp, annál kellemesebb a hangja.

Csatáry Ottó az *Életképekben*, 1846-ban megjelent útirajzában említette: "A csákvári keresztnevű juhharangokról az alföldön is híres Csákvár." A Hortobágy északi részén, Polgáron két-fajta kolompot használtak: egy alul szűküllő típust, melyet csákvári kolompnak neveztek, és egy nagy, dübögőnek nevezett kolompot. Hajdúböszörményben a szűk aljú, öblös harangokat csákvári, a lapos, alul szélesek pedig hátori pergőknek vagy harangoknak nevezték. A csákvári kolompoknak jó hangzása lehetett, mert Pelkó Péter: *Eredeti magyar közmondások és szójárások* című Rozsnyón 1864-ben megjelent könyvében ezt olvashatjuk róluk: "Vág, összevág, mint a jó csákvári."

A híres zámolyi takácsok fiókcéhe a XIX. században a csákvári takácscéhhez tartozott. Rajtuk kívül a csákvári céhben találjuk a gánti, vértésboglári, vértéskozmai és a magyaralmási mestereket is. A csákvári takácscéh számadáskönyve szerint 1843-ban Zámolyon 24, Csákváron 22, Vértésbogláron 10, Gánton 9, Vértéskozmán 5, Magyaralmáson 1 takácsmester dolgozott. 1869-ben Zámolyon 15 takácsmester és 9 takácssegéd szötte a vásznat. A múlt század második- és századunk első felében dolgozó zámolyi takácsokat név szerint is ismerjük: Balha István és József (testvérek), Böde Sándor, Cseh János, Csörgei József, Horváth János, Lepsényi Ferenc, id. és ifj. Szalay Ferenc, Zólyomi János.

Szalay Ferenc takácsmester 1956-ban, 72 évesen ezt mondta családjuk és a mesterség múltjáról: "Öregapám, Szalay Ferenc 1896-ban, 80 éves korában halt meg. Ő volt a zámolyi takácscéh elnöke. Akkor mindenkinek, aki dolgozott, céhtagnak kellett lenni. A céh még az öregapám idejében szűnt meg. Apám, Szalay Ferenc is 80 éves volt, amikor meghalt 1933-ban. Apjánál tanulta ki a mesterséget, majd elment három évig Körösztrésre segédnek, onnan már hazajött. Öregapám és apám is híres, okos emberek voltak. Iskolájuk ugyan nem volt, de olyan jófejűek voltak, hogy bevásztatták őket tanítónak. A református iskolánál akkor egy rektor és egy tanító volt. Aztán nem volt tanító, meghívták, aztán elvállalták a tanítóságot apám, meg öregapám is. Mikor lett tanító, visszament takácsnak. Az ő idejünkben a faluban az asszonyok csak fontak, szőni a takácsok szöttek. Öregapámnak legénye nem volt, egyedül dolgoztak. Apámék hárman voltak testvérek, fiúk voltak. Azok közül kettő volt takács. Én azokban az években kezdtem tanulni a szövést, amikor édesapám tanító lett, az 1897-ben lehetett. Ott voltam mindig a szövőszék körül, aztán lassan megtanultam a mesterséget. Most hagytam el, talán két esztendeje, öreg vagyok, nem bírom már.

A takácsok háza vastagabb falú volt mindig, mint a polgároké. Legalább egy méter vastagnak kellett lenni a falnak, mert különben nem bírta volna el a gerendába bevert szövőszékeket. Mert másutt is megvolt az, nemcsak nálunk, hogy három szövőszék volt a szobában.

Öregapámék még csak tiszta fehérrel dolgoztak. Nem is tudtak mást, mint sávolyos mintát. A forgatásos hímet apámék idejében kezdték csinálni. Az öregek hímnak mondták a cifraszövést."

A sávolyos mintát a kendervászon alapanyagba fehér pamutfonallal szőtték bele. Kendervászon mellett kevert vásznakat (pamut és kender, len és kender), tiszta pamut valamint tiszta lenvásznakat is szőtték. A kenderfonalból és pamutfonalból szőtt vászon a pamutos vászon.

A leány hozományának finomabb darabjai, a karácsonyi abroszok, a dísztörülközők századunkban már főként pamutos vászonból készültek. Az abroszokat, törülközőkendőket, párnahuzatokat piros csíkokkal, forgatásos hímmel díszítették. A csík a kendervászon anyagba piros pamuttal beleszótt minta. Egymással szembeforduló madarakat, szívet, különféle geometrikus mintákat is szőtték. Széles, piros, kék csíkokkal készült a karácsonyi abrosz, amibe gyakran a leány nevét, születési évét, esetleg a férjhez menés évszámát is beleszótták.

Azokból a községekből, ahol nem dolgozott takács, kénytelenek voltak a szőnivalót a legközelebbi takácsközpontba vinni. A zámolyi mesterekhez Sárkeresztesről, Mohárról, Fehérvárcsurgóról, Magyaralmásról, Csákberényből, Csákvárról, Sukoróról, Velencéről, Nadapráról, Verebről, Pázmándról, Seregélyesről hordták a szőni való fonalat.

Zámoly a XIX. században és a XX. század első felében híres bútorkészítő központ volt. A székesfehérvári asztaloscéh irataiban gyakran olvashatunk zámolyi születésű inasok szegődteséről, felszabadításáról, zámolyi mesterek föl vételéről. A múlt század végén és századunk első felében dolgozó zámolyi asztalosmesterek: Rabi András, Rabi József, Simon Lajos, idős Szijjártó István és két fia, István és János, Elek István, Baranyai Gábor, Májer Béla, Balogh Lajos, Borostyán János munkáit jól ismerjük. A sok mester természetesen nemcsak a helybeliek számára készítette a barnára festett, fenyőfa bútorokat, hanem vásárolt is. Székesfehérvár, Mór, Kisdör, Lovasberény, Bicske, Martonvásár, Várpalota vásárain árulták a zámolyi bútorokat. A vásárra egy mester mindig egy kocsit árut vitt: két szekrényt, hat ágyat, egy-két asztalt és négy-öt mosóteknőt.

A Zámolyon készült bútorok közül a székesfehérvári Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében egy 1888-ból való szekrény a legkorábbi. Időben következő a Lovasberényben gyűjtött, 1891-es évszámú, ezt követi kettő, Zámolyon előkerült szekrény. Az egyiket 1910-ben Nagy P. Julianna, a másikat 1912-ben Nagy Zsuzsanna számára csináltatták. Ezeket a szekrényeket almáriumnak, ómáriumnak nevezték. Anyaguk mindig lucfenyő, festésük világosbarna. Formájukban és díszítésükben a klasszicista fényezett szekrényeket utánozzák. Ezen a területen a parasztbútorok időben utolsó, még nagyjából egységes ízlést mutató csoportjához tartoznak. Díszítésükről Borostyán János (szül. 1886) asztalos így beszélt: "A bútorokat inas koromban pirosra vagy barnára festettük. Aztán, amikor nedves volt, egy kis hegyezett fadarab segítségével elkezdtük rajzolni, és ahol rajzoltuk, ott a festék lement, világosabb lett. Hogy mit rajzoljon az ember, az nem volt megszabva. Mindenki a maga elgondolása szerint rajzolt. Rozmaring, nefelejcsforma volt a leggyakoribb, amit a fadarabbal kirajzoltunk. Másik díszítési mód volt a spongya használata. A spongyát be kell nedvesíteni, és a már majdnem megszáradt alapfestésre rányomni. A flóder, ahol a spongya éri, feljön, és olyan lesz tőle az alap, mint a fürjtojás héja. Minden bútor elejébe, akár vásári volt, akár rendelésre ment, ahogy a díszítés ment, olyan formán belerajzoltuk az évszámot is. Ha rendelte, akkor a nevét is kiírtuk." A konyhaszekrények, a világosbarna, kétajtós, egyfiókos káslík díszítése a szobai szekrényekével azonos.

Borostyán János így emlékezett vissza a céhvilágra: "Zámolyon volt asztaloscéh. Nem külön voltak, hanem közös céhben voltak a többi mesterekkel együtt. Az én gyerekkoromban szűnt meg a céh. Addig mindenkinek a céh előtt kellett vizsgázni akkor, ha mester akart lenni. A közös céhnek négy lámpása és négy fáklyája volt. Amikor a céh megszűnt, a református egyháznak ajándékozták. Ha iparos halt meg, akkor a temetésére az összes iparos kivonult a lámpákkal és a fáklyákkal. Ha valaki megfizette, polgár ember, akkor kívánságára kikísérték azt is a lámpással meg fáklyákkal a temetőbe".

Régi vértesi emlékek, hiedelmek, népszokások

A vértesi és Vértessől környéki települések hagyományos gazdálkodásáról, vélt vagy valóságos néprajzi jellegzetességeiről árulkodnak a falucsúfolók. A sárkeresztesiek savósok, mivel Székesfehérvár tejtermékekkel történő ellátásában jelentős szerepet játszottak. Falucsúfolójukat a tejfeldolgozás melléktermékéről, a savóról kapták. A magyaralmásiak tormások, az itt termelt, nem túl erős, édes ízű tormáról, amit a fehérvári piacon is árusítottak. Békásoknak, magbékásoknak csúfolták a sörédieket, mivel az országút melletti nádas tavukban örökké kuruttyoltak, brekegtek a békák. Tudnak a környéken egy történetet is a sörédiek falucsúfolójának magyarázataként: "Egykor a faluban nagyon elszaporodtak a békák, ezért a bíró elrendelte, hogy valamennyit agyon kell verni. A kiirtás következményeként viszont a szúnyogok szaporodtak el. Rögvest keresték is a békákat, de már csak egyet találtak. Azt azután megköttették a tó fenekére, hogy el ne menjen. Azóta emlegetik a sörédiekről, hogy megköttették a magbékát." A csákberényieket bugyilisoknak nevezik, mivel egykor a fanyelű, rugó nélküli bugylibicskával verekedtek. Falucsúfolójuk verses változatába a község földbirtokosa, gróf Merán is bekevert, a fehérvárcsurgói Károlyi gróf társaságában:

Csákberényi híres Merán,
Bugylibicskát termelt a fán.
Csurgai gróf méltósága,
Mind megvette adósságba.

A falucsúfoló továbbélését biztosítja, hogy a bugylibicska rákerült Csákberény 1994-ben felavatott címerére. A csókaköiek tökösök, mert Donát-búcsújuk idejére (augusztus 7.) érik meg a tök. A második világháborút követő kitelepítésekig német többségű móriak svábok, trottyosok. Utóbbi megjelölésük a lakodalmakban, bálokon, egyházi és állami ünnepeken kedvelt fúvószenére vezethető vissza. Hogy a csákváriak miért köcsögösök, csanakosok, azt nem kell megmagyarázni.

A Vértessől területén az etnikai összetettség, a magyar, német, szlovák eredet a népi kultúrában is tükröződik. Bodmérön a kaszakalapálás két eszköze az üllő és a kaszakalapács. Kétféle üllő terjedt el a faluban, a magyar- és a német-üllő. A magyar üllő szélesebb, domború tetejű, rajta a kasza élét a kalapács vékony végével, a smórával verték. A német-üllő teteje majdnem élesre van hagyva, csak olyan széles, amilyen szélességben kalapálják, verik a kasza élét. Bótja volt, kicsit domborodott a teteje. A német-üllőnél a kalapács vastagabb végét használták, aminek domborúnak kellett lenni, hogy kalapáláskor ne repedezzen meg, ne habosodjon ki a kasza éle. Egy kis szék is kapcsolódik hozzá, amelyen a kalapáló ember ül. Bodméri adatközlő, Csónaki István (szül. 1914) számos finom megfigyelését mondta el a kaszával kapcsolatban, utalt azokra a különbségekre is, amelyeket a magyar lakosságú Bodmérön és a szomszédos német községekben tapasztalt: "Az én apám magyar üllővel kalapált, azzal tanulta meg. A német üllővel könnyebb dolgozni, rossz szemmel is vékonyra ki lehet rajta verni. Üllőket a kovácsok csináltak elkopott stószreszelőkből, a legjobbakat a vándoriparosok készítették. Ha kemény volt a kasza, kiveréskor megrepedezett. Ebédidőben kidobták a napra, a hőtől meglágyult. Nagy kenyérkereső szerszám volt a kasza, ahhoz nagyon kellett érteni. A kaszanyelet itthon csinálták, famunkás parasztemberek. Itt egy kacsos (fogantyús) volt a kaszanyél, a szomszédos sváb községekben kétkacsos. Egy sváb ember együtt aratott egy magyarral. Te soha nem köszörülsz, mindig jól fog a kaszád - mondta a sváb a magyar. Na, majd én is hozok - mondta a sváb. Nem értette. Télen kellett volna a szalonnát megenni, hogy nyáron legyen ereje aratni!"

A régi ételek közül a magyar csiripiszlit vagy szaladóst és a német kvircedlit említem meg. Csónaki István adatközlőnek nagyanyja még sült csiripiszlit. Ujjnyi peremmel ellátott deszkára vízben áztatott búzát tett, ruhával letakarta, naponta meglocsolta. A meleg szobában a

búza 3-4 nap alatt kicsírázott, 3-4 milliméteres csírája nőtt. Kalapáccsal összetörte, majd vízben kiáztatta, kimosta, kinyomkodta a kicsírázott búzát. Az így nyert sűrű, édes folyadékhoz lisztet rakott, cseréptepsibe öntötte jó kétujjnyi vastagon. Kemencében megsütötte. A finom édes süteményt, a csiripiszlit kanállal ették meg. Mivel teljesen zsír nélkül készült, gyakran sütötték nagybőjtben is. Neve a Mezőföldön, Székesfehérváron, sőt már a Bodmérhez közeli Csákváron is szaladós. Székesfehérváron a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében 1914-ből egy cseréptepsit őrzünk, amelynek aljára ezt írta készítője, egy csákvári fazekasmester: "Öreganyám ejenbe sütött szaladóst." Zámolyon gyerekkoromban, az 1950-es években már nem hallottunk szaladós vagy csiripiszli nevű ételről. A csiripiszli szó viszont itt is megőrződött egy csúfolódó, cigány nyelvet utánzó mondókában: "Csiripiszli dade, dankade dade, kurkendő lecsó." Északabbra a Kisalföldön, az Alsó-Garam mentén már köttés néven ismerik a Bodméren csiripiszlinek nevezett bőjti ételt.

Móron 1980-ban Brumbauer Józsefné Árki utcai házába pontosan akkor érkezett a vendég, amikor az idős asszony a Vértess német nemzetiségi településeinek közkedvelt ünnepi sütemény, a kvircedli készítéséhez kezdett. A kvircedli régi receptjét, így mondta el: "Minden tojáshoz 3 kanál cukrot számítok. Például 7 tojáshoz 21 kanál cukrot teszek. Ezt legalább egy óra hosszáig keverem, majd egy salakálit és annyi lisztet teszek hozzá, amennyit a tészta felvesz. A tésztának nem szabad nagyon keménynek lennie, mert akkor kemény lesz a kvircedli. A kiszaggatás után egész éjjel száradni hagyom, aztán másnap megsütöm." Brumbauer Józsefné a régi ház első szobájában dolgozott. A tészta kikeverése, összeállítása után liszttel hintette be a gyúródeszkát, majd kis vándlingból a gyúródeszkára tette a tésztát. A deszkán még egy kicsit meggyúrta, majd félujjnyi vastagra kisodorta. Ezután lisztbe mártotta a kvircedli-minta (Kwiezetlmodl) egyik oldalát, és sűrűn egymás után a tésztára nyomkodta, majd a minta nagyságának megfelelő darabokra vagdalta a tésztát. Az asztal előtt magasan felvetett ágyra fehér abroszt terített, erre széles pengéjű nagykéssel egyenként hordta a kiszaggatott, nyers kvircedlit. A tészta itt száradt másnap reggelig, amikor lassú tűzön megsütötte. Brumbauer Józsefné régi, fából készült kvircedli-mintájának oldalaira hal- (Fisch), baba- (Puppi), rózsá- (Rosen) és virág (Blume)-mintát faragtak. A kvircedli kifejezetten ünnepi sütemény Móron. Nemcsak karácsonyra, hanem farsangra, lakodalomra is sütik. A lakodalomra készült, feldíszített, nyúl alakú torta szájába is egy kvircedli kerül. Jó móri borba mártogatva az asszonyoknak is kedvelt lakodalmi csemegéje.

A vértesi népszokások közül a pusztavámi németek lakodalmi kakas-ütését és az oroszlányi szlovákok húsvéti korbácsolását mutatjuk be. Pusztavámon egészen a németek egy részének második világháborút követő kitelepítéséig élt a lakodalmi kakas-ütés szokása. Adatközlő, Unger Pál (szül. 1907) így mutatta be a szokást: "Lakodalom reggelén hét-nyolc óra körül a legények a lakodalmas ház kakasát megfogták, lábait, szárnyait összekötözték. A ház előtt az utcán az első vőfély szemét kendővel bekötötték, kezébe 3-4 méter hosszú dióverő póznát adtak. A kakast a földre dobták, amit a vőfély egy ütésre agyonütött. Az ütésre a zenekar fűjt egyet. A kakast felkapták, a konyhába vitték, elvágták a nyakát, és pörköltet főztek belőle a fiataloknak, zenészeknek. Ilyenkor már csak a fiatalok voltak a lakodalomban. A kakas-ütéssel lett vége a lakodalomnak." A szokás fazékütés formáját is gyakorolták. Ilyenkor cserépfazék alá került a kakas. Ha a bekötött szemű vőfély a kezébe adott hosszú póznával háromszori ütésre össze tudta törni a fazekat, akkor a kakast megfőzték, ha nem, akkor szabadon engedték.

Oroszlányban a legények már a húsvét előtti héten megfonták az 1-1,5 méter hosszú fűzavessző korbácsot, a sibiribit. Néha egy 4-5 méter hosszú korbácsot is kötöttek, amit hat legény vitt végig énekelve a falu utcáin. Korbácsolás közben az alábbi szlovák nyelvű rigmust mondták.

Šibi-ribi mšné ribi
Peť kaláčku za šibačku

Sibiribi zsíros halak
Öt kalácsot a vesszőzésért

Kázal kadlec aj kadlecka

Mondta a takács és a takácsné

Abis dala dve vajička
 Este k temu kus koláčka
 Kus, kus, kus jáko čirna
 bilá hus.

Hogy adj két tojászkát
 Még hozzá egy darab kalácskát
 Nagyot, nagyot, nagyot,
 mint egy tarka liba.

A korbácsoló csoportban az első legénynek volt joga alaposan megvesszőzni a lányt, a többiek csak apróbbakat üthettek rá. A korbácsolásért a legények piros tojást, pálinkát, bort kaptak. A sibálást, korbácsolást húsvéthétfőn a déli harangszóig be kellett fejezni. Az oroszlányiak szerint a húsvéti korbácsolásra minden esztendőben azért volt szükség.:

"Hogy ne legyen a lány poros, koszos, tetves."

A bodmériek a harangszóra is figyeltek: a közeli községekből odahallatszó harangszóból a következő napok időjárását próbálták megjósolni. Adatközlő, Kiss Ferenc (szül. 1919) megfigyelte, ha a bicskei református templom reggeli harangszava Bodméra idehallatszik, akkor nagyon hideg lesz, ha az alcsúti vagy a vértessomlói, akkor eső, ha a szári, akkor szél lesz északról. Magát a harangszót is próbálták magyarázni, megfogalmazták azt, hogy mit hallanak bele a harangszóba. Kiss Ferenc szerint a csabdi evangélikus templom harangja ezt mondja: "Majd így lesz, majd jobb lesz!" Bodméren azt mondják a bizakodó, kincstári optimizmussal telt emberre: Úgy beszélsz, mint a csabdi harang! Csónaki István a különböző vallásfelekezetű templomok harangjainak párbeszédét is felidézte, de nem tudta pontosan községhez kötni. Lehet, hogy a közeli, Csákvárról vagy Csabdíból ered a párbeszéd, hiszen ott élnek egymás mellett katolikusok, reformátusok és evangélikusok. A református templom harangja a legnagyobb, legmélyebb, lassan szól:

Egy az Isten!

Egy az Isten!

A katolikus templom harangja kisebb, magasabb hangon, gyorsabban szól:

Üdvözlégy Mária!

Üdvözlégy Mária!

Az evangélikus templom harangja a legkisebb, élesen, nagyon gyorsan szól, sőt még kételkedni is megpróbál:

Tudja Isten, van-e Isten!

Tudja Isten, van-e Isten!

A Vértessomlói katolikus népének fő búcsújáró helyei Bodajk, Vértessomló és Celldömölk. István király és Imre herceg nevéhez, itteni buzgólkodásához kapcsolják a népszerű bodajki kegyhely kialakulását. Bodajkon és környékén az a hagyomány él, hogy a bodajki tóban azért nincsenek békák, mert István királyt áhítatában zavarta a békák kuruttyolása, ezért megátkozta őket. A monda egyik igen szép változatát Csákberényben gyűjtötte Udvardy János még az első világháború előtt: "Még mikor István kirá vót, ement ide Bodajkra a szentegyházbo imádkoznyi. Aztán ott a tóba nagyon retyegtek a (brekegtek) a békák. Aztán hogy köze van a templom, nagyon behallaccott a békák retyegése. Aztán kikütte a szógáját vagy inassát, vagy aki ott téblábol mellette, hogy mongya meg a békáknak, hogy hagassanak e. A szóga kiment, oszt aszongya a békáknak, hogy azt izeni István kirá, hogy hagassanak e! A szóga visszament, de a békák csak tovább retyegtek. Másoccor is kiküdi a lakáját, hogy hát parancsúja meg a békáknak, hogy hagassanak e, mer István kirá odabenn imádkozik. A szóga megin úttett (úgy tett), de a békák megen csak tovább retyegtek. Mos má aszonta István kirá, hogy menny ki, oszt mond nekik, hogy mos má hagassanak e örökre, pusztújjanak innen. A szóga kiment harmaccor is a tóho, oszt aszonta, hogy aszonta István kirá, hogy mos má hagassatok e örökre, oszt pusztújjatok innejd. Osztt akkor etakarodott minden béka onnan. Most is a müt vásárkor,

odaát vótam a Ferusnak köllött egy pár viselő csizmát vennyi, nézetem, de nem láttom békát abba a tóba. Mind epusztútak onnan."

A XVIII. századtól kezdve a bodajki Mária nevenapi búcsú (szeptember 12.) a vértesi magyar, német és szlovák települések katolikusainak lelki központja volt, de nemcsak a Vétesből, hanem annál jóval nagyobb, a Tatától Dunaföldvárig tartó területről vonzotta a híveket. Az utóbbi évtizedekben távolabbról: Göcsejből, az Alföldről, a Palócföldről sőt a Felvidékről, különösen Komárom, Érsekújvár térségéből is érkeznek zarándokok. A bodajki templom kegyképe a passauai Segítő Mária (Mariahilf ob Passau) XVII. századi másolata. Szentkútjának vizéből a búcsúsok kis korsóban, üvegben haza is visznek.

Az 1950-es évekig a vértesi községekből még gyalog jártak a bodajki búcsúra. A móriak vasárnap reggel indultak, másfél óra alatt odaértek. A német ajkúak keveset és rosszul értettek magyarul, ezt figurázta ki a búcsújárásukról keletkezett anekdota. Egész úton szorgalmasan imádkoztak, énekeltek a magyarországi németek számára Budapesten nyomtatott német nyelvű imádságoskönyvből. Útközben a könyv végére jutottak, sőt még azon is túl, mert még az impresszumot is hozzáénekeltek: "Nyomatott a Szent István Társulatnál..." Mivel éjjeli szentsegimádást is tartottak a kegytemplomban, ezért Mórról sokan lementek szombaton este vonattal. Egész éjjel a templomban imádkozva, énekelve az Oltáriszentség előtt virrasztottak, vasárnap reggel utaztak haza. A pusztavámiak pünkösdi hétfőjén és Mária neve napján keresték fel a bodajki zarándokhelyet. Az 1940-es évek végéig gyalogosan az elől vitt kereszt után öt zászló alatt, száz körüli létszámban reggel fél hat tájban indultak, és kilenc órára megérkeztek.

Plébánosuk esetenként velük zarándokolt, más években kocsival hozták. Útközben németül énekeltek, imádkoztak. A kegytemplomban gyóntak, részt vettek a püspöki misén, áldoztak. Felkeresték a templom melletti, gyógyító erejűnek tartott szent kutat, vizéből ittak a betegek, gyógyulást váró testrészeit megmosták vele. Haza is vittek belőle a családtagoknak, az ott-hon maradt betegeknek, öregeknek, akik jótékony hatásában bízva kortyolgatták. Szentelt gyertyákat vettek, amelyeket az oltárnál, a Mária-szobornál égettek el, illetve hazavittek, hogy égháborúkor, halott mellett meggyújthassák. A búcsús sátraknál gyermekeiknek olvasót, kicsi szentképet vásároltak. Ritkán mentek fel a kálváriára, mivel már fél egykor indultak vissza falujukba, hogy délután négyre hazaérjenek. Mézes József plébános vezetésével az 1950-es évek végéig a zámolyi katolikusok is gyalog zarándokoltak Bodajkra. Nem a Vétes alatt kiépített közúton, hanem az út lerövidítése érdekében a régi földúton, az ún. Móri úton mentek, amely Pátkáról, Zámoly, Söréd, Csókakő érintésével vezetett Móra. Így elkerülték Csákberényt, Sörédnél egyenesen Bodajkra mentek, Zámolyon a Móri út északi oldalán, hatalmas gesztenyefák között áll egy hazai vörösmárványból faragott kereszt, amit Báró Jenő uradalmi gazdatiszt és neje Seidel Paulina állíttatott 1883-ban. A bodajki zarándokok ennél a keresztnél is megálltak, imádkoztak, énekeltek. A zámolyi zarándokok szentkúti vizet, gyermekeiknek *bábóvasót*, mézeskalács tésztából sültöt, cérnára felfűzött rózsafüzért hoztak Bodajkról.

Vértessomló, a Szorongattottak Vigaszának kegyhelye, a Vétes sűrű lombos erdőkkel borított völgyében található. Fő búcsúját Sárlos Boldogasszony ünnepén (július 2.) tartják, kisebb búcsú napjai: Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.), Kisasszony napja (szeptember 8.) és Mária Szepültelen fogantatásának ünnepe (december 8.). Kegyképe a bécsi kapucinusok templomában található Kisdédét tejével tápláló Szűzanya kegykép 1736-ban készült másolata. Vértessomló kegyhelyét a Vétes erősen iparosodott bányásztelepüléseinek (Környe, Oroszlány, Tatabánya) zarándok csoportjai keresik fel.

A móriak az 1753. évi nagy sáskajárás emlékére fogadalomból minden pünkösdkor Celldömölkre zarándokoltak gyalog. Oda-vissza hat napig tartott az út, áldozósütyörtök reggelén indultak, és a pünkösdt követő szerda estéjén értek haza. A celldömölki kegytemplomban

pünkösdi szombatján, pünkösdvasárnap és pünkösdhétfőn tartottak a móri zarándokok számára misét, litániát, körmenetet. A móriak utolsó gyalogos celldömölki zarándoklata 1951-ben történt.

A Vértesi vidékén a nép életét, gondolkodását, világszemléletét nem csupán az egyházi hagyomány, hanem a kereszténység felvétele után tovább élő ősi hitvilág is befolyásolta. Csoóri Sándor *Összemosódó képek múlt időmből* című esszéjében így jellemezte szülőfaluja, Zámoly törzslakosságát: "Nyakas kálvinista. Ami minden egyebet jelent, csak vallási megszállottságot nem. Mert amennyire csökönyös kálvinisták voltak, legalább annyira megrögzött pogányok is. Fönntartás nélkül hittek a szemmel verésben, a bűbájlásban, a vajákosok erejében. Valamiképpen Koppány és Kálvin osztozkodott egyenlő arányban a lelkükön. Volt olyan pásztor-ember, aki a Zsoldos-féle ház előtt kukoricaszemekkel szórta be egy vékony csíkban az utcát, és megesküdt rá, hogy a hazafelé rohanó kondát a kukoricacsík előtt néhány méterre lefekteti a földre. S le is fektette. 'Megnyűgözte az állatok lelkét' - mondták róla. Ma is hihetetlen, hogy elmúlt ezer év; hogy a tizennégyes háború halottainak emelt mészke szobrot rég kiverte az idő ragyája, de a fél arcát s a fél szemét az Isonzónál hagyó T. Mihályról gyerekkoromban még hittél híresztelték, hogy éjszakánként nagy fekete kutyává változva kóborog faluszerte. Állítólag egyszer valaki megdobált követ egy ismeretlen kutyát, és az eset után T. Mihály hetekig nyomta az ágyat. Véraláfutások voltak az oldalán s tenyérenyi foltok." Csoóri Sándor ezzel felbecsülhetetlen néphit adatokat rögzített Zámolyról.

Csákváron Meggyesi József (szül. 1891) beszélt az ördögös kanászlól: "Apósom mesélte, hogy Németegyházán volt egy kanász, oszt őrizte a disznókat kint, oszt arra mentek a huszárok. Aztán fölfogadott a tiszttel a kanász, hogy ő a disznókat különben fölhajtja a barázdán, mint ők fölmennek a lovakkal. Akkor az öreg kanász legyugta a botját, és a szűrit ráakasztotta. Egyet durrantott az ostorral, a kannak odaütött, aztán mentek föl a disznók a barázdán. Különben mint a huszárok, fölmentek. Egy hordó sört fizettek a huszárok nekik." Meggyesi József legény korában még Luca széket is készített: "Luca székét csináltunk, meg is ugrasztottak a boszorkányok. A katolikusoknál 12 órakor van ez a mise. Mink meg a torony alatt ültünk a széken. Aszonták a régi öregek, megtuggyátok, kik a boszorkányok. Nem változtatták át magukat. A falu végén a legszélső házban volt egy asszony, az is ott volt. Három volt. Szaladtunk, futottunk, a széket ott hagytuk. Akkor kő az utolsó szöveget beleütni, mikor harangoznak be éjjel. A boszorkányoknak a kéménybe volt egy abrincsuk, aztán azon fordultak átál amivé akartak. Kutyává, lóvá, vagy tyukra, vagy kokasra."

"Csókakőn Csada D. Károlyné (szül. 1890) a garabonciásról mesélt: "Az én ükapám kapott itt egy területet, a váralján, tán 5000 öl irtást. Ottan szőlőt ültettek. Sörédről jártak ide művelni. Itt építettek aztán hajlékot, présházat, pincét. Odajött egy garabonciás diák, abba a házba, ami most összeomlott, Vörösháznak hívták, vadászház volt. Barátságba került a nagyapámmal. Amikor jött a vihar, akkor a harangokat meghúzták. Éjjel is kellett menni a harangozónak. Ha nagy vihar jött, akkor mind a három haranggal harangoztak. Egy harang volt a szőlőhegy véd-szentje tiszteletére felszentelve. A garabonciás azt mondta nagyapámnak, hogy ha az a nagy-kutya nem morogna, a kis kutya meg nem ugatna, a csókai szőlőhegyet minden évben elverné a jég. Egyszer ment a nagyapám a pincébe, és feltűnik neki, hogy a hordón nincs dugó, meg el van szórva a bor. Valaki járt a pincében. Ahogy ott forgolódik, úgy látja, hogy egy árnyék kiment a pincéből. De ő csak árnyéknak látta. A gyanúja arra volt, arra a garabonciásra. Alkalomadtán szóvá tette, hogy hát a pincébe járt valaki. Azt mondta nekije, ő gazduram, én akkor megyek be mindenhová, amikor akarok, és örüljön, hogy nem veri el a jég a szőlőt. Mer nekem van akkora hatalmam, hogy elvertem jéggel a szőlőt. A garabonciás, ha valahová bement, akkor csak tojáást fogadott el, meg kért is, meg tejet. Egy helyre bement, és hát ott elutasították. Harmadnapra jött egy vihar, annak a szőlőjét végig verte a jég, egyik szomszédjának is csak két sort, meg a másik szomszédjának is csak két sort vert le. Aztán egy napon eltűnt a

faluból. Sose tudták meg, hogy hunnan gyött, azt se, hogy ki volt, meg azt se, hogy hova ment."

A zámolyi, németegyházi ördögös kanász, a csákvári boszorkányok és a csókakői garabonciás diák vagy táltos valamennyien a honfoglalás óta a középkoron át századunkig tovább élő ősi magyar hitvilág alakjai.

IV. A VÉRTESI NATÚRPARK GAZDÁLKODÁSA

GAZDÁLKODÁSI TEVÉKENYSÉGEK

A megalakuló Natúrpark területi adatait a II. fejezetben ismertettük.

A felsorolt adatokból látható, hogy a Vértesi Natúrpark képét döntően az erdő és gyepterületek határozzák meg melyek jelentős része tartozik valamely szintű természetvédelmi kategóriába, és több mint 80 %-a a Magyar Állam (Vértesi Erdő Rt., Duna-Ipoly Nemzeti Park) és a Pro Vértesi Közalapítvány tulajdonában van.

A Vértesi Natúrpark 69 %-a erdőterület, aminek döntő többsége állami tulajdonban van, de a Pro Vértesi Természetvédelmi Közalapítvány is tulajdonosa 1 %-nyi erdőterületnek.

A Vértesi Natúrparkban elhelyezkedő területek csak, mintegy egyötödét teszik ki a mezőgazdasági művelésű részek (szántó, gyepterület, legelő, nádas). Jellemző a nagybirtok szerkezet, mely először a török időben elnéptelenedett területeken alakult ki. A volt Török Hódoltság területén alakultak ki a nagy községhatáru települések. A török kiűzése után létrejött Esterházy és Merán uradalom birtokait az erdőgazdaság mellett a környékbeli tsz-ek állami gazdaságok „vették át”. E területeken e birtokszerkezet kisebb kitérőkkel közel 350 éve alakult ki, s az itteni művelési ágak aránya sem változott számottevően az eltelt idő alatt. Az 1980-as, 90-es évek történése, hogy a hegység belsejében levő irtásföldek nagy része természetes, vagy mesterséges úton ismét erdős területté vált.

A második legnagyobb területen folyó gazdálkodási tevékenység a gyepgazdálkodás. A gyepterület a Natúrpark területének 13,7 %-a, amiből az állami területek 37 %-ban, a Pro Vértesi Természetvédelmi Közalapítvány gyepterületei pedig 17 %-ban részesednek.

Ökológiai, tájvédelmi szempontból vannak a Natúrparknak kisebb területű, de kiemelkedő fontosságú részei, a vizes élőhelyek. Ezek kiterjedése a Natúrparkon belül: 518 ha. Az ilyen jellegű területek ökológiai szemléletű vízgazdálkodással óvhaók megl.

A Natúrpark területéből a szántó (7,62 %), szőlő (0,45 %) és gyümölcsös (0,06 %) művelési ágak összesen 8,13 %-os lefedettséget érnek el. A szántó nagy része beletartozik a tervezett Érzékeny Természeti Területbe.

Erdőgazdálkodás

Az állami erdőterületeken a legnagyobb gazdálkodó a Vértesi Erdő Rt., ezért célszerű az ő munkája alapján bemutatni a Natúrpark erdőgazdaságát.

A gazdálkodást a tíz éves erdészeti üzemterveknek megfelelően végzik, melyet az Állami Erdészeti Szolgálat ellenőriz, természetvédelmi területek esetében az illetékes természetvédelmi hatóság szakhatóságként vesz részt az eljárásban.

A Natúrpark legnagyobb területen gazdálkodó szervezete a Vértesi Erdészeti és Faipari Rt., amely a Vértesi Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság jogutódjaként alakult 1993. július 1-én.

Az Rt. a Vértesi Natúrparkban, Komárom-Esztergom és Fejér-megyében jelenleg 25170 hektáron gazdálkodik. Alaptevékenységek az erdőgazdálkodás, vadgazdálkodás, fafeldolgozás és az ezekhez kapcsolódó szolgáltatások. Legfontosabb termékek a lemezipari- és fűrészipari rönk, a rostfa alapanyag, a tűzifa, a bányadeszka, a fűrészáru, a csaphornyos parketta, a faszén, valamint a trófeás vad és a vadhús.

A hazai erdőgazdálkodási gyakorlatnak megfelelően, az erdők hasznosítása a Vértesi Erdő Rt. által kezelt területeken is csak szigorúan szabályozott keretek között történhet. A gazdálkodás jogi alapját az Erdőről és erdő védelméről szóló 1996. évi LIV. törvény adja.

„Erdeink jelenlegi területe, állapota több évszázados emberi tevékenység során alakult ki. Területi széttagoltságuk és a rájuk ható környezeti ártalmak miatt az erdei életközösségek nélkülözhetetlen fennmaradására, védőhatására és termékeire (hozamaira) csak akkor számíthatunk, ha szakszerűen kezeljük és megóvjuk a károsító hatásoktól, a túlzott használattól és igénybevételtől, biztosítjuk növény- és állatvilágának sokféleségét és megfelelő összhangját, az erdei életközösség dinamikus és természetes egységét.”

Ennek megfelelően az erdőgazdálkodás legfőbb alapelve és célja az erdővel – mint természeti erőforrással – való tartamos gazdálkodás, amelyet szigorúan szabályozott szakmai, jogi, és közgazdasági feltételek mellett, állami erdőtervek alapján, erdészeti- és természetvédelmi szakterületek jóváhagyásával és felügyelete mellett lehet folytatni.

A társaság a régió jelentős piaci szereplőjeként közvetlenül vagy közvetett módon, számos területen tevékenykedik, de a gazdálkodás túlnyomó része négy ágazatra korlátozódik:

- **erdőművelés**
- **fahasználat**
- **vadgazdálkodás**
- **fafeldolgozás**

Termőhelyi adottságok

A gazdálkodással érintett erdőterületek a Vértesi, a Gerecse, a Pilis, a Budai-hegyvidék, a Kiskisalföldi homok és a Kisbér-Császári lankák erdőgazdasági tájban találhatók. A faállománnyal borított terület fafajonkénti megoszlása a következő: cser 40 %, tölgy 18 %, bükk 6 %, gyertyán 9 %, akác 5 %, egyéb keménylombos 10 %, lágylombos 5 %, fenyő 7 %.

A Vértesi klímája más hegyvidékeinkhez viszonyítva csak gyengébb termőképességű erdők, kialakulását teszi lehetővé. Ennek oka elsősorban a csapadékszegénység, amelyhez a meszes alapkőzetten képződött talajok szárazsága is hozzájárul. A váztalajokon és a sekély termőrétegű rendzina talajokon molyhostölgyes bokorerdők, melegkedvelő tölgyesek, bükkös vagy hársas sziklaerdők találhatók, klímától és kitettségétől függően, általában erodálódott gerinceken és jellemzően meredek termőhelyeken. Ezek az erdők gazdaságosan nem művelhetők, a gazdálkodás célja az erdőborítás megőrzése. A mélyebb termőrétegű sötétszínű és barna erdőtalajokon találhatók a faanyagtermelésre alkalmas állományok, elsősorban cseresek, cseres-tölgyesek, gyertyános-tölgyesek és bükkösök. A bükkösök többnyire extrazonálisan a hegyoldalak É-i, ÉNy-i részén, valamint a völgyekben jelennek meg.

A faállományok élőfakészlete az elmúlt 10-15 évben közel 1 millió m³-rel növekedett, jelenleg bruttó 7 millió m³. Az évi folyónövedék 189 ezer m³, az egy hektárra vetített fatérfogat 186 m³. Gazdasági rendeltetésű erdők 16 485 ha-on találhatók, területarányuk 38 %. Az egyéb rendeltetésű erdőterület 22 831 ha, amelyből 19 524 ha természetvédelmi oltalom alatt áll.

Erdőművelés

A termőhelyi adottságok és a faállomány típusok lehetővé teszik a természetszerű erdőgazdálkodási módszerek alkalmazását. A fokozatos felújítógazdálkodással kezelt erdőterületek aránya országosan is kimagasló, 92 %. A bükkösök, cseres-kocsánytalan tölgyesek felújítása természetes úton, magról történik. Tarvágás alkalmazására csak a természetszerű módszerekkel nem újítható állományokban (akác, fenyő, nemesnyár, fekete dió) és szerkezetátalakításra tervezett erdőrészekben kerül sor. A bükkösök felújítása elnyújtott fokozatos felújító vágással 10-30 éves, vagy szálaló vágással 40-50 éves ciklussal történik. A makktermés nagysá-

gát, a termést követő év időjárását befolyásolni nem lehet, ez a termőhelyi viszonyokkal és a meglévő állományokkal összefüggő adottság. Gazdálkodói feladat a magtermés fogadásának, megtartásának és az újulat védelmének biztosítása. Fontos erdőgazdasági feladat továbbá, az I. és II. Világháború után keletkezett rossz minőségű sarjerdők mageredetű állományokká történő átalakítása, ezért ahol szükséges állománykiegészítést és szerkezetátalakításokat kell végezni. A mesterséges erdőültetvényekhez, pótlásokhoz évente 1,5-2 millió csemetére és 200-300 q makkra van szükség. A csemete szükséglet felét az erdőgazdaság négy csemetekertében termeli meg, a magszükségletet alapvetően saját területi gyűjtéssel fedezi. A többéves befejezett erdőültetvényeket vizsgálva elmondható, hogy a felújított fiatal erdők fafajmegoszlásuk és minőségük alapján jobbak, mint a véghasználat előtti elődeik. A folyamatban lévő felújítások nagy részét minden évben ápolni kell, ez évente kb. 2000 ha kötelezettséget jelent. A terepi adottságok, a természetvédelmi elvárások miatt ezeknek a munkáknak az élőmunka igénye igen magas, amelynek biztosítása hosszú távon az egyik legnehezebb feladat.

Fahasználat

Az évente kitermelt nettó fatérfogat az éves növedéknek mindössze 70-80 %-a. A választék-összetételben a rönk 10 %, az egyéb fűrészipari alapanyag 25 %, rostfa 13 %, papírfa 5%, bányászati anyagok 2 %, tűzifa 45 %. A vágáskorokat a faállomány típuson és a termőhelyen túl a rendeltetés és a termelési cél határozza meg. A vágásérettségi kor bükkösöknél 110-130, gyertyános-tölgyeseknél 90-110, cseres-tölgyeseknél 80-100 év.

A hazai biomassza energiatermelésnek köszönhetően a sarangolt választékok iránti kereslet az elmúlt két év során robbanásszerűen megemelkedett, ami kedvezően érinti az erdőgazdálkodást, hiszen a termelés 60 %-át ez a termékcsoporthoz teszi ki. A társaság középtávú tervei között szerepel a biomassza alapú energiatermelés helyi felhasználásának növelése, amely a gazdálkodási és környezetvédelmi előnyökön túl, a foglalkoztatottság növelésében is fontos szerepet fog betölteni.

Fafeldolgozás

A fafeldolgozási ágazat alapvetően a saját termelésű alapanyag feldolgozására épül. Az évente feldolgozott faanyag hányada 16 %. A faiparban a cser meghatározó, a feldolgozott alapanyag 75-80 %-át ez a fafaj teszi ki. Az erdőgazdaság fűrészüzemének főterméke a bányászati béleelőanyag, amelyből az ország termelésének 80 %-át biztosítja. A bányászati termékek gyártása mellett keletkező oldalanyag és hulladék aprításra kerül, amely bioenergetikai célokra kerül felhasználásra. A másodlagos fafeldolgozás főterméke a küszöbléc, a parkettfríz és a csaphornyos parketta, amelyet több minőségi osztályban és méretben, 3-4 féle fafajból gyártanak. Az elmúlt öt évben az ország többi fűrészüzeméhez hasonlóan a társaság fűrészüzeme is nehéz helyzetbe került. A bányászati anyagok iránti kereslet beszűkülése mellett, a kelet-európai versenytársak megjelenése is erősen megnehezítette a piacra jutás lehetőségeit. Az olcsó alapanyagból, olcsó munkaerővel előállított külföldi fűrészárakkal a magyar termékek nem képesek felvenni a versenyt. Annak érdekében, hogy a cég fafeldolgozási ágazatát megőrizhesse, a minél magasabb feldolgozottsági szintű, minőségi termékek előállítására törekszik, hiszen ezekre a termékekre továbbra is van hazai és külföldi fizetőképes kereslet. Ennek megfelelően kezdődött meg 2002-ben a fűrészüzem korszerűsítése.

Faszénégetés

Az erdőgazdaság legjelentősebb mellékterméke a faszéntermelés. Az éves termelés jelenleg 1500-2000 t körül alakul. Ipari felhasználásra és grillezési célokra egyaránt gyártanak faszénét, jelenleg a grillezési célra felhasznált mennyiség a nagyobb volumenű. A faszénégetés hagyományos módon, a faanyag boksában történő szenítésével történik, 80 %-ban ke-

ményfából, elsősorban bükk és gyertyán fafajokból. Az ágazat fejlesztésének érdekében a társaság 2003-ban új faszéncsomagoló és raktározó telephelyet létesített. Az új épületben automatikus csomagoló gépsor került elhelyezésre. Az épület alapterülete közel 1100 m², amelyből a készáruraktár 300 m². Ez a beruházás a faszénágazat fejlődését biztosítja. A jövőben nagyobb mennyiségű faszenet lehet így raktározni, ezáltal biztosítható a vevői igények teljes körű és gyors kiszolgálása.

Szervezeti felépítés

A Vértesi Erdő Rt. tevékenységeiből adódó feladatokat öt erdészeti és egy fűrészüzem látja el a tatabányai székhelyű központ irányításával. Az erdészeti területi alapon, a fűrészüzem tevékenysége alapján képez önálló egységet. A vállalati központ ágazatokra tagozódik, a szakirányítás ezeken keresztül történik. A központban a döntéshozó a három felső vezető. A vezérigazgató a gazdálkodás átfogó vezetője, a vezérigazgató-helyettesek a termelést és a pénzügyi, számviteli feladatok ellátását irányítják. Az erdészeti és a fűrészüzem egyszemélyi vezetői az egységigazgatók. Az erdészeti átlagosan 1500-2000 hektáros kerületekre vannak felosztva, amelyekben az erdészeti és vadgazdálkodási munkák szakszerűségéért a kerületvezető erdészek a felelősek és egyben ők gondoskodnak az erdő vagyonszámáról. A társaság által foglalkoztatottak létszáma jelenleg 250 fő, az erdő- és vadgazdálkodási tevékenységen keresztül a cég alvállalkozási formában további 350-400 fő számára biztosít állandó munkalehetőséget, míg 2004-ben a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium támogatásával, közmunkaprogram keretében további 160 fő tartósan munkanélkülinek adott munkalehetőséget. Mivel az erdőgazdálkodási munkák döntő részét ma már vállalkozások végzik, fontos gazdálkodói feladat, ezen vállalkozások fennmaradásának biztosítása és fejlődésének támogatása. Ennek jegyében az erdőgazdaság az elmúlt években több erő- és munkagépet vásárolt, amelyeket munkavállalói részére bocsátott.

Közcélú szolgáltatások

Az erdőgazdaság által fenntartott közjóléti objektumok a Turuli-, Majki- és Várgesztesi parkerdők, valamint az Agostyáni Arborétum. Az Agostyáni Arborétum kísérleti céllal létesült az ötvenes évek elején, ma már elsősorban turisztikai célokat szolgál. Az arborétum összterülete jelenleg 30 ha, amelyen 300 különböző fás szárú növény található. Az országban egyedülálló módon több fenyőféléből is kisebb erdőt telepítettek ide, amelyek ma az arborétum talán egyik legnagyobb vonzerejét jelentik. Az arborétum látogatásához szakvezetés biztosított.

A Vértesi Erdő Rt. fontos feladatának tekinti, hogy az erdőtörvény nyújtotta lehetőségekkel élve az erdőterületek közcélú igénybevétele, összehangolja az erdőgazdálkodói, vadgazdálkodói és természetvédelmi tevékenységekkel. A Vértesi erdei gyakran szolgálnak különböző turista- és sportszervezetek által szervezett jelentős számú résztvevőt felvonultató, országos jelentőségű rendezvények helyszínéül. 2004-ben több ezer fő vett részt teljesítménytúrákon, tájékoztató- és egyéb sportversenyeken. A parkerdők növekvő látogatottsága mellett, meg-növekedtek az igények az erdei táborozások iránt is. Ezt felismerve a társaság – pályázati forrásokat is felhasználva – az elmúlt években több kiépített táborhelyet is létesített. A táborhelyek kihasználtsága a nyári időszakban folyamatos, az átlagosan egy hétre érkező 50 fős táborok egymást váltják. Valamennyi táborban a szakszemélyzet bevonásával előadásokat szerveznek erdő- és vadgazdálkodási, illetve természetvédelmi témakörökben, az erdei iskolák tananyagára épülő gyakorlati jellegű foglalkozásokkal.

Vadgazdálkodás

A 1990-es évek végén és az új évezred első éveiben az emelkedő vadkárok (erdei és mezőgazdasági egyaránt) és a csökkenő bérvadászati kereslet jelenleg egyre inkább nullszaldóssá, vagy veszteségessé tette, az addig nyereséges ágazatot

Az akkori politika hatására országosan túltartott, nagy vadállomány volt a jellemző. A vadgazdálkodás és a túlzott elnéző takarmányozás nemcsak mennyiségi növekedést eredményezett, hanem magával hozta a trófeás vadfajok trófeáinak nagymértékű minőségi javulását. Számos világrekord gímszarvas trófea, dámlapát és őzagancs került ki ezekből az évekből. A 1960-70-es évek mezőgazdasági integrációja (TSZ, Állami Gazdaságok) során a megváltozott birtokszerkezet, s a nagytáblás művelés szintén jelentősen megemelte a nagyvad állomány létszámát. Az akkori szemlélet szerint a vad által okozott károkat sem az erdő, sem a mezőgazdálkodásban nem tartották nyilván, nem kérték számon a vadászatra jogosultaktól.

Az említett vadbőség miatt és a vadászatilag kiemelkedően jól kezelt, feltárt vadgazdálkodási berendezkedésekkel ellátott vadászterületeken a zsákmányszerzés szinte 100 %-osan biztosított volt. A vendégvadászok ellátására szakosodott szálláshelyek- szállásadók a nagy létszámú fizetőképes kereslet miatt meglehetősen jól prosperáltak.

Az új vadászati törvény alapján az erdőgazdálkodó a vagyonkezelésében álló erdőterületek jelentős részén maga végzi vadgazdálkodási tevékenységét. Így lehetősége nyílik az erdő és a vadgazdálkodás érdekeinek súlypontjainak mérlegelésére.

A Vértesi Natúrpark területén jelenleg 8 vadászatra jogosult osztozik a vadászat jogán. A vadászatra jogosultak között a legjelentősebb a Vértesi Erdő Rt. Az Rt. a Vértes központi magjában alakított ki üzemi vadászterületet a 1996.évi új vadászati törvény megjelenése után. A társaság által kezelt 25170 ha területből, mintegy 13 000 ha saját kezelésű vadászterületként kerül hasznosításra. A Vértesi Erdő Rt. nyolc földtulajdonosi jogközösség közös képviselőjeként, a földtulajdonosokkal együttműködve tevékenykedik a szakszerű vadgazdálkodás, a vadállomány védelme érdekében. A mezőgazdasági táblákkal övezett kiterjedt erdőségekben kiváló élőhelyet talál magának a gímszarvas, a dámszarvas, az őz, a muflon, valamint a vad-disznó. A vadászterületek vadászati és vadgazdálkodási berendezésekkel jól felszereltek, rendszeresen művelt vadföldekkel és vadlegelőkkel. A vadászatok szervezését a cég saját vadászati irodája végzi. A Pusztavámi Erdészeti területén a társaság 2000-ben 1040 ha-on vadaskertet alakított ki. A vadaskert a vadászati turizmus kiszolgálása mellett nagyban hozzájárul a természetes erdőfelújítások sikerességéhez. A vendégek elszállásolására az elmúlt években felújított négy vadászházban van lehetőség, amely nemcsak a vadászok, hanem a pihenni vágyók számára is nyitva állnak, valamint rendezvények, üzleti tárgyalások helyszínéül is szolgálnak.

A hegység peremterületein több vadásztársaság és földtulajdonosi közösség hozott létre vadászterületet. A peremterületeken létrejött vadászterületek részben a régi vadásztársaságok jogutódjaként, részben pedig új bérlőként, hogy a vadászat jogát alanyi jogon hasznosító földtulajdonosi közösségként jöttek létre. A vadgazdálkodás a 1980-90-es években meghatározó tevékenységét a külföldi vendégvadászok bérvadásztatását kevés kivétellel mind a három vadászatra jogosult tovább folytatta.

Mezőgazdaság

A Vértesi Natúrpark teljes területének 69 %-a erdő, azonban a mezőgazdasági művelés szempontjából elsősorban érintett területek, a gyepek, legelők (13,7%) ill. a szántók (7,6 %) szintén jelentős arányban megtalálhatók.

A térség kiemelkedő borászatának, elsősorban a móri borvidék alapjául szolgáló szőlőterületek (0,45 %) is fontos szerepet töltenek be a Natúrpark vonatkozásában.

Művelési ág	ha	Összterülethez viszonyítva %
gyep, legelő	4920,07	13,72
szántó	2731,54	7,62
szőlő	162,32	0,45
gyümölcsös	22,11	0,06
nádas	1,76	0,0049
Összesen	7837,8	21,85

A Vértesi Natúrpark kiemelkedő természeti értékei a Vértés lábánál elhelyezkedő, hagyományos gazdálkodás során kialakult lejtősztyepprétek, láp és mocsárrétek, löszpuszták, sziklagepek. Az ilyen típusú élőhelyekhez köthető a hazai védett növény és állatfajok mintegy 1/3-a. Ma ezek a nedves és száraz gyepek Magyarország, s egyben Európa egyik legféltettebb kincsei. A natúrparki gyepterületek 59,6 %-a védett, aminek közel háromnegyede jelenleg természetvédelmi szervezetek tulajdonában és vagyonnevelésében áll.

A Vértesi Natúrparkban lévő gyepterületek természeti értékeit korábban is az emberi tevékenység, azaz a hagyományos mezőgazdálkodás tartotta fenn. E területek évszázadok óta az állattartást szolgálták, kaszáló és legelőterületek voltak, s így még ma is számos e tevékenységhez alkalmazkodott ritka faj élő- vagy táplálkozóhelyei.

Ezek az élőhelyek hat nagyobb tömbben helyezkednek el a Vértés peremvidékén (Csákányospusztá, Szár-Vértésboglár, Csákvár-Zámoly, Csákberény-Orond, Pusztavám-Bokod, Oroszlány) és egy nagyobb kiterjedésű belső medence található Gánt községtől északra is.

A fent felsorolt településekhez tartozó gyepterületek megoszlása a Vértesi Natúrparkon belül

Települések	Gyepterület (ha)	Települések	Gyepterület (ha)
Bokod-Pusztavám	496,58	Oroszlány	254,77
Csákberény-Orond	410,85	Szár-Vértésboglár	411,85
Csákvár-Zámoly	2328,47	Tatabánya-Csákányospusztá	222,71
Gánt	594,11	Összesen:	4719,34

A mezőgazdaság hasznosítású területek gazdálkodásnak ismertetése során elsősorban a térség jelentősebb kiterjedésű és természetvédelmi, turisztikai jelentőséggel bíró területeit ismertetjük, amelyek többféle védelmi célkitűzést is szolgálnak. (talaj, felszín és felszín alatti víz stb.) s így speciális kezelést igényelnek.

A Vértesi Natúrpark célkitűzése a megőrzés és az erre épülő hagyományos hasznosítás. Tekintettel arra, hogy e natúrpark Magyarország egy különleges értékkel bíró táján jött létre, e

különleges természeti környezet fenntartására, speciális feladatok elé állítja az itt gazdálkodókat.

Ezen többletfeladatokhoz, mely a területek mezőgazdasági hasznosításán túlmenően védett, különleges életközösségek élőhelyei, a tudományos kutatást, oktatást, ismeretterjesztést, idegenforgalmat is szolgálnak, többletforrást is biztosítani kell. E célt szolgálja a Vértesi Natúrpark mezőgazdasági hasznosítású területeinek nagy részét magában foglaló Zámolyi-medence ÉTT melynek programcsomagjaira már 2006-ban pályázhatnak a térség gazdálkodói.

A program végrehajtásával a Natúrparkon belül egy olyan komplex, több funkciót betöltő mezőgazdasági hasznosítás jön létre, amely ötvözi a mezőgazdasági, természetvédelmi és turisztikai tevékenységeket, ugyanakkor a helyi magas hozzáadott értékű termékek készítésével és értékesítésével megélhetést biztosít az itt élők számára.

Mindezeket összegezve a Vértesi Natúrparkban működő hagyományos természetgazdálkodás:

- biztosítja a természeti értékek (fajok és élőhelyek) védelmét és fennmaradását;
- fenntartja a tájképi sokféleséget;
- segít az őshonos állatok génmegőrzésében az extenzív, külterjes tartásukkal;
- élőhely-rekonstrukciókat és élőhely fejlesztéseket, valamint tájrekonstrukciót valósít meg.
- elősegíti az egészséges, magas tápértékű termékek létrejöttét
- hagyományos tájhasználatot valósít meg
- eltűnő életformák, ősi népi mesterségek és ezekhez kötődő hagyományok feléledését valósítja meg

TERMÉSZETVÉDELMI SZEMPONTBÓL JELENTŐS GYEPTERÜLETEK KEZELÉSE A VÉRTESI NATÚRPARKBAN

A természetvédelmi szempontból értékes gyepterületek megőrzése csak extenzív gazdálkodással történhet. E technológia során nemcsak a terület tartamos, ökológiai hasznosítása oldódik meg, hanem fenntarthatók, újjáéleszthetők az ezzel kapcsolatos népi életformák, szokások, néprajzi értékek, nem is beszélve a fajtafenntartás és nemesítés szempontjából is értékes ősi háziállat fajták megőrzéséről.

A 90-es években, a privatizáció során az esetleges felaprózódás alapjaiban veszélyeztette a fennmaradt természetes élőhelyeket. Ennek érdekében a Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság 450 ha volt szövetkezeti védett területet vett át a nyilvántartott állami tartalékterületek terhére. Ezután a jogszabályi háttér rendezetlensége miatt indította el a veszélyeztetett élőhelyek megvásárlására irányuló programját a Pro Vértesi Természetvédelmi Közalapítvány. Ennek során azok a földterületek kerültek megvásárlásra, amelyek másoknak „értéktelennek” számítottak, ugyanakkor természeti értékekben igen gazdagok voltak. A megvásárlással elhárult ugyan a természetvédelmi terület felaprózódásának veszélye, de a tulajdonosi pozícióból egészen új, víz-, gyepterület, erdő-, mezőgazdasági és vadgazdálkodási feladatok adódtak.

A rétek élővilágának érdekében a mező- és vízgazdálkodási valamint élőhely-fenntartási munkákat össze kell hangolni. A természeti értékek ismeretében elkészült a terület kezelési terve, melynek megvalósításához a Közalapítvány, mint a Zámolyi-medence nagy részének tulajdonosa elindította természetgazdálkodási programját.

Elsőként 1997-ben egy kisebb magyar szürke szarvasmarha gulyát vásárolt az Alapítvány a legelők karbantartására, így 100 év múltán ismét szilaj gulya legel a Csíkvarsai-réten, mely jelenleg 500 állatból áll. A gyepterület gazdálkodáshoz saját géppark vásárlása vált szükségessé,

mely segítségével az állattartáshoz szükséges téli takarmány betakarítása, valamint a kaszáló-területek, és elcserjésedett legelők rendben tartása is megoldódott.

A Vértesi Natúrpark egyik fő célkitűzése, hogy a gyenge minőségű, korábban ösgyepek feltörésével kialakított szántókat visszagyepesítse.

Legeltetés – Extenzív állattartással, őshonos állatokkal

Napjainkra a legeltetett területek nagysága erősen lecsökkent, ami részben az állatlétszám csökkenésének, részben a korábban legeltetéssel hasznosított területek feltörésének a következménye.

A Vértest szinte körülölelő gyepterületek legnagyobb részét korábban juhokkal legeltették. Juh ágazat működött Csákányospusztán (magángazdálkodó), Szár-Vértsebogláron (a Csákvári Tsz), Csákvár-Zámolyon (magángazdálkodó), Zámoly-Forráspusztá Gánt (a Csákvári Állami Gazdaság), Csákberény -Orond a(Csákberényi Rákóczi Tsz) ágazatában. Ezenkívül még alkalmanként illetve teletetésre vándorló juhászok is jelentkeztek. Ezen ágazatok mintegy 10-12000 anyajuhot tartottak, de Vértsebogláron tenyészttelep is működött. Számuk mára nagyon lecsökkent, nem haladja meg az 1500 anyát.

A településeken működő mezőgazdasági nagyüzemek szinte mindegyike rendelkezett tejtermelő szarvasmarha állománnyal, melynek takarmánybázisát a Vértess környéki gyepek jelentették. Ezenkívül jelentős létszámban tartottak a háztáji kisgazdaságokban is tejhasznú szarvasmarhát, melyeknek tejét a minden faluban meglévő tejszarnokok gyűjtötték össze. Az így tartott szarvasmarhák teljes létszáma az 1980-as évek elején 2500-3000 tehén között mozgott. Mára ez a létszám 1000-1200 tenyészállatra és 300 Pro Vértess Közalapítvány gazdaságában tartott tinóra fogyott.

A rendszerváltás után a Natúrpark területén örvendetesen megnőtt a lóállomány. Kiemelkedő e szempontból Gánt és Forráspusztá térségében a Herczog és fiai Kft. (400 pd) és Csákvár térségében pedig a csákvári lótarató gazdák (180 pd) ménese, de szinte az összes vértessi településen megjelentek a hobbi célból tartott kisebb ménesek. A tartásuk a legtöbb helyen extenzív legeltetéssel történik. A Natúrparkban így tartott lovak létszáma jelenleg megközelíti az 1000 pd-t.

A Pro Vértess Természetvédelmi Közalapítvány természetgazdálkodási ágazatának elindításával 1997-től a térség egyik legnagyobb állattartó gazdálkodója lett, a tulajdonában levő mintegy 1300 ha-os rét, legelő kezelésére egy 200 tenyészállatból álló magyar szürkemarha gulyát állított fel, mellyel mára a Dunántúl legnagyobb tenyésztői közé tartozik. Mivel területeinek döntő többsége egyben természetvédelmi oltalom alatt is áll, az azon folyó gazdálkodást minden körülmények között a természetvédelem prioritása jellemzi. Ezen elvek figyelembevételével állattartásának hat alapvető célja van:

- A saját tulajdonú, illetve kezelésre átvett területek *természetkímélő* technológiával való kezelése.
- Az állattenyésztési hagyományok újjáélesztése, a természetgazdálkodás megteremtése, népszerűsítése.
- Mintagazdaság kialakítása oktatási, turisztikai célzattal.
- Ősi magyar állatfajták fenntartása /génmegőrzés/, szaporítása, bemutatása.
- Tenyészállat-értékesítés.
- Árutermelés, magas élvezeti értékű biotermék termelése

A Közalapítvány, tekintettel a terület természetvédelmi érzékenységre a saját tartástechnológiai, takarmányozási előírásainak kialakításánál önkorlátozó módon az Európai Unió elvárá-

soknál is szigorúbb feltételeket alkalmaz. Az állatsűrűség nem haladhatja meg a 0,5 ha/számosállat mennyiséget és a tápok etetését tiltja.

A **takarmányozás tavasztól őszig** legeltetéssel történik. A terület adottsága lehetővé teszi, hogy az évszakoknak, időjárásnak megfelelően a szárazabb ürgés legelők, ill. a mélyebb fekvésű vizes rétek legeltetése között, az időjárási és fészkelési viszonylatokhoz alkalmazkodva történjen a legeltetés. A jó fűhozammal rendelkező területek lekasználása után -a keletkező fűszéna téli takarmánynak szolgál, a szükséglet feletti mennyiség pedig értékesítésre kerül- a sarjút legeltetéssel hasznosítják.

A **téli takarmányozás** biominősített területek kaszálásával, réti szénára alapozva történik. Amennyiben a karámok közelében kukorica tarló van, akkor annak téli legeltetésével a jártatás is megoldódik. A térségben a kukoricaszár bálázással történő betakarítása, és - a régi hagyományokhoz visszanyúlva - téli etetésének bevezetése is az alapítvány nevéhez fűződik. A kedvező tapasztalatok alapján mára a helyi gazdák körében is elterjedt a módszer, amivel aszályos, takarmányhiányos években jelentős megtakarítás érhető el. A nyalósó egész évben az állatok előtt van, korpa etetésére ásványi anyag pótlásként a téli elletési időszakban kerül sor. Ekkor nyílik lehetőség a kötelezően előírt tbc oltások, vérvételek, valamint a paraziták elleni védelem elvégzésére is. Jelenleg az állomány hármass mentességet (tbc, brucellózis, leukózis) élvez. Állatorvosi beavatkozásra a fajta szívóssága okán ritkán kerül sor, de főleg rangsorvita, bikák esetenkénti küzdelme, esetleg mechanikai sérülések miatt kerül sor.

A gulya **téli szállása** a „Százados-tanyán” került kialakításra. Itt kaptak helyet az állattartáshoz előírt szükséges berendezések, mint az oltófolyosó, az állatmérleg, a befogó kapu, bikakarám. Az istálló és a karámok kialakításán túl a régi **tanyai élőhelyre** jellemző állatok megtelepedését is segítik. A kihelyezett vércse kosarak egyikét már az első évben erdei fülesbagoly foglalta el, de a karámoszlopokra kihelyezett mesterséges fészkekodúk, vagy az istállótetőn megépített gólyafészek, bagoly láda is ezt a célt szolgálják. Ezenkívül odúlakó fajok részére is készültek műfészek, valamint a fecskék fészkelését is elősegítik a gerendázaton.

Tenyésztés

A magyar szürkemarhára a hosszú hasznos élettartam, mint fajta tulajdonság jellemző, ennek megőrzése érdekében az üszők csak 3 éves korukban kerülnek tenyésztésbe. A tenyész bikák az időjárástól függően április elején kerülnek a gulyára, így az ellési időszak január és május közé esik, ami előnyös a borjak választási súlya és a télre való felkészítése szempontjából. Szélsőséges időjárás esetén a friss borjas tehenek az istállóba is bemehetnek (védettség, takarmány, temperált ivóvíz). A borjak születésük után tetoválásra kerülnek (egyedi megjelölés) és megkapják az ENAR krotáliát is. A származás megállapítása elsősorban vérvizsgálattal történik. A vérminták vizsgálatát az OMMI laboratóriuma végzi. Ennek alapján a tenyésztési céllal értékesítésre kerülő tenyészűszők származási lapot kapnak.

A **tenyészcél** egy rámás, nagytestű, uradalmi típusú homogén tehénállomány kialakítása, amely extenzív legeltetésre alapozott bio minőségű ökrök hizlalását teszi lehetővé.

Istállótrágya kezelése

A karámokban télen felhalmozódott trágya részben értékesítésre kerül, részben az Alapítvány tulajdonában álló szántóföldek tápanyagpótlására szolgál. A termőtalaj, valamint a felszíni vizek védelme érdekében az istállótrágya mennyiségének és a kijuttatás módjának törvényben szabályozott paramétereinek betartása fokozott körültekintést igényel.

Az extenzív állattartás a borjú születésétől, természetes környezetben való felnevelésén át a fogyasztó asztalán való megjelenéséig tart. Saját fejlesztésű, „Csíkvarsai Csipős Csodafalat”

nevű magyar szürkemarhából készült paprikás szalámi egy szeletében benne van évtizedes munkálkodáson túl a Zámolyi-medence növényeinek íze is.

Kaszálás - madárbarát módon

A kaszálás időpontját a mezőgazdasági gyakorlatban az időjárás és a domináns fűfajok fejlettségi állapota határozza meg. Hazánkban általában évente kétszer (május végén-június elején, valamint augusztus közepén) kaszálnak. A régi paraszti gazdaságokra nem ez volt a jellemző. Mivel az egész munkafolyamat az emberi és állati munkaerőre alapult, nagyobb területek kaszálása sokszor egy hónapig is eltartott. Ez a lassú, lépésről lépésre haladó betakarítás sokszor igen előnyösen hatott az élővilágra, ugyanis így a kaszálókön is mozaikosság alakult ki, és a különböző fűfajoknak maradt idejük a magérlelésre. A mezőgazdaság gépesítése azonban teljesen átalakította ezt a hagyományos módszert. A munkagépek erejük és gyorsaságuk révén a kaszálók struktúráját igen drasztikusan változtatták meg. Az egyszerre, rövid idő alatt nagy területen eltávolított vegetáció a mozaikosság csökkenése mellett idővel megváltoztatja (beszűkíti) a kaszálók fajösszetételét is.

Mivel a Zámolyi-medence nagyobb része kaszáló minőségű, hagyományosan a viszonylag késői – június végi, esetenként augusztusi – kaszálás és a sarjűszénának legeltetéssel történő hasznosítása alakult ki. Ettől a mezőgazdasági üzemek korábban, részben a gépi kapacitás hiánya, részben üzemszervezési okok miatt azt a gyakorlatot folytatták, hogy az aratásra a széna már be legyen takarítva. Mivel ezt sem a növényzet állapota, sem a földön fészkelő madarak költési ideje nem indokolta, kisebb konfliktusok támadtak a természetvédelmi szervekkel. A Pro Vértes Közalapítvány természetgazdálkodási ágazatának gépvásárlásával ezen területeken a problémák megoldódtak. Így akkor, és úgy kerül a széna betakarításra, ahogy a növényzet állapota illetve az élőlények jelenléte engedi (pl.: haris, törpe vízicsibe fészkelés júniusban, vagy a fokozottan védett magyar tarsza nagy mennyiségű előfordulása stb.).

A kaszálás itt, a növényzet és az állatvilág ökológiai igényeinek megfelelően, június 20-a után kezdődhet. Amennyiben egy területen haris, törpe vízicsibe, pettyes vízicsibe, vagy egyéb élőlény jelenléte, költése tapasztalható, ott vagy kései legeltetéssel, vagy augusztusi kaszálással megakadályozható a magas növényzet kialakulása, a nádasodás, esetleg gyomosodás. Azon a területen, ahol június eleji mintavételezéssel nagy mennyiségű magyar tarsza előfordulása tapasztalható, a kaszálás csak június végén kezdhető meg.

A Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány több éves kutatásaira és tapasztalataira alapozva megfogalmazta a Zámolyi-medence nedves rétjeire vonatkozóan a kaszálás legfontosabb, a természetvédelem szempontjából alapvető feltételeit:

- A kaszálás essen a megszokottnál későbbre, június végére-július elejére, ugyanis ekkor már a réten költő madárfajok fiataljait a kaszálás nem veszélyezteti. A Közalapítvány 6 évre visszamenő kutatásából az mutatható ki, hogy a kaszálással érintett területek fészkelő madarainak többsége június 17-ét követően hagyja el a fészket, tehát a kaszálás kezdetét ez utánra kell időzíteni. (6 évből 4 évben ezen a napon lehetett először kirepült fiókákat fogni.)
- A kaszatípus élőhelyre és élőlényekre gyakorolt hatása szintén nagyon fontos. Az egyik legjobb a csúszótálpas, korongos kasza, ami az eddigi vizsgálatok során a legkevesebb káros hatást gyakorolja a faunára. (A kaszatípusok hatásainak vizsgálata egy folyamatban levő kutatás, melynek megállapításait a Közalapítvány folyamatosan közzéteszi.)
- A kaszálás térbeli menete során a madárbarát kiszorító kaszálási mód, valamint a maximum 2 m-es vágásszélesség és az élőhelyek számára optimális gépsebesség (5 km/h), az állatok (legfőképpen a madarak) védelmét szolgálja úgy, hogy menekülési

teret enged az útba eső egyedeknek. A területen 100-200 méterenként kaszálatlanul hagyott sávok szintén e célt szolgálják.

- A láncfüggönyös vadriasztó, a traktor elejére van szerelve, így a kasza előtt haladva néhány méterrel, kizavarja az ott megbúvó állatokat. Kedvező természetvédelmi hatása miatt használata kötelező:
- A tarlómagasság lehetőleg minél magasabb legyen, természetesen figyelembe véve a kaszálás növényzetre gyakorolt hatását is.
- A természeti értékekben kiemelten gazdag területeket nem szabad, vagy a megfelelő időpontban kell kaszálni. Például a magyar tarsza állományok kifejlődése és peterakása utáni kaszálás, vagy a lápi nyúlfarkfüves területek le nem kaszálása.
- Természetvédelmi elkötelezettségű, ismeretekkel rendelkező, szakszemélyzet kivitelezésével történjen a kaszálás. (Például a gépkezelőket természetvédelmi oktatásban kell részesíteni; a fizetésük se a lekaszált terület nagyságához igazodjon.)
- A munkafolyamatok szervezését illetően az eddigi tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a szakaszos munkavégzéssel szemben előnyösebb, ha egy kiszámítható sebességű, folyamatos munkavégzés történik több traktorral egyidejűleg a területen, mivel az így esetlegesen a területen található, folyamatosan nyugtalanított állatok a traktor hangjának és mozgásának hatására elhúzódnak nyugodtabb helyre, nem pedig a gépek előtt megbújva hirtelen felugorva próbálnak menekülni így veszélybe kerülve.

A SZÁNTÓFÖLDI NÖVÉNYTERMESZTÉS

A szántó mezőgazdasági minősítésű területek aránya a Vértesi Natúrparkon belül 7,622%-ot, azaz 2731,54 ha-t képvisel. Az alábbi táblázat a natúrparki települések szántó minősítésű területeik nagyságát mutatja.

A szántók területi megoszlása a Vértesi Natúrparkon belül

Település	ha
Bokod	117,19
Csákberény	392,17
Csákvár	798,03
Csókakő	17,46
Gánt	100,42
Mór	3,56
Oroszlány	399,31
Pátka	6,25
Pusztavám	2,17
Szár	144,81
Szárliget	32,4
Tatabánya	28,75
Várgesztes	136,72
Vértesboglár	227,64
Vértessomló	143,09
Zámoly	181,53
Összesen:	2731,5

A szántók az évezredek óta folyamatos emberi jelenlét eredményeként alakultak ki a korábbi, erdős pusztai élőhelyeken, irtásrétek, löszpusztagepek helyén.

A természetvédelmi alapelveknek megfelelően fontos feladat e művelési ág megőrzése, hiszen ezen élőhelyekhez is számos élőlény kötődik. A korábbi évek elhibázott döntése alapján felszántott területek gyepesítése valamint magas hozzáadott értékű, szermaradvány mentes termékek előállítására a natúrparkon belül is jelentős célkitűzés.

A területek szerint a szántókat valójában már hosszú évek óta gyepeként hasznosítják. Szántóföldi gazdálkodás a Vértesi Natúrparkon belül 333,55 ha-os területen a Zámolyi-medencét érinti. A Zámolyi-medencében két szántótömb található. A területen természetvédelmi és vadgazdálkodási célú tevékenység is folyik. Hosszabb távon e művelési ágakba tartozó területek egy részeinek gyeppé művelési ágba kerülése és különböző élőhelyfejlesztések kívánatosak. Tehát a szántóföldi gazdálkodás során az extenzív hasznosítás illetve biogazdálkodás, gyeptelepítés és gyepterületté történő átminősítés szerepe a meghatározó.

A terület szántóin öntözés nem történik, a vetésforgót ill. egyéb munkálatokat az esetleges áradások befolyásolhatják. A fenti táblázat alapján látható, hogy a natúrparki települések közül elsősorban Csákvár, Oroszlány, Vértesszőlős, Csákszentlászló, Szár, Zámoly települések érintettek a szántóföldi növénytermesztésben. A térség mészköves csernozjom, ill. réti talajain folyik a szántóföldi művelés a természetvédelem szempontjából kedvező agrotechnológiai módszerekkel. A talaj termőképessége közepes, a szántóké átlagosan 12-20 AK értéket mutat.

A szántóföldi növények között nagy arányban a kalászos gabonák, azon belül az őszi búza és őszi árpa, de nagyobb területen foglalkoznak kukorica és napraforgó, valamint repce termesztésével. A natúrparki szántóföldi területekre jellemző, hogy a nagyobb gazdaságok növénytermesztési szerkezete változatosabb, mint a kisgazdaságoké, amelyek körére nem jellemző a vetésforgó használata: gyakori a kukorica monokultúrás termesztése, amelyet legjobb esetben búzával váltva, vagy napraforgóval váltva termesztnek.

A területen vegyszeres növényvédelem csak korlátozottan folyik; a jövőt illetően viszont az ÉTT előírásait és támogatását vállalók számára kizárólag zöld kategóriás növényvédő szerek használhatók a szántókon. A Zámolyi-medence Tájvédelmi Körzet Kezelési Terve alapján a jövőben tápanyag-utánpótlásként csak a helyi gazdaságból származó szerves trágyát (almos istálló- és karámtrágya), illetve baktériumtrágyát kívánatos alkalmazni, amit lehetőség szerint ősszel kell kijuttatni. Az elkövetkezőkben a szántók felszíni vizekkel közvetlenül határos részein a tábla szélétől legalább 20 méteres sávban semmilyen növényvédőszer és szerves trágyát, műtrágyát és hígtrágyát pedig egyáltalán nem szabad kijuttatni.

A természetkímélő gazdálkodási módszerek alkalmazásában a Pro Vértesszőlős Természetvédelmi Közalapítvány országosan és a Vértesi Natúrparkot tekintve is jelentős szerepet tölt be.

A Közalapítvány a speciális, alacsony ráfordítású, biodiverzitás megőrzését és javítását elősegítő gazdálkodási módszerek -elsősorban szántóföldi és gyeppé művelési módok alkalmazásával üttörő szerepet vállalt és helyi szervező erőként jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy 2006-tól a Zámolyi-medence Érzékeny Természeti Területként (ÉTT) természetvédelem szempontjából kiemelt figyelemben ugyanakkor pedig jelentős állami támogatásban részesülhessen.

A Pro Vértesszőlős Természetvédelmi Közalapítvány szántó művelési ágba tartozó területei (228,04 ha) teljes mértékben az ÉTT részét képezik. A szántóföldi növénytermesztés őszi búza, kukorica, takarmányborsó, lucernaszéna ill. takarmányfű termesztésére terjed ki, amelyek elsősorban az Alapítvány állatainak élőhelyfenntartását, takarmányozását szolgálja. Így a megtermelt növények kis százaléka kerül csak értékesítésre. Az alacsony terméshozamok ez esetben azzal indokolhatók, hogy a környezetkímélő gazdálkodási formának megfelelően a Közalapítvány nem alkalmaz terméshozam-növelő, növényvédő szereket; a talaj termőképességét istállótrágya felhasználásával, a kártevők, betegség elleni védelmet a jó minőségű, betegségeknek ellenálló

fajták kiválasztásával és vetésforgó használatával, valamint mechanikai talajvédelemmel igyekezik biztosítani.

A Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány 2003-ban csatlakozott a Szántóföldi ökológiai gazdálkodási célprogramhoz 172,4 ha nagyságú szántóval, így a Biokontroll Hungária Kht.-vel kötött szerződés alapján a szigorú ökológiai gazdálkodási feltételeknek megfelelően jár el. A térség számos gazdálkodója választotta az AKG programcsomag lehetőségeit már 2004-től, így az ÉTT várhatóan kedvező fogadtatásra talál.

SZŐLÉSZET, BORÁSZAT

A Vértesi Natúrpark területén a kedvező természeti (éghajlati, talajtani) adottságoknak köszönhetően a szőlészet-borászatnak is évszázados hagyományai vannak.

Hazánk 22 borvidéke közül méretében a kisebb, hírnevét tekintve a jelentősebb borvidékek közé tartozik a móri borvidék, amely a Bakony és a Vértes közötti törésben, a Vértes déli, délnyugati lejtőin terül el.

Bár múltja a történelmi időkbe tekint vissza, hatályos bortörvényünk 1996-tól mondja ki, hogy e borvidékhez Mór, Pusztavám, Söréd, Csókakő, Zámoly és Csákberény I. és II. osztályú szőlőkataszteri besorolású határrészei tartoznak. A Vértes és Bakony völgyében fekvő települések életében mindig meghatározó szerepet játszott a szőlő- és borkortermelés.

A XIX. század végéig gyakorlatilag pár főúri család kezében volt a terület (Berényi, Lamberg), mígnem fokozatosan megjelentek a kisebb, új földbirtokosok. Az 1886-os év nagy csapást mért a területre és az itt élő gyakorlatilag borból, mint egyetlen jövedelemforrásból élő emberekre. Ekkor tört ki a filorexa járvány, amely a szőlőterület közel felét kipusztította és hihetetlen elszegényedést hozott.

A XX. század elején nagymértékű telepítések folytak, a szőlő területe ekkor már eléri az 1333 ha-t. A két világháború nagymértékű visszaesést okozott a vidék életében, és az azt követő földosztások sem segítettek a térség gazdaságán, inkább gyorsították a régi szőlőkultúra elpusztulását. Az 50-es évektől induló országos méretű államilag irányított mezőgazdasági program keretében nagyméretű gépesítés és új művelési mód meghonosítása kezdődött, amely végleg átalakította a helyi hagyományos termelési struktúrát.

A térség vezető forgalmazója a rendszerváltás előtti időszakban a Móri Állami Gazdaság volt, amely jól működő technológiai-és eszközrendszerével évtizedeken át biztosítani tudta a környék lakossága és kisebb üzemei számára a megtermelt szőlő felvásárlását, mintegy egybefogva az egész borvidéket.

A modern kor és a privatizáció beköszöntével a borkortermelés gazdasági jelentősége visszaszorult, de Mór és a borvidék települései arculatában, identitásában, turisztikai vonzerejében, építészeti emlékeiben, a hagyományok őrzésében, a mindennapi emberi kapcsolatokban továbbra is óriási jelentősége van a szőlőművelésnek, a borászatnak és a borkultúrának.

A borvidék jellemzői

Az összesen 730 hektáros móri borvidéken 2352 szőlősgazda tevékenykedik, közülük kb. 12-14 rendelkezik nagyobb területtel, többségük 1 hektár alatti területet birtokol. A borvidéken 2003-ban 18-20 ezer hektoliter bort állítottak elő. Ez a mennyiség elsősorban a gazdák megélhetését fedezi, a termelés bővítését már nem biztosítja. A móri bort kizárólag belpiacokon értékesítik, illetve jelentős részben nem a bort, hanem a szőlőt adják el a gazdák a nagyobb feldolgozócégeknek.

A móri borvidék borai jellemzően fehérborok. A meghatározó fajta Ezerjő mellett a Leányka, a Tramini, a Rizlingszilváni, a Zöldvelteleni és a Chardonnay a leggyakoribb szőlőfajták.

Az Ezerjő - amely ma már a hungaricumok közé tartozik - a 19. századi filoxéra-vészt követő újratelepítések során lett a fő szőlőfajta a borvidéken. A móri bor, így az Ezerjő is kemény, későn érő borfajta. A móri borok férfias jellegüket magas savtartalmuknak köszönhetik, ez azonban mértékletes fogyasztás esetén nem okoz fejfájást, másnaposságot, mint a magas karbonát tartalmú borok.

Ma móri borvidéken a szőlészet-borászat jellemzően családi pincészetekben folyik, amelynek eszközigényét, termelői kapacitásait, marketing módszereit és értékesítési piacait fáradtságos munkával, fokról-fokra igyekeznek a borosgazdák megteremteni. A móri borászok a jövőben fontosnak tartják egy önálló borvidéki palackozóüzem létrehozását, amelyben a gazdák is résztulajdonosok lehetnek és így kedvezőbb feltételek mellett vehetik igénybe a szolgáltatást. Többek között ezzel a céllal, továbbá a közös borértékesítési marketing megvalósítása miatt alapította meg 2003-ban 23 borosgazda a Móri Ezerjő Borászati Kft-t, amely a jövőben pályázati forrásokat is fel kíván kutatni a szőlészet-borászat fejlesztésére.

A minőségi borok hírnevének és a kitartó propagandának köszönhetően a móri borvidéken is terjed a borturizmus, ma már a pincelátogatás mellett számos, a borhoz kapcsolódó színvonalas borvidéki turisztikai rendezvényen vehetnek részt. Ez nagyban segíti a megtermelt kiváló minőségű borok értékesítését, de a továbblépéshez nagyobb összefogásra és külső segítségre is szükség van. A borvidék sorsát az is befolyásolja, hogy Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz sok régebbi szabályt megváltoztat és újabb alkalmazkodási kényszert jelent majd a bortermelők számára.

A borvidék gazdáinak szorgalmán és hozzáértésén, az önkormányzati vezetők segítő hozzáállásán túl főleg a magyar kormányzati és az EU döntéshozók szándékain múlik, hogy milyen lesz a móri borvidék jövője, és ki tudja-e használni a belföldi, és az egységes európai piacon megnyíló értékesítési lehetőségeket. Erre befolyással lehet a 22 magyar borvidék 6 borrégióban történő tervezett egyesítése. Amennyiben az elképzelés megvalósul, a móri Borvidék az Észak-Dunántúli Borrégió (VI. Borvidék) része lesz, az Ászár- Neszmélyi, az Etyek-Budai, a Pannonhalmi és Soproni Borvidékkel egyetemben.

Az „Ezerjő” borút

A borvidék jó hírnevét ma már újra a családi pincészetek, a magángazdaságok, továbbá a vendéglátó és turisztikai vállalkozások teremtik meg, az Ezerjő borút mindannyiuk közös munkájának köszönhetően jött létre. A természetkedvelő és borszerető turisták borútlevéllel járhatják végig a borút pincéit. Az ide látogató vendég minden településen szívélyes fogadtatásra, nyitott pincékre, jó szállásra és vendéglátásra talál. A borútlevél a móri Fogadó az Öreg Préshez recepcióján igényelhető. A borút Mór -Csókakő -Csákberény - Zámoly útvonalát érinti.

MÉHÉSZET

A régi időkben a Vértesben nagy hagyománya volt a méhészetnek. Az uradalmak, földművesek, iparosok, értelmiségiek (papok, tanítók, jegyzők) közül többen is foglalkoztak méhészkedéssel. Méhkaptáraikat a veteményes-vagy gyümölcskertben, ritkábban külön méheskertben tartották. Néhányan méheikkel vándoroltak is, kaptáraikat akácvirágzás idején a Vértes környéki akácerdők szélén helyezték el.

Az egyik legnagyobb méhészete Csákberényben gróf Merán Fülöpnek volt, aki három holdas almáskertjében tartott 80-110 család méhet.

Akkoriban a deszka kaptárak mellett rozsszalmából, zsúpból font méhkasokat is használtak. Később a csákvári esperes plébános, *Mayer Károly* által tervezett szabadban álló kaptárdúcok tettek nagy elismertségre szert a méhészek körében. Erre kitűnő példa, hogy 1890-ben rendezett gazdasági és erdészeti kiállításon kitüntették Mayer kaptárát. Csákváron így rövid idő alatt elterjedt a Mayer-típusú kaptár, rövid idő alatt 600-nál több ilyen kaptár is készült, nagyrészt a helyi méhészek számára, kis részben külföldi értékesítésre. A csákvári Esterházy uradalomban az első világháború előtt főként Mayer-kaptárral dolgoztak. Az uradalom és a csákvári méhészek egészen a második világháborúig szintén ezt a kaptártípust alkalmazták. Kissé átalakított formában még az 1970-es, 1980-as évek fordulóján is használatos volt.

A leginkább elterjedt *Boczonádi-kaptárakban* folyik nagyrészt század eleje óta a hagyományos méhészkedés a térségben. Ezen kívül a fél-Boczonádi és a rakodós kaptárak is használatosak.

Napjaink méhészetét a Vértesben az erdei mellékhaszonvételt is szolgáltató hárs és vegyes méz termelése határozza meg elsősorban. A vértési legelők színpompás virágai jó alapot szolgáltatnak a kiváló minőségű méz előállítására. A szántóföldi napraforgó és repce- méz termelése is jelentős a térségben. Mivel a méhcsaládok fejlődése ciklikus, ezzel együtt a méhészkedés is szezonális. A tömeges méhcsaládfejlődés a tavaszi hónapokra (március-június) jellemző, a legaktívabb időszak a május, az akácvirágzás ideje. A virágzáshoz igazított vándorméhészkedés a leggyakoribb a térségben, amikor is a környéken található akácerdők szélén kaptárakat helyeznek ki a méhészek. Az ízletes, egészséges mézen kívül a helyi gazdálkodók virágport, propoliszt és méhviaszt is termelnek.

MINTAGAZDASÁG A VÉRTESI NATÚRPARKBAN

A Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány egy mintagazdaságot hozott létre, melynek célja a gyepterületek gazdaságos kezelésén túl ösztönözni a hagyományos, ökológiai gazdálkodási mód elterjesztését, mely összeegyeztethető a természeti erőforrások megőrzésével, valamint fenntartható. Szükséges a szemléletváltást elősegíteni, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó gazdálkodók számára fontos legyen a természeti értékek védelme.

Mintagazdaság tevékenységei:

a). Természetgazdálkodás: értékes természeti területek kezelésének céljával ökológiai gazdálkodás gyep- és szántóterületen, rideg állattartás őshonos állatokkal

b). Szaktanácsadás, tájékoztatás, gazdálkodók képzése, nyílt napok tartása

A mintagazdaság program egyik célja olyan ötletek, módszerek, kezelési módok bemutatása, amelyekkel biztosítani lehet egy adott területen a természeti értékek fenntartható megőrzését.

Az érdeklődők tájékoztatást kapnak az agrár-környezetgazdálkodás elméleti és gyakorlati ismereteiről. Az elméleti ismereteket a Zámolyi-medence természeti értékeinek és az ezek megőrzéséhez, az élőhelyek fejlesztéséhez alkalmazott gyakorlat bemutatása támasztja alá. Lehetőség van a felmerülő aktuális szakmai kérdések, viták megtárgyalására. A tevékenység célcsoportjai elsősorban az érdeklődő mezőgazdasági és természetvédelmi szakemberek, döntéshozók, falugazdászok, területkezelők, kutatók, kistérségi menedzserek, agrár közép- és felsőfokú oktatási intézmények diákjai, szaksajtó munkatársai, illetve az elméleti háttér iránt jobban érdeklődő, hasonló ÉTT-ken, illetve a Zámolyi-medence ÉTT-n termelő gazdálkodók.

A Mintagazdaságban az AKG (agrár-környezetgazdálkodási) programmal kapcsolatos intézkedésekről tájékoztatást kapnak a helyi gazdálkodók és a helyi önkormányzatok. A gazdálkodók az oktatóközpontot tanácsért, segítségért, különféle gazdálkodási gyakorlattal, illetve a pályázati lehetőségekkel kapcsolatos kérdésekkel keresik fel.

c). Kutatás – a kezelési módszerek folyamatos kutatása

A területhez kötődő fajok és élőhelyek megfelelő védelméhez elengedhetetlenül szükséges a gyepterületek ökológiai monitorozása, kutatása, melynek függvényében alkalmazhatók a különböző gazdálkodási módszerek.

d). Táj kutatás, hagyományőrzés

A Közalapítvány kutatja a hagyományos gazdálkodási formákat, népi hagyományokat, népi mesterségeket, valamint igyekszik azokat bemutatni, és újra élővé tenni.

A mezőgazdasághoz kötődő helyi termékek

A Pro Vértesi Természetvédelmi Közalapítvány gyepterületein 1999 óta folytat ökológiai gazdálkodást a Biokontroll Hungária Kht. ellenőrzése alatt. Jelenleg 1047 ha gyepterülete és 179 ha szántóterülete áll ellenőrzés alatt. A Csíkvarsai-rét védett, ökológiai ellenőrzés alatt álló gyepterületein a természetvédelmi szempontból fontos tisztító kaszálásokkal értékes széna nyerhető. A betakarított széna a Közalapítvány tulajdonában lévő magyar szürkemarka gulya téli takarmányául szolgál, emellett a saját szükségletei feletti mennyiség értékesítésre kerül, tömör és garantáltan kiváló minőségű szénaként takarmányozási célokra.

A nyugat európai piacokon az utóbbi években egyre inkább keresett termék a vegyszermentesen előállított állati és növényi eredetű élelmiszer. Így újabban különösen nagy igény mutatkozik a magyar szürke marha és racka juh, valamint a mangalica disznó húsból készült élelmiszerekre is.

2003 év végén került piacra a ProVértesi Közalapítvány termékeként, a szürkemarka húsból készült szalámi, mely Csíkvarsai Csípős Csodafalat néven vált ismertté. Az év nagy részében a Biokontroll Hungária Kht. által ellenőrzött legelőkön tartózkodó állatok elsődleges feladata a természetvédelmi terület fenntartása. A természetes tartásmód során az állatok lassabban híznak, mint intenzíven tartott társaik, de a sok mozgásnak, a lassúbb fejlődésnek és a természetes gyeptársulások fűszer és gyógynövényeinek köszönhetően, az innen kikerült állatok húsa egyesíti a mocsári jellegű élőhely jellegzetes íz és zamatanyagait, így az ebből készült ételek, termékek sokkal magasabb élvezeti értékűek.

Mindezen kedvező tulajdonságaik azonban csak a félvad (rideg) tartás mellett bontakozhatnak ki, melynek során az állatok messzemenően kielégíthetik tápanyagigényüket a természetes állapotú legelő gyakran több száz növényfajából.

A Csíkvarsai Csípős Csodafalat egy ilyen, a táj ízeit magában hordozó termék, melynek készítését végig a Pro Vértesi Közalapítvány szakemberei ellenőrzik. A termék kóstolása során a látogató végig gondolhatja, milyen lehet ez a szép ősi, csak nálunk élő állat természetes közegében megfigyelve, a magyar táj jellegzetes látványaként, melyre méltán lehetünk büszkéek.

A termék megvásárlásával a fogyasztó hozzájárulhat a kipusztulóban levő mocsári-lápi növények állatok élőhelyének fenntartásához is. A keletkező hús eladásából származó bevétel a területek, fenntartására fordítódik.

A TERMÉSZETGAZDÁLKODÁSSAL KAPCSOLATOS NEMZETKÖZI ILL. HAZAI PROGRAMOK A VÉRTESI NATÚRPARKBAN

SAPARD program

A Vértes térségében együttműködő önkormányzatok, valamint a Váli-völgyben fekvő és az Oroszlányi kistérséghez tartozó települések, összesen 23 önkormányzat kérte fel Közalapítványt az Európai Unió SAPARD (Speciális Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Csatlakozási Program) előcsatlakozási programjának követelményrendszer alapján „Kistérségek vidékfejlesztési programjai elkészítésének támogatására” kiírt pályázat elkészítésére. Így tulajdonképpen a Vértes Térség egészére – 23 önkormányzattól összeállt társulásra – lehetett beadni a vidékfejlesztési pályázatot. Ezzel lehetőség nyílt arra, hogy a Stratégiai és az Operatív Program is ezek alapján készüljön el.

A vidéki térségekben fontos, hogy fejlesztés csak úgy valósulhat meg, ha a meglévő értékekre épül, szem előtt tartva a fenntarthatóság elvét. Eszerint építeni lehet a Vértes térségében a falvak vidék jellegére, kulturális és néprajzi értékeire, valamint a természet szépségére.

Agrár-környezetgazdálkodási program (AKG)

A magyarországi mezőgazdaság az Európai Unió csatlakozási tárgyalások megkezdése óta lényeges változáson esett át: előtérbe került a táj védelme; megjelentek új lehetőségek és programok a gazdálkodók számára, amivel kedvezőtlen gazdálkodási körülmények mellett is megtalálhatják a biztosabb megélhetés alapjait.

Az agrár-környezetgazdálkodás célja a természeti erőforrások okszerű, fenntartható biztosítása és az élelmiszerbiztonság elősegítése (az emberi egészséget nem veszélyeztető élelmiszerek előállítására).

A Vértési Natúrparkban is számottevő azoknak a területeknek a száma, ahol természetkímélő gazdálkodást folytatnak. A gazdálkodók közül úttörő szerepet játszik a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány, amely vállalta a gazdaságok közötti összefogó szerepet. Ezzel a tétellel biztosította magának, hogy a legátfogóbb képet láthassa a térség mezőgazdasági helyzetével kapcsolatban.

A Közalapítvány tevékenységében már több éve maximálisan érvényesülnek az agrár-környezetgazdálkodási szempontok.

Az agrár-környezetgazdálkodási intézkedés az alábbi célkitűzéseket foglalja magában, mely egyben a Közalapítvány természet-gazdálkodásának alapelveit is tartalmazza:

- A környezetvédelmi célkitűzések ágazati megvalósulása, természeti értékeink, a táj, a termőföld és a vízkészletek állapotának megőrzése és javítása;
- Hozzájárulás Magyarország agro-ökológiai adottságainak megfelelő, fenntartható mezőgazdasági földhasználat és racionális termelési struktúra kialakításához, piacképes, minőségi termékek előállításának növelése
- Műveletlen gyepterületek vagy felhagyott szántóterületek kultúrállapotba hozása extenzív gazdálkodási formákkal vagy tájfenntartó jellegű tevékenységekkel
- A vidéki foglalkoztatási és jövedelemszerzési lehetőségek bővítése, vidéki életminőség javításához való hozzájárulás és alternatív jövedelemszerzési lehetőségek kialakítása, a vidéki turisztikai potenciáljának fejlesztése, a táj képének, így az ökoturizmus, falusi turizmus feltételeinek javítása;

- Hozzájárulás más vidékfejlesztési intézkedések sikeréhez, a vidéki népesség, a gazdálkodók termelési-környezeti ismereteinek fejlődéséhez és a szemléletváltás elősegítéséhez;
- Magas genetikai értéket képviselő állatállományok, megőrzését segíti.

Az agrár-környezetgazdálkodási kifizetés terület, azaz hektár, valamint állatlétszám alapú vissza nem térítendő támogatás, amelyet valamely agrár-környezetgazdálkodási intézkedés végrehajtásának ellentételezéséül biztosítanak, a gazdálkodó által vállalt, valamely célprogramba bevitt terület mértéke vagy állat létszáma alapján, legalább 5, legfeljebb 20 éves időtartamra.

A területalapú célprogramok esetében a támogatást az alábbiak szerint igénylik a gazdálkodók:

- a támogatási kérelem által érintett mezőgazdasági parcellát a célprogramban előírtaknak megfelelően van hasznosítva
- az egyes mezőgazdasági parcellák területe legalább 0,3 hektár,
- az egy célprogramba bevitt földterület mérete eléri a célprogramonként meghatározott minimálisan támogatható terület nagyságát.

Az állatlétszám alapú támogatás igénybe vétele az alábbiak szerint történik :

- mezőgazdasági tevékenységből bevétel származik
- szarvasmarha, juh, kecske esetében a szarvasmarha-fajok egyedeinek jelöléséről, valamint az Egységes Nyilvántartási és Azonosítási Rendszeréről szóló 99/2002. (XI. 5.) FVM rendelet szerinti előírások teljesítésre kerülnek
- az egyéb állatfajok esetében teljesülnek az egyes célprogramokban külön meghatározott feltételek,
- a teljes támogatási időszak alatt a gazdálkodás teljes területén a "Helyes Gazdálkodási Gyakorlat" előírásai teljesülnek

A „Helyes Gazdálkodási Gyakorlat teljesítése” mellett a Közalapítvány betartja az egyes célprogramoknál részletezett előírásokat, amelyek elsősorban az alábbi környezetbarát módszereket, „agrotechnikát, technológiát” veszik figyelembe, így például:

- a területi adottságokhoz igazított vetésforgó alkalmazása,
- egyes növényvédő szerek alkalmazásának korlátozása,
- talajvizsgálatra alapozott, környezetkímélő tápanyag-gazdálkodás alkalmazása,
- táblaszélek gyepesítése (füves mezsgyék),
- előrejelzésre és megelőzésre alapozott növényvédelem,
- erózió elleni védekezés különböző módszerei,
- természetvédelmi szempontokat figyelembe vevő szántóföldi és gyepgazdálkodás.

Érzékeny Természeti Területek Program (ÉTT)

Az Érzékeny Természeti Területek (ÉTT) rendszere, melyet az Európai Unióban már régóta működő ESA-rendszer (*Environmentally Sensitive Areas*) mintájára, a hazai viszonyokhoz igazítottak, a természetvédelmi és más környezetvédelmi szempontból kiemelt jelentőségű területek megfelelő hasznosítását, kezelését kívánja elősegíteni.

Az Érzékeny Természeti Területek fontos szerepet játszanak az extenzív gazdálkodási módokhoz kötődő természeti, táji és kultúrtörténeti értékek megőrzésében. Az extenzív gazdál-

kodású területek ugyanis sokkal inkább veszélyeztetettek a társadalmi változások hatásai által, mint a természetes területek.

Természeti értékeik, fennmaradását egyaránt veszélyeztetheti a művelés intenzívebbé válása (intenzív fajták, alanyok telepítése, öntözéses gazdálkodás bevezetése, vegyszerezés), vagy a területművelésének felhagyása, a földhasználati mód megváltoztatása (pl. erdősítés).

A térségi v. zonális programok (pl.ÉTT) alapvetően a kisebb termelési potenciállal, de jelentős természeti értékekkel rendelkező területek célprogramjai a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program később az agrár-környezetgazdálkodási támogatás részeként. Ezekben a programokban a környezeti, természet- és tájvédelmi szempontok hangsúlyos megjelenése a jellemző. A 2/2002. (I.23.) KöM-FVM együttes rendelet a Csákvár-Zámoly medencét a fontos ÉTT-k közé sorolta Bodmér, Csákerény, Csákvár, Lovasberény, Szár, Vértesboglár, Zámoly részvételével, öt kistájat érintve (Vértes-fennsík, Vértes peremvidéke, Zámolyi-medence, Lovasberényi-hát, Sörédi-hát).

A 12 003,6 ha kiterjedésű terület magában foglalja a tervezett Zámolyi-medence Tájvédelmi Körzet teljes területét, valamint az Észak-Vértesi Természetvédelmi Területből 128 ha-t, továbbá a Vértesi Tájvédelmi Körzetből 966,8 ha-t.

Az Érzékeny Természeti Területek programba a Zámolyi-medence ÉTT várhatóan 2006-ban lép be. Ennek az előkészítését és szervezését vállalta a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány, aminek hatására várhatóan sok helyi gazdálkodó fog belépni. Az önkéntesen belépő gazda vállalja a gazdálkodási csomag kötelező és speciális előírásainak betartását, az állam pedig vállalja az ehhez kapcsolódó kifizetések két egyenlő részletben történő folyósítását. A gazdálkodási csomag két típusú előírást tartalmaz. Vannak minden egyes ÉTT-re érvényes előírások és vannak speciális, a helyi gazdálkodási csomagra jellemző szabályok is.

A Zámolyi-medence ÉTT gazdálkodóinak az alábbi követelményeket kell teljesíteni:

- a gazdálkodó vállalja a gyep rendeltetésszerű használatát (a hasznosítási) módjának megtartását);
- altalajjavítás, talajjavítás, melioráció és drénezés nem végezhető;
- növényvédő szer használat nem megengedett;
- mechanikai jellegű ápolási munkák csak korlátozottan, az üzemterv szerint végezhetők;
- gépi munkákat csak akkor lehet végezni, ha a talaj nedvességtartalma miatt nem keletkeznek felszíni sérülések a gyeprétegben;
- legeltetni csak szarvasmarhával, juhval, lóval, kecskével és számmárral lehet, szárnyas és sertés legeltetése nem megengedett;
- a lekaszált és bebálázott szénát a területről - csapadékos időszak kivételével - legfeljebb 1 hónapon belül le kell hordani;
- minden gépi munka csak a talajfelszín károsodása nélkül végezhető;
- égetés nem megengedett;
- csak természetvédelmi szempontból kedvező kaszálási és az aratási módszerek és technológiák alkalmazhatók (kiszorító kaszálás, táblaszegélyeket utoljára kell lekaszálni);
- betakarítás során vadriasztó lánc használata szükséges;
- a támogatás időtartama alatt a meglévő fasorok erdősávok, idős fák megőrzése, (telepítés esetén őshonos fa és cserjefajok használata) szükséges;
- a területhasználó köteles az általa használt területen az esetlegesen ott található szemetet saját költségén eltávolítani;
- a gyeptermesztéssel kapcsolatos technológiai munkálatok során bármilyen depónia (trágyaszarvas, bálakazal, szalmakazal, stb.), csak a művelt területen hozható létre.

- a gyepterületen újonnan megtelepedő cserje és fafajokat más növényzet károsodása nélkül folyamatosan el kell távolítani; a gyepterület határán az őshonos fa és cserjecsoportok elszórt foltokban és sávokban meghagyhatók;
- ideiglenes és állandó létesítmények felállítása (delelő, itató helyek) a Nemzeti Park Igazgatóságával történő konzultáció alapján lehetséges;
- telephelyek, kazlak tényleges tűz okozta veszélyeztetése esetén, az alábbi módon kell eljárni
 - körbeszántás távolsága ezektől maximálisan 50 m-re lehet,
 - szántás szélessége maximum 5 m lehet,
 - a tűzveszély elmúlása után legkésőbb 24 órán belül (felázott talaj esetén száradás után) a durva szántást fel kell tárcsázni, és simítózni;
- a terület illetve a táblahatárok megjelölése csak természetes úton feljövő bokorcsoportokkal illetve később kialakuló facsoportokkal és egyéb természetes anyagokkal (faoszlopok) történhet;
- a vonatkozó előírások alapján a területre természetvédelmi célú agrár-környezetvédelmi üzemi gazdálkodási tervet kell készíteni, amelyet a területileg illetékes Nemzeti Park Igazgatóság hagy jóvá;
- kötelező a részvétel az agrár-környezetgazdálkodási képzési programban a szerződött időszakban legalább egy alkalommal.

V.A TERMÉSZET VÉDELMEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE A VÉRTESI NATÚRPARKBAN

A Vértes részletesebb megismerésének és széleskörű népszerűsítésének alapjait a turisták, természetjárók teremtették meg. Az ő felfedező kíváncsiságuk volt a megismerés motorja.

A Vértes turisztikai felfedezésének története

A Vértest turisztikai szempontból első ízben 1894-ben, az MTE újságjában, a Turisták Lapjában említik. Dr. Németh Imre „A Vértes-hegységben” című cikke azt írja, hogy „...a Budapesti Osztálynak kirándulási bizottsága már három egymás utáni nyáron hirdetett kirándulást a Vértes-hegységbe Felső-Galla, Vitányvára, Kapberek, Csákvár, Gesztes érintésével. Ezen kirándulás eddig még egyszer sem volt keresztülvihető, mi részben talán az úti terv azon figyelmeztetésének tudható be, hogy „nyolc órai gyaloglás, erős gyaloglónak való út.” Főleg azonban az időjárás viszonyosságai szolgáltak akadályul.” Mivel az időjárás közbeszólt, a mai Vértes helyett, a Gerecsében található, Szelim-lyuk barlangot választották úti célul.

1900-ban jelent meg a hazai turistakalauz irodalom megalapítója és klasszikusa, Thirring Gusztáv által összeállított, Budapest környéke, Gyakorlati kalauz kirándulók, turisták és a természet kedvelői számára című munka. Ezen úttörő jellegű mű 14 oldalán röviden ismerteti a Vértes fekvését, főbb csúcsait, növényzetét, földtörténeti múltját, történelmét és elnevezésének eredetét. Az anyag érdekessége, hogy „Tatai hegycsoport”-nak nevezi a ma Vértesként ismert területet, és „Velencei hegycsoport” néven a Vérteshez tartozónak véli a Velencei-hegységet is. A Kirándulások a Déli vasút Székesfejervár-Komáromi vonala mentén című, VII. fejezetben két túraútvonalat közöl. A 302. számú, Bodajkról Csókakőre és Csákberénybe vezető túraútvonal tulajdonképpen csak a hegység szélét érinti, megemlítve, hogy a Vértes fennsíkján 6000 ha erdő elkerített vadaskert. Részletesen ismerteti a Csókakői vár történetét, közli alaprajzát és fényképét. A másik, a 303. számú túra Mórról Gerencsér várához, Vértesszentkeresztre (Vörös-klostrom), Majkra és Bánhidára, vagy Felső-Gallára vezetett. A szerző Mór bemutatása mellett ismerteti Gerencsérvár és a Vértesszentkereszti rom történetét.

A trianoni rablóbéke után a Vértes turisztikai jelentősége nőtt. Nagyhatalmi szóval elszakították Magyarországtól - a Mátra kivételével - az 1000 métert meghaladó hegységeit, ezért a figyelem a megmaradt középhegységek felé fordult. A Magyar Turista Egyesület nem vállalt érdekeltséget a Vértesben, így ez a terület a kisebb egyesületek hatókörébe került. A turista alkotó munka területén legeredményesebben az 1925-ben alapított Magyar Munkások Turista Egyesülete tevékenykedett. Ennek a jobboldali szellemű szerveződésnek első elnöke és mindvégig motorja Anker Béla kiadó és lapszerkesztő volt. Az egyesület munkaterülete a hegység északi és középső részére terjedt ki. Több mint 90 km jelzett turistautat létesítettek. Ebben az időben a Vértes vándorútjait még számokkal jelezték. Miután azonban a Magyar Turista Szövetség 1929-ben elfogadta az egységes útjelző rendszert, fokozatosan áttértek a színjelzésre. Ez a folyamat lassan haladt, hiszen még 1939-ben is csak számozott utak léteztek a Vértesben.

1929-ben, túra közben, szívbénulásban elhunyt társuk tiszteletére megépítették a „Hirczy-emléket”. 1930-ban foglalták a Szarvaskút forrást, majd menedékház építésébe kezdtek Várgezesen, a várban, amit 1932. május 15-én avattak fel. A menedékháznak 30 hálólépcső és 80 személyes ebédlője volt. 1934-ben a község alatt egy 30 méter szélességű gátat emeltek, hogy a nyári hónapokra fürdőzési lehetőséget biztosítsanak. Időközben a házat többször is bővítették. A bővítések közül a legnagyobb szabású a Szent István torony megépítése volt 1938-ban.

A Vértes déli része a Magyar Kárpát Egyesület Fátra Osztályának lett a munkaterülete. Két menedékház is fűződik a nevükhöz. 1935-ben Csókakőn a községtől negyedóránnyira lévő, úgynevezett „Vörösház” egy szobáját rendezték be menedékháznak, amelyet az adományozó gr. Merán Fülöpről neveztek el. 1938-ban került sor a kápolnapusztai menedékház kialakítására, 1940-ben pedig a közelben forrást is foglaltak.

Érdekesség, hogy Vértes TE néven is alakult természetjáró szervezet, ám munkaterülete - mint arra a jelvényében szereplő Turul is utal - a Gerecse déli részében volt.

A Vértesről 1928-ban jelent meg az első turistatérkép, az 1:50000 méretarányú, 15. számú „angyalos” térkép. Néhány vértesi természetjáró információval is szolgált Láng István 1925-ben megjelent Székesfehérvár és környékének útmutatója. A Vértesről szóló első önálló turista kalauz Polgárdy Géza: Vértes hegység kalauza címmel, 1939-ben jelent meg. A könyvecske információi ma is jól használhatóak.

A 30-as évek elejétől formálódott egy, az egész országot átszelő turista útvonal, amelynek vértesi szakasza a tilos területek miatt Csókakő, Csákerény, Gánt, Kápolnapusztá, Mindszentpusztá, Csáki vár, Gesztes vár, Vitány vár, Tatabánya, Felső-Galla irányt követte. A Szent István emlékében, 1938-ban ezen az útvonalon rendezte meg a Magyar Turista Szövetség a Szent István Vándorlást. Ezzel indult el az országos Kék-túra mozgalom, Cholnoky Jenő földrajztudós elképzelése nyomán.

A kibontakozott természetjáró mozgalmat Magyarországon a II. Világháború szakította meg, és nehezen tudta régi szervezettségét elérni. A felsorolt egyesületek mindegyike megszűnt. Megszüntették őket 1945 után, mivel a hegyekben túrázó, baráti társaságok sajátos szellemiséget képviseltek, amely részben ellenőrizhetetlen, másrészt pedig - ismerte konzervatív beállítottságukat - nemkívánatos, sőt veszélyes volt az akkori politikai vezetés megítélése szerint. Tatabánya és Székesfehérvár nagyarányú ipari fejlesztése azonban ismét magával hozta a helyi természetjáró egyesületek megszervezésének igényét. Az államosítások során az erdőbirtokok is állami tulajdonba kerültek, így az erdők korlátozás nélkül átjárhatókká váltak. Gyakorlatilag a Vértesben is megszűnt a tilos terület. A lehetőségek ellenére a tényleges fejlődés csak az 1960-as években indult meg, de a Vértes hamarosan igen kedvelt túraterületté vált. A terület felértékelődéséhez az is hozzájárult, hogy a Velencei-hegység és az Északi-Bakony jelentős részét katonai okokból lezárták.

1958-ban még csak Kápolnapusztán működött a turistaház. Várgesztes 1960-ban nyitotta meg újra a kapuit. A természetjárók felfestették az úthálózatot, „kulcsos-házakat” nyitottak Kőhányápusztán, Mindszentpusztán és Szentgyörgyváron is (amely azonban csak rövid ideig működött). A Székesfehérvári Pénzügyi Dolgozók Vörös Meteor Sportegyesülete Vérteskozmán alakított ki kulcsosházat. A tatabányai cementgyáriak a Mátyás-kútnál létesítettek turista-telepet és pihenőt. A Könnyűfémű természetjáróinak Gánt-Bányatelepen nyílt pihenőházuk, a Fejér Megyei Idegenforgalmi Hivatal pedig Gánton rendezte be a Gránás turistaszállást. A tatabányaiak 1986-ban Nagycsákánypusztán avatták fel a csákányosi turistaházat.

Közben fokozatosan megindultak a vértesi túramozgalmak. Fejér megyében Göblyös Géza fehérvári ügyvéd, túravezető fejezte be elsőként a Kék-túrát. Később ő lett a megyei Kék-túra Bizottság vezetője. Ő szervezte meg a „Vértesi Barangolások” elnevezésű programot is. Halála előtt néhány nappal még részt vett az első „Vértes-ismertető verseny”-en, amelyet azóta Göblyös Géza emlékverseny néven rendeznek meg. Legkedvesebb pihenőhelyén, Hajdúváron 1973-ban turistatársai emlékoszlopot helyeztek el tiszteletére. A helyet „Géza pihenő”-nek nevezték el.

Népszerű volt a „Vértesi Tájjáró” jelvényt szerző túra. Az indulók a túra során az egész Vértest bejárják: a hegységben haladó Országos Kék-túra szakaszt, a Szár-Oroszlány-Gánt közötti piros sávot, a Csákerény-Pusztavám zöld sávot, a Gánt-Oroszlány „pedagógus kéknégyszö-

get”, a Tatabánya-Csákvár zöld, kék kereszt és piros jelzéseket, valamint felkeresik a Zuppa csúcsát, Tatát, Vértesszöllőst, Alcsútot és Mórt.

Rendszeressé váltak az őszi-tavaszi „Vértesbarát Találkozók”, melynek keretében, változó helyszíneken esetenként több száz természetjáró gyűlt egybe. Az ágazati szakszervezetek közül a bányászok többször is e térségben tartották meg a Bányász Természetjárók Országos Találkozóját (1966. Nagycsákány, 1971. Vitányvár, 1975. Várgesztes). A Komárom megyei Természetbarát Szövetség - alapító elnöke emlékére - évente megrendezi a „Tenyei László természetjáró emlékversenyt”.

Az utóbbi 6 évben a „Vértes Kupa” túravezetési versenyt a Komárom-Esztergom megyei Természetbarát Szövetség rendezte, május utolsó vasárnapján. A Fejér megyei Természetbarát Szövetség 1984 óta évente megrendezi a nagy sikerű „Vértes 50” teljesítménytúrát. Idősebbek és fiatalok (köztük az Országjáró Diák Körök mozgalma) lelkesen vesznek részt a különböző rendezvényeken.

A turistaszövetségek közül ma is az egyik legnépesebb a Fejér Megyei Természetbarát Szövetség, amelynek 1995-ben 50 tagszervezete működött, 3168 fővel. Ezzel a taglétszámmal a Magyar Természetbarát Szövetség szervezetei között első helyen áll az országban, és nemcsak taglétszámával, hanem szervezettségével is kitűnik. Komárom-Esztergom megye is előkelő helyet foglal el a ranglistán 22 egyesületének 1356 tagjával.

Európában, főleg német nyelvterületen a folyamatosságnak és az adottságoknak köszönhetően, lényegesen nagyobb arányokban virágzik a szervezett turizmus. Ausztriában az Alpenvereinek például kb. 250 000 tagja, és 500 menedékháza van. Ez is mutatja, hogy a magyar turizmusban is vannak fejlődési lehetőségek.

A szervezett turizmus lényege nem egyszerűen az erdőjárás, hanem az összefogás valamely fontos ügy megvalósításáért. A felfedezés-megőrzés-hazaszeretet hármas eszméjének kibontakoztatására folytatni kell a megkezdett munkát, a párbeszédet az erdészek, természetvédők, vadászok, tulajdonosok, természetjárók között, hogy megőrizhessük az erdőt, a természetet. Mindannyiunknak éreznie kell a veszélyt, hogy szakszerűtlenséggel, gondatlansággal alig helyrehozható károk keletkeznek, a természeti örökség állapotában.

A természetvédelem története a Vértesben és környékén

A KEZDETEK

Ha a természetvédelmi tevékenység első művelőit keresnénk, nevüket bizonyára a vadászok, erdészek, turisták között találhatjuk meg. Nyilván nem a szó mai értelmében véve kell az ő tevékenységüket megítélni, hiszen akkoriban a megszerzett tudással együtt gyorsan változott a helyes és helytelen megítélése. A természetet figyelő és ott sok időt eltöltő emberek számára is csak akkor vált fontossá egy-egy élőlény vagy természeti érték védelme, mikor már szemmel látható volt annak eltűnése, állományának csökkenése.

A több mint száz éves múlta visszatekintő Madártani Intézet munkatársai, tudósok, lelkes természetvizsgáló vadászok, erdészek, turisták munkája alapján kezdődött meg az ismeretek összegzése és azoknak a felhasználása a természet védelme érdekében. Ezen a példán elindulva megtalálhatók a mai értelemben vett természetvédelem csírái.

A Vértes nagy részét birtokló Esterházy- és Merán-családok birtokain korszerű vadgazdálkodás folyt, és maguk a birtokosok is vonzódtak az akkor még csaknem érintetlen természethez, sőt tettek is annak védelme érdekében.

Kaán Károly Természetvédelem és a természeti emlékek című 1931-ben megjelent könyvében kiemeli a Csákvár- Gesztesi uradalomban fellelhető feltűnően sok idős, nagyméretű fát. Ezek közül 82-nek meghaladta a kerülete a 4 m-t. A térség első természetvédelmi intézkedéseiről, területeiről számolt be Földváry Miksa A Felsődunántúl természeti értékei című írásában. Az írásokból is kitűnik, hogy a Vértes térsége gazdag természeti értékekben, hiszen a Felsődunántúlról leírt védett területek és értékek jelentős része a Vértesben volt. Már a 30-as években a megismert kerecsensólyom- és parlagi sas-fészkeket a tulajdonosok utasítására az erdész-vadász szakszemélyzet hathatós védelemben részesítette. Tette ezt azért is, mivel a táplálékmaradványokban, nagy számban találtak a gabonát, pusztító hörcsögöt és ürgét. Így azonnal "hasznos" madárminősítést kaptak. Esterházy Móric utasította 1908-ban erdőmestert, főkertészt és a csákvári gazdaság ispánját, hogy Herman Ottó A madarak hasznáról és káráról c. könyvét haladéktalanul vásárolják meg maguknak, s a könyvben leírt madár "fészekodúkból" sürgősen rendeljenek néhányat "*Kühne Márton első magyar fészekodú madár-
etető készülékek gyártól* ", s azokat a mezőkön és pagonyban állítsák fel.

Feltétlen idesorolandó a Csákvár község határában levő Báraczháza barlang feltárása is 1926-ban, melyet nemcsak engedélyezett a terület tulajdonosa, Esterházy Móricz gróf, hanem ő vállalta a feltárás költségeit is.

A KUTATÁS TÖRTÉNETE

Míg növényteni szempontból a Vértes meglehetősen jól feltárt, ismert tája hazánkban, addig állattani kutatás igen gyéren folyt itt, s irodalma is alig van.

A geológiai kutatásokban ki kell emelni Taeger Henrik munkásságát.

Kitaibel Pál, a fáradhatatlan magyar botanikus, aki 1810-ben személyes élményként leírta a móri földrengés hatásait, 1799-ben már járt a Vértesben. Székesfehérvárról kiindulva Zámolyon át Csákvárt kereste fel s az itteni dolomithegyek, főleg a kopárok és karsztbokorerdők érdekes, jellegzetes délies növényzetét elsőnek ismertette. Útinaplójában részletesen leírta az itt látott flóra jellegzetes tagjait. Adatainak egy részét német botanikusok /Neilerch, Kanitz, Kerner/ átvették. Hillebrand, a bécsi botanikus kert későbbi főkertésze 1857-ben tette közzé Csókakő és Gánt környékén végzett kutatásainak eredményeit. Kerner munkáiban egyrészt

Kitaiból, másrészt Hillebrand adatait vette át, és saját csákvári megfigyelései alapján írt a Vértesről. Sajnos egyes adatoknál nem jelölte meg a forrásokat, így nehéz kibogozni, hogy melyek a saját megfigyelései. Századunk elején Gayer Gyula kutatott a Vértes északi részén, adatai a mai Tatabánya és Vértessomló környékéről valók. A Fekete-Blattny-féle 1913-ban megjelent erdészeti növényföldrajzi munka a Vértes erdeinek ismeretéhez fontos forrás. A fiatalon hősi halált halt Láng Gyula félbe maradt kutatásaiból csak egy jegyzet maradt fenn a ciklámen és a babérboroszlán vértesi előfordulásáról. A Vértes flórájának teljes feltárása Boros Ádám nevéhez fűződik. 1920-21-ben járt itt először, 1928-ban a csákvári, 1929-ben a szári területeket, 1932-ben pedig a Fáni-völgyet kutatta, s fedeztette fel a havasi kankalint. Ezután tüzetesen bejárta a Vértes többi jellegzetes táját is, így 1943-ra már teljesen készen állt flórajegyzéke, melyet a "Magyar Flóraművekben" szánt megjelentetni. A háború ebben megakadályozta, de kéziratának adatait átvette a Soó-Jávorka: Magyar növényvilág kézikönyve. Mivel közben érdeklődése a mohák felé fordult, így 1945-53 között újra bejárta a Vértest, s nemcsak annak mohaflóráját dolgozta fel, hanem még új adatokkal gazdagította eddigi eredményeit, sőt a Vértes flórájában annyira nevezetes borsóképi ledneket (*Lathyrus pisiformis*) Gánt felett, és a még feltűnőbb keleti gyertyánt (*Carpinus orientalis*) Csákvár fölött csak ekkor, 1953-ban fedezte fel! Mivel közben a növényföldrajz és növénytakasulástán is sokat fejlődött, e bejárások alapján most már valóban teljes képet nyert a Vértes növényvilágáról. Mintegy 10 tanulmányt írt a Vértes flórájával kapcsolatban. 1953-ban megjelent teljes áttekintő növényföldrajzi s részben cönológia összefoglalását még mindig csak "előzetes jelentésnek" szánta. Ebben a munkájában adta meg az irodalmat is. Magyar Pál erdészeti növényföldrajzi tanulmányában a homokbuckák és bükkösök érdekes területét taglalja. Jávorka Sándor új fodorka fajt (*Asplenium fontanum*) ír le a Fáni-völgyből, Keller Jenő a Vértes északi részéről közölt adatokat, Felföldy László a Mór környéki gyomvegetációt ismerteti. A bennszülött berkenyék (*Sorbusok*) részletes tanulmányozásával Kárpáti Zoltán foglalkozott. A Vértes-hegység 1939-évbén megjelent kalauzában is Boros Ádám írta meg a növényvilágról szóló fejezetet. Az ő összefoglalóját írta át a Vértes-Velence útikalauzban Gulácsy Béla. Az Idegenforgalmi Hivatal Vértes ismertetőjében ismeretlen szerző írta át Boros népszerű összefoglalóját szép stílusban, de egy-két komoly tárgyi hibával! Erdészeti szempontból Majer Antal munkája irányadó. A Vértes erdeinek teljes tudományos igényű erdőtípus összefoglalóját adja az Országos Erdészeti Főigazgatóság Magyarország erdőgazdasági tájairól írott sorozatának IV. kötete (Vértes erdőgazdasági táj).

Az ornitológiai kutatások hasonlóképpen érdekes eredményeket hoztak. A kerecsensólymok vértésbeli fészkeléséről több történelmi adat és földrajzi név (lárókő Csákberénynél) tanúskodik, konkrét írásos feljegyzést azonban Radetzky Dezső Kerecsensólymok fészkelése a Vértesben című, 1931-ben megjelent írásában találhatók. Ez idő tájt tettek említést a parlagi sasok vértési fészkeléséről. Vasvári Miklós a parlagi sas csákvári fészkelését ismerteti főleg Nagy János értesítése alapján 1902-ig visszavezetve. Merán Ferenc és Fülöp valamint Boroviczenyi Aladár pedig a Csákberény környékén előforduló sasokról írt. Földváry Miksa összefoglalót adott az állatvilágról, úgyszintén Kleiner Endre (Keve András) külön cikke szolt a gánti bányák madarairól. A zoológiai kutatások terén ki kell emelni Szabó László Vilmos csákvári szerzetes-tanár munkásságát, aki 1959-től 1970-ig igen intenzív és komoly feltárómunkát végzett. Munkája nyomán átfogó kép rajzolódott ki a Vértes állatvilágáról is. Itt kell még megemlíteni dr. Tapfer Dezső vértési ornitológiai kutatásait is. Ők tettek először javaslatot egy nagyobb természetvédelmi terület kialakítására.

VÉDETT TERÜLETEK

Az első védett terület, melyet hivatalosan is bejegyezték a Vértesben, a Gesztési vár környéke volt. A védettség tényét a "Magyar Királyi Földművelési Miniszter Úr 6644/1925. I. B. 2.

számú rendelete a gróf Esterházy Móríc féle hitbizományi Majk-Várgesztes-i gazdasági osztályhoz tartozó "Gesztési vár" környékének természeti emlékként érintetlenül való fenntartása tárgyában" hozott véghatározata mondja ki. E határozat alapján 14,7 k. hold területet a "legközelebbi üzemátvizsgálási munkálatban a hozamterületek közül ki kell vonni, s mint természeti emléket kell tárgyalni és nyilvántartani".

A folyamatos feltáró munka alapján egyre több fórumon került napirendre a Vértes térségének érdekes növényzete és kiemelkedően gazdag ragadozó madár állománya. Az itt fészkelő ragadozó madarak védelmére több intézkedés is történt. Ennek egy érdekes dokumentuma szintén vértesi vonatkozású. Egy parlagi sas fészket 1961-ben kiraboltak a Vértesben, és ezért fordult egy körlevéllel az akkori miniszterhelyettes dr. Balassa Gyula valamennyi állami erdőgazdaság vezetőjéhez. A körlevélben az erdész szakszemélyzet feladatául szabja meg a területükön élő veszélyeztetett madarak védelmét.

A parlagi sasok és kerecsensólymok védelmére 1975-ben Csákberény térségében 216,9 ha nagyságú területet nyilvánított védetté a Fejér Megyei Tanács végrehajtó Bizottsága 103/1975./ VIII. 27. / VB határozatában.

A Fejér megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának 42/1976./ III. 24./VB. sz. határozata nyilvánította védetté a csákvári Báracháza barlang felszínét 1 ha nagyságú területtel.

Országos jelentőségű védett területek

A kutatások bizonyították, hogy a Vértes környéke gazdag természeti értékekben és ezért egy egységes szemlélettel kezelt nagyobb védett terület kialakítását kezdték előkészíteni Vértes - Zámolyi-medence Tájvédelmi Körzet néven 1975-től.

Sajnos a kialakításban nagy szerepet játszottak a kor szabta lehetőségek. Különböző vélt és valós indokok miatt nem kerülhettek védelem alá az Észak-Vértes hűvösebb csapadékosabb adottságú tájai és a Zámolyi-medence mezőgazdasági művelésű területei sem, így az eredeti elképzelés helyett a Vértesi Tájvédelmi Körzet lett országos védettségű természetvédelmi terület 1976-ban az Országos Természetvédelmi Hivatal elnökének 19/1976 OTvH határozata alapján.

Az eredeti Vértes - Zámolyi-medence Tájvédelmi Körzet részeként tervezett, Csíkvarsai-rét védetté nyilvánítása és élőhely-rekonstrukciós intézkedéseinek sorozata szintén nagyon fontos lépés volt a térség természetvédelmében. A Csíkvarsai-rétet elsősorban az itt gazdálkodók gazdasági érdekei miatt nem sikerült 1976-ban országos védelem alá helyezni. Erre csak 1982-ben nyílt lehetőség mikor is a Fejér Megyei Tanács 52/1982.(VI.23.) VB. határozata helyezte oltalom alá.

A Tájvédelmi Körzet 1989-ben elkezdett bővítését is az a felismerés vezette, hogy nem lehet egy adott veszélyeztetett állatfajt csak a fészkelő területén megvédeni, mikor a táplálkozóterületek egymás után tűnnek el. Különösen fontos volt ez a Vértes lábánál végighúzódnó úgynevezett ürgés legelők esetében, melyek gazdag növény- és állatviláguk mellett fontos vadászterületei a parlagi sasoknak és kerecsensólymoknak. Ezeknek az új területeknek a védelem alá vonása mellett nagyon fontos volt a Csíkvarsai rét kibővítése és átminősítése országos védettségűvé. Így a Tájvédelmi Körzet összterülete 1990-ben mintegy 15000 ha-ra bővült. Védelem alá kerültek a vérteshoglári, és csákberényi ürgés legelők, és országos jelentőségű védett terület lett a Csíkvarsai rét is, a környezetvédelmi miniszter 6/1990. (VI.18.) számú KÖM. rendelete alapján.

A későbbi bővítésekkel együtt 15 035 ha nagyságú Tájvédelmi Körzet rendeltetése:

- Védje és őrizze meg a táj jellegzetes arculatát és természeti értékeit, a dolomit változatos felszíni formáit, a különböző sziklaalakzatokat, szurdokvölgyeket és barlango-

kat, a szubmediterrán klímahatást tükröző karsztbokorerdőket, a magashegységi fajokat őrző karszterdőket, ritka erdő- és állománytípusokat, természetes növénytakarsulásokat és ritka növény és állatfajokat!

- Őrizze meg a táj kulturális értékeit!
- Biztosítsa a tudományos kutatásokhoz szükséges természeti feltételeket!
- A természetes környezet megőrzésével segítse elő a szabadban történő felüdülést és élményszerzést!
- Szolgálja a természeti- és kultúrártékek megismerésére irányuló turizmust és idegenforgalmat!

A TK legjelentősebb értékeinek védelmére létesültek fokozottan védett területek (1976, 1982):

• Vérteskozmai Fáni-völgy	212,9 ha
• Csákvári Haraszt-hegy és környéke	505,1 ha
• Pátrácosi bükkös	251,2 ha
• Mindszentpusztai Ciklámen-völgy	66,7 ha
• Csíkvarsai-rét	395,5 ha

A vértesi erdők védelmére és kutatására 1993-ban két erdőrezervátum került kijelölésre.

• Meszes-völgyi erdőrezervátum	121,3 ha
• Juhdöglő-völgyi erdőrezervátum	79,2 ha

A TK-be egyetlen község, Vérteskozma belterülete tartozik. A település még jelenlegi formájában is őrzi az egykori telepes falu fésűs beépítési módját és építészeti hagyományait. A falukép természeti környezetével együtt mindenképpen védelmet érdemelt.

A Vértes Tájvédelmi Körzet a 19/1976. OTvH. határozatának bővítése, a 6/1990. (VI.18.) KöM rendelet szerint vált védetté.

Helyi jelentőségű védett területek

A Vértesben és környékén található a magyarországi 36 000 hektár helyi védett terület közel egynegyede (7173,8987 ha). Természetvédelmi kezelésüket legnagyobb részt (95%) a Pro Vértes Közalapítvány végzi.

Észak-Vértesi Természetvédelmi Terület

Három Fejér megyei (Szár, Szárliget, Gánt) és három Komárom-Esztergom megyei (Tatabánya, Várgesztes, Vértessomló) önkormányzat, valamint a Pro Vértes Közalapítvány összefogásával 1994-ben jött létre Magyarország legnagyobb helyi védett területeként 6604 ha-on. A területen kiemelkedő értéket képviselnek a különböző sziklagyep társulások, lejtősztyepppek, karsztbokorerdők, de számottevő a térség cseres-tölgyes, gyertyános-tölgyes és bükkös állománya is. Az előzetes felmérések alapján több mint 60 védett növényfaj előfordulása bizonyított. Sok famatuzsálem található itt. A vidék igen gazdag állatvilágából kiemelkedő a madárfauna. Az Észak-Vértesben költő madárfajok száma meghaladja a 80-at, köztük számos fokozottan védett faj is fészkel, pl. fekete gólya, parlagi sas, kígyászölyv, kerecsensólyom, gyöngybagoly, gyurgyalg.

Orondi legelő és környéke

Csákberény Önkormányzata 1998-ban nyilvánította védetté 51 ha-on. Valaha ezek az egybefüggő, de legalábbis a jelenleginél jóval nagyobb kiterjedésű sík és dombvidéki füves élőhelyek nyújtottak otthont számos, mára nagyon megritkult élőlénynek, életközösségnek (pl. ürge legelő, homoki és löszgyepek, tatárjuharos lösztölgyes). A terület egyik legfőbb értéke, hogy az egyébként dolomit és mészkő alapkőzetű környékben szigetszerűen helyezkedik el

egy kis kiterjedésű szilikát kavicskúp. Emiatt növényzete is eltér a Vértesben megszokottól, inkább a Velencei-hegység egyes területeire emlékeztet (nyílt szilikát sziklagyp). Fontos a gyepen élő kis ürgekolónia is, mivel több, mára megirtult ragadozó madárnak (köztük a világvíznyomatban is veszélyeztetett parlagi sasnak) a táplálékát képezi, az itt fellelhető egyéb kisemlősökkel (mezei pocok, erdei egér stb.) együtt, nem is beszélve a hullókról, amelyek a közeli kígyászölyv, vagy a nagy testű rovarokról, amelyek a kabasólyom párnak jelentenek zsákmányt.

Csákvári Kastélypark Természetvédelmi Terület

A Csákvári Önkormányzat 1993-ban nyilvánította védetté, 15/1993. rendeletében, 85 ha-on az ország legelső angol parkjaként. Számos kultúrtörténeti emlékével felbecsülhetetlen értékű terület Csákvár belterületén. A volt Esterházy-kastély parkjának, a Szanatórium kertjének megőrzése kerttörténeti, tájképi szempontból kívánatos.

A védett park karakterét jórészt őshonos fafajokból alakították ki, mint például a nagylevelű hárs, a kislevelű hárs, virágos kőris, és a fekete fenyő. Ezek mellett kisebb szerepet kapott a vadgesztenye és a japánakác, idegenhonos növényként. Az előbb és utóbb felsorolt fajok koruknál és méretüknek fogva bírnak nagy dendrológiai és természetvédelmi értékkel, de élnek itt Magyarországon ritkán ültetett növények is. Például: szibériai nőszirm (Iris sibirica), illatos hunyor (Helleborus dumetorum), kapotnyak (Asarum europaeum), törpemandula (Amygdalus nana), zanót fajok (Cytisus spp.), kétszínű lespedéza (Lespedeza bicolor), Epimedium alpinum, Hypericum moserianum. A telepített növények mellett az idők folyamán számos védett növényfaj telepedett itt meg. Legfontosabb csoportjuk az orchideák, amelynek egyik legszebb képviselője a vitézvirág (Anacamptis pyramidalis).

A terület fontos közparkja a községnek és e mellett több tömegesen előforduló orchidea faj él helyének megőrzését is biztosítja.

A park idős voltából következik, hogy számos állatfaj megtalálta a számára szükséges életfeltételeket és letelepedett itt. Más állatok táplálkozó-területként használják.

Csókakői Jordán-parkerdő Természetvédelmi Terület

A terület védelmének célja a község belterületének szomszédságában található természetes jellegű erdőterület és a kísérő növényzet megóvása. A terület kedvelt pihenőterület, a rekreációt szolgálja. 22 hektáros területe a Vértes hegységre jellemző őshonos növényfajait mutatja be. A sportolás és az aktív pihenés mellett a tájékoztató és oktatási céllal létesítették. A 668/1992. (IX.21.) önkormányzati határozat alapján nyilvánították védetté.

Helyi jelentőségű védett területek kezelése

A fenti területek mindegyikének természetvédelmi kezelését a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány látja el. A területeken a főállású alkalmazottak, valamint szakmai ismeretekkel rendelkező társadalmi segítők végzik a természetvédelmi kezelést. Így minden évben az elvégzett munkák mellett rendelkezésre áll a területekről egy adatállomány a területek élővilágára vonatkozóan, amely beépítésre kerül egy éves ökológiai elemzésbe.

Majk

Az Észak-Vértes nyugati rengetegében bújik meg Majk-puszt, melynek 56 ha-os területét a nyilvánított helyi jelentőségű védett természeti érték Oroszlány Város Önkormányzata.

Bővebb leírás a III.3. rész *Monostorok, apátságok* című fejezetében található.

Vértesszentkereszt

A Vértesalján található Vértesszentkereszt-apátság szintén a 25/1993. (V.26.) ÖK rendelettel vált a helyi jelentőségű védett természeti érték.

Bővebb leírás a III.3. rész *Monostorok, apátságok* című fejezetében található.

Természetvédelmi területek jellemzése

A 24522,1406 ha nagyságú védett terület legnagyobb része erdő (80%), 12%-a gyepek, 4 %-a szántó, valamint az 1% vizes élőhelyet is érdemes megemlíteni. A Vértesi Natúrpark védett területei is nagyrészt (85%) állami tulajdonban van, és az erdő nagy fedettsége miatt egyértelmű, hogy a legnagyobb vagyongazdálkodó a Vértesi Erdő Rt.. A területen a legfőbb természetvédelmi kezelő a Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság (a természetvédelmi területek 70%-a), valamint jelentős természetvédelmi feladatokat vállal át a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány is.

TERMÉSZETVÉDELMI MUNKA A VÉRTESBEN

A közel 30 éves Tájvédelmi Körzet megalakulása óta számos nagyobb esemény jelzi a természetvédelem felértékelődését és egyre fontosabbá válását. A szemléletváltás egyik iskolapéldája lehet az ember viszonya a ragadozó madarakhoz. A század elején még neves madártudósunk nagyszerű könyvében is a ma végveszélyben levő kerecsen-sólyom leírásánál, "kíméletünk nem számíthat" következtetést olvashatunk. A természet védelme a gyakorlatban, sok esetben egy-egy látványos élőlénycsoport megfigyelésével és később ennek az élőközösségnek megővésével kezdődött. Ezek közül élen járnak a madarak, mégpedig a veszélyeztetett ragadozók, mivel állományuk csökkenése szemmel látható volt még a kevésbé hozzáértők számára is. Így védelmük érdekében először találkozhatunk konkrét fajvédelmi akciókkal. Talán a leglátványosabbak és a legtöbb érdeklődőt vonzó a kerecsensólymok és a nagytermetű sasfajok védelmére szervezett őrzések voltak.

A Vértesben 1982 óta folyik a veszélyeztetett kerecsensólyom és parlagi sas fészkek védelme. Ennek eredményeként az ország parlagi sas és kerecsen sólyom állománya nőtt, sőt azóta újabb fokozottan védett faj a réti sas is megjelent fészkelőként, valamint számos fiatal középiskolás és egyetemista került közvetlen kapcsolatba a természettel, és a természet megőrzése érdekében tett erőfeszítésekkel. Így ezek a táborok kettős célt szolgáltak. Megmenteni a fészket a kifosztástól, és felhívni a figyelmet a természetvédelem szükségességére.

A Velencei-tó vízgyűjtőjének komplex meliorációjának keretében azt tervezték, hogy a réten is lecsapolási munkákat folytatnak. A védettség alapján azonban a tárgyalásokon már a természetvédelmi érdekek is képviselőre kerültek. Így nemhogy lecsapolták a rétet, hanem sikerült a víz visszatartás lehetőségét is megteremtteni az elkészült zsiliprendszerrel. Amikor már működött a vízháztartást szabályozó zsiliprendszer, bebizonyosodott, hogy az árasztásoknak nagyon kedvező hatásuk volt úgy a gazdasági érdekek, mint a természeti értékek tekintetében. A szénatermés ugrásszerűen növekedett, és visszatérhettek a földön fészkelő parti madarak is, melyeknek kiváló táplálkozási lehetőséget biztosítottak a tavasszal sekély vízű, tocsogós rétek. Évek során valóságos madárparadicsommá vált újból e terület. A kedvező vízviszonyok eredményeként az országban szinte egyedülálló fészkelő állománya alakult ki a guvatfélékhez tartozó három magyarországi vízcibefajnak.

Ezt az idilli állapotot tette tönkre az áramszolgáltató vállalat, mikor engedély nélkül egy közepesfeszültségű villanyvezeték épített 1987 őszén, a védett területet hosszában átszelve. Ez a villanyvezeték a tájesztétikai romboláson túl rengeteg vízi és ragadozó madár életét oltotta ki. Már az első évben számos fokozottan védett madártípus került elő alatta és szinte teljesen kiirtotta a réten fészkelő és táplálkozó vörös vércse állományt. Tudni kell, hogy a ragadozó madarak szívesen választanak kilátó- vagy emésztőhelyül kiemelkedő pontokat. A teljesen nyílt pusztában e pontot az oszlopok jelentik, ahova viszont felülve áramütés következtében

elpusztulnak. Ezt az oszlopsort három éves munkával, 1990 őszén természetvédelmi érdekből egy másik nyomvonalra helyezték át, ahol ez a veszély nem állt fenn.

A korábbi kedvező tapasztalatok után a Budapesti Természetvédelmi Igazgatóság a Csíkvar-sai réten végzett 1994-ben egy olyan élőhely-rekonstrukciós beruházás kezdődött, mely a víz-háztartás további kiegyenlítését szolgálta az itteni élővilág érdekében. Ennek keretében két olyan vízfelület alakult ki, mely a nyári időszakban sem szárad ki teljesen, és így az állatvilág (elsősorban halak, kételtűek, hüllők) számára menedéket nyújtanak a szárazabb időszakban. E két vízfelület egyike a Póczos-tó, mely a rét legmélyebb pontján létesült, míg a Téglaházi kubikgödörknél pedig a valamikori téglagyár felhagyott agyaggödreiben egy szikes tóra emlékeztető élőhely alakult ki. Ezeken a vízfelületeken a madarak részére számos fészkelő-sziget készült, amelyeket el is foglaltak. Emellett még a korábbi aszályos évek tapasztalataiból kiindulva, olyan zsiliprendszer épült ki, amely a szárazabb időszakban is tud vizet biztosítani az itt élő állat- és növényvilág számára. A kiegyenlítettebb vízviszonyoknak köszönhetően számos olyan madárfaj telepedett meg, melyek korábban nem fészkeltek itt. Stabilizálódott a réti csík állomány és kiderült, hogy a fokozottan védett lápi pócnak országosan is kiemelkedő nagyságú állománya él itt. A vizes élőhelyek elkészülte után a rét tápláléklánca a vidra és a réti sas megjelenésével zárult.

Új utakon - a Vértes természetvédelme a harmadik évezredben

A rendszerváltás után a természetvédelmi szervezet teljesen megváltozott, és egy sor feladat és hatáskör átrendeződése történt, illetve új feladatok is előtérbe kerültek.

A rendszerváltás velejárójaként bekövetkezett privatizáció teljesen új feladatok elé állította a természetvédelmi szerveket. A magyar jogalkotás felismerte a történelmi lehetőségét annak, hogy az állami és szövetkezeti területek felosztása során a természetvédelmi területeket egy egységes szervezetben kell tartani, hiszen felosztásukkal később évente kártalanítást kellett volna fizetni a különböző természetvédelmi célból elrendelt korlátozások ellentételezéseként. Sajnos akkor a legjobb szándék ellenére sem sikerült ezt az elképzelést országos szinten valóra váltani, mivel egymásnak ellentmondó jogszabályok is megjelentek. Ezt véglegesen csak az 1995. évi XCIII. törvény rendezte, mely kimondta a természetvédelmi területeknek a Magyar Állam részére történő megvásárlását esetleg kisajátítását.

A jogi lehetőségeket kihasználva a Vértesi Tájvédelmi Körzet területén a mezőgazdasági művelésű területeket részben a Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság részben pedig a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány vette át, illetve vásárolta meg, elsődlegesen természetvédelmi hasznosításra. Természetvédelmi vagyongazdálkodásba illetve tulajdonba került a Csíkvarsai rét, a Zámolyi-medence nagy része, a Vértesboglári és Csákberényi ürgés legelő, a Szőlókői sziklagyep és karsztbokorerdők valamint Vérteskozma környéke.

A megvásárolt területek természetvédelmi hasznosítása egy teljesen új szemlélet alapján a Pro Vértes Közalapítvány természetgazdálkodási ágazatában történik, melyet a gazdálkodás fejében később ismertetünk.

A rendszerváltást követően alakultak ki törvényi feltételei annak is, hogy az önkormányzatok helyi jelentőségű védett területeket hozhassanak létre.

A Vértesi Tájvédelmi Körzet kialakításában nemcsak a természeti értékek, hanem a kor szabta lehetőségek is nagy szerepet játszottak. Így állhatott elő az a helyzet, hogy a Déli-Vértes gazdaságtalan erdői védelem alá kerülhettek, míg az Észak-Vértes hűvösebb csapadékosabb klímájú részein levő, gazdasági célokat is szolgáló erdők esetében a védelem célkitűzései háttérbe szorultak.

Ezt felismerve hat önkormányzat élve jogi lehetőségeivel, s a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány kezdeményezésére 1994-ben Tatabánya, Vértessomló, Várgesztes, Gánt, Szár, Szárliget települések külterületén kialakították az Észak-Vértesi Természetvédelmi Területet a Tájvédelmi Körzet kiegészítéseként. Így a mintegy 300 km²-es vértesi tájból 21500 valamilyen szintű védelem alá került, és a települések közösségei is méltán érezhetik, tettek valamit környékük természeti értékeinek fennmaradása érdekében. E természetvédelmi területeken a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány végzi el a védettségéből adódó feladatokat. Ezen kívül helyi védettséget élvez a Vértesszentkereszti templomrom és a Majki -tó környéke is.

A természeti értékek számbavételénél kitűnt a Vértes környéki táj adottságaiból fakadó teljesen speciális helyzete, mely fokozottan igaz az itt található erdőállományokra. A dolomitjelenség alapján a Vértes hegységeiben csak igen sekély talaj tudott kialakulni a kiterjedtségnek megfelelő élőhely típussal, speciálisan alkalmazkodott növényzettel. A földrajzi elhelyezkedésből (Ős-Mátra), dolomitjelenségből fakadóan e terület biodiverzitási szempontból úgynevezett forró pontnak tekinthető, ahol számos bennszülött faj egyetlen magyarországi vagy európai populációja található. Ezen élőhelyek és populációk fenntartása természetvédelmi szempontból igen fontos nemzetközi feladat. Tekintettel arra, hogy ezen élőhelyek nagy része a szélsőséges termőhelyi adottságok miatt gazdaságosan nem művelhető és fenntartásukhoz számos kiemelt védelmi (felszíni és felszín alatti víz, talaj és természetvédelem) kötelezettség kapcsolódik, speciális szemléletű gazdálkodást követelnek meg.

1995-től az állami kézben levő erdők, természetvédelmi területek, műemlékek, mint tartósan állami tulajdonban maradó vagyon a Kincstári Vagyon Igazgatóság kezelésébe kerültek. Ennek alapján készül el az erdők vagyonleltára, kezelési terve is melybe nemcsak az erdő pénzben kifejezett faértéke kerül, hanem az összes egyéb természeti érték is. Ha egy erdőben a természeti értékek jelentősége, értéke magasan felülmúlja a faértéket, akkor feltétlen el kell gondolkodni azon, hogy az egyébként is nehezen, jelentős többletköltséggel felújítható területeket egy más alapokon nyugvó formában kell hasznosítani.

Mivel a Natúrpark 78 %-a a Magyar Állam és a Pro Vértes közalapítvány tulajdonában van, így e speciális kezelés megvalósítása a társadalom igényeivel összhangban álló újszerű térségfejlesztési modell kialakulását eredményezheti. Ehhez azonban a térség értékeivel gazdálkodóknak, településeknek, a természetvédelemben, az idegenforgalomban, az újszerű térségfejlesztésben kölcsönösen érdekelt szervezeteknek is új alapokra kellett helyezni az egymáshoz való viszonyaikat. A turizmus irányából a mohó mindenben átgázoló és csak a pénzt hajszoló stílust kell száműzni, a természetvédelemnek pedig értékeit, eredményeit megfelelő szakmai munkával, kímélő módon be kell mutatni és megelőző, jó programajánlattal történő védelemre kell törekednie. A minőségi turizmus feltételeinek kialakításához szükség van a turisztikai termékínálat bővítésére, hiszen egy másfél hónapos szezon ígérete nem csábítja az esetleg befektetni szándékozókot.

A turizmusból származó bevételek egy részét pedig vissza kell forgatni a megóvásra és a fejlesztésekre, így ezen szűkös anyagi lehetőséggel bíró ágazat is forráshoz juthat, s ugyanakkor a foglalkoztatással és a fejlesztésekkel társadalmi támogatottsága is nő. Így a természeti és falusi turizmus elősegítené egyrészt a helyi értékek megőrzését, másrészt a helyi gazdaság növekedését saját források bevonásával.

Mindezek alapján, a gazdálkodókon, az önkormányzatokon keresztül a helyi társadalmi tudatosság erősödésével újszerű természetvédelmi megoldások jelentkeznek.

E páratlan tájegység védelméért együtt küzd az állami önkormányzati intézményekkel a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány. Az 1990-ben történt változások az állami természetvédelem és az önkormányzati szerkezet kialakítása során, szükségessé tették új, hatékony szervezeti formák keresését. A társadalmi bázisra épülő alapítvány tűnt a leghatékonyabbnak a célok elérésére. A legfőbb célkitűzés egy olyan természetvédelmi kezelő szervezet kialakítása volt, amely az állami és társadalmi természetvédelmi szervekkel valamint önkormányzatokkal együttműködve természetvédelmi területek kezelését látja el.

NATURA 2000

Az Európai Unió a területén megmaradt természetes élőhelyek, valamint a vadon élő állat- és növényfajok védelme érdekében hozta létre, az uniós védelemre érdemes területek rendszerét, Natura 2000 néven. Magyarországon számos olyan veszélyeztetett élőhely típus, állat- és növényfaj fordul elő, amelyek az Unió jelenlegi földrajzi határain belül nem találhatók meg, ezért hazánk gazdag és egyedülálló természeti értékei egy új, önálló életföldrajzi részként, (Pannon Régió) jelent meg az Európai Unió határain belül.

Egy terület Natura 2000 hálózat részévé történő kijelölése nem jelenti az emberi tevékenységek korlátozását, ha azok környezetvédelmi szempontból fenntarthatók. A Natura 2000 alternatív jövedelemszerzési lehetőségek teremtésével, a turizmus vonzásával, a biotermékek minősítésével és eladásával, valamint az agrár-környezetvédelmi intézkedésekkel hozzájárulhat a vidéki területek fenntartható fejlődéséhez.

A tudományos szempontok alapján meghatározott, összefüggő európai ökológiai hálózat kijelölésének és fenntartásának jogi háttérét két jogszabály, a vadon élő madárfajok védelméről

szóló Madárvédelmi Irányelv (*Wild Birds Directive*), valamint a természetes élőhelyek, vadon élő állatok és növények védelméről szóló Élőhelyvédelmi Irányelv (*Habitats Directive*) rendelkezései alkotják. Az Irányelvek rendelkezéseinek végrehajtása során Magyarország is szabadon megválaszthatja a társadalmi, gazdasági, és kulturális sajátosságaihoz leginkább illeszkedő közigazgatási, jogszabályon vagy szerződésen alapuló intézkedéseit.

A Natura 2000 hálózatot – a fent említett irányelveknek megfelelően – a természetvédelmi területek két típusa, a Különleges Természetmegőrzési Területek (SAC) és a Különleges Madárvédelmi Területek (SPA) építik fel.

Különleges Madárvédelmi Területek (SPA)

A ritka és veszélyeztetett, szabadon élő madárfajok védelme érdekében a Különleges Madárvédelmi Területeket (SPA) az Unió legtöbb tagországában, hazánkban is, a BirdLife International nemzetközi madárvédelmi szervezett által kidolgozott Fontos Madárelőhely (IBA) kritériumrendszere alapján jelölték ki.

A Különleges Madárvédelmi Területeket (SPA) a Vértes térségében a Vértesi Natúrpark területének közel kétharmada, 68,6 %-a (24573,1 ha) madárvédelmi szempontból is különleges védelmet élvez, az országban kijelölt 1 233 110 ha terület 2 %-át adva.

Közösségi Jelentőségű Területek (SCI)

Az Élőhelyvédelmi Irányelv a madarakon kívül minden más élőlény és ezek élőhelyeinek védelme érdekében Különleges Természetmegőrzési Területek (SAC) kijelölését írja elő a tagországok számára, amely három lépcsőben történik. Az irányelv függelékében szereplő fajlista segítségével elkészült nemzeti lista (1) alapján az Európai Bizottság tudományos munkacsoportja választotta ki hazánkkal együttműködve a Közösségi Jelentőségű Területeket (SCI) (2). Ezt követően Magyarország kötelezettsége kijelölni a Különleges Természetmegőrzési Területeket (SAC) (3).

A Közösségi Jelentőségű Területek (SCI) a Vértes térségében a Vértesi Natúrpark területének több mint kétharmadát, 76,9 %-át (27552,4 ha) teszik ki, ami országosan kijelölt 1 370 038 ha 2 %-a.

ÉRZÉKENY TERMÉSZETI TERÜLETEK

Az Érzékeny Természeti Területek (ÉTT) rendszere, melyet az Európai Unióban már régóta működő ESA-rendszer (*Environmentally Sensitive Areas*) mintájára, a hazai viszonyokhoz igazítottak, a természetvédelmi és más környezetvédelmi szempontból kiemelt jelentőségű területek megfelelő hasznosítását, kezelését kívánja elősegíteni. Az Érzékeny Természeti Területek fontos szerepet játszanak az extenzív gazdálkodási módokhoz kötődő természeti, táji és kultúrtörténeti értékek megőrzésében. Az extenzív gazdálkodású területek ugyanis sokkal inkább veszélyeztetettek a társadalmi változások hatásai által, mint a természetes területek. Ennek a látszólagos ellentmondásnak az a magyarázata, hogy az extenzív gazdálkodású területek ökológiai rendszere kevésbé stabil, mint a természetes, vagy természetközeli állapotú területeké. Ugyanakkor az extenzív gazdálkodású területek esetében a természeti, táji és kultúrtörténeti értékek megőrzéséhez szükség van bizonyos emberi beavatkozásra (pl. rendszeres kaszálásra, legeltetésre). Természeti értékeik, fennmaradását egyaránt veszélyeztetheti a művelés intenzívebbé válása (intenzív fajták, alanyok telepítése, öntözéses gazdálkodás bevezetése, vegyszerezés), vagy a területművelésének felhagyása, a földhasználati mód megváltoztatása (pl. erdősítés). Ebből következik, hogy az extenzív gazdálkodású területek természeti értékeinek megőrzése csak jogi szabályozással, büntető jellegű gazdasági eszközökkel nem lehetséges.

A rendszer lényege, hogy pozitív gazdasági ösztönzőkkel is elősegíti a versenyből e nélkül kiszoruló-gazdasági értelemben kevésbé hatékony- gazdálkodási módok fennmaradását, amelyek a természeti, tájképi és kultúrtörténeti értékek megőrzését biztosítják.

A térségi programok alapvetően a kisebb termelési potenciállal, de jelentős természeti értékekkel rendelkező területek célprogramjai a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program később az agrár-környezetgazdálkodási támogatás részeként. Ezekben a programokban a környezeti, természet- és tájvédelmi szempontok hangsúlyos megjelenése a jellemző.

A természetvédelmi, tájvédelmi és egyéb környezetvédelmi szempontokat érvényesítő területi célprogramok (ld. Zámolyi-medence ÉTT) megfelelnek a természetvédelmi törvény alapján kijelölendő Érzékeny Természeti Területeknek. Mivel ezek a védelmi zónák egymással átfedhetnek, ezért az egyes területi célprogramok előírásait az adott területen érvényesülő védelmi igényeknek megfelelően kombinálva kell összeállítani. Az Érzékeny Természeti Területekre vonatkozó célprogramok, ahogy az már a fentiekből is kitűnt, az úgynevezett extenzív gazdálkodási rendszerek alkalmazását igényli.

A 2/2002. (I.23.) KöM-FVM együttes rendelet a Csákvár-Zámoly medencét a fontos ÉTT-k közé sorolta Bodmér, Csákberény, Csákvár, Lovasberény, Szár, Vértesboglár, Zámoly részvétellel, öt kistájat érintve (Vértes-fennsík, Vértes peremvidéke, Zámolyi-medence, Lovasberényi-hát, Sörédi-hát).

A 12 003,6 ha kiterjedésű terület magában foglalja a tervezett Zámolyi-medence Tájvédelmi Körzet teljes területét, valamint az Észak-Vértesi Természetvédelmi Területből 128 ha-t, továbbá a Vértesi Tájvédelmi Körzetből 966,8 ha-t. Ezek alapján az ÉTT-n található országos jelentőségű védett területek aránya meghaladja a rendeletben rögzített 25 %-os arányt.

VI. OKTATÁS, NEVELÉS, ISMERETTERJESZTÉS, TUDATFORMÁLÁS

Természetvédelmi oktatás, nevelés a Vértesi Natúrparkban

A Vértesi Natúrpark lehetőséget biztosít az érdeklődőknek, hogy megismerjék a jellegzetes természeti, tájképi, kultúrtörténeti értékeket. A Natúrpark az embereknek alkalmat ad az aktív kapcsolódásra, felüdülésre, gyógyulásra.

A Vértes Natúrpark a következő szempontokat tartja maga előtt: szemléletváltás, meggyőzés, óvás, megelőzés. A Natúrpark teret biztosít az egész életen áttartó környezeti nevelés folyamatának, melyet már kisgyermek korban el kell kezdeni.

Az ajánlott programok során fő alapelv az élményközpontúság.

Fontos a kapcsolattartás a Vértes és környéke intézményeivel, civil szervezetekkel, Polgármesteri Hivatalokkal, idegenforgalmi szervezetekkel. A természetvédelmi munka akkor eredményes, ha minél többen részesei. Ezért nagyon fontos az információs és tájékoztatási tevékenység. A csoportok szervezésénél az arányosság elvét figyelembe kell venni, hogy az érzékeny területek ne sérüljenek.

A Natúrpark megfelelő védelmét, ökotúra csomagterv kidolgozása segíti. A csomagképzéskor figyelembe kell venni:

- Az életkori sajátosságokat (óvodás, általános iskolás, középiskolás, felsőfokú képzés, felnőttek.)
 - Az ökotúra útvonalát – kijelölésénél fontos szempont, hogy olyan helyeken haladjon, ahol a legtöbb aktivitási lehetőség, élmény és ismeretszerzés mellett sem veszélyeztetni a természeti értékeket. Az útszakasz domináló legyen és a tényleges, valódi természetet mutassa be.
 - A túra lehet: gyalogos, kerékpáros, lovas.
 - Szakvezetők irányításával, a legkülönbébb állatokkal és növényekkel ismerkednek meg „vándorlás” közben a túrázók.
 - A gyermekekkel való foglalkozás családi hangulatú, bensőséges, vidám, játékos. Óvodák, iskolák számára lehetőség van tanulmányi kirándulásra is.
- A gyermekek saját kreativitásukat felhasználhatják az aktív természetvédelemben: mesterséges fészkelőhely kialakítás, téli madáretetés, stb. Ezeket a tevékenységeket a diákok szakmai felügyelettel végzik.
- Arra kell törekedni, hogy a látogatások, túrák kisebb csoportokban történjenek, ne alakuljon ki tömegturizmus, mert az élőhelyek elpusztulásához, esetleges negatív irányú változásához vezet.
 - Az egyes helyszíneket egymással szerves összefüggésben kell bemutatni.
 - Kizárólag szakmai felügyelettel segíthetik az ökoturisztikai akciókat az amatőr természetvédők.

A Vértesi Natúrpark lehetőséget ad arra, hogy a Vértes és környékén élők megismerkedjenek a védett terület jellegzetes élővilágával. A környezettudatos magatartás fontos nevelési feladat.

A Vértesi Natúrpark ars poeticája

- Segítséget nyújt a Natúrpark az alaptudás megszerzésében és a komplex érzéki képességek fejlesztésében (látás, hallás, tapintás, szaglás)
- A környezettudatos gondolkodás kialakításában.
- Figyelní kell a környezetre és az ezzel kapcsolatos problémákra.
- Rendelkezzen minden ember a szükséges tudással, képességgel, beállítódással, motivációval.
- Törekedni kell a jelenlegi problémák megoldására, vagy megelőzésére.

- Fontos a természet egészével való érzelmi és tudati azonosulás. A természet értékeinek megőrzése, az emberi alkotások megbecsülése.
- A felnőttek viselkedésükkel példát mutatnak, tudást és értéket közvetítenek.

Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány, mint a Vértesi Natúrpark megalakulásának szorgalmazója, a megalapítása óta fontos feladatának tartja a természet szeretetére nevelést, a természetvédelmi oktatást, ismeretterjesztést, tudatformálást. A Csákvári Általános Iskolában évek óta nagy sikere van, a tantervbe beépített természet szeretetére, ismeretére, védelmére létrehozott foglalkozásoknak. Télen előadások, diavetítések nyújtanak elméleti ismereteket, tavasszal terepen az élőhelyek megismertetésével mélyítik el a megszerzett tudást, majd vetélkedővel zárul az év. Madárgyűrűző táborok szervezésével a gyermekek játékos, kalandos formában ízelítőt kapnak, tapasztalatot gyűjtenek, és részt vesznek a természetvédők fontos munkájában. A Vértes kiállítást elsősorban a Vértes környékén élő gyermekek látogatják, de az ország egész területéről várja a csoportokat.

A Vértesi Natúrpark együttműködési lehetőséget biztosít az óvodáknak, általános- és középiskoláknak, felsőfokú intézményeknek, civilszervezeteknek.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy igény van az erdei iskolára, kihelyezett tanórákra, múzeumlátogatásokra, tanösvényekre. A gyermekek aktívan részt vesznek a foglalkozásokon, természetjárásokon.

A programok látogatottsága fokozatosan nő.

Május és a június eleje a leglátogatottabb hónap. Az óvodák és iskolák ekkorra szervezik szokásos év végi kirándulásaikat.

A családok, a civil szervezetek, a külföldi vendégek főleg augusztusban járják a természetet.

A március, április, július és a szeptember látogatottsága gyéresebb. A látogatók életkori összetétele vegyes.

A téli hónapokban regisztrált látogató nem volt, ettől függetlenül a családok, a természet szerelmesei szívesen járják az ilyenkor is élményt nyújtó, csodálatos természetet.

Oktatási, nevelési, ismeretterjesztési célt szolgáló csomagok

A természetvédelmi kultúra pozitív irányú változásához, a szemlélet formálásához nagy jelentősége van a Vértesi Natúrpark megalakulásának. A Vértes területe alkalmas a védett természeti értékek bemutatására úgy, hogy a védettség érdekei nem sérülnek.

A természet megismertetésének lehetőségére különböző csomagok készültek.

A csomagok készítésekor vizsgálni kell:

- az infrastruktúrát
- a vonzó ökoobjektumokat
- a szállásférőhelyet
- az élőhelyek mikor látogathatók zavartalanul
- a kereslet – kínálat kapcsolatát
- a logisztikai, higiéniai lehetőségeket.

Ismeretterjesztésre ajánlott programok:

1. Tanösvények: Haraszt-hegyi
Gánti Földtani
Vidrafű
2. Tervezett Erdei iskola: Bölömbika Nádi Tanoda
4. Vértes Kiállítás: Geszner-ház
5. Oktatás: mintagazdaság a Dohányos-házban
6. Madarak és Fák napja (május 10.)

TANÖSVÉNYEK

A természet alkotta csodálatos világ megőrzéséhez, fontos a megismerés és a tudatos természetvédelem. A látottak, hallottak befogadása, elraktározása segíti a tudatos környezeti szemlélet kialakítását.

A természetjárás során a turisták hozzá nem értésükkel és tudatlanságukkal hatalmas károkat okozhatnak. Ezért szükséges olyan utak, tanösvények kialakítása, melyek lehetővé teszik az érzékeny területek látogatását anélkül, hogy az ember lehetőleg ne zavarja az érzékenységet, sőt inkább javítson az állapotán.

A tanösvények útvonalának kijelölésénél fontos szempont: az aktivitási lehetőség figyelembevétele, az- ismeret és élményszerzés, a természeti értékek biztonsága. Ennek érdekében a túrák szakvezetéssel történnek.

A statisztika szerint, a tanösvények látogatottsága fokozatosan nő. A téli hónapokban regisztrált turista nincs, a tavaszi és az őszi időszak a leglátogatottabb. Az általános iskolások nagy számban keresték fel a tanösvényeket, ők a szorgalmi időben gyakori vendégek. A családi kirándulások száma elenyésző, ezért a jövőben az ő bevonásukra nagyobb hangsúlyt kell fektetni. A Vértesi Natúrparkot szép számmal látogatják külföldi vendégek is.

A nagyobb látogatottság érdekében, jövőben a tájékoztatás, a szolgáltatások fejlesztése fontos feladat.

Haraszt-hegyi tanösvény

A Vértes egyik leglátványosabb túraútvonala a Csákváron található Haraszt-hegyi tanösvény. A Botanikai-geológiai tanösvény 3,5 km hosszú útvonalának végigjárásával a turisták megismerik a Vértes egyik „szubmediterrán szigetét”, annak jellegzetes délvidéki növény- és állatvilágát, földtani értékeit. A séta útvonala változatos természeti tájon halad át. Az erősen szabdaltságot, a szélsőségesen változó klímaviszonyok, az alapkőzet meghatározta talajtípusok eredménye a gazdag, változatos növényvilág.

A Botanikai tanösvény egy önmagába visszatérő kör, mely körülöleli a Haraszt-hegy 25 km² területét. Az évmilliókkal ezelőtt kialakult felszínen, mely keskeny völgyekkel gazdagon barázdált az éghajlathoz alkalmazkodó változatos növénytakaró telepedett meg. A fás szárú növényzetet cserjék és az alacsonyabb növésű fák képviselik.

A Csákvár közeli déli lejtők botanikai nevezetessége a kelet-mediterrán elterjedésű, alacsony termetű keleti gyertyán, melynek egyetlen érintetlen állapotú, természetes hazai előfordulása itt található.

A szárazság kedvelő, molyhos tölgyes fái alacsony törzsűek, lombja ritka, ezért az erdő nyáron is napfényes, aljnövényzetében szebbnél szebb virágok pompáznak: az erős illatú nagy ezerjófű, a macskagyökér. A karsztbokor erdő jellegzetes faja még az ezüstösszürke, sima kergű virágos kőris és a barkócaberkenye.

A cserjék között megtalálni a cserszömörécét, a húsos somot, fanyarkát, és a galagonyát.

A szurdokerdőben barátcinege, citromsármány, fűzikék éneke hallható. Találni itt bokrokban fűszálakból szőtt feketerigó, valamint az alacsonyabb fák ágain mohából és zuzmóból épített őszapó fészket.

A Kőlik-völgy feletti sziklás gyepterületről gyönyörű a kilátás. Látni a kelet-délkelet irányú, párhuzamos lefutású, meredekfalú, száraz un. Aszó-völgyeket, melyek a Csákvár fölé magasodó dolomit hegyek tömbjét szabdalják. A déli lejtők pionír növénytakarása a nyílt dolomit sziklagyep. Jellemzője: a növényzet kis felületet borít, nem záródik teljesen. Megtalálható itt több növényfaj: a deres csenkesz, több kakukkfű-faj, ezüstvirág, a napvirág, a bennszülött magyar gurgolya és az István király szegfűje, valamint a február végétől virágzó kövér daravirág. A lejtősztyepp élőhelye az öves szklopendrának. Nappal megbújik a kövek alatt és a sziklarepedésekben, éjszaka jár zsákmány után.

A talaj mélyülésével a gyepek záródnak és kialakul a sziklafüves lejtősztyepp, melyben gyakori a délvidéki árvalányhaj és a lappangó sás. Tömegesen fordul elő az élesmosófű. Kora tavasszal virít a tavaszi hérics, a leánykőkörcsin és a törpe nőszirm.

A sziklagyepeken zöldgyíkok sütkéreznek és előfordul itt rézsikló is.

A Kőlik-völgyben lefele haladva a dolomitos mészkőben kialakult barlangok találhatók. Itt található a nép által Frádi-lik néven ismert barlang. Frádi ide menekült Rákóczi szétvert hadából és itt élte le az életét.” A monda szerint Frádit ellenségei üldözték, mikor a hegytetőről lovával a barlang előtti kődarabra ugratott le. Lova elveszett, ő maga túlélte. Azt mondják a ló patkójának nyoma sok esztendőn át megmaradt.” (Párniczky, 1977). A század első felében szokás volt, hogy a csákvári öreg férfiak gyertyát gyújtottak a barlangnál.

A Haraszt-hegyi tanösvény a domborzati viszonyok miatt csak gyalogtúrára alkalmas.

Gánti – Földtani tanösvény

A kiépített tanösvény a Bagoly-hegy egykori külszíni bauxitbányájában található.

A Gánti tanösvényen a látogató szembesül, a földbelső kéregmozgató erejével, ami a kontinenseket is állandóan mozgatja. A kőzetek mozgásáról tanúskodnak a falak vetőkarcai.

A tanösvény mentén bauxitos lejtőtörmelék, valamint a bauxitos törmelék alól előbukkanó karbonátos tömbök láthatók.

Az út egy hullámosan változó felületű, vöröslő bányagödörbe vezet. Északi, nyugati és déli oldalát magas bányafalak határolják. A felhagyott bánya területén különleges színvilág fogadja a látogatót. A kémiai reakciók következtében a bányafalon kirajzolódnak az egykori dús növényzet gyökerei.

A trópusi karsztfelszín maradványairól a két-háromméternyi kiemelkedő kisebb kúpos halmok – a kőbörccök – árulkodnak.

A tanösvényen tovább haladva, a 4-5 méter magas vetőfalon látható furcsa alakú „harapások” a legutóbbi időszak karsztosodásáról árulkodnak. A legnagyobb feltárt vetőfal: a Hosszúharasztos és a Meleges bánya területén található.

Felfele indulva, korláttal szegélyezett út, vezet az eredeti helyét megőrző, bauxitmező felszínére. Innét látható a bányagödör teljes egésze, a különböző színű kőzetekkel.

A tanösvényen tovább sétálva ismét tanulmányozható az egykori élővilág és a bauxit egymásra hatása

Különös élményt nyújt a Bányászati Múzeum, mely emléket állít a bányászoknak, és bemutatja a bányászat eszközeit.

„1925-1985-ig robbantások dőrejétől volt hangos ez a vidék. Hosszúharasztostól lovas szekereken, az Angerrétől kisvasúton szállították tovább a vörös ércet.” A környék településein élőknek hosszú évekig megélhetést biztosított a bányászat, de meghatározta a környék arculatát is. Ma már nem folyik kitermelés a térségben.

Az ösvény utolsó szakasza a külszíni bányászatról árulkodik

Vidrafű tanösvény

A Csíkvarpai rét ősi vízi világa a 13,5 km hosszú Vidrafű tanösvény bejárásával ismerhető meg. A Tanösvény nevét a kiveszőben lévő semlyék nyáron is megmaradó vízben élő növényről, a vidrafűről kapta. A sekély tóból az évezredek során formálódó felszínen a szukceszzió apró nyomai láthatók. Hogyan és mikor keletkezett e tó és miért tűnt el napjainkra? A Tanösvény e hosszú folyamatnak a bemutatására vállalkozik, erre keresi a választ.

A megsüllyedés aligha történhetett tízezer évnél korábban, erre utalnak a kutatásokból származó jelek. De amikor történt, a jégkorszak végén, jóval nagyobb volt a vízbőség, mint manapság. Egykettőre feltöltődött hát e természetes víztározó, majd túlcserélődése által létrejött a Császárvíz is, a tó megcsapolója. Az akkori jellegzetes vízi élővilág maradványait fellelték az ősi tó feletti Báraczháza-barlangban. Később a rómaiak – vélhetően a hajózhatóság fenntartása érdekében – igyekeztek a tó vízszintjét állandósítani, egyenletessé tenni. Ezért gátat emeltek a lefolyás területén, Csalapuszta közelében levő Kőhányás-pusztánál. A többletvíz elengedték, a szükségeset megtartották. A római gát maradványai máig fennmaradtak, a nagy tó azonban mégiscsak eltűnt. Honfoglaló őseink az egykori tó helyén már sekély vizű mocsarat találtak, melyről Anonymus is említést tesz. „(Bodok hegyétől) Árpád vezér kelet felé Elődnek... nagy erdőt adott, melyet most Vértesnek hívnak....Ez alatt az erdő alatt a Fertő mocsár mellett Szabolcs unokája Csák sok idő múltán várat emelt.” Az átjárhatatlan mocsárvilág és vize fontos szerepet töltött be a háborúk idején. Feljegyzések szerint a Császárvíz és a Gaja patak vizének elengedésével tették Székesfehérvárt megközelíthetetlenné. Az egykori ősi tó eltűnésében azonban nem az emberi tevékenységé a fő szerep, hiszen a sekély tavak

gyorsan öregszenek, sorsuk hamar beteljesedik. A Pannon-tenger pusztulása közben apróbb tavak keletkeztek, melyek később feltöltődtek üledékkel, és kiterjedt mocsárvilágot hoztak létre. A sekély hamar felmelegedő vizekben, ahol bőségesen áll rendelkezésre energia a nap-sugárzásból, nagy mennyiségben keletkezik szervesanyag, így itt nem csak a parti zóna, de szinte az egész tómedence egyszerre, egyformán betelepülhet vízi növényekkel. A keletkezett szerves anyag egy részét az állatvilág fogyasztja el, mennyisége az összegyűjtés, égetés hatására csökken vagy oxigénszegény körülmények között tözegként, halmozódik fel, azonban maga a folyamat megállíthatatlan. A mai rét a hajdani tó- és lápvilág helyén terül el, és a Császár-víz szeli át. Jellegzetessége mocsaras, zsombékos, a fennmaradt gémeskútjaival, szürkemarháival az alföldi tájat idézi. Télen és tavasszal szinte az egész területet összefüggő sekély vízréteg borítja.

A Csíkvarsai-réten jól bemutatható az egykori tómeder egymást követő növénytársulásainak fejlődése. A tó feltöltődése három helyszínen és több, időben egymást követő változásban figyelhető meg. Az első helyszín a mélyebb vizeké, illetve egészen sekély tó esetében eleinte maga a teljes tómedence. Itt a moszatfajokból állóvíz alatti növényvilág szaporodik el, jelentősen növelve a tó szervesanyag tartalmát. A második helyszín a 2 m-nél sekélyebb vizeké. Ebben a legmélyebb pontokon alámerülő és úszólevelű hínárfélék, valamint az ősi vízi állatvilág jellegzetes halfajai a réticsík és a lápi póc található, majd puhafás ligeterdő, ezután pedig keményfás szálerdő jelzi a tó feltöltődésének utolsó állapotát. A folyamat a part felől a tó belseje felé halad, a nyílt víz csökkenésének arányában egyre gyorsabban. Kiszámították, hogy egy tó feltöltődésében a partnyereség akár 5 év alatt elérheti az 1 métert. Amint az egymást követő növénytársulások változása elérte a földrajzi adottságoknak megfelelő záró állapotot, onnan egy másik törvényszerűség, az erdők saját szabályozórendszere lesz az, mely e tartós állapotot fenntartja. A túra során a látogatók megismerik a csodálatos ősi lápi világ növény- és állatfajait

Tavaszi korai virága a mocsári gólyahír, mely sárga szőnyegként borítja a tájat.

A rét legősibb képét mutató része az Ülőkút, nevét az itt fakadó forrásokról kapta. Jellegzetes madárfaja a zsombékokon fészkelő sárszalonna. Odvasodó füzek kuvíknak, macskabagoly-nak, búbosbankának, szürke légykapónak biztosítanak fészkelő helyet. Itt található a rét legértékesebb növényvilága a gyapjúsás, az orchidea félék két faja: a hússzínű ujjaskosbor és a mocsári kosbor. A pallósi állomás egyik érdekes látványa a nagy zsombéksás. A nádas alját üde mohapárna borítja, s ezek felett a nádlevéllel összefont nádszálak nádi tücsökmadárnak és cserregő nádiposztának ad fészkelő helyet. A tanösvény a köriseshez érve a tó feltöltődésének utolsó szakaszát mutatja. Kedvelt élőhelye berki tücsökmadárnak, harkálynak, posztáknak. A láperdőhöz érve nyíltabb, fűbokrokban gazdag élőhely található, mely töviszúró gébicsnek, erdei pintynek ad otthont. Érdemes felmenni a madárlesre, ahonnan rálátás nyílik a rétre és a fasorra, mely éjszakázó helye gólyáknak, valamint pihenőhelyül szolgál sasoknak, sólymoknak.

A vizes rét jellegének köszönhető a több milliónyi béka. A tavaszi és kora nyári estéken csodálatos „koncertet” adnak. A Csíkvarsai-rét legérdekesebb része a Vidrafű-láp. Az itt kialakult lápot az állandó forrás alulról felfelé áramló vize hozta létre, és a mai napig táplálja, ahol még nagy szárazság idején is található víz

Áprilisban-májusban nyílik a vidrafű. Pompás látványt nyújt a fűtben nyíló apró, fehérszínű, rojtos pártacimpájú virág a háromkarjús, fényes zöld levelek ölelésében. A rét jellemző fészkelő madarai: bibic, piros lábú cankó, nagy goda. A kifolyónál virít májusban-júniusban a fátyolos nőszirmos lila virága, valamint az apró zsombékon alig észrevehető kistermetű fűféle a lápi nyúl farkfü. Állomány nagysága egyedülálló hazánkban. A mocsárrétektől távolabb, a szárazabb jellegű helyeket választja a nagypóling fészkelésre.

A tanösvény egyik állomása a Százados tanya, mely a hajdani katona tulajdonosról kapta nevét. Itt található a mintagazdaság központjaként szolgáló istálló, mely téli szálláshelye a szürkemarha gulyának. A réten őshonos állatok legelnek: szürkemarha, rackajuh, bivaly. Az állattartóhelyek, istállók kedvelt szálláshelyei a házi egérnek és a vándorpatkánynak, melyek fő tápláléka a kuviknak és a házimacskának. A Tanya élőhelyet biztosít a gólyának, fecskének, barázdabillegetőnek, búbos bankának, sárgabillegetőnek, balkáni gerlének. Szívesen megbújik az épületekben, a padlásokon a nyest, a menyét és a görény is.

Az út a téglaházi kubikgödrök mellett vezet. A gödrök a XVIII. század elején keletkeztek, innen termelték ki az agyagot a téglaverők. Hepe-hupás felszín jellemezte hosszú évek során. A rekonstrukciós munkák eredményeként új vizes élőhelyek alakultak ki. A vízzel körülvett háborítatlan szigeteken parti madarak, nyári lúd, gólyatöcs talált fészkelő helyet. A nyílt vízen bukdácsoló vöcsökfélék, és halra vadászó vidrák jelzik az ökológiai összhangot. A Vidrafű tanösvény gyalogosan, kerékpárral és echós szekérrel is bejárható. Ez főleg óvodás és iskolás gyerekek számára nyújt maradandó élményt, de a tapasztalat azt mutatja, hogy a felnőttek is szívesen veszik igénybe.

TERVEZETT ERDEI ISKOLA: BÖLÖMBIKA NÁDI TANODA

„Az erdei iskola olyan gyűjtőfogalom, amely természeti környezetben folytatott tevékenységet jelent. Ugyanakkor tágabb értelemben vett nem kizárólag erdőhöz kötött, mert éppen úgy magába foglalja a folyópartot, a rétet, a kulturális és városi, vagy a mentális (belső) környezetet. Funkciójában elsőrendű a környezet- és a természetvédelmi oktató-nevelő szerepe, de fontosak az egészségügyi és a szociális téren elérhető eredményei is. Mivel nem tantárgyi rendszerekben gondolkodik, ezért életszerű és komplex ismeretek átadására alkalmas, amelyben kiemelt szerepet játszik a közösségi létforma, az önállóság, az ember és természet, valamint az ember és ember egymásra figyelése, a felelősségvállalás és az együttműködés. Az erdei iskolában való részvétel hiánypótló szerepet tölt be a minden napi rohanásban szüleiktől és környezetétől egyre jobban elszakadó nemzedékeknek. Pozitív megközelítéssel példát, mintát adó a későbbi életszakaszaik számára, és az élményeken keresztül érzelmi azonosulást kiváltva hozzájárul a természetvédelmét szolgáló későbbi döntéseikhez.”

Az erdei iskolát vezetők feladata, hogy a diákok reális ismerettel, optimista nézettel, helyes környezeti szemlélettel térjenek haza, mutassanak példát a környezetükben élőknek a természetvédelemtől, a természet szeretetétől.

A gyermekek kreativitását, alkotó manuális készségét kézműves foglalkozások fejlesztik. A tevékenységek során természetes anyagokból, a népi hagyományok felelevenítésével különböző tárgyakat, használati eszközöket készítenek.

Erdei iskolai oktatás

Szoros értelemben vett erdei iskolai oktatás, iskolákból vagy máshonnan érkező gyermekcsoportok részére szerveződik.

Intenzív időszak az áprilistól június közepéig (tanév vége) és az augusztus végétől októberig terjedő időszak. Ideje rugalmas, de az alapprogram ajánlása a hétfő déltől szombat délig terjedő időszak. Az optimális csoportlétszám 20-25 fő.

„Az erdei iskola működésének egyik legfontosabb eleme az a programkínálat és szolgáltatáscsomag, amiből az iskolák és érdeklődők választhatnak.”

A túracsomagok egy-egy napot ölelnek át, ebből választható a csoport korához, érdeklődéséhez, terhelhetőségéhez legközelebb álló program, akár megbontva is.

A programok a gyermekek ismereteit bővítik, kreativitásukat, ügyességüket, viselkedési normájukat fejlesztik. Folyamatosan kialakul a természet szeretete és védelme.

A feladatokkal, túrákkal töltött napokat összegző, rendszerező, rögzítő, fejlesztő foglalkozások zárják. Ekkor lehetőség nyílik a hiányosságok pótlására, a felmerült kérdések megbeszélésére.

Az erdei iskola túracsomagjai

Az első napon a Böllömbika Nádi Tanoda lakói bepackolják magukat szálláshelyükre, majd szürkemaráhából készült bográcsgulyással csillapítják éhségüket. Étkezés utáni pihenő alatt játékos totó kitöltésével kitudódik, milyen hozott ismeretekkel, jártasságokkal rendelkeznek. A szieszta után ismerkedés a tervezett erdei iskola környezetével. A túra útvonala természetközeli élőhelyeken halad át, ahol a patakpart és a tó gazdag élővilágával, a kaszáló-rét növény- és állatvilágával valamint a telepített- és a kipusztulóban lévő füzessel ismerkednek az erdei iskola nebulói.

A tervezett erdei iskola közvetlen környezetében egy másik túra bemutatja a meleg lösztölgyesek természeti értékeit. A terület különlegessége, hogy szántóföldi kultúra által körbezárt erdőssziget, ahol a túrázó különleges növény- és állatvilágot ismerhet meg. A kocsányos tölgy, és a cser fészkelőhelyet biztosít az egerészölyvnek. Megtalálható itt a védett nagygyertyán, az illatos hunyor, az erdei gyöngyösköcs, és az idős berkenye. A bokros, fás terület biztonságot nyújt az őzek, a szarvasok mindennapi életéhez. Már messziről lehet érezni a löszös domboldalon található rókalukok, és borzvárok „illatát”.

Az esti órákban a Tanoda lakóit felkészítik a következő napok fárasztó, de annál nagyobb élményt, ismeretet nyújtó túráira. A tájékoztató játékos formában, legendákkal, vetítésekkel élménybeszámolókkal fűszerezve motiválja a gyermekeket a természet minél jobb megismerésére, a természetvédelem szükségességére, a természet szeretetére és az elvárt viselkedési normákra.

Vizes élőhelyek élővilága

A lelkes csapat reggel elindul a tervezett erdei iskolától gyalogtúrára. Az útvonal vizes élőhelyen, füves pusztán halad a Dohányos-házig, ahol finom ebéd várja a fáradt, éhes vándorokat. Fél óras pihenő után pusztabusz indul (alkalmas kerékpártúrára is) a Téglaházhoz, ahol komótosan legelésző szürkemaráh gulya, és őshonos állatok (rackajuh, bivaly) láthatók. A Téglaházi kubikgödrök megfelelő helyet biztosítanak a vizes élőhelyet kedvelő növény- és állatfajoknak. A vízimadarak közül megtalálható itt a bőjtű réce, a kisvöcsök, a vörösgém.

A rétre jellemző az ingadozó vízállás. Vizes időszakban tocsogók, zsombékosok biztosítanak élőhelyet a különböző fajoknak. Őszi időszakban nagy számmal virít a szikes élőhelyet kedvelő növény a sziki őszirózsa.

A Vidrafű tanösvény az alföldre emlékeztető Csikvarjai-rét lápos területén halad végig. A rétről a Vértes hegység lankás, hegyes-völgyes vonulata látható.

A pusztabusz utolsó megállója a Csákváron található Geszner-ház, mely kutató- és oktatóközpont, valamint itt található a Vértes és környéke élővilágát bemutató kiállítás. A háromdimenziós diorámák, és fotók segítenek megismerni a Vértesi Natúrpark csodálatos életét. A kiállításon szerzett ismeretek a túrák során, a gyakorlatban kibővülnek, elmélyülnek.

A Geszner-ház előtt lévő búbos kemencénél népi étel: a hamuban sült lángos várja a korgó gyomorral érkező nebulókat. A helyi fából készült asztalaival és padjaival alkalmas az egésznapos információk közös rendszerezésére, mélyítésére, rögzítésére, az esetleges hiányosságok feltárására, megbeszélésére. Lakmározás és beszélgetés után újra pusztabuszra száll a kiscsa-

pat, és indulás vissza egy eseménydús nap lezárására a szálláshelyhez. Lefekvésig szabad program, mely lehetőséget nyújt a kikapcsolódásra (játék, olvasás, beszélgetés, zenehallgatás, stb.).

Fás legelő, füves puszta

A reggeli tevékenységek után a vállalkozó kedvűeket kenu várja, (a bátortalanokat pusztabusz) amivel eljuthatnak a Dohányos-házig. Útközben a gyermekek megfigyelik a vizes élőhelyek és a füves puszta jellegzetes élővilágát. A Dohányos-háznál fakultatív programok (kézműves foglalkozás, kísérletezés, kutatás, stb.) és a „gyermekek kedvence” ebéd várja az éhes szájakat.

A pihenő után pusztabuszszal, az edzettebbek kerékpárral indulnak a Báraczházi barlanghoz. A föld mélye csodákat rejt, ennek megismerésére ad lehetőséget a barlang. A Geszner-házban található kiállítás háromdimenziós diorámája bemutatja a barlang régészeti leleteit: a háromujjú őslóvat, az őssantilop, ősszarvas és őz, az őssantilop, őssziráf, kardfogú tigris csontmaradványait. A helyszínen az ismeretek felelevenítésével, a barlang kőzeteinek, árnyéktűrő és hideg kedvelő élővilágának a megfigyelésével bővül az ismeretanyag. A keskenyjáratokban fellelhető a kis patkósorrú denevér. A barlangban gyöngybagoly fészkel. A barlang környékén gazdag madárvilág figyelhető meg: erdei pacsirta, zöldike, csuszka, vörösbegy, szajkó, vadgerle.

A Báraczházi-barlangtól a Szólókő sziklagyepén át, gyalog érhető el a Haraszt-hegyi tanösvény. Az alacsony növéssű, virágos körisekkel tarkított sziklagyep kellemes pihenőhely. Az árnyas fák alatt jól esik a hátizsákokból előkerült étel. A hely alkalmas az eddig összegyűjtött ismeretanyag rendszerezésére, hiányosságok pótlására, valamint erőgyűjtésre és felkészülésre a 3,5 km-es gyalogtúrára. Testét vörösbarna páncél fedi, minden szelvényen egy-egy pár lábbal, fején egy pár állkapocsláb, mely hatalmas rágókaromban végződik. Nappal kövek alatt, sziklarepedésekben húzódik meg, éjszaka jár vadászni, 10 cm hosszúra is megnövő százlábúfaj.

A Botanikai-geológiai Tanösvény Magyarország egyik „szubmediterrán szigetét” öleli körbe. Főbb jellemzői: keleti gyertyán, nyílt dolomit sziklagyep- és a szurdokerdő élővilága, csereszömörce, fanyarka. A Haraszt-hegyi Tanösvény bejárása után jól esik felülni a pusztabuszra, mely visszaszállítja a túrázókat az erdei iskolához.

A finom meleg vacsora után szabadprogram takarodóig.

Árvalányhajas gyep, telepített erdő, bánya élővilága

A reggeli ébredés után pusztabuszszal indulás a Gánti-Földtani tanösvényhez. Az út az árvalányhajas gyepon, telepített erdőn – egykori fás legelő - vezet a volt Gánti bánya területére. Itt nyomon követhetők a föld kialakulásának korszakai, a külszíni bányászat jellemzői, a bányaművelés után kialakult élővilág. A Bányászati Múzeumban a bányászat eszközeivel, a bányában dolgozó emberek nehéz munkájával ismerkednek meg a gyerekek.

Piknikezni a Sas-hegy várja a kellőképpen elfáradt és megéhezett túrázókat. A pihenő alatt lehetőség van gyűjtögetésre, fotózásra, nagyító segítségével az élővilág tüzetesebb megismerésére, majd indulás vissza az éjszakai hajlékot adó tanodához.

Az út porának letisztítása és egy félórás pihenő után játékos foglalkozáson a tapasztalatok, gyűjtemények, ismeretek rendszerezése, mikroszkopikus vizsgálata, tudásanyag rögzítése, az eltelt napok értékelése történik.

A finom, meleg vacsora után A Vértesi példa című film vetítése, és a Pro Vértességi Közalapítvány Elnökének előadása gazdagítja az elmúlt napokban elsajátított ismeretanyagot.

Legelő élővilága

A tervezett erdei iskolától Csákvárra a buszmegállóig pusztabusz szállítja a csapatot, innét a menetrendszerű buszjáratával folytatódik az út a Boglári-legelőhöz.

A területen jól áttekinthető a legelő élővilága. Különös látványt nyújtanak a löszfal apró üregei, ahol a tarkabarka gyurgyalagok élik mindennapi életüket. Szép számmal élnek itt védett ürgék is. A terített asztalnál, az ürgés réten minden napos vendég a parlagi sas és a kerecsensólyom, akiknek főtáplálkozó helye itt található.

A növények közül megemlíthető a szurokfű és a kakukkfű, melyek összetetten különleges illatharmóniával varázsolják el a természet kedvelőit. Ezek a növények a kellemes illatuk mellett, egyes betegségekre gyógyírként szolgálnak. Csodálatos látvány a szellő ringatta árvalányhajmező.

A régmúlt időket idézi a Nagy-tiszta területén található egy-két öreg tölgyfa, melynek árnyékában elfogyasztható az úti csomag rejtette elemőzsia. Ezt a területet elkerülte a mezőgazdasági művelés, így maradtak fent az erdős pusztai élőhely emlékei: a lösztölgyesek. Fái között az összes hazai tölgy megtalálható: kocsánytalan-, kocsányos-, molyhos- és csertölgy. A tisztásokkal tarkított erdőben, nagy tömegekben nyílik az aransárga virágú tavaszi hérics, a macskahere és a védett törpemandula.

A legelő lehetőséget biztosít a népi játékok felelevenítésére, a természetben található nem védett növények felhasználása különböző tárgyak készítésére.

A pihenő után gyalogtúra a Fáni-völgy csodálatos világába. Az egyedül álló mikroklimatikus völgyben nagyon sok védett növényi ritkaság található: ilyenek a „medvefűszerű”, megvastagodott, bársonyos tapintású levelű, sárgavirágú medvefű kankalin, a sárga színben pompázó gyűszűvirág és a folyamatosan virító lilás színű harangvirág fajok. A völgybe érve az erdő kellemes, enyhülést adó tiszta levegője fogadja a gyermekeket.

Az öreg fák odvai a látogatók elől elrejtik a macskabagoly és a harkály fészkeket. Az éjszaka madarai innét indulnak zsákmányszerző útjukra.

Az erdő biztonságos búvóhelyet nyújt az őznek, a szarvasnak, és a többi erdőlakónak.

A sziklás hegyoldalakban odúk láthatók. A sziklaodúk főleg télen, menedékhelyei a muflonnak és a vaddisznónak. Az odúk fölötti sziklapárkány a holló kedvelt fészkelő helye.

A Fáni-völgytől bérelt autóbusszal, kényelmesen utazik az élményekkel feltöltődött gyermekcsapat az Esterházy kastély parkjához. A kastély és a körülötte lévő angolpark a múltat idézi. Az angolparkban őshonos fafajokkal – nagylevelű hárs, kislevelű hárs, virágos kőris, erdei fenyő, fekete fenyő, dió - ismerkedhetnek meg a Tanoda diákjai.

A kellőképpen elfáradt társaságot autóbussz várja a kastélypark előtt, és indulás vissza a szálláshelyre. Útközben a község cukrászdájánál megáll a gyermekcsapat egy frissítő fagyira.

A meleg vacsora után, jól esik a tábortűz ropogását hallgatni és a szenderedő parázs, körül énekelni, élményeket mesélni.

Az utolsó nap délelőttje az összegzések, értékelések ideje. Az élményekben, ismeretekben gazdag, elcsigázott résztvevők jutalmazása sem marad el. A Bölömbika Nádi Tanodában töltött napok emlékére minden diák egy tréfás szövegű, a gyermek legjobb pillanatát ábrázoló fotóval ellátott oklevelet vihet haza.

Az erdei iskolában folyó oktatás több szinten történik, így nem csak a gyermekeknek nyújt lehetőséget a természet megismerésére, hanem felnőtt csoportoknak is:

- Elméleti képzések és gyakorlati tréningek – pedagógusoknak vagy pedagógus jelölteknek – elsősorban az oktatás különböző szintjein aktívan dolgozó személyek részére ad elméleti és gyakorlati ismereteket.
- „Nyári gyakorlat és képzés egyetemisták, főiskolások részére – Ez az oktatási együttműködési forma a kölcsönösségen alapul. A résztvevő hallgatók tevékenyen részt vesznek az erdei iskola program lebonyolításában, de ötleteikkel, friss kezdeményező készségükkel hozzájárulnak a programok frissítéséhez, újragondolásához.”
- „Tudományos tevékenység - Tudományos igényű munkák végzésének lehetősége ösztöndíjasok, szakdolgozók, kutatók részére. Az erdei iskola tervezett működésébe jól illeszkedik a tudományos tevékenység, ami részint a program hírnevét öregbíteni, részint beépíthető és hasznos eredményeket szolgáltat a tevékenységek folyamatos fejlődéséhez és megújulásához. E tevékenység kiterjedne az oktatás mellett a természetvédelem és más tudományterületekre is (elsősorban: biológia, földrajz, néprajz témakörében). Jól alkalmazhatónak látszik egy olyan, a Vértesi Natúrpark által odaítélhető ösztöndíj rendszer, amely nem csak vonzóvá, de megvalósíthatóvá is teszi a megfelelő időráfordítást és teljes odafigyelést igénylő kutatómunkákat.”
- „Tanácsadás és konzultációk, oktatási programok kidolgozása – A meglévő és az azután felhalmozódó tapasztalatok alapján lehetőség látható olyan munkák elvégzésére is, amely más kezdeményezéseket támogatnak szakmai téren.”

„Az itt bemutatott és felvázolt rendszer hosszú távú működésben teljesebb lehet ki.”

VÉRTES MÚZEUM

Csákváron, az Esterházy kastély parkjához tartozó területen, a Geszner-házban kapott helyet a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány központja. Az épületben bemutatóközpont, kutatóház, oktatóközpont és a Vértes csodálatos világát bemutató kiállítás található. A kiállító terem és a tanácsterem lehetőséget biztosít előadások, konferenciák, továbbképzések, vetítések, csoportos foglalkozások megtartására. A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a szervezett programokra igény van.

A Vértes „Egy Cseppnyi Magyarország”, hiszen a vidék olyan változatos, mintha a hazai nagy tájak mindegyikéből lenne itt egy kis rész.

Ezt bizonyítja a Geszner-házban található kiállítás, mely segít tájékozódni a felfedező túrákra indulóknak. A háromdimenziós életképek és fotók a Vértesi Natúrpark élőhelyeinek keresztmetszetét, természeti értékeit mutatja be.

Az első diorámában látható a Geszner-ház és a tó. A Ház helyén 200 éve vízimalom állt, majd 150 évvel ezelőtt az Esterházy család felújíttatta és pihenőházként használta. Az épület az 0950-es években teljesen lepusztult, köveit széthordták, a lábánál hullámozó tó feltöltődött. 1996-ban a Közalapítvány a tavat kitisztította, a házat régi fotók alapján újra építette. A ház nevét Salamon Gessner svájci német költőről kapta. A Geszner-tavat fokozatosan veszik birtokukba a különböző élőlények.

A következő életképben a Csíkvarsai rét lápvilága tárul a látogató elé. Ez a csodálatos mocsárvilág mintegy kétmillió éve a Vértes déli lábainál visszahúzódó Pannon-tó apró maradványtavainak feltöltődése, majd a Zámolyi-medence süllyedése során kialakult sekélytő helyén maradt fent.

A kiállítás harmadik életképe a Csákvári Báraczházi-barlang őslénytani leleteit és a háromujjú ősló modelljét mutatja be. A barlangban történt ásatásokkor 205 állatfaj maradványait találták meg (ősantilop, gazella, őzsírf, ősszarvas és őz, kardfogú tigris, barlangi medve, stb.). A

kutatók szerint a nagyszámú lelet annak köszönhető, hogy a barlangot hiénák és egyéb ragadozók lakták, melyek a barlangban fogyasztották el táplálékukat. Mára a barlang élővilága megváltozott. A keskeny járatokat főként kis patkósorrú denevérek lakják. A Vértes harmadik leghosszabb barlangja Csákvártól 2 km-re található, látogatható.

A következő dioráma a Lejtős-sztyep lépcsőről lépésre változó világának rejtelseibe enged betekintést. A be nem szántott maradványfoltokon több védett növényfaj maradt fenn a mai-nál szárazabb, jégkorszak előtti időkből: pl. árvalányhaj, Szent László tánics, tavaszi hérics, törpe mandula.

Itt Csákvár közelében található a vetővirág egyik legnagyobb ismert hazai állománya.

A gyepek területek sok rágcsálónak nyújtanak élőhelyet (pl. ürge és a hörcsög), melyek első-sorban a parlagi sas és a kerecsensólyom valamint az itt élő kis ragadozók, pl. menyét és a görény táplálkozását képezik. Ezért ennek a területnek a fenntartása és megőrzése nagyon fontos feladat.

A kiállításon látható fotók a Vértesi Natúrpark élővilágának csodálatos pillanatait örökítette meg. A növény és állatvilág változó, titokzatos életét bemutató képek a fotós jó megfigyelő képességéről, a természet szeretetéről árulkodnak.

MINTAGAZDASÁG

A Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány természetgazdálkodási tapasztalatait és kutatási eredményeit egy bemutatóközpontban, a Dohányos-házban adja át konferenciák és tanfolyamok keretében a gazdálkodóknak és a természetvédelmi szervezeteknek.

A mintagazdaság részletes ismertetése az IV. rész Mezőgazdaság c. fejezetében található.

MADARAK ÉS FÁK NAPJA (MÁJUS 10.)

Minden évben a Madarak és Fák napján, a Natúrpark területén az érdeklődőket diaelőadások, filmvetítések, szakvezetéssel túrák várják.

A Csákvári Általános Iskolában folyó természeti nevelés foglalkozás keretén belül, minden év januárjától indul egy vetélkedő sorozat, melynek döntője a Madarak és Fák napján van. A vetélkedő győztesei természetvédelmi táborban vesznek részt.

Összegzés

A turisták és a lakosság hatalmas károkat tud okozni, ha nincsenek megfelelően informálva, nem ismerik az alapvető környezeti tényezőket, összefüggéseket. Ezért az oktatást már a legfiatalabb korban el kell kezdeni, hogy a felnőtté válás során folyamatosan figyelje a környezet összetevőit, saját tevékenységeit és tudatába legyen a következményeknek.

A szakvezetőnek, a Vértesi Natúrpark területén dolgozóknak jó példát kell mutatni a látogatóknak, mert csak úgy várhatják el a megfelelő viselkedést a túrák során. Nagyon fontos, hogy kialakuljon a környezeti etika. Ehhez szükség van az úgynevezett viselkedési kódexre, mely tartalmazza röviden, érthetően azokat az alapelveket, amelyeket saját és a természetvédelem érdekében ajánlatos betartani. A viselkedési kódex praktikus tanácsokkal szolgál, de figyelmeztet is. Ha a tanácsokat megfogadják, akkor a látogatók hozzájárulnak a Vértesi Natúrpark állapotának megőrzéséhez, a káros hatások minimalizálásához.

A kódex megfogalmazásában törekedni kell:

- a pozitív kicsengésű javaslatételre,
- a látogatók jó érzésére kell hatni,
- közvetlen,
- jó tanácsokat ad,
- szórakoztató,
- könnyen érthető.

Ez a módszer nem más, mint „informálva oktatás”.

A Vértesi Natúrpark oktató, nevelő, ismeretterjesztő munkájával nagyban hozzájárul, hogy a 2005-ös „ZÖLD ÉV”-ben a természetvédelmet, a természet szeretetét és tiszteletét szolgálja.

VII. AKTÍV TURIZMUS ADOTTSÁGAI, JÖVŐBELI LEHETŐSÉGEI

Bevezető

A Vértesi Natúrpark korábbi fejezetekben ismertetett földrajzi elhelyezkedése, természeti és kulturális értékei arra predesztinálták a Vértes településeit, hogy a harmadik szektorban, a turizmus integrált fejlesztésében ismerjék föl fejlődésük hosszú távon fenntartható útját. Magyarország turisztikai kínálatának palettáján a Vértes térsége az aktív „lágý” turizmus skáláját hivatott színesíteni. Az önkormányzatok ez irányú elkötelezettsége a regionális-, megyei - és területi fejlesztési tervekben egyaránt megfogalmazódik.

A turizmus önmagában nem szünteti meg a gazdasági problémákat, de képes azok enyhítésére. A fejlesztés számára biztosított többletforrások gazdaságilag előnyös beruházásnak minősülnek. Gazdasági szerepe egyrészt a turisták pénzköltésének, másrészt a kínálat fejlesztésével járó általános gazdaság-élénkítő hatásnak köszönhető. A fenntartható turizmus fejlesztési program megvalósítása magával vonja az infrastruktúra fejlesztését, a szolgáltató szektorban a magánvállalkozások bevonását, a vállalkozói kedv spontán növekedését. Továbbá kiegészítő jövedelemhez segíti a helyi családokat, serkenti a Natúrpark területén végzett mezőgazdasági tevékenységeket azáltal, hogy keresletet generál a helyi termékeknek. A turisztikai kínálatba bekapcsolódó vállalkozások munkaalkalmat teremtenek a helyi lakosságnak, perspektívát mutatva a hosszú távon fenntartható fejlődés felé.

A Vértesi Natúrpark, érdekszövetség egyes szereplői együtt képesek akkora gazdasági erőt felmutatni, amekkora ahhoz szükséges, hogy a megfelelő infrastruktúra kiépítése és magas színvonalú, komplex turisztikai kínálat kialakítása eredményeképpen a közösen meghatározott kitorési pontról tovább lépjenek. Az itt élők egybehangzó szándéka, hogy a Vértes természetes erőforrásait és a kulturális hagyományokat, mint természetbeni tőkét „gondos gazda” módjára hosszú távon jövedelmezőre fordítsa. A természeti és kulturális értékek megőrzése érdekében együttműködve az egyes települések lakossága, a vállalkozók, civil szervezetek, valamint az illetékes hatóságok közösen kovácsolhatnak gazdasági előnyöket az egész térség számára. Egyenként nem tudják a szükséges saját erőt felmutatni az egyes fejlesztési projektek megvalósítására lehívható támogatásokkal szemben. Az együttműködés az említett szereplők között példa nélkül álló Magyarországon és tizenkét éves tapasztalatokkal büszkélkedhet.

Stressz-hatásokkal terhelt hétköznapiakban a szabadidő eltöltésének pihentető élményét a természeti környezet és az emberi közösség éltető energiáinak meg tapasztalása jelentheti. A Natúrpark bővelkedik olyan adottságokban, melyek a természet közeli turizmus fejlesztésének lehetőségével kecsegtetnek. A Vértesi Natúrpark felkérésének eleget téve, a Pro Vértes Köz-alapítvány által vezetett természetvédelmi-turisztikai fejlesztési program a meglévő, hagyományokkal bíró attrakciókra épít, komplex turisztikai termék felépítését tűzte ki célul.

Turisztikai termékfejlesztés alapelvei, fogalom meghatározás

Az elmúlt másfél évtizedben Magyarországon potenciális húzóágazatként, a kistelepülések számára is gazdagabb jövővel kecsegtető kitörési pontként emlegetett turizmusról, kívánt fejlesztéséről számtalan fórumon esett már szó. Az átlag olvasó, tájékozódó ember lépten-nyomon találkozhatott a gazdaságtudományok sorába fejlődött ágazat szakmai terminológiájával. Az alábbi, már-már divatos kifejezések lennének bár legalább annyira helyesen értelmezettek, mint amennyire közkeletűek. Ennek érdekében, a termékfejlesztést meghatározó prioritások mentén kerültek kifejtésre a következő alapfogalmak:

Fenntartható fejlesztés elve: A fenntartható turizmusfejlesztés a kiegyensúlyozott kölcsönhatások elérésére törekszik. A rendelkezésre álló erőforrások mértékletes felhasználásával biztosítja a jövő számára a jelen értékeit. Mottója kifejező:

„A Földet nem elődeinktől örököltük, hanem unokáinktól kaptuk kölcsön.”

A természeti értékek, társadalmi, kulturális adottságok eredeti kínálatára alapozva, fő szervezőelvként megjelenik a helyi lakosság igényeit kielégítő, már létező szolgáltatások, programok továbbfejlesztése, a rájuk épülő kell megjelenjen szolgáltatások, ún. származtatott kínálat feltételeinek kialakítása. A már működő programokra, szolgáltatásokra, az ismert, hagyományokkal büszkélkedő és vendégek által látogatott programokra építünk.

Alulról építkezés elve: szerint az integrált fejlesztési programot a fogadóterület lakosságának igényei szerint kell szervezni, szem előtt tartva, hogy a lakosságnak egyenlően kell részesednie a turizmus gazdasági eredményéből.

Turista:* Aki a meglátogatott országban legalább 24 órát tartózkodik, és utazásának célja szabadidő-eltöltés, család vagy barátok meglátogatása, üzlet, szakmai küldetés, konferencia.

A Natúrpark célközönsége: a környezettudatos, kulturális és természeti értékek iránt érdeklődő turista.

Teherbíró képesség:* Egy turisztikai desztináció, helyszín képessége a turizmus befogadására minőségi romlás nélkül. Azt a legmagasabb látogatószámot jelenti, amelyet egy desztináció befogadhat, és nem jár elviselhetetlen negatív következményekkel a társadalmi, a természeti és a gazdasági környezetre, valamint elfogadható a helyi lakosság és a turisták számára is.

Turisztikai infrastruktúra:* Az alapinfrastruktúrára épülő tárgyasult és szellemi turisztikai szolgáltatások, amelyek a turista szempontjából a motivációtól az utazás befejezéséig igénybe vehetők, ugyanakkor a helyi lakosság által is használhatók.

Multiplikátor hatás: A turizmus élénkítése következtében infrastrukturális fejlesztések valósulnak meg. A várhatóan kevésbé szezonális, egyedi programkínálat magasabb árkatagóriát feltételezve, magasabb egy főre jutó átlagos költséget eredményez majd. A turisták vásárlóereje keresletet támaszt az áruk és szolgáltatások kínálatának. A bevételek így továbbgyűrűznek a gazdaságban és más szektorokban is munkalehetőségeket, jövedelmeket teremtve fejtik ki jótékony, gazdaságélénkítő hatásukat. A turizmusban közvetlenül és közvetve keletkezett bevételek a vállalkozások, háztartások bevételeit gyarapítva visszaforgnak a helyi gazdaságba. Fejlődik a lakosok környezettudata, megerősödik identitástudatuk. Mindezek következtében csökkenni fog a környezetszennyezés, és a természeti értékek pusztítása, az ezekből származó károk mértéke. Ugyancsak a fejlődési folyamat eredményeként, a települési környezet élhetőbbé, vonzóbbá válik, hiszen a lakosoknak mindinkább érdeke lesz portáikat, lakókörnyezetüket csinosítani, az önkormányzatoknak a közterületeket karban tartani és fejleszteni, minél vonzóbbá tenni. Emelkedik az életszínvonal, és végső soron nő a települések népességmegtartó ereje.

Vonzerő: egy terület minden olyan természeti adottsága és ember-alkotta értéke, amely a turisztikai termékek részét képezheti. A vonzerő megjelenhet szellemi és fizikai formában egyaránt (pl.: lehet egy közismert monda és a hozzá kötődő helyszín).

Attrakciók: rendelkezésre álló vonzerők közül azok, amelyek szerepet kapnak a turisztikai termék kialakításában, a programok részét képezik. Tudatosan turisztikai kínálatba szervezett vonzerők.

Turisztikai termék: egy szolgáltatáshalmaz, amely a vonzerőn alapul és az otthonától távol lévő turista igényeinek teljes kielégítését célozza. Turisztikai *terméksomag* az értékesítés során kialakított, attrakciókra épülő, a turista által igénybe vehető közlekedési, szállás -, étkezési -, szórakozási -, egészségügyi -, banki -, információs -, biztonsági -, promóciós - és egyéb szolgáltatások összessége. A szolgáltatások és a szükséges infrastruktúra *a helyi lakosság szolgálatára jönnek létre*, a turizmus számára az attrakciót, színvonalas ellátást és a megfelelő tájékoztatást kell kiegészítésként megteremteni. A fogalom kereslet generálása híján nem értelmezhető.

Tematikus út *: Egy közös témához kapcsolódó, különböző helyszínen található látványosságok, turisztikai szolgáltatások, programok összekapcsolása egységes megjelenésű turisztikai termék. A tematikus útvonalak létesítésének célja, hogy az önmagukban jelentős vonzerőt nem jelentő látványosságokat összekötik, ezáltal növekszik az együttes vonzerő értéke.

Ökoturizmus*: a természeti értékek, természeti területek megismerésére (tudatos ismeretszerzés, tanulás) irányuló olyan turizmusforma, amely természetkímélő módon, a természetvédelmi prioritások biztosításával valósul meg az arra alkalmas területeken. Tartalmazhat kulturális elemeket, a hagyományos kultúra megismerését is, azonban a fő motivációt a természeti értékek alkotják.

Természetjárás*: Elsősorban természeti adottságokon alapuló, környezetkímélő, turisztikai forma (kirándulás, túrázás).

Falusi turizmus*: jellegéből adódóan a természeti adottságokhoz kötődik, de szorosan összefügg a helyi közösségek sajátos hagyományaival. A szálláshelykínálaton túl a falusi turizmus a városi ember számára a vidéki élet teljességét bemutató és élményeket nyújtó termék, amelyet többek között a gasztronómia és borturizmus is kiegészít.

Lovas turizmus*: Olyan aktív kikapcsolódást célzó turizmusforma, amely iránti kereslet fő motivációja a ló, és az ahhoz köthető összes szabadidős tevékenység.

Kerékpáros turizmus*: Egy- vagy többnapos szabadidős célú turisztikai termék, amely a kerékpározáson részben, mint közlekedési módon, részben, mint kikapcsolódási formán alapszik. Speciális turisztikai infrastruktúrát igényel: útvonal hálózat, szálláshelyek, táblarendszer

Gasztronómia és borturizmus*: fejlesztésének célja a kulináris értékek turisztikai terméként való hasznosítása, a falusi turizmushoz szorosan kapcsolódik.

A Natúrpark területén a *védett területek* csak szervezett formában, fokozottan védett kategóriába tartozók csak időbeli és létszámbeli korlátozással, engedéllyel, illetve szakvezetéssel látogathatók. Eleget téve a törvényi szabályozásnak, a fenntarthatóság érdekében a programok összeállítása és kiajánlása során erre a körülményre különös tekintettel kell lenni.

A *-gal jelölt fogalmak a Magyar Turisztikai Hivatal Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2005-2013. c. dokumentumából származnak.

Adottságok számbavétele

A gazdag múlttal büszkélkedő térség számtalan különleges természeti kincset, megtekinteni érdemes emléket őriz. A térségben illetékes önkormányzatok, szervezetek, hatóságok között konszenzus született arra vonatkozóan, hogy a már ismertetett értékek mentén rajzolódik ki a Vértesi Natúrpark jövőképe, amelyet egymással együttműködve képesek tartalommal megtölteni. A különleges adottságokat felismerve meg kell határozni, melyek azok a potenciális vonzerők, amelyek a turisztikai programkínálat építőelemeivé válhatnak.

A jövőbeli lehetőségek számbavételekor első lépésben fel kellett mérni a Natúrpark területén rendelkezésre álló *potenciális vonzerőket*. A lajstrom a Közalapítvány rendelkezésére álló adatbázisok alapján, saját kutatások, valamint az Alapítvány közreműködésével előállt tervdokumentumok alapján készült. Mindezek alapján felvázolható, a Natúrpark filozófiájába illeszkedő turisztikai termékfajták felépítésére kínákozó lehetőség, illetve melyek az egyes programcsoportokhoz kapcsolódó, fejlesztésre érett szolgáltatások.

Kiszolgálni kívánt kereslet általános jellemzése

Az adottságok és a turizmusban tapasztalható trendek mellett a várható, generálni kívánt kereslet ismerete szükséges ahhoz, hogy optimálisan működtethető termékfajtákat és programcsomagokat alakítsunk ki. Országos és területi statisztikák, valamint a Pro Vértes Közalapítvány korábbi fejezetekben bemutatott felmérései az irányadók a várható kereslet jellemzésekor.

Figyelembe kell venni a fenntartható turizmus *trendjeit* a kereslet területén:

- Több a környezettudatos turista
- Nő a minőség iránti igény
- Aktív turizmus növekedése
- ezen belül az ökoturizmus iránti kereslet növekedése
- Csökken a vendégéjszakák száma
- Nő az egy évben tett utazások száma
- Nő az egy főre jutó átlagos költség
- Nő a csoportos diákutazók száma
- Csökken a külföldi vendégek számának aránya
- Nő a belföldi turizmus részaránya

Belföldi kereslet

Magyarországon 1999-2003 között a belföldi turizmus 50% alatt részesedett az összes regisztrált vendégéjszakából. Ez megfelel az EU országokban kimutatott aránynak. A magyarországi fogadó turizmus számára az egyik legnagyobb kihívást az erős szezonáltság oldása jelenti. Magyar Turizmus Rt-től származó statisztikai mérések azt mutatják, hogy az elmúlt években csökken a belföldi turizmus, a belföldön utazók aránya kétszerese a külföldre utazókénak, általában a két forma kizárja egymást, elsősorban anyagi okok miatt. A belföldi vendégéjszakák éves átlaga 2,6-nap/fő (2002-ben), ez a szám jelentős csökkenést jelez a korábbi évekéhez képest (1999-ben 5,5 nap/fő). Legjellemzőbb a 2-3 napos utazás. A külföldi vendégéjszakák száma csökkenni látszik, és ez a trend figyelhető meg a kereskedelmi szálláshelyeken regisztrált belföldi és külföldi vendégek számának alakulásában is. A belföldi turisták úti céljainak megoszlása szerint a Közép – dunántúli régió aránya 11%, kilenc desztináció közül a negyedik helyen szerepel, Budapest, Balaton, Észak-Magyarország és Dél-Alföld után. Az utazások többsége a nyári hónapokra (május-augusztus) koncentrálódik. A tevékenységek sorában első tíz között találjuk a kulturális emlékek felkeresését, a természetjárást és a kerékpározást.

Külföldi kereslet

A Magyar Turizmus Rt. kimutatása alapján a külföldi vendégforgalmat tekintve visszaesés tapasztalható a 2003. és 2004. években. Ugyanakkor a külföldi vendégéjszakák száma magasabb, 3,4 éjszaka/fő. 2003-ban az öt legfontosabb küldőország között szerepelt Szlovákia, Ausztria, és Németország. További jelentős küldőországok Olaszország, Hollandia. Az utóbbi évek során általában jellemző tendencia a hagyományosan jelentős küldőpiacok részesedésének csökkenése. Az ökoturizmus programkínálata számára jelentős keresletet támaszthat az ezen a turisztikai piacon hagyományokkal rendelkező német, angol és holland vendégkör, valamint a növekvő potenciállal bíró közép-kelet európai (pl. lengyel, cseh, szlovák) piac.

A Pro Vértes Közalapítvány tapasztalatai a turisztikai keresletre vonatkozóan:

A Vértesben a Zámolyi-medence területén és egyéb hegylábi területeken – a saját tulajdonban lévő védett területekre - kizárólag a Pro Vértes Közalapítvány szervez turisztikai programokat. A Vértesben jellemző a természetjáró turizmus. Jelentős arányban belföldi vendégek érkeznek egyéni szervezésben, de az egyesületek, iskolák, szakosztályok csoportjai számára szervezett túrák is gyakoriak.

A Vértes környéki településeken több család foglalkozik falusi turizmussal. A vendégek szálláshely igénye kimeríti, sőt meghaladja a falusi szállásférőhely kapacitást. A Vértesben vannak turistaszállók, mindegyik magán, illetve alapítvány, egyesület kezében. Ezeket meglehetősen alacsony színvonaluk miatt a rugalmasabb fiatal diákcsoportok veszik igénybe.

Az utóbbi másfél évtized tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a térség fejlődésével párhuzamosan a látogatottság növekszik. A látogatottságról – egyéb statisztikai adatok hiányában - csupán a Közalapítvány által jegyzett csoportszámok ismertek.

A KISZOLGÁLNI KÍVÁNT KERESLET CÉLCSOPORTOKBA RENDEZÉSE, JELLEMZŐIK:

A célcsoportokra közösen jellemző preferenciák:

- a kikapcsolódás és feltöltődés lehetőségét kínáló harmonikus rurális környezet
- alternatív programok keretében a természeti és/vagy kulturális értékek megismerése

Diákok

7-18 év közötti diákok, akik a tantervben szereplő kötelező tananyaghoz kapcsolódó, környezeti nevelés keretében gyakorlati képzés során látogatnak a Vértes térségbe. Szervezett program keretében tanösvényeken tesznek tanulmányi kirándulást, az oktatóközpont szolgáltatásait veszik igénybe (természetrajzi kiállítás, dia- és filmvetítés, stb.). Iskolai kirándulás vagy tábor keretei között a szervező iskolák igénye szerint összeállított tematikus programokon vesznek részt.

A Pro Vértes Közalapítvány által működtetett erdei iskola programot a környékbeli iskolák veszik igénybe.

A csoportok tanév során, szeptember-október, illetve március-június között, valamint a nyári szünidő alatt, 10-25 fős csoportokban érkeznek, felnőtt kísérettel.

19-25 évesek a felsőoktatásban specializált képzésben részt vevő vendégek igénye szakmai érdeklődésüket kielégítő, magasabb szintű programokon való részvétel lehetősége, kutatások, tanulmányok készítéséhez szükséges információk hozzáférhetősége biztosított. A érdeklődés igénye szerint szervezett, speciális programot biztosítja számukra az oktatóközpont. Egész évben érkeznek és többnyire a turistaházakban, szállnak meg vagy táboroznak.

Baráti társaságok tavasztól őszi főként hétvégeken, csekély számban téli napokon túráznak a Vértesben, gyakran kerékpárral.

Fiatal családok

Szabadidős program, kirándulás, kikapcsolódási céllal érkeznek. Jellemző a két felnőtt egy-két gyermek, illetve több család együtt utazása. Többnyire szabadidejükben, egynapos kirándulás vagy hétvégi (esetleg hosszú hétvégi) kikapcsolódás alkalmával választják a Vértest úti céljuknak. Előnyben részesítik az egy területen több lehetőséget felmutató, az időjárás kic-

kázatot minimalizáló programokat. Jellemzően hétvégéken, inkább nyári hónapokban, iskolai szünetben, ünnepek környékén találkozni velük.

Gyakori, hogy a családok kerékpáros programot szerveznek,

Szakmai vendégek

Konkrét, szakmai érdeklődésüknek megfelelően speciális céllal, kutatási céllal látogatnak a térségbe, egész évben. Jellemzően madártani, rovarfajta, botanikai ismeretek bővítése céljából. Gyakran fordulnak a Közalapítványhoz.

Hobbi turisták

Ide tartoznak mindazok, akiknek motivációja hobbijuk gyakorlása (pl.: természetjárók, madármegfigyelők, természetfotósok, vadászok, borkedvelők, stb.).

A vadászok a vadásztársaságok által működtetett vadászterületeket keresik fel. A vadászati kereslet bővebb leírására a termékfejlesztés fejezetben térünk ki bővebben.

Túraegyesületek, szakosztályok által szervezett programok résztvevői gyakran teljesítménytúrázók.

Hobbi turistákhoz sorolhatók a szőlőtermesztés mesterségének és a bornak tisztelői, akik kiváltképpen ünnepek és borünnepek alkalmával élvezik a Vértesi bortermelő gazdák vendégszeretetét. Jellemzően két-három éjszakára szállnak meg a falusi vendégfogadásra kialakított préházakban.

A borünnepek alkalmával, szüretkor és újborszenteléskor fellendül a borvidékek vendégforgalma. A turisták a jól ismert és közkeletű kulturális programokra érkeznek. Borkóstolás programot a nagyobb pincészetek szerveznek cégek és magánszemélyek, csoportok számára, igény szerint.

A sportot hobbi szinten vagy hivatásszerűen gyakorlók

A sportot hivatásszerűen űzőket is beleértve, ide sorolható minden vendég, aki sportolás céljából érkezik a Vértésbe, legyen az lovaglás, kerékpározás, sportvadászat, tájékozódási futás, sífutás, stb. Gyalogtúrázók, egyesületek, túraszakosztályok által szervezett csoportokban és egyénileg is gyakori vendégei a tájnak. A kerékpározás, lovaglás, teljesítménytúrázás és a tájékozódási futás talán a két legnépszerűbb forma.

Az egyes sportágakra jellemző az időszakosság, ugyanakkor több sportág együttes jelenléte a szezonaritást enyhíti.

A kerékpárosok jellemzően az aszfaltozott utakon közlekednek, ami a főutak nagyobb gépkocsiforgalma miatt nem biztonságos. Használják még a hegységben húzódó erdészeti tervutakat és - az alkalmas kerékpárokkal rendelkezők - az egyéb turistautakat is.

A külföldi turisták (német, osztrák, holland családok) rendszerint magukkal hozzák kerékpárjaikat és igénylik a kerékpáros túralehetőségeket.

A lovasok útvonalának állomásai a Natúrpark területén belül azok a falusi szállásadók, akik maguk is lótaratók, rendelkeznek a szükséges felszereltséggel. Az ország távolabbi részeiből is érkeznek vendégek a lovas versenyekre, illetve azokra a kulturális programokra, amelyekben a lovas hagyományok nagy szerephez jutnak.

Találkozni a Natúrpark területén általában nem kívánatos, nagy zajhatású, a Vértes élővilágában kárt okozó és a szelíd turisták nyugalmaát háborító motoros járművekkel is. A természetvédelmi őrszolgálat kapacitása sajnos nem teszi lehetővé, hogy kizárja ennek a lehetőségét. Az extrém sportok minősítése nélkül, a Natúrpark területén való gyakorlásukat, rendszerint igyekeznek visszaszorítani a területet felügyelő hatóságok és szervezetek, valamint a Pro Vértes Közalapítvány munkatársai.

Idős korúak, nyugdíjasok

Jellemzően klubok szervezésében érkeznek, általában egynapos kirándulásuk célja kulturális értékek felkeresése.

Külföldi idős korúak, házaspárok, kikapcsolódni, pihenni jönnek a Vértesbe, több (7) napra, túráznak, a természeti és kulturális értékeket keresik. Érdeklődésük sokrétű.

Pihenni vágyó turisták

A fent felsorolt csoportokból azok (a főleg családok, baráti társaságok), akik 2 vagy 5-7 napra érkeznek, a jó levegő és a kistelepülések lakóinak vendégszeretete, csendje vonzza őket. Főként a kulturális látnivalókat igénylik.

Alternatív programlehetőséget kereső turisták

A környező frekventált üdülőkörzetekből (Velencei-tó mellől, Balatonról és Budapestről) 1-1 napra jönnek alternatív programlehetőséget keresve. Jellemző, hogy olyankor iktatják programjukba a Vértest, amikor kevésbé alkalmas az idő strandolásra.

Számottevő részét képezi a Vértesbe látogató, pihenni vágyó turistáknak a Várgesztesi Villapark vendégköre. A létesítmény teljes körű wellness szolgáltatást biztosít vendégei számára.

A Natúrpark kiszolgáltatni kívánt célcsoportja a *mozgáskorlátozottak*, akiknek szükséges biztosítani a természeti területek bemutathatóságát, akadálymentesítését, amely fogadásuk feltétele.

A Natúrpark leginkább érintett célcsoportja a *helyi lakosság*, hiszen a program célja a lakosság identitás- és környezettudatának megerősítése, a turizmus multiplikátor hatása magasabb életminőséget eredményez.

Turisztikai termékfejlesztés lehetséges irányai

TURISZTIKAI TERMÉKEK ISMERTETÉSE

A lehetőségek latolgatásakor egyik legfőbb kérdés, hogy milyen jellegű speciális program-csomagok kerülnek összeállításra, melyeknek a térségben gyökerei vannak, megtalálhatók a háttér infrastruktúra alapjai és mutatkozik vállalkozó kedv a szükséges versenyképes szolgáltatási háttér biztosítására. A termékfejlesztés során irányadó törekvés a célcsoportok elvárásainak való megfelelés, illetve azok felülmúlása.

A következőkben a kialakítandó turisztikai kínálat alapvető fajtáit, azokon belül néhány irányadó ötlet ismerhető meg, a teljesség igénye nélkül. A fejlesztési elképzelés feltételezi, hogy külső források rendelkezésre állnak a megvalósításhoz.

A Natúrpark települései az ökoturizmus kínálatán belül a kerékpáros-, a lovas-, a bor, illetve a vadászturizmus versenyképes turisztikai kínálatának megteremtéséhez rendelkeznek kiváló adottságokkal. Egyik említett turizmusfajta sem képes önállóan talpon maradni. Szükség van a többi alternatívára ahhoz, hogy a Vértesi Natúrparkban az idegenforgalom jól és rentábilisan működjön. A termékcsomagok közül mindenki kiválaszthatja a kedvére valót. Sokkal vonzóbb egy-egy túraajánlat, ha a vendég érdeklődési körének megfelelő szolgáltatásokból igénye szerint választhatja ki a számára kedvezőt. Sokan családotól, baráti társaságban, vagy csoporttal érkeznek, minden egyes vendégnek tartalmas szolgáltatást kell kínálni. Olyan egy mást kiegészítő, rugalmasan kombinálható, fantáziadús termékcsomagokat kell bevezetni, amelyek optimális költséghatékonysággal megvalósíthatók és felkeltik a vendégek érdeklődését, egyben kihívást jelentenek számukra.

A Vértesben több országos turista útvonal halad át, kiterjedt erdei úthálózat található. A mezőgazdasági területeken a régi földutak szinte változatlanul maradtak, a réteket, legelőket, betakarított szántóföldeket nem védik kerítések, áthaladást tiltó táblák. A programkínálatba bevonható utakat relatíve kis ráfordítással alkalmassá lehet tenni arra, hogy gyalog, lóháton és terepkeréppárral egyaránt járhatóak legyenek. A megfelelő tisztítást, karbantartást szükséges folyamatosan biztosítani.

Mindegyik kínálatcsomag a kínált programok során bejárható *útvonalakra* épül. Az útvonalak megrajzolásakor különös tekintettel kell lenni a természetvédelmi, erdészeti és vadászati érdekekre és idényekre, annak érdekében, hogy az élővilágot, az erdészeti munkákat, a vadászatot a turisták ne zavarják. Fontos szempont, hogy az "utazók" (lovasok, kerékpározók) számára megfelelően felszerelt, kultúrált *pihenőhelyek* álljanak rendelkezésre az egyes útvonalakon, lehetőleg a lovas és kerékpáros turisták által használt vonalak csomópontjában. A források, a kutak környezetének kultúrált kialakítását követően ezekre épülhetnének fel a pihenőpontok. A kialakítandó tematikus útvonalak csomópontjain és egyéb pihenőin a vendégek számára több nyelvű információs tábla rendszer szolgálhat tájékoztatásul a Natúrpark kínált értékeiről, szolgáltatásokról. Ezek mentén a turisták – mint egy tematikus parkban – a Vértesben könnyedén eligazodhatnak a kínált attrakciók között.

A túracsomagok kialakítása alapvetően háromféle bejárás szerint történik:

- *Csillagtúra:*

Egy bázisról, szálláshelyről indul a program és oda tér vissza minden nap.

- *Körtúra:*

A program végső úti célja az eredeti kiindulási pont, de azt úgy éri el, hogy napról napra újabb pihenőket érint, a körbeérő útvonal szakaszain előrehaladva.

▪ *Dominó túra:*

A program nem a kiindulási ponton ér véget. Egy adott útvonalon előrehaladva a következő programállomások egyben az újabb szakaszok kiindulási pontjai.

Bakancsos turizmus

A gyalog induló, zöld turisták hosszú hétvégékre, egyhetes időtöltésre, vagy a környező településekből egy-egy napra jönnek a Vértesbe. Ők a természet értékeivel közvetlen közelségbe kerülnek, ismereteik gazdagodnak. A gyaloglás, kocogás, séta az egészség megőrzését is szolgálja.

A bakancsos turisták tömegközlekedési eszközökkel vagy saját gépkocsival érkeznek a Natúrpark parkolójába, ahol táruhába bújnak, hátizsákot fognak és elindulnak felfedezőútra.

A gyalog túrázók szervezeten, csoportosan vagy egyénileg érkeznek. A csoportos kirándulók szakvezetést is igényelhetnek. Az egyéni, családi turisták részére szükség van tájékoztató jellegű kiadványokra, térképekre. A kiadványok fontos információkat tartalmaznak: útvonalak és látnivalók leírását, parkolóhelyek és pihenőhelyek megjelölését, szálláslehetőségeket.

Fontos a pihenőhelyek kulturált kialakítása.

A Vértest az országos kék, sárga, zöld és piros túraútvonalak hálózák be.

Lovas turizmus

A természeti értékek, természeti területek megismerésére (tudatos ismeretszerzés, oktatás, nevelés) irányuló ökoturizmus fejlesztése a Vértesi Natúrpark területén természetkímélő módon, a természetvédelmi prioritások biztosításával valósul meg. A kulturális, a hagyományörző és épített elemek megismertetése mellett, fő motivációt a természeti értékek alkotják.

A civilizált életmód mellett létszükségletté vált az aktív mozgás, a kapcsolat a természettel. A számos lehetőség egyike a lovaglás, amely a szabadidő aktív eltöltésében az elsők közé került. Mivel a lovaglás a hazai lakosság körében egyre népszerűbb, ezért az ökoturizmus keretein belül a Vértesi Natúrpark területén is ajánlott a lovastúra útvonal kialakítása. A lovasturizmus megvalósítása a települések, vállalkozások számára újfajta természetvédelmi és szolgáltatói feladatot jelent.

A természetvédelmi problémák megelőzése úgy oldható meg, ha a helyi önkormányzatok, erdészek, természetvédelmi szervezetek, vállalkozók a cél érdekében összefognak, és az útvonalak kijelölésénél és a szükséges infrastruktúra kialakításánál közösen teremtik elő a szükséges személyi, tárgyi, anyagi hátteret. Az együttműködés során arra kell törekedni, hogy a turisztikai szolgáltatás, minden érdekelt fél számára bevételt jelentsen, melyből a fenntartási költségek, fejlesztések finanszírozása történik. Ez úgy valósítható meg, ha az érintett felek valamilyen szolgáltatást végeznek – bérbeadás, szálláshely, étkezési, helyi termékek megvásárlásának lehetősége, lótarással kapcsolatos áruk értékesítése, lovak elszállásolása, takarmányozása, stb. .

A Natúrpark földrajzi adottságai (sík, dombos, hegyvidéki terep egyaránt) megfelelnek a lovasturisztika igényeinek, kedvezőek a terep- és a távlovaglás számára egyaránt.

Előzmények

A Vértesben történelmi hagyománya van a lovas kultúrának. Az Esterházy grófi család, fő közlekedési eszköze volt a hintó, és természetesen a falusi embernek a ló volt a társa, munkában, közlekedésben egyaránt. A gróf kedvelt időtöltése volt a sétakocsikázás a Vértesben, ahol kiépített útvonal állt a rendelkezésére. Ennek nyomvonala még ma is megvan a hegygerinc oldalán, de hogy újra használni lehessen, fejlesztésre szorul. Ennek a hagyománynak

életben tartását célozza a „*Lovas kocsi program*”, amely a Vértes egészére szóló lovastúra-útvonalhálózat kialakításában játszik meghatározó szerepet.

A rendszerváltással megváltozott a földtulajdonlási szerkezet is, amely kedvezett a hazai ló-tartásnak. Egymás után létesültek a lovasturizmusra épülő vállalkozások, melyeknek egyik, talán legvonzóbb kínálata, a tereplovaglás lett. A Natúrpark területét jelentős mértékben igénybe vevő szabadidős sportok, lovaglás, tájékozódási futás, egyéb technikai sportok, természetvédelmi szempontból károsak is lehetnek, hiszen a Natúrpark fokozottan védett fajait, zavarásra érzékeny élőhelyeit óvni, kímélni szükséges. Ezért e tevékenységeket természetvédelmi szempontból is kezelni, intézményesíteni kell, felvállalható alternatívát kínálva a jogos társadalmi igénynek is. A túraútvonalak kijelölésénél, a táborozó és tűzrakó helyek kialakításánál tekintettel kell lenni a védett fajok speciális fészkelő, és táplálkozó hely igényeire, azok zavartalanságára. A megfelelő nyomvonalak kijelölésével az egyéb élőhelyek tehermentesülnek, ugyanakkor a „szelíd turizmus” mellett a sportolási igények is kielégíthetők.

E szempontok figyelembe vételével kerül kialakításra egy 115 km-es túraútvonal, mely részévé válik az országos lovas túra útvonalaknak is, mely a Velencei tó felől Lovasberény - Pátka - Zámoly útvonalon éri el a Natúrpark területét.

A program a nyomvonalában meglévő, nagyrészt ma is használt erdei földutak hálózatára, valamint a térségben ló-tartással, lovas turizmussal foglalkozó vállalkozói körre épül. Ők rendelkeznek alapvető személyi és tárgyi feltételekkel, melyeket képesek továbbfejleszteni. Az egyéni vállalkozók közül 20 fő, 2005. februári kezdéssel 120 órás OKJ-s Lovasoktató, lovasprogramok szervezője, vezetője tanfolyamon vett részt, mely biztosítja a megfelelő szakmai színvonalat.

A lósport kedvelőinek összeállított sokrétű, tartalmas programcsomag segítséget nyújt a szabadidő kellemes, aktív eltöltéséhez az egyéni, vagy csoportos túrázóknak. A csomagból mindenki a maga igényeinek legmegfelelőbb alternatívát választhatja ki (egy napos -, több napos -, illetve körtúrák).

A kínált útvonal nem csak lóháton, hanem szekérrel is bejárható. A téli túrázás kedvelői a régmúltat idéző lóvontatta, csengős szánon ismerhetik meg a Vértes csodálatos tájait.

A Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány jelenleg a Csíkvarjai rétre szervez „pusztabusz járatot”, melyet a vendégek szívesen vesznek igénybe.

A vértesi ló-tartás jellemzőiből adódóan a programba bekapcsolható a Zámolyi-medence, Mór, Oroszlány, Tatabánya és Enying térsége is.

Az ajánlott útvonal állomásai, pihenőpontjai folyamatos karbantartás, fejlesztés alatt állnak.

A lovas kocsi utakat a megfelelő információs rendszerrel kell ellátni (táblák, pihenőpontokon információs anyagok hozzáférhetősége), mely hozzájárul a turisták komfortérzetének növekedéséhez.

A program működtetése az önkormányzatok, vállalkozók közreműködésével, a szolgáltatások bevételeiből és pályázati forrásokból valósítható meg.

Tervezett lovas túraútvonal

A Zámolyi-víztározónál lévő **Gátőrház**nál kényelmes turistaház, lókölcsonzó, lókikötő várja a lovassport kedvelőit, mely egyben a lovas túra útvonal képzeletbeli 0 km köve is.

A Zámolyi-tó gátjának hajdani mederörtelepét, a Közép-Dunántúli Vízügyi Igazgatóság ajánlotta fel, hosszú távra a Pro Vértes Közalapítványnak. A víztározó jelenleg a Velencei-tó víz-szükségletének biztosítása miatt leengedett állapotban van. A Császár patak völgye zöld folyóként köti össze a Velencei-tavat és a Vértes hegységet, ezért az itt fekvő épületegyüttes

felújítás, átalakítás után kiválóan alkalmas turistaszállásnak, erdei iskolának. A gondozott, zárt udvar, pedig megfelelő helyet biztosít sátorozásra, lovak ellátására.

A terület csodálatos vízimadár paradicsom, mely Európa 400 leghíresebb madárlelőhelye között szerepel. Ezen a területen található a Vidrafű Tanösvény, melynek végigjárása során az ide látogatók megismerkedhetnek a lápvilág ritka növényeivel, földön fészkelő madaraival. A következő években tervben van a jelenlegi tanösvény bővítése a Zámolyi-tó partjától egészen a hajdani mederőrtelképig.

Téli időszakban az itt éjszakázó több tízezres liba csapat látványa, a tavaszi és őszi madárvo-nulás teszik a helyet természetvédelmi vonatkozásban is kiemelt állomáshellyé.

A kiindulási helytől 7,8 km-re a Fornapusztán lévő Dohányos-ház gyönyörű környezetben, kényelmes szálláshelyet, figyelmes kiszolgálást kínál lovasnak, lónak egyaránt.

Forna első említése 1332-ből való. A török időkben a többi településsel együtt elnéptelenedett, majd 1745-től indult meg a betelepülés. Mára a fornai házakból csupán a majorsági épü-letek, valamint néhány cselédház, valamint a valamikori dohánytermesztő lakójáról elneve-zett, Dohányos-ház maradt fenn. Az épület 2004-es felújításakor törekedtek a hagyományos építkezési stílus megőrzésére. A Dohányos-ház alkalmas konferenciák, továbbképzések, kiál-lítások és egyéb programok megrendezésére, valamint igény szerint szállás lehetőséget is biz-tosít.

Itt található a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány természetgazdálkodási tapasztala-tait és kutatási eredményeit bemutató mintagazdaság központja.

A Százados tanyán - nevét a hajdani katona tulajdonosáról kapta - lehetőség van az extenzív állattartási mód bemutatására, a szilaj magyarszürke gulya, bivaly, rackanyáj téli szállásának megtekintésére. A kaszálás idejének lejártá után lenyűgöző látványt nyújt az épületet körül-ölelő bálakazal-sor, mely így egy belső, szélvédett udvart alkot a ház körül.

A még fiatal, csapatban járó, pár nélküli golyák az éjszakát néha a Százados-tanya melletti fákon töltik. A Százados-tanya melletti facsoportba kihelyezett műfészekben fülesbagoly költ, a traktorszín költőládáját kuvik foglalta el.

Május-júniusban a szerencsés látogató megpillanthatja egyik ritka madarunkat, a facsoportok-kal tarkított vidék villanyvezetékein ülő szalakótát.

Fornapusztán az 1950-es évekig hagyománya volt a pásztorélethez kötődő vidám események közül, a Szent Mihály napján megrendezett Gulyás-bálnak. 2001. óta ismét megrendezésre kerül a Pro Vértes Közalapítvány szervezésében, Mihály napján, - szeptember 28-án -, a "Mi-hály-napi Lovas- és Pásztortalálkozó" valamint a Gulyásbál, mely nagy népszerűségnek ör-vend.

Fornapusztát elhagyva a Téglaházi kubikgödrök mellett visz az út, ahol érdemes elidőzni és a madárlesre felkapaszkodni, ahonnan megfigyelhető a Csíkvarsai-rét csodálatos vizivilága, és a réten legelésző szürkemarha gulya.

A területet 1982-ben, a teljes lecsapolás előtt sikerült védetté nyilvánítani a Vértesi Tájvédel-mi Körzet részeként. A Vértes déli lábainál visszahúzódó Pannon-tó mintegy kétmillió éve apróbb tavakká szakadozott, melyek később fokozatosan töltődtek fel több száz méter üledék-kel, kiterjedt mocsárvilágot hagyva hátra. A mai rét a hajdani, a Velencei-tóval, a Balatonnal egy időben kialakult jégkorszaki tó- és lápvilág helyén terül el, és a Császár-víz szeli át. A térség felszíni és talajvizei itt folynak össze, és ezek éltetik és táplálják a Csíkvarsa vizivilágát. A vizekben megtalálhatjuk az ősi vizivilág jellegzetes halfajait, többek között a rét névadó halfaját a réti csíkot, mely a nagy lecsapolások előtt rendkívüli tömegekben élt a mo-csarokban, lápokban, és jelentős szerepe volt a népi táplálkozásban, mint nélkülözhetetlen bőjti eledel. A réten esténként milliányi béka csodálatos koncertje hallható

Az Esterházy uradalom idején a téglagyártáshoz, a fazekassághoz innen bányászták az agya-got. A visszamaradt kubikgödrök, valamint az élőhely rekonstrukció hatására fontos vizes

élőhely alakult ki, melynek bemutatását egy kilátóhely teszi lehetővé. A gémfélék közül gyakran látni a lassú röptű, telepesen költő szürkegémeket valamint alkalmanként látható a sötétebb és kisebb vörösgém, mely a terület zavartalanságának jelzője.

Vizesebb években fészkel a ritkán látható bölömbika, melynek mély, bűgő hangja

A területen különböző récefajok, vöcskök és szárcsák, valamint a vízityúk fészkelnek.

Nyár közepéig alkonyat után hallhatjuk a pettyes, a kis és a törpe vízicsibe hangját.

A 6,3 km-es út a csodálatos környezetben, tiszta vizű tópartján álló Geszner-házhoz vezet, ahol kellemes pihenő-, és itatóhely várja a túrázót.

A Geszner-tavat a Császár-víz táplálja. A Császár-patak mentén - egy 1795-ös térkép tanúsága szerint - "Mola" felirattal jelzett malom állt. Maga a Geszner-ház valószínűleg a korábbi vízimalom alapjaira épülhetett, romantikus, sziklás tóparton. A hajdani malomtő gátmaradványai ma is jól kivehetők. A ház az Esterházy család nyári pihenőhelyéül szolgált, amit az 1950-es években, a család elköltözése után elbontottak. A tó kitisztítását 1996-ban, az épület arányaiban való újjáépítését pedig 1997-ben kezdte meg a Pro Vértes Természetvédelmi Köz-alapítvány. Az épület ma természetvédelmi bemutatóközpont, kutatóház és oktatóközpont, valamint a Vértesi Natúrpark látogatóközpontja, mely otthont ad egy a Vértes csodálatos, változatos világát bemutató természettudományi kiállításnak, ahol lehetőség van előadásokra, csoportos foglalkozásokra, vetítésekre. A kiállítás hasznos információkkal, ismeretanyaggal segíti a Vértesi Natúrpark felfedezésére induló turistákat.

A Múzeum területének újonnan épült bejárati kapuit az Esterházy kastélyparkból származó, szárnyas oroszlánt ábrázoló kövek díszítik.

A tiszta vizű tavon gyakori vendég a tőkésréce és a jégmadár, előfordul a szürkegém, a nagy-kócsag, a nyárilúd és a hattyú is. Téli időszakban megfigyelhető a zsákmányára vadászó, vagy éppen halat fogyasztó vidra

A túraút a Vértes erdőségeinek peremén elhelyezkedő egykori Esterházy rezidencia különleges értékű, nagy területű angolparkját érinti. A Kastélypark gazdag természeti és épített látnivalót kínál a látogatóknak.

A kastély építkezéseivel párhuzamosan, évtizedek munkájával alakították ki a parkot. Mintául eredetileg a Fertődi kastély és parkja szolgált. A kastélyt és a kertet is először a francia késő barokk-rokoko formában tervezték. A táj adottságait is figyelembe véve, az őshonos molyhos tölgyek, kőrisek, juharok közé új fafajokat telepítettek, amelyeket úgy csoportosítottak, hogy a formák gazdagsága, a tisztások, sétautak, fasorok, színes virágfelületek változatos elhelyezése elragadó látványt nyújtott. Különleges értéke az a közel 150 éves mamutfenyő, amelynek magassága csaknem 40 méter. A faállomány mellett cserjefélék, borsófa, aranyeső, kecskerágók, pukkanó dudafürt, hólyagfa, jezsámenfajok, az őshonos, színpompás cserszömörce, valamint a gypszinten sűrűn előforduló borostyán virulnak és teszik romantikussá a parkot.

A park az északi, északkeleti oldalon szinte észrevétlenül csatlakozik a Vértes összefüggő erdőterületéhez.

A kastély területére és a parkba több irányból, márványoszlopos kapukon lehetett bejutni. A reprezentatív épület a sűrű lombok közül, hirtelen tűnik az érkező elé. Rácskerítéssel elzárt díszudvara fejedelmien előkelő, mégis rendkívül egyszerű. A díszudvar tágas terét két vörösmárvány, ónfejes Neptun-kút töri meg. A háttérben vörösmárvány lépcső vezet fel a tympanonnal lezárt, dór oszlopcsarnokhoz, amely jelzi a főbejáratot és a kocsifelhajtót.

A park egyes pontjain különös formájú kis kerti lakok, pihenőházak, emlékművek álltak, melyeket a családtagok ajándékoztak egymásnak, különböző családi ünnepek, évfordulók alkalmából. Közülük a Szentháromságoszlop a Grotta, „golyó alakú napóra”, műbarlang felújított pompájában ma is szemet gyönyörködtető. A Szentháromság szobor a kastélytól keletre helyezkedik el, melynek keletkezése nem ismert. Három oszlopa, háromszögű alaprajza az

építmény keresztény szimbolikájára utal. A ma látható szobor 1999-ben elkészült rekonstrukció. A kerti képbe komponálták az 1788-ban épült plébániatemplomot, mely ma is áll.

Bár mesterségesen alakították ki a növénytársulásokat, a területen mégis lényegében természetes vegetációt találni. A hosszú idő óta alig-alig gondozott és egyáltalában nem fejlesztett kertben sokfajta növény kipusztult, mégis a meglévő faállomány és az általuk alkotott tájkép rendkívüli értékkel bír, és védelmet érdemel. Annál is inkább, mert a kastély és kertje a XVIII. századvégi Magyarország sajátos kultúrájának egyik legjelentősebb képviselője. Két-száz éves üzenete a természet szerepéről az emberi alkotókészség kibontakoztatásában ma is érvényes, és remélhetően a távoli jövőben is érvényes marad.

A Csákvári Önkormányzat 1993-ban védetté nyilvánította a 85 ha-os angolparkot.

A túraút a gyönyörű természeti környezetben megbúvó Vadászkápolnához vezet, mely tűzrakóhellyel, WC-vel növeli a turisták komfortérzetét.

Az Esterházy-kastély parkjának első kerti építménye az Allé-erdőben található Török Torony. Esterházy János gróf feleségének, Anna-napra építtette 1797-ben. Az épület nyolcszög alaprajzú téglapépület, ívelt terméskő lépcsőházzal. Az épület ajtaját nap, félhold, csillagok díszítették. Tetején faoszlopos, hegyes, sátoztetűjű kis csarnok emelkedett, csúcsán török félholddal. Az oszlopok és a tetőszerkezet mintázatában található zöld és fehér szín a padisah színei voltak. Bútorzata bőrpárnákból állt.

Későbbiekben Szent Eustachius kápolnaként működött 1945-ig, tetejét alacsonyabbra építették és kicsiny harangtorony került rá.

Az idők során az épület teljesen lepusztult, csak falai és terméskő lépcsőháza maradt ránk, omladozó állapotban. Az épület felújítását 1998-ban kezdte meg a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány, műemlékvédelmi programjának keretein belül. 2002. május 10-én került átadásra és felszentelésre, Szent Ferenc ökumenikus kápolnaként. Ma családi rendezvények, esküvők, keresztelők romantikus színhelye, valamint a lovasok zarándokhelye. A Vadászkápolna tornyából hintették szét a lovakat imádó, gyakran ezen a vidéken lovagló, fiatalon elhunyt Dávid hamvait. Hozzá tartozói a Kápolna parkjába fát ültettek, tövébe farönkön márványtábla őrzi emlékét, mely mellett az arra járó, mindig friss virágot talál.

A Vadászkápolna körül gazdag növény- és állatvilág figyelhető meg. Látni, hallani az odúlakó, trillázó, csengőhangon éneklő kék cineget; hangos, kacagó hangjáról felismerhető a zöld küllő. Séta közben, lábunk előtt ijedten röppen fel a talajon vagy talajközelségben fészkelő vörösbegy, a fák odvaiban közép fakopáncs fészkel.

Az ápolat környezetű Vadászkápolna kedvelt kiránduló és pihenőhely.

Az út a Vadászkápolnától a Boglári (Nagy)-legelő fele a Diós-tábla, Bögöly-írtás területeken halad, ahol a potenciális vegetáció szigetszerű maradványterületei, erdős puszta emlékei figyelhetők meg. A régmúlt időket idézi a Nagy-tiszta területén található egy-két öreg tölgyfa. Ezt a területet elkerülte a mezőgazdasági művelés, így maradtak fent az erdős pusztai élőhely emlékei: a lösztölgyesek. Fái között az összes hazai tölgy megtalálható: kocsánytalan-, kocsányos-, molyhos- és csertölgy. A tisztásokkal tarkított erdőben, nagy tömegekben nyílik az aranyárga virágú tavaszi hérics, a macskahere és a védett törpemandula.

A Vértes hegység DK-i peremén végighúzódnak a Boglári-legelő szárazfüves, ürgék lakta területe fontos táplálkozó helye a Natúrpark területén élő fokozottan védett madaraknak. E területen érzékelhető leginkább a legelő állatok hiánya miatti elbokrosodás. A részbeni fedettség, a megnövekedett növénymagasság nem kedvez a már említett ürgének, és azon keresztül a parlagi sas és kerecsensólyom vadászterületei is szűkülnek. E nem kívánatos folyamatra talált megoldást saját tulajdonú, ill. saját kezelésű területein a Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány, melynek kontrasztos, látványos alternatívája látható a szekérút következő állomásán.

A kiindulási ponttól 23,5 km-re a Boglári-legelő déli részén felújított gémeskút, a természetvédelmi információs tábla készlettel megállásra a túrázót, mely lóitatóhely is.

Az évente egyszer kaszált, szárazfüves ürgés legelő a szemnek is gyönyörű látvány. Az erdő folyamatos terjeszkedése, a legelő bokrosodása miatt aktív beavatkozásra van szükség, hiszen az ürgeállomány országosan is zsugorodó életterének megőrzése kiemelt természetvédelmi feladat.

A területen jól áttekinthető a legelő élővilága. Különös látványt nyújtanak a löszfal apró üregei, ahol a pompás színű gyurgyalagok élik mindennapi életüket. A terített asztalnál, az ürgés réten minden napos vendég a parlagi sas és a kerecsensólyom, akiknek fő táplálkozó helye itt található.

A növények közül megemlítendő a szurokfű és a kakukkfű, melyek összetetten különleges illatharmóniával varázsolják el a természet kedvelőit. Ezek a növények a kellemes illatuk mellett, egyes betegségekre gyógyírként szolgálnak. Csodálatos látvány a szellő ringatta árvalányhajmező.

A legelőt elhagyva a Sas tanyát érintjük. A kis épület bázisként szolgál a parlagi sas, kerecsensólyom táplálkozó területének megfigyeléséhez, őrzéséhez. Tervben van a későbbiekben egy táborozó erdei iskola, madárvárta, pihenőhely kialakítása a tanyán.

A Sas tanyától 1200m-re található a kis vízhozamú Holdvilágölgyi-forrás, mely kellemes pihenő-, és itatóhely. A műút szélén egy valamikor állattartási céllal betonozott medence található, melyet forrásvíz tölt fel. Öreg, 100 éves bükkfák tartanak árnyékot a túrázókat váró rönkasztalok, tűzrakóhely fölé.

Tervben van további fejlesztésként a forrás felújítása, lóikötő, madáritató hely kialakítása.

Az út Vértessomló határába, a Vértes északi lejtőjén épült Vitányvárhoz vezet, mely 377 m tengerszint feletti magasságban, egy keskeny hegygerincen kellemes pihenőlyel várja a látogatókat. Első okleveles említése 1324-ből származik.

Körös-körül várarak, ezen kívül a hegy lejtőjén még kétszeres árokgyűrű védelmezte.

Alakja szabálytalan ötszög, amelynek belső udvarát két négyszögletes torony fogta közre. A nyugati torony - mint kettőstorony - szélesebb, a keletinél látszatra alacsonyabb volt. Ezt a különbséget a térszín egyenetlensége okozza. Mindegyik torony bolthajtásos földszinttel és két mennyezetes emelettel bírt, ahol 9 helyiséget alakítottak ki. Lapos ívezetű, dísz nélküli ablakait nem egymás fölé, hanem egymás fölött eltolva helyezték el. Ez a megoldás is védelmi célokat szolgált. Az emeleteket 18 m magasságban oromzatos párkány koronázta. A várudvar kapuját a nyugati oldalon, a hegy legmeredekebb oldalán helyezték el. A várnak sem előudvara, sem kútja nem volt. A pincehelyiségek között - az istálló és szertár mellett - kis börtön is lehetett, amelynek érdekessége, hogy a falakon nyílásnak nem látszik nyoma, így oda bejutni csak a mennyezeten képzett nyíláson át volt lehetséges. A pince közfalán ma látható lyuk, később keletkezhetett, valószínűleg kincskeresők törték.

Az első emeleten gerendás karzat futott végig, amely összekötötte az udvar négy oldalát. Erre a gerendás karzatra az udvar sarkából zárt kőlépcsőzet vezetett. A második emeletre és a tetőre belül elhelyezett létrákon lehetett feljutni. A tornyok közötti összekötőfalak gyilokvédőként szolgáltak. A tornyok közül a kettőstornyot a várnagy és a cselédség foglalta el, a másikban a katonák lakhattak.

A kicsi, de jelentős vár fontosságát bizonyítja, hogy ezidőtájt 35 helység tartozott hozzá.

Vitányt II. Ulászló 1493-ban Egervári László horvát-szlovák bánnak adta. 1532 után Hédervár birtok lett. A későbbiekben sokszor cserélt gazdát törökök és magyarok között. A tizenöt éves háború során sikerült végleg visszaszerezni a törököktől. Ez a siker azonban mégis a végét jelentette, mert 1598-ban a császáriak felrobbantották.

Máig fennmaradt, töredékes részletei alapján a szemnek tetszetősebb, mint Gesztes vára, építészeti megoldásában, kiképzéseinek gazdagságában, védelmi képességében azonban a vetélytárs felülmúlja.

A Vitányvártól délre találjuk a Szép Ilonka-forrást, a Szarvas-kutat, és a Mátyás-kutat. Mátyás-kút Magyarország egyedülálló vízrajzi adottságú, természetes forrása. A XX. század elején a tatabányai cementgyáriak hangulatos kirándulóhelyet alakítottak ki a forrás körül, majd a Vértes-barátok 1970-ben felújították. A Mátyás-kút völgyében nagyszerűen kialakított pihenőhely, kulcsos-ház, kiépített tűzrakóhely, és fogyasztásra alkalmas tisztavízű kút várja a fáradt túrázót.

A kút környezetének értékét növeli a Pachmann János és Csorba György természetbarátok emlékére felállított faszobor, valamint a ház előtti bükkfán található Millennium emlékére faragott Szent Korona.

A túraút a Gátórháztól 54,1 km-re található Gesztesi- vár és Túristaszállóhoz vezet, mely a hosszú út után kényelmes szállással, meleg étellel, a lovak számára minden igényt kielégítő lóikikötővel várja a turistákat.

Gesztes vára a két hegyszoros közé ékelt, 404 m magas kúpra épült. A vár a hegytető szabálytalan vonalát követő külső, védőfolyosós falaival a környező hegyoldalokról megkapó látványt nyújt. Gesztes várának tömbje egyhangú, komor képet mutat, építése azonban pontos mértani számítások alapján folyt, kivitelezése pedig igényes és gazdag volt. A külső várfalnak ma már csak a közel 10 méter magas alapfalai láthatók. A Vértes váraihoz hasonlóan a tatárjárás után épült, a végvárrendszer erős láncszemeként. Az első írásos emlék 1332-ben említi. Mintegy félhektárnyi síkfelületen alakították ki az előudvart, ahol az őrség tartózkodott, a várudvart, amely elég tágas volt katonai gyakorlatok vagy tornajátékok végzésre, és a várat, amely szabályos, négyszögletes alapon, 18 m magasra emelkedett. Hosszúsága 51,8 m, szélessége 18,4 m volt. Az udvar szintjéről pincesor nyílt, amit istállónak, szertárnak és éléskamrának használtak. Terjedelmes birtokát 51 helység és több vám alkotta. Tulajdonjoga a Csákoktól a koronára szállt. Szerepe különösen a török terjeszkedés idején volt jelentős, hiszen a Vértes vidékének legerősebb várai közé tartozott, így birtoklása a hadviselő felek számára meghatározó volt. A török 1543-ban vette be Gesztest, ezután felváltva uralták a törökök és a magyarok, majd 1632-ben az Eszterházy-család végleges tulajdonába került. Az évszázados ostromot álló vár egyre rosszabb állapotba került, sorsát csaknem megpecsételte, hogy Esterházy József a kamalduli szerzetesek majki rendházának alapításakor engedélyt adott köveinek felhasználására.

1932-ben turistaházat létesítettek a vár romjai között. Jelenleg az 1960-63 közötti helyreállítás szerinti állapotában látható. A helyreállítás alapelve az volt, hogy az építmény külső formáját a lehetőségekhez képest a korabeli állapotba kell visszaállítani. A nyílások keretköveit eredeti helyükre illesztették, a töredékeket bazaltzúzalékos műkökerettel egészítették ki, hogy az új felület megkülönböztethető legyen a régitől. Másutt, ahol az eredeti méretek és formák már nem voltak megállapíthatók, téglával történtek a kiegészítések.

A várban elhelyezett turistaszállás kialakítását teljes mértékben az adottságoknak rendelték alá. Jelenleg egy 30 fős várpresszó, és az egykori lovagteremben kialakított 120 férőhelyes étterem, az emeleten pedig 7db szoba, 120 férőhellyel várja a látogatókat. A helyreállítás során gazdag kerámianyag, csontból, vashál készült eszközök kerültek elő.

A várfalakon kialakított kilátó folyosóról szemet gyönyörködtető vértesi táj tárul a látogatók elé.

Várgesztestől 8 km-re, a Vértes belsejéből közelítve, az út bal oldalán feltűnik egy lombokból kikandikáló kecses torony, a Majki remeteség harangtornya, mely megállásra készíti az utazót. Egykor a premontrei szerzetesrend monostorai közül az egyik legjelentősebb volt, a Vér-

tes északi részén a XII. században épült, Boldogságos Szűz Máriáról elnevezett prépostság. Első okleveles említése 1235-ből való. Feladata a XIII. századtól közhitelű oklevelek, végrendeletek kiállítása volt. Pecsétjének képe a kis Jézust ölében tartó Szűz Máriát ábrázolja. Új fejezet kezdődött a hely történetében, amikor a tatai várbirtoktól 1727-ben gróf Esterházy József kezébe került az erdőkkel övezett, 1200 hold területű Majk-pusztá. A birtokot szántóföldek, rét, legelő, erdő, 3 malom, halastó valamint a volt premontrei kolostor és a román stílusban épült, háromhajós templom romjai alkották. 1733. július 28-án Esterházy József gróf az olasz kamalduli barátok rendelkezésére bocsátotta a birtokot. Az alapító kegyúr arra is engedélyt adott, hogy Oroszlánkő és Gesztes vár romjait, és a Vértesszentkereszti monostor köveit az építési munkálatokhoz felhasználják. A romok helyén hamarosan megkezdődött a kamalduli remeték építkezése, Anton Pilgram, osztrák építész tervei alapján, a kamalduli rend ősi reguláinak megfelelő, középkori olasz minta szerint.

A remeteség létrehozását az Esterházyakon kívül még 16 főúri család támogatta egy-egy remetelak állításával. A három sorban felépített cellaegyüttest a kamalduliak védőszentjéről, Nepomuki Szent Jánosról elnevezett barokk stílusú templom és apátsági épület egészítette ki, mely az 1800-as évek első felében leégett. A helyreállítások során csak a harangtornyot sikerült megmenteni.

1782-ben drámai fordulatot vett a remeteség sorsa, amikor II. József feloszlatta a rendet, mert nem végeztek oktató vagy betegápoló tevékenységet. Az oltárok, keresztek, képek, gyertya- és ereklyetartók, bútorok azóta a környékbeli (a kecskédi, bánhidai, alsógallai, felsógallai, tatai katolikus, az oroszlányi evangélikus és a komáromi görögkeleti) templomokat ékesítik. 1860-tól Esterházy Mór vadászkastéllyá alakította át a nagy főépületet. Az átalakítás során megmentették a kamalduliak idejéből fennmaradt mennyezeti stukkókat és freskókat, melyek ma is láthatók. A kastélyt övező területet ritka és értékes fakülönlegességek telepítésével angolparkká varázsolták. A vadászkastély 1945-ig a család tulajdonában maradt. A II. Világháború után lakásként szolgáltak a remetelakok. A bányászcsaládok között 1973-ig itt lakott Gróf Esterházy Mórinné is.

A kapun belépve lenyűgöző kép tárul elénk. Az üde zöld pázsit és a sötétzöld fenyők között fehéren villannak elő a piros cserepes remetelakok. A szabályos rendben sorakozó épületek utcát alkotnak. Ez az utca visszaadja a kamalduliak zárt életének, de egyútté tartozásának hangulatát is. A remetelakok homlokzatán az építető családok címere látható. Az ablakkerekek, párkányok, kapukeretek, küszöbök süttői márványból készültek. A cellákat egy-egy szentnek ajánlották. A hatodik cellát, amely ma múzeum, Szent Pál apostol tiszteletére építtette a bodorfalvi Baranyay család. A falakon kívül, az erdőben emelt celli Mária-kápolna ma is áll.

Az 1980-as években Komárom megyei vállalatok által helyreállított épületegyüttest ma idegenforgalmi célokra hasznosítják.

Az erre járónak kis tó fölött emelkedő, erdő borította dombon a lombkoronák fölé emelkedő templomtorny, jelzi a csend és áhítat egykori szigetének jelenlétét.

A Majki műemlék-együttestől csodálatos tájakon vezet a 13 km-es út a Gerencsértvár romjaihoz.

A vértesi várak közül talán Gerencsértvár a legrégebbi. A vár egy erdős síkon emelkedett, a Szépvíz-patak mentén az Oroszlány-Pusztavám közötti út mellett. Keletről a mészégetői út, északról a Gerencséri erdő, délről a Szakadéki cser- és bükkerdő, valamint a Szépvíz-ér által bezárt területen, egy erdős síkon emelkedett 18-24 m magasra. Két vagy három emeletes lehetett, hosszúsága 13 m, szélessége 8,7 m volt. Várként emlegetik, de valójában a középkori, főúri lakótornyok egyik jeles példjaként tartják számon. A kőből épült, nagyméretű, vastag falú torony a várúr és családja menedékeül, lakásául szolgált. A birtokos nemes úr személyzetének jó része a környező községekben lakott. Katonaság is szolgált az épületben, melynek falában - védelmi célból - emeletenként külön-külön lezárható lépcsőt építettek.

Első okleveles említése 1231-ből való. Csák Miklós, Ugrin érsek testvére ez évben kelt végrendelete által idősebb, Lőrincz nevű fiára hagyta. Ebben az oklevélben WDVORHEL, azaz Udvarhely néven szerepel. Az elnevezés a főúri udvartartásra utal. Egy 1270-ben kelt oklevélben Csák Lőrinc és János osztozkodásának tárgya. Később került királyi tulajdonba. Ebben az időben telepedtek meg körülötte fazekasok, vagy népi nyelven gerencsérek, és ezidőtől kezdik lassan Gerencsértvárként emlegetni. A környék két évszázadig királyi vadászterület volt. A közeli, halban gazdag Szépvíz-ér és Fekete-víz fokozhatta vonzerejét.

Lovagkirályunk, I. Lajos kedvelt vadászháza volt. 1364 és 1366 között több okiratot keltezett innen. 1366. december 6-án pedig falai között tanácskozott a Velencei Köztársaság követével egy törökellenes hadjárat tervéről.

A vár és környéke 1495-ben Ujlaki Lőrincztől került Erdődy Bakócz Tamás kezére. Mivel a vértesi védelmi rendszer egyik leggyengébb láncszeme volt, különösebb stratégiai jelentőséggel nem bírt, így birtokosai elhanyagolták, és a török időkben sajnos elpusztult. Maradványai ma 2-3 m magasak.

Az egykor toronyszerű építménynek ma már romjait látjuk csupán, a várhoz tartozó falvakból pedig semmi sem maradt. Pedig a falvak lakóinak is fontos szerepük volt abban a történetben, amely Gerencsértvár jóságos és szépséges várkisasszonyának, Ujlaki Klárának és a szomszédos Vitányvár délceg kapitányának, Héderváry Imrének szerelméről szól.

Gerencsértvár maradványai ma békésen pihennek a Vértessomlótető lábánál.

Gerencsértvártól 3 km-re a Vértesszentkereszt pihenő felújítás alatt álló romjai várják a látogatót.

A román kori építészet egyik legértékesebb emléke a bencések szokása szerint lakott területtől távol, egy magaslatra épült. Az első írásos feljegyzés 1146-ban a Csák-nemzetségből származó Ugrint nevezi meg a Sancta Crux de Wirthis monostor alapító és adományozó kegyurának. A családi monostor kezdetben csak szerény épületegyüttes volt, de a kiemelkedően tehetséges, fontos egyházi méltóságokat betöltő II. Ugrin jelentősen kiépítette és megfelelő javadalmakkal látta el.

A XIII. század első harmada az apátság fénykora. Ez tükröződik a gazdag díszítésű, magas technikai színvonalon megépített templom romjain is. Az épületegyüttest a környékbeli lakosság vörösmárvány díszítései miatt „vörös kolostornak” is nevezte.

A XIV. században az Árpád nemzetségből származó, sok ágra szakadozott Csák nemzetségbeliek szerepe a Vértessomlótető vidékén egyre inkább visszaszorult. Váraik és birtokaik a király tulajdonába kerültek, a hegység királyi vadászterületté vált, ami az apátság szempontjából előnyös lehetett. Az uralkodók kíséretükkel gyakran megfordultak ezen a helyen. IV. László király 1276-ban oklevelet keltezett innen, Nagy Lajos király pedig valószínűleg kegyúri jogot gyakorolt felette. 1393-ból maradt fenn Zsigmond király nyilatkozata, melyben a bencés rendet támogatta. Az apátság azonban hanyatlani kezdett, miután Zsigmondtól a Rozgonyiak kapták a kegyúri jogot. Az egyre rosszabb állapotba került apátságot a bencés szerzetesek elhagyták, így Mátyás már azt kéri IV. Sixtus pápától, hogy a dominikánusoknak juttathassa az uradalmat.

A dominikánus rendnek Pápa engedélye alapján lehetősége nyílt a világtól elvonult, elmélkedő hivatásgyakorlásra, mely életmódra alkalmasnak bizonyult az elárvult vértesszentkereszt apátság. A Vértessomlótetőre települt domonkosok építkezését nem a szépségre törekvés, hanem a szerénység és a gyakorlati igényeknek való megfelelés jellemezte. Kerengő-folyosót alakítottak ki, és az északi oldalon új épületszárnyat emeltek. A fennmaradt építészeti részletek és reneszánsz faragott kőanyag alapján arra következtethetünk, hogy még a XVI. század első felében is folytak itt átalakító munkák.

A kolostorban az életet a török pusztítás szüntette meg. A törökök kivonulásuk idején már rom volt. Építkezésre alkalmas köveit a környékbeli lakosság kezdte elhordani házainak felépítésére. 1735-ben Sajghó Benedek pannonthalmi főapát tiltakozott a rombolás ellen.

1727-ben az Esterházyak kezébe került a Vértes keleti, nagyobbik része. Új települőkkel új helységek keletkeztek, és megkezdődött a vidék gazdasági átalakulása. A Vértesszentkereszti apátság évszázados kövei - a főapát tiltakozása ellenére - új helyen kezdtek új, kevésbé magasztos életet. A növényi ornamentikával díszített, faragott oszlopfőket, állatalakos töredékeket, csúcsíves ablak- és kapukeret-köveket az Esterházyak a tatai és a csákvári kastélyukba szállíttatták, ahol a kor divatja szerint romantikus műromokat építettek belőlük, amelyek ma is állnak. Számos faragott követ a tatai múzeumban őriznek.

Mára már csupán néhány 8-10 m magas, megszürcült falmaradvány, széles falpillér, kapuboltzat-töredék maradt meg eredeti helyén. Mégis ez a templomrom töröktől dúlt, lakosságtól széthordott állapota ellenére is az ország egyik legszebb műemlékmaradványa, melynek rekonstrukcióján folyamatosan dolgoznak az Országos Műemléki Hivatal munkatársai.

A természetkedvelő turista a Horogvölgy gyönyörű tájait megcsodálva, a kiindulólhelytől 95 km-es út megtétele után ér, a Hajdúvár tetején található Géza-pihenőhöz, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a környező tájra. Az itt található emlékművet Dr. Göblyös Géza a megyei Kék-túra Bizottság vezetőjének emlékére állította a Fejér Megyei Természetbarát Szövetség és a PVMSE.

A II. világháború után fokozatosan megindultak a vértesi túramozgalmak. Fejér megyében Göblyös Géza fehérvári ügyvéd, túravezető fejezte be elsőként a Kék-túrát. Később ő lett a megyei Kék-túra Bizottság vezetője. Ő szervezte meg a „Vértesi Barangolások” elnevezésű programot is. Halála előtt néhány nappal még részt vett az első „Vértes-ismertető verseny”-en, amelyet azóta Göblyös Géza emlékverseny néven rendeznek meg. Legkedvesebb pihenőhelyén, Hajdúváron 1973-ban turistatársai emlékoszlopot helyeztek el tiszteletére, a helyet pedig „Géza pihenő”-nek nevezték el.

A csodálatos környezetben kialakított pihenő- és tűzrakóhely kellemes pihenést biztosít a fáradt vándornak.

Érdeemes megállni a Géza-pihenőtől 4 km-re, festői környezetben fekvő Kápolnapusztán, ahol pihenő- és itatóshely áll a turisták rendelkezésére.

Gánt felé közelítve, a falu előtt, északnyugat felé egy kis erdei út vezet Kápolnapusztára, melynek mindkét oldalát a Vértes hegység meredek hegyoldalai vesznek körül. Neve a XV. században a török uralom alatt Bódogasszony Kápolna, később Boldogasszonyfalva. A források szerint Kápolna ezekben az időkben lakott volt, 1690-ben pusztult el. Kápolnát Gánttal egyidőben telepítették be, a település pedig Gánt leányegyháza lett. Az emberek Gántra jártak misére.

Kápolnának 1850-ben saját iskolája volt, ami a század végéig működött, ugyanis egyre több telepés az óbergallai és somlói szénbányákhoz vándorolt. A gyerekeknek is Gántra kellett járniuk iskolába. A község közigazgatásilag Gánthoz tartozott.

Az úton haladva úgy 2-3 kilométerre ma is megtalálni a valamikori kicsiny település maradványait. Az egykori életre ma már csak egy épségben megmaradt ház emlékeztet, valamint az út túloldalán, az erdőben megtalálni Kápolnapusztá elcserjésedett kis temetőjét, mindazok mohlepte sírjával, akik a háborús cselekményeknek estek áldozatul. A település közvetlen körzetében még ma is láthatók a kétségbeesetten védekező magyar huszárezredek által kiépített állások, lövészárkok.

Ma a Kék-túra fontos állomása egy turistaházzal, ami régen pecsételő helyként is üzemelt. Látványosság az itt fakadó Vörösmarty-forrás.

A fáradt vándorokat a térség egyik legjelentősebb lovas vállalkozása, a Gánt községtől Ény-i irányban elterülő legelőkön található Lovarda várja.

A lovascentrumban kimagasló színvonalú sportló tenyésztés folyik, a szakszerűen felkészített lovak sikerrel indulnak a versenyeken.

A Pogácsa legelő adott életteret az 1980-as években még itt fészkelő vértesi tűzok állomány-nak. A jelenlegi területkezelés, vetésszerkezet, kaszálási mód, legeltetés, mind e ritka fokozot-tan védett madarunk újbóli megtelepedését szolgálja. Az utóbbi évek megszorított megfigy-elési adatai és a „tűzokbarát” gazdálkodás megadja a lehetőségét annak, hogy a Vértesi Natúrpark területén újból fészkeljen a tűzok.

Itatás után a lovastúra résztvevői visszatérnek a Gátórházhoz, mely a 115 km megtétele után kényelmes szállást, bográcsgulyást, lókikötőt biztosít számukra.

A program a nyomvonalalaiban meglévő, nagyrészt ma is használt erdei földutak hálózatára, valamint a térségben lótarással, lovas turizmussal foglalkozó vállalkozói körre épülhet. Ők már rendelkeznek az alapvető személyi- és tárgyi feltételekkel, ezeket képesek továbbfejleszteni.

A program keretében a lósportokat kedvelők egyénileg vagy csoportosan lovagolhatnak a kijelölt túraszakaszokon, a Natúrpark arra alkalmassá tett, szekérrel bejárható-területein. Jó idő estén az érdeklődők szekéren, télen, szánon ismerhetnék meg a Vértés tájait. A Pro Vértés Közalapítvány működtet egy pusztabusz járatot, amit a vendégek szívesen vesznek igénybe.

A túrák alternatív hosszúságúak, több ajánlott útvonalból tevődnek össze (egy napos -, több napos -, illetve körtúrák).

A lovas kocsik utakat el kell látni a megfelelő információs rendszerrel (táblák, pihenőpontokon információs anyagok hozzáférhetősége).

A vértesi lótarás jellemzőiből adódóan nemcsak a Vértességi települések vennének részt a programban, hanem bekapcsolható a Zámolyi-medence, Mór, Oroszlány, Tatabánya és Enying térsége is.

A program működtetése a vállalkozók közreműködésével és pályázati forrásokból valósítható meg.

A túrázók érdeklődési körének megfelelően különböző lovastúra termékcsomagok összeállítása szükséges. Például:

- *„Együtt a család” program*
Lényege, hogy a család lovagolni tudó és nem tudó tagjai egyaránt használhassák az útvonalakat. A lovagolni tudók lóháton, a megfelelő állóképességgel rendelkező és lovagolni nem kívánók kerékpárral, az idősebbek vagy nem megfelelő erőnléttel rendelkezők lovas hintón. Így lehetővé válik, hogy egy család összehangolt program szerint végigjárjon egy adott útvonalat, különböző módon.
- *Természeti értékek bemutatását célzó program*
A túrázó a belovagolt útvonal jellemző növény- és állatvilágáról, kulturális látnivalókról szerezhethet bővebb ismereteket. A pihenőpontokon megfigyelőállások kialakítása és információs táblák, elhelyezése szolgálja a vendégek érdeklődését.
- *”Kastélytúrák” program*
Elsősorban a térségben található várakat, kastélyokat, kúriákat érintő útvonalakon túrázók megismerkedhetnek az érintett településeken található épületek, alkotások történetével, megtekinthetik a kiállításokat. A program feltétele, hogy a településeken lehetőség legyen a lovak biztonságos elhelyezésére, a pihenésre, ló és lovas megfelelő ellátására, a lovas szállásadók és vendéglátók közreműködésével.
- *Teljesítménytúrák program*
Minimum 30 km-es útvonalszakaszt bejáró túrák. A lovasok számára kihívást jelent a meghatározott hosszú vonalat, meghatározott időn belül megtenni. A lovassportnak ez a formája manapság egyre népszerűbb.
- *„Bortúra” program*
Kombinálható a korábban említett programokkal. Az Ezerjó Borút kínál a lovas vendégek fogadására alkalmas falusi szálláshelyeket is, ahol borkóstoló várja az érkezőket.

A lovastúra végén sokan szívesen pihennek meg egy hűvös pincében, ahol megkóstolhatják a helyi specialitásokat.

A szervezett programokhoz megfelelően képzett lovastúra vezetők állnak rendelkezésre. A túravezetőknek ismerniük kell a Vértesi Natúrpark védett természeti, kulturális és épített értékeit.

Összegzés

A fokozódó érdeklődés az ökoturizmus, a lovasturizmus iránt bevételhez juttatja a természetvédelmi szervezeteket, önkormányzatokat, helyi vállalkozókat, munkát ad a területen élőknek, így lakosságmegtartó erővel bír.

A Vértesi Natúrpark területén lévő értékek felértékelődnek, az önkormányzatok turisztikai lehetősége bővül, így az egyedi tájértékek állagának megőrzése fontossá válik a települések számára is.

A Vértesi lovasturizmusának kialakulásában, a szolgáltatások bővítésében fontos szerepe van a falusi turizmus adta lehetőségek kiaknázásának, mely hozzájárul a vendégek jó közérzetének megteremtéséhez.

A lovastúrák lehetőséget kínálnak a Natúrpark hagyományos életformájának, kultúrájának, gazdálkodási formájának megismertetésére.

A túrák alatt a lovassport kedvelői közvetlen kapcsolatba kerülnek a természettel, mely hozzájárul a természetvédelem, a természetszeretet és természet tiszteletének kialakulásához.

Kerékpáros turizmus

Kerékpárral a Natúrpark területén minden látnivaló, rövid idő alatt megközelíthető. Ezért a kirándulásnak közkedvelt formája ez, a térségben. A kerékpáros túrázás lehetővé teszi, hogy a tájat alaposan szemügyre vegye az ember.

A programok részben a lovas programok által is használt útvonalak mentén haladnak a kialakított pihenőhelyekre fűzve, illetve olyan aszfalt utak bevonásával, amelyek gépkocsi forgalma a biztonságos közlekedést lehetővé teszi.

A kerékpározók számára kerékpárkölcsönzőt és szervízhálózatot, a településeken működő hasonló szolgáltatásokra célszerű építeni.

Fontos követelmény, hogy a kerékpárosok számára rendelkezésre álljon speciális jelzésekkel kiegészített, egységes információs táblarendszer (csakúgy, mint a lovas útvonalak esetében).

- *Egynapos körtúrák:*

„*Hagyd a négyet, pattanj két kerékre!*” program:

Egynapos túraajánlat. A turista gépkocsival érkezik a program bázisára, ahol kerékpárra pattan, és részt vesz a választott programon, majd estére visszaérkezik a bázisra, visszaül az autójába, esetleg buszra száll. Ilyen túrák alapfeltétele, hogy a gépkocsijukat, a részt vevők biztonságos autóparkolóban tudhassák.

- *Többnapos körtúrák és csillagtúrák:*

3, 5 vagy 7 napos programok.

A vendég megérkezik a bázisra, ha nincs saját kerékpárja, akkor kölcsönöz és a választott útvonalat (körtúra esetén több szálláshelyet érintve) több nap alatt teszi meg.

- *Tömegközlekedéshez kapcsolt átmenő túrák:*

Abból kiindulva, hogy a Vértesen több országos túraútvonal is keresztül húzódik, szeretnénk lehetőséget kínálni, a tömegközlekedési eszközzel érkező vendégek számára, hogy a térség egyik kapujában kerékpárt kölcsönözhessenek és az úti céljuknak megfelelő kimenő pontnál, leadhassák azt.

- *Teljesítménytúra program:*

Minimum 15 km-es útvonalszakaszt bejáró túrák. A kerékpározók, csakúgy, mint a lovasok szeretik a kihívást, ami egy adott útszakasz bizonyos időn belüli megtételét jelenti.

Borturizmus

A Natúrpark területén termelt borokhoz kapcsolódó hagyományok, gasztronómiai, történelmi és kulturális jellegzetességek megismerésének egyik legkézenfekvőbb módja a borutakon való részvétel.

A *borút* olyan komplex turisztikai termék, mely szervezett egységben működik. Szolgáltatásai minősítettek és garantáltan megfelelnek a nemzetközi turisztikai elvárásoknak is. Piacra jutását közösségi marketing segíti. (Sarkadi-Szabó-Urbán, 2000).

Valamennyi magyar borvidéken szerepelnek olyan szervezetek, egyesületek, amelyek borutakat szerveznek az érdeklődőknek. A programban rendszerint szerepel az adott borvidék történelmének a bemutatása, melynek során a vendégek megismerkedhetnek a szőlőművelés történetével és jellegzetes hagyományaival, a helyi borkultúrával. A program fénypontja, amikor a résztvevők egy bemutató során megízlelhetik a helyi termelők borait. Évszaktól függően a programban gyakran kapnak helyet olyan különlegességnek számító események, mint például a szüret, szüreti mulatság, bornapok, borfesztivál és borárverés. A borturizmus kap-

csán nemcsak a borral kapcsolatos tevékenységek, események szerepelnek a borutak programjában, hanem más, a falusi turizmushoz kapcsolódó programelemek is.

A sikeres borturizmus nemcsak a helyi borászok és borok hírnevét öregbíti, hanem az egész borvidék gazdaságára pozitív hatással van, hiszen a turizmusnak fontos szerepe van a foglalkoztatás fejlesztésében és jövedelemteremtő képesség javításában. A borturizmus és a borutak sikerének záloga a szervezettség, a borpincék, borházak, éttermek, szálláshelyek összefogása. A bortermelő gazdák összefogása, az egységes arculat kialakítása és a minősítés. A garantáltan minőségi szolgáltatások biztosítása érdekében jött létre 2003-ban a Magyar Borút Egyesületek Országos Szövetsége. (MABOSZ), amely ellátja a borturizmus területén tevékenykedők érdekeinek országos szintű képviselését, és elősegíti a borturizmus területén tevékenykedők szakmai fejlődését.

Fejér megye egyik leghíresebbje a Móri borvidék, ami a Vértesi Natúrpark területén fekszik. Itt található az „Ezerjő Borút”, ami Mór – Csókakő – Csákberény útvonalon várja a vendégeket. Három évvel ezelőtt alakult a Móri Ezerjő Borút Egyesület, tagjai a falusi turizmusban is érdekelt bortermelők.

Méltán nagy népszerűségnek örvendő és közismert rendezvény a Móri Bornapok, a város leg-rangosabb rendezvényévé vált, ennek keretében történik az év legnagyobb forgalmának lebonyolítása. A bornapokon hagyományosan csak móri borászok vehetnek részt.

A móri borvidéken csak fehérbort termesztnek. Ezt a borvidéket régebben az Ezerjő hazájának nevezték, azonban az ezerjő nem alkalmas magasművelésre. A borvidéken ezért telepítettek más fajtákat is: leánykát, zöldveltelinit, Irsai Olivért és chardonnayt. A móri borok kellemes illatúak, testesek, tüzesek. Mór község képviselőtestülete 1901-ben kérvényezte, hogy Mór és vidéke, mint önálló borvidék szerepelhessen.

▪ *Ezerjő-borút* programcsomag

Központja Mór, tagjai pedig az említett falvak, ahol szintén komoly hagyománya és kiváló, eredményes borosgazdái vannak a szőlőtermesztésnek. A vendégek a bortermelők falusi vendégházaiban, présházaiban szállnak meg, onnan túráznak és érintik a borút nevezetes pontjait, ahol borkóstolókon vehetnek részt. A borosgazdák portái előtt kis kapucsengő megkongatásával jelzi a vendég, hogy szívesen betérne pihenőre és élvezné a házigazda vendégszeretetét.

Vértesi Natúrpark Borrend megalapítása a borút programhoz kapcsolódik. A rend tagjai alapvetően a termelők, vendégfogadók és a bortermelés támogatásában bármilyen szerepet betöltő közszereplők, ismert emberek. A rend a történelmi lovagrendek mintájára, jótékonyági céllal működik, kisebb-nagyobb akciókat (kulturális eseményeket, borbált, stb.) szervez. A borút bizonyos programjain részt vevő turisták, akik „kiálltak három próbát”, jelképesen felvételt nyernek a Borrendbe. A minősített borút gazdatagjai felhatalmazással bírnak, hogy borlovaggá avassák az arra érdemes vendéget, miután ő az előírt próbákat teljesítette. A lovaggá ütésnek külsőségeiben gazdag „ceremóniája” és dokumentummal igazolható emléke, emlékezetes élményt nyújt.

A *Vértesi borok* értékesítésére és a *Natúrpark termékek* forgalmazására szakosodott *borpatikák* működhetnének a nagyobb vértesi településeken (Mór, Tatabánya, Oroszlány, Csákvár). Olyan üzletek, szolgáltatók megnyerése, ösztönzése lenne praktikus, akik a Natúrpark információs iroda/pont hálózatát működtetik.

Vadászturizmus:

A természeti erőforrás -vadfajok- hasznosítása a modern természetvédelem és a vadgazdálkodás közös találkozási pontja. A természetvédelem és a vadgazdálkodás azonos érdeke az egészséges élőhelyen fenntartható, növény- és állatközösség sokféleségének megőrzése.

A vadászat különálló gazdasági ágazat, törvényi szabályozás alapján, komoly szakmai követelményrendszer szerint működik.

A Vértesi Natúrpark területén 8 vadászatra jogosult társaság osztozik a vadászati jogon. A jogosultak között a legjelentősebb a Vértesi Erdő Rt. A részvénytársaság a Vértes központi magjában alakított ki üzemi vadászterületet a 96. évi új vadászati törvény megjelenése után. A hegység peremterületein több vadásztársaság és földtulajdonosi közösség hozott létre vadászterületet (96. évi váltáskor). A törvény, 50 év után újra a földtulajdonhoz kötötte a vadászat jogát. Ez teremtett lehetőséget arra, hogy az erdőgazdaság összekapcsolja az addig különválasztott erdészeti és a vadgazdálkodási ágazatát.

A bányabezárások miatt bekövetkezett piacvesztés és az egyébként erdészeti szempontból gyenge termőhellyel rendelkező Vértes indokolta az erdőgazdálkodás említett lépését, amely a vadgazdálkodás, bérvadásztatás beindításával kívánta ellensúlyozni a fatermesztés-fahasználat recesszióját. A peremterületeken a vadászterületek részben a régi vadásztársaságok jogutódjaként, részben pedig új bérlőként, a vadászat jogát alanyi jogon gyakorló földtulajdonosi közösségként jöttek létre. Jelentős bevételt jelentett a külföldi vendégek bérvadásztatása. A 1990-es évek végén és az új évezred első éveiben az emelkedő vadkárok (erdei és mezőgazdasági egyaránt) és a csökkenő bérvadászati kereslet egyre nehezebb helyzetbe sodorta az addig nyereséges ágazatot.

A Magyarországon vadászható nagyvad fajok mindegyike megtalálható a Natúrpark területén (gímszarvas, dím szarvas, muflon, őz és vaddisznó). Trófeaminőség szempontjából az országos átlag körüli, vagy annál gyengébb minőségű egyedek kerülnek ki a térségből. Kivételt ez alól a peremterületek őzbak állománya jelenthet.

Napjainkban a külföldi vendégvadászok csökkenő létszámának a következő okai vannak:

- Külföldi konkurencia
- a) A 90-es években jelentősen teret hódítottak a külföldi vendégek vadásztatásában a környező országok (Románia, Bulgária, Lengyelország, Oroszország, Ukrajna, Szerbia).
- b) Az említett országokban a vendégfogadás színvonalát jelentősen emelték, ezáltal a magasabb minőségi követelményeket támaztató nyugati vadászvendégek már ezekben az országokban is megfelelő szállást kaphattak.
- c) A vendéglátás színvonala mellett a vadgazdálkodás intenzitásának növelésével és a vadászterületek feltárásával az adott területen viszonylag kevés időt eltöltő vendégek számára is megnövekedett a zsákmányszerzés esélye.
- d) Számos ritka vadfaj csak ezen országokban ejthető el.
- e) Mindemellert versenyképesebb áron kínálják programjaikat az említett országok.
- f) Megjelentek a magyarországi vadászturizmusban a spanyolok, akik a magas minőséget célozzák meg és főleg nagyvadra vadásznak.
- g) Ehhez társul még a fő piacnak számító Németország gazdasági növekedésének napjainkban tapasztalt visszaesése a vadászatra, mint luxushobbira fordított kiadások csökkenésében is megmutatkozik. Szemben a környező országokkal a magyar vadászat szervezés nem nyitott időben a növekvő igényeket támaztató egyéb piacok felé. /Skandináv államok, Anglia, Spanyolország, Amerikai Egyesült Államok/ Érezhető hiányt okoz az egykor törzsvendégként hazánkba érkező német és osztrák vadászok generációinak kiöregedése.

- h) Az Európában a vadászat már nem a régi „divatos luxussport”.
 - A belföldi kínálat átrendeződése
- i) A 90-es évek elején az addig túltartott vadállományt két-három lépcsőben drasztikusan csökkentették, ezáltal kevesebb kapitális trófeát hordozó egyed kerül terítékre.
- j) Megnövekedett vadkár és takarmányárak, valamint az új áfa-szabályozás mind az árak, mind a költségek növekedését eredményezték.

A vadászturizmus fejlesztési lehetőségei a Vértesi Natúrparkban:

A vadgazdálkodásban az országosan lejátszódó negatív hatások jelentkeztek a Vértesi Natúrparkot magába foglaló Vértes környékén is. A szervezett nagyvad állomány csökkenése a térséget sem kerülte el, itt is jelentős trófea minőség visszaesés tapasztalható. Mindemellett a vadásztatás jellemzően nyereséges üzlet, bér vadászati szerződés alapján történik, árjegyzékek szerint. (5-10%-os eltéréssel).

A Natúrpark feladata együttműködésben, a vadásztatásban érintett partnerekkel a számukra szükséges információk biztosítása, a turisták megfelelő tájékoztatása és a környezettudatos szemlélet élénkítése. Ezen túlmenően:

- Elsődleges szempont a természetvédelem érdekében a kis létszámú, de minőségi trófeás vadállomány fenntartása. (E cél figyelembevételével a rágási és taposási károk is elkerülhetők.)
- A történelmi múltat felidézve, esetleg cél lehet a hagyományos vadászati módok újbóli felkarolása. Ilyenek, pl.: az íjászat.
- Kiegészítő programok szervezése a család többi tagjának is tartalmas időtöltést biztosítanak.
- Fontos követelmény, hogy a vadász kísérek (akik vadásztatnak) helyismerettel, szakismerettel és nyelvtudással rendelkezzenek. A képzésben segítséget kell nyújtani a társaságok számára.
- Az erdészházakról és vadászházakról sem szabad megfeledkezni. Az előregedett faházak rekonstrukciója nélkülözhetetlen tényező. A vadászturizmus újbóli fellendítésének egyik kulcsa a szálláshelyek és vendéglátóegységek magasabb színvonalon történő fejlesztése. Ma már nehezen képzelhető el korszerű vadásztatás és vendéglátás a hagyományos falusi vendéglátás kereteiben.
- Egy-egy speciális étel tálalása, kiváló helyi borok ajánlása a vendéglátói ár többszörösét hozhatják a konyhára.

Olyan vadásztatással foglalkozó utazásszervezőkkel lenne célszerű együttműködni, akik a védett értékekben gazdag Vértes által kínált korlátozott, de annál különlegesebb programlehetőségekben látnak fantáziát. Cél, hogy a vértesi táj és gasztronómiai kultúra különlegességeiről a Natúrparkba érkező vendégek ismereteket szerezzenek.

A termékfejlesztés lépésről lépésre

A fenntartható turizmus megvalósításához a Natúrparkban biztosítani kell az előzőekben ismertetett termékkínálat alapját képező infrastrukturális hátteret, valamint az alapvető turisztikai szolgáltatások hálózatát. A fizikai feltételek elsősorban a helyi lakosságot szolgálják és a már meglévő fejlesztésekre épülnie. A Pro Vértes, a települések és a két megye önkormányzata, továbbá minden a Natúrpark létrehozásában együttműködő partnerek közös felelőssége, hogy a turizmus megfelelő irányú alakítása során abból végső soron egyenlő arányban részesedjen az egyes települések lakossága. A siker záloga a szoros együttműködés az illetékes szereplők között. A Natúrparkot létrehozó szervezetek hosszú évek, közösen tett erőfeszítéseinek eredményes munkája során, értékes tapasztalatokra tettek szert.

Közös –forráshiánnyal küszködő- helyi erők felvonultatásával, de alapvetően Európai Unió és kormányzati támogatási rendszer adta kereteken belül az alábbi fejlesztési programok, megoldása válik szükségsszerűvé a Natúrpark megnyitásával. Az egyes pontokban foglalt fejlesztési célok önálló projektekben történő részletes kidolgozása jelenleg folyamatban van.

- *A tematikus útvonalak, tanösvények kialakítása* lehetővé teszi a térség természeti értékeinek bemutatását, széleskörű ismeretanyagot kínálva.
- *Az egyéb (kerékpáros, lovas) útvonalak kialakításával és karbantartásával* a bemutatás feltételei meghatározott mederbe terelhetők, aminek következtében egyúttal biztosítja a területen a természeti értékek teherbíró képességét figyelembevevő turizmust.
- *Az említett útvonalakon és a településeken egyaránt* szükségszerű kulturált *pihenőhelyek kialakítása*, az *ex lege* védett *források rendbe hozatala* és egységes *arculatra* alakítása. A pihenőhelyeken *szeméttárolók kihelyezésével*, valamint azok *szervezett ürítésével* megszüntethető a környezeti terhelésként jelentkező szemetelés.
- *A parkolók kialakítása* elősegíti a kínált látnivalók környezetkímélő megközelítését.
- A csákvári *Természetvédelmi és Turisztikai Központ* a Natúrpark motorja, a térség információs központjaként működik már ötödik éve. Célja a Közalapítvány létesítményeinek, bemutató funkciójának fejlesztése. A Százados tanyán található természetgazdálkodási tanyaközpont és a Dohányos-ház szeretné bemutatni a Vértesben egykor jellemző, hagyományos magyar gazdálkodás, állattartás gyakorlatát. A Dohányos-házban lehetőség lesz kisebb létszámú előadások, képzések megtartására is. A tanyaközpont mind a lovas, mind a kerékpáros túrák állandó pihenőpontjaként és az ökoturizmus bázisaként szolgálhat. A Geszner-házban található információs központban készülő, élőhelyeket háromdimenziós formában bemutató *dioráma kiállítás* befejezése, valamint multimédiás előadások lehetőségének megteremtése fontos azon turisták részére, akiknek nincs lehetőségük a térség különböző természeti adottságokkal rendelkező területeit végigjárni (rossz idő esetén, adott szeznonon kívül, mozgáskorlátozottak esetében). Utóbbiak számára kiemelten fontos az *akadálymentesítés* az információs központban és a natúrpark többi turisták által látogatott középítményében. Tervezés alatt van a Natúrpark bioszféra térképének *multimédiás bemutatása* és diavetítő blokkok elkészítése a hozzáillő természet hangjai aláfestéssel.
- A Közalapítvány által kidolgozott és működtetett *erdei iskola program* infrastrukturális és szervezeti hátterének megteremtése. Részben már működő szolgáltatásról van szó.

- Szükséges a *vendégfogadás, ezen belül jellemzően a falusi szállásadás* feltételeinek megszervezése, a szállásférőhely kapacitás növelése. A Vértesben szinte minden településen foglalkozik néhány család szoba kiadással, többségük tagja a Falusi Vendégfogadók Szövetsége helyi szervezeteinek. A felújításra, korszerűsítésre szoruló turistaházak, kulcsosházak, a két ifjúsági tábor, illetve hasonló céllal renoválandó vadászházak mind a szálláskapacitás növelését szolgálják. A Geszner-házban lévő vendégszobák, elsősorban a kutatók számára lettek kialakítva. Tervezik a ház körül nomád táborhely megépítését.
- A kerékpárosok számára *kerékpár kölcsönző és szerviz hálózat* kialakításával tehető kényelmessé és biztonságossá a kínált programok.
- A lovas turizmusban megfelelő feltételekkel rendelkező *lovas fogadópontokat, szálláshelyeket* kell kínálni.
- Szervezett *információs pont hálózat* szükséges a vendégek széles körű tájékoztatás érdekében. A hálózat felállításának és működtetésének feltételrendszerét ki kell dolgozni, törekedve arra, hogy a több programfajta szolgáltatási oldalán is érintett vállalkozók ösztönözve legyenek az infopontok működtetésében.
- Jelentős bevételi forrás lehet a *Natúrpark termékek* értékesítése – azoké a helyben megtermelt áruké, amelyek mind összetételükben, mind megjelenésükben a park filozófiáját tükrözik. Ilyenek, pl.: a Közalapítvány szürke szarvasmarha húsból készült termékei, bizonyos termelők által értékesített méz, kézműves termékek, ajándék- és használati tárgyak, minősített borok, stb. Egységesen magas színvonal biztosítására szintén érdemes lenne egy speciális minősítési eljárást kidolgozni.
- Feladatok: további több nyelvű *információs térképek* és tájékoztató *kiadványok megjelenítése*, és mind szélesebb körű terjesztése.
- A településeken elhelyezett *információs táblák*, amelyek a Vértes élővilágát bemutató domborzati térképen feltüntetik a szabadon látogatható túraútvonalakat - megkülönböztetve lovas, kerékpáros és gyalogvonalakat, pihenőket, kerékpárkölcsönző és szerviz pontokat, kulturális vonzerőket és információs pontokat, stb.
- Sajátos mércéje és vonzó minőségi tanúsítványa lehet a Natúrparkban nyújtott turisztikai szolgáltatásoknak, ha *egységes arculatot* mutatnak. *Natúrpark logo* használata a Natúrpark területén igénybe vehető, minősített szolgáltatásokon és termékeken egyaránt, kiemelné a terület egyedi jellegét.
- A Vértesi Natúrpark turisztikai kínálatát végül el kell adni a piacon, vagyis szervezett és professzionális *marketing tevékenységet* kell felépíteni, kidolgozott marketing terv és - stratégia alapján.
- A Pro Vértes Közalapítvány bővülő tevékenységek, tervezett szolgáltatások személyi feltételeinek biztosítása céljából átfogó *közmunka programot* dolgoz ki.
- Végül a *monitoring tevékenység* úgy a természetvédelmi munkában, mind a turisztikai fejlesztések során elengedhetetlen. Ami a természetvédelmi munkát illeti, a Pro Vértes Közalapítványnak könnyebb dolga van a turizmus folyamatainak ellenőrzéséhez képest. Ott nagy gyakorlattal rendelkezik, működő módszerek birtokában van. De a turizmusra vonatkozóan csekély ismerettel rendelkezik. Annak alakulására és folyamataira valóban értelmezhető adatokat csak egy jól átgondolt statisztikai adatszolgáltatási struktúrából lehet nyerni. Ennek a kialakítása még gyerekcipőben jár.

A turizmusból nyerhető extra jövedelem és ez által a vállalkozási kedv növekedése maga után vonja a helyi lakosság turizmusra való specializálódását (pl. nyelvtanulás, falusi szálláshelyek kialakítása, lovastúra vezetők képzése, ...).

SWOT Analízis

Erősségek	A Vértes települései jól megközelíthetők, jól kiépített a közúti összeköttetés Az ország közlekedési csomópontjai tömegközlekedéssel, busszal könnyen elérhetők A települések lényegében a hegység körül terülnek el Az erdőkben erdészeti tervutak hálózata található Funkcionáló lovas kocsi utak állnak rendelkezésre Magyarország legnagyobb helyi védett területe itt található Itt van Európában egyedülállóan nagy kiterjedésű, összefüggő vizes élőhelye, Európa egyik legjelentősebb madárrezervátuma - IBA terület Natúrpark jelentős területe van a Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatósága és a Pro Vértes Közalapítvány tulajdonában és kezelése alatt A védetté nyilvánítások során jó együttműködés alakult ki a területen érintett hatóságokkal, önkormányzatokkal és szervezetekkel Tradíciója van az önkormányzatok és a Közalapítvány együttműködésének A folyamat elősegítette a Vértesi kerekasztal, alulról építkező önszerveződését Jól működő partnerkapcsolatok bel-és külföldi partnerekkel egyaránt Két megye érintett területileg A megyék jól működő nemzetközi partnerkapcsolatai Társadalmi igény mutatkozik a turizmusra, mint a természeti és kulturális értékek védelemmel egybekötött kihasználását leginkább lehetővé tevő gazdasági tevékenységre Képzett munkatársak A hagyományos kultúra megjelenik a programokban Viszonylag jó színvonalú fogadóképesség Természetvédelmi és turisztikai Információs központ működése
------------------	---

Gyengeségek	Szabdalt a Natúrpark területe sok a kistulajdonos, a nagy egybefüggő állami terület mellett Kevés a turisztikai célú, illetve ilyen használatra alkalmas létesítmény Turisztikai infrastruktúra hiánya Nincs szervezett, komplex turisztikai termékkínálat Turisztikai szempontból nincs megfelelően kihangsúlyozva és specializálva a kulturális kínálat Turisztikai információk alig hozzáférhetők az érdeklődők számára Közös érdekre alapuló szervezetek hiánya a turizmus kínálati oldalán Egységes minősítési rendszer kialakítása érdekütközésekhez vezet Hiányoznak a személyi feltételek A lakosság nem vagy alacsony szinten beszél idegen nyelveket Összehangolt turisztikai marketing hiánya Együttműködés hiánya más turisztikai információs központokkal, a Velencei – tó és a környező városok idegenforgalmat bonyolító szereplőivel Egyvonalas, funkcionális szervezeti háttér, ami nem teszi lehetővé a projekt- rendszerben végbemenő folyamatok rugalmasabb kezelését Közigazgatás nehézkes rendszere a megvalósítás folyamatában
Lehetőségek	Szemléletváltás: a természeti és kulturális értékek nagyobb megbecsülése, A zöld turizmus felé fordul a figyelem Közel van Magyarország legnagyobb turisztikai desztinációihoz, alternatív programként is jól funkcionál a Natúrpark kínálata Az ökoturizmus iránti kül- és belföldi kereslet erősödése felértékeli a termé- szeti értékekre alapozott turizmust Egyedi kínálat kialakításával fizetőképes kereslet vonzása Fajlagos költség növelése Jövedelemtermelő képesség növekedése Helyi gazdaság számára a turizmus kitörési pontot jelenthet Az identitástudat növekedése a települések lakossága körében A települések népességmegtartó erejének növekedése
Veszélyek	Természeti környezet károsítása vagy tönkretétele, ha nem jut kellően érvény- re a fenntartható fejlesztés, illetve a kutatási eredményeket figyelmen kívül hagyják. A környező falvak lakossága nélkül nem lehet komplex turisztikai terméket fejleszteni - szükség van az együttműködésre Sokféle egymásnak ellentmondó érdek ütközik a kínálat kialakítása során „Sok baba közt elvesz a gyerek” a többszereplős partneri együttműködés szer- vezeti kereteinek híján a közigazgatás útvesztőjében elvesz a hatékonyság Az egyszemélyi felelősség „lustaságra” ösztönzi a többi közreműködőt A program méretéhez képest alacsony létszámú és képzettségű munkaerő ka- pacitása nem megfelelő a színvonal fenntartásához A lakosság speciális ismeretének és képzettségének hiánya Általánosan rossz környezeti magatartás –illegális szemétkiárasztás, pl. A lakosság kiábrándultsága az „új fejlesztési koncepciókkal” szemben

Gyengeségek javítása, és a Veszélyek elkerülése:

A kockázatok csökkentése érdekében az ismertetett fejlesztési folyamat során mindenekelőtt szem előtt kell tartani a fenntarthatóság kritériumait, a terület terhelhetőségét és a helyi érdekek érvényesítésének elsőbbségét. Ennek érdekében fórumot kell teremteni a rendszeres konzultációra a partnerszervezetekkel, és biztosítani kell a lakosság folyamatos tájékoztatását, és meghatározott formájú információcsere lehetőségét. Fontos az együttműködő partnerek által egyhangúlag elfogadott prioritási rendszer felállítása. A Közalapítvány szervezetén belül a feladatok és hatáskörök racionális megosztása, a pontosan lefektetett utasítási – felelősségi rendszer meghatározása és elfogadása időszerű. Szükséges a létszámbővítés, a projektelemek munkatársakhoz rendelése és szakértők bevonása. Folytatni, illetve kampányszerűen ki kell terjeszteni a szisztematikus környezeti nevelést annak érdekében, hogy a terület egyre vonzóbb arculatának kialakításában és megtartásában a helyi lakosság aktívan közreműködjék. Gondosan megtervezett információs rendszer kialakítása a program működésének feltétele, ezért kiemelten fontos a kulturális és természeti értékeket bemutató, figyelemfelkeltő információs táblák elhelyezése, kiadványok elkészítése és terjesztése. Nem kevésbé fontos az elvárt színvonal minőségi kritériumainak lefektetése, egy Natúrparkon belüli szolgáltatás minősítési rendszer felállítása. A tevékenységeket folyamatos figyelemmel kísérve, észrevételeket visszacsatolva a folyamat ellenőrzése és „karbantartása” szintén komoly szervezeti háttérrel feltételez. Végül pedig a program sikerének kulcsa lehet a tervezett és összehangolt Natúrpark menedzsmenten belül a marketingtevékenység szervezése.

A Pro Vértes Közalapítvány jelenleg dolgozik a Vértesi Natúrpark fenntartható turizmus fejlesztési koncepciójának részletes kidolgozásán, és annak alprojektekre bontásán annak érdekében, hogy rendelkezésre álljon egy olyan komplett tervdokumentáció, amelynek egyes elemei felhasználhatók legyenek a különböző Európai Unió és kormányzati források megpályázásához.

VIII. MELLÉKLET